

TIP
TEORIJA IN
PRAKSA
LET. XXVII
1990

12

TEORIJA IN PRAKSA

LETNIK XXVII

1990

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVII, št. 12, STR. 1417-1664, DECEMBER 1990, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Anton Bebler, Adolf Bibič, Darko Bratina, Anuška Ferligoj, Anton Grizold, Vjeran Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Boštjan Kovačič, Marija Kožuh-Novak, Davorin Kračun, Matevž Krivic, Avguštin Malle, Janez Pečar, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Zdenko Roter, Janez Stanič, Marjan Tavčar, Niko Toš, Danilo Türk, Aleš Vahčić, France Vreg, Milan Zver

UREDNIŠKI ODBOR:

Miroslav Glas, Franc Grad, Mitja Hafner-Fink, Ivan Hvala, Ljubica Jelušič, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Igor Lukšič, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Marjan Svetličič, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Hvala, Stane Južnič, Peter Klinar, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

za 2. polletje 1990: za študente in dijake 150 din, za druge individualne naročnike 200 din, za delovne organizacije in ustanove 300 din, za tujino 500 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 70 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

ČLANKI, RAZPRAVE

VELJKO RUS: Revščina in socialna politika	1419
PETER KLINAR: Nacionalizmi, etnična mobilizacija in mednacionalni konflikti	1429
MARJAN BREZOVŠEK: Nekateri izkušnje z referendumom	1440
NORBERTO BOBBIO: Civilna družba	1450

VABILO K RAZPRAVI

Herezije (dogma – antidogma)	1462
------------------------------	------

KRIZA V JUGOSLAVIJI – POTI IZHODA

VLADIMIR GLIGOROV: Velika transformacija	1465
ŽARKO PUHOVSKI: Liberalna obramba federacije	1470
BOŠKO ŽIVKOVIĆ: Osem pripomb k prehodu od blagega k strogemu proračunskemu omejevanju podjetij	1474

USTAVNE SPREMEMBE IN PREUREDITEV JUGOSLAVIJE (2)

BOŠTJAN MARKIČ: Nekateri vidiki pravic in svoboščin	1480
MIHA RIBARIČ: Razreševanje jugoslovanske krize	1484
DRAGO ZAJC: Oblikovanje parlamenta in vprašanje eno- ali večdomnosti	1487
MARJAN BREZOVŠEK: Pogajalsko-pogodbeni federalizem in konfederalna pogodba	1492
SAVIN JOGAN: Kaj po jugoslovanski federaciji?	1496
MITJA ŽAGAR: Kakšna je perspektiva jugoslovanske skupnosti	1499
MILAN MATIČ: Volilni sistem in demokracija	1507

DRUŽBENO KOMUNICIRANJE

PAVAO NOVOSEL: Komunikologija v službi demokracije	1515
ANDREJ ŠKERLEP: Značilnosti razvoja britanskega tiska	1523

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

ZDENKO ROTER: Cerkev in politika v novih razmerah	1534
ZDRAVKO MLINAR: Avtonomija in integracija v evropskem prostoru	1541

MADRIDSKO SREČANJE SOCIOLOGOV

ZDRAVKO MLINAR: Sociologija in globalizacija družbe: kako naj slepec prepozna slona?	1550
VJERAN KATUNARIČ: Sociologija (še) v kleščah politične presoje	1553
DRAGO KOS: Delitve in združevanja v svetovni sociologiji	1554
PETER KLINAR: Razmišljanja o novih trendih migracijskih politik	1557
KATJA BOH: O delu Komiteja za raziskovanje družine	1563
MACA JOGAN: Sociologija – svetovni centri in periferija	1564

POGLEDI, KOMENTARJI

VLADIMIR KAVČIČ: Nedoraslost zgodovini	1569
VESNA V. GODINA: Demarginalizacija socialne antropologije	1572
DARIJAN KOŠIR: Zalivska kriza	1575

IZ RAZISKAV

MILAN BUFON: Nove »meje« slovenske etnične skupnosti v Italiji	1580
BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Odnos med urbanimi središči in podeželjem	1590
CIRIL KLANJŠČEK: Zdravje kot predmet in cilj naše razvojne politike	1599
EGON ŽIŽMOND: Cenovne disparitete v slovenskem gospodarstvu	1611

IZ ZGODOVINE POLITIČNE MISLI

MILAN ZVER: Albin Prepeluh o demokraciji in avtonomiji Slovencev	1622
--	------

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO

BOŠTJAN J. TURK: Družba in posameznik (z vidika prava)	1630
DARKO NOVAK: Razvojne tendence kazenskega prava	1632

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

BOŠTJAN MARKIČ: Jugoslovansko-poljsko politološko srečanje	1635
--	------

PRIKAZI, RECENZIJE

FRANCE VREG: Demokratično komuniciranje (Mario Plenković)	1638
A. FERLIGOJ, T. RENER, M. ULE: Ženska, zasebno, politično (Neda Pagon)	1640
ANA BARBIČ: Kmetov vsakdan (Neda Pagon)	1642
The State of the States (Marjan Brezovšek)	1644
DAVID I. KERTZER: Ritualni, politika in oblast (Marjan Brezovšek)	1646
ALEKSANDER SOLŽENICIN: Arhipelag Gulag 1918–1956 (Braco Kovačević)	1648
SPENCER M. DI SCALA: Renewing Italian Socialism – Nenni to Craxi (Ognjen Pribičević)	1650

IZ DOMAČIH REVIJ

1652

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

1654

AVTORSKI SINOPSIS

1657

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja

letnik XXVII, št. 12, str. 1417–1664

Ljubljana, december 1990

Revščina in socialna politika

SPREMENLJIVA NARAVA REVŠČINE*

Pri določanju revščine uporablja Townsend (1986) naslednje tri kriterije:

a) višino finančnih sredstev, ki ne zagotavljajo normalne fizične reprodukcije posameznika,

b) nemožnost zadovoljitve osnovnih človekovih potreb, med katere uvrščamo poleg fizičnih potreb tudi potrebe po izobraževanju, po zdravstvenih storitvah in po komunikacijah,

c) relativno deprivacijo, ki vključuje prvi dve, poleg tega pa postavlja kot kriterij revščine tudi nemožnost polnovredne vključenosti v družbeno dogajanje.

Kadar obravnavamo revščino, običajno razlikujemo absolutno in relativno revščino (Robson, 1976); absolutna revščina vsebuje prvi Townsendov kriterij, relativna revščina pa tretjega. Opredelitev absolutne ali pa relativne revščine ima seveda za socialno politiko zelo pomembne implikacije, saj zajema relativna revščina bistveno večji krog ljudi kot pa absolutna.

Večina družboslovcev se ukvarja z relativno revščino; ta pomeni tako močno zaostajanje za povprečnimi standardi, »da je posameznik resnično izključen iz običajnih življenjskih obrazcev, običajev in aktivnosti« (Robson, 1976:58). Pri absolutni revščini so normativi stalni, pri relativni pa ne. Pri relativni revščini gre dejansko za tisto stopnjo neenakosti, ki preprečuje normalno vključevanje posameznikov v družbeno dogajanje; gre za odklon od povprečja, ki getoizira posameznika ali pa socialne skupine. Neenakost je v tem primeru opredeljena kot vzrok revščine, revščina pa določa mejo, do katere je neenakost še sprejemljiva.

S pojmom relativne revščine skušajo opredeliti svojo socialno politiko tudi švedski socialni demokrati. Minimalni cilj njihove socialne politike je to, da zmanjša neenakost vsaj do tiste mere, da se prepreči nastanek »getovskega proletariata«, zakaj tega ni več mogoče niti organizirati niti socializirati (Andersen, 1987:89).

S pojmom relativne revščine je seveda relativizirana tudi sama socialna politi-

* V okviru Inštituta za sociologijo pri Univerzi v Ljubljani bo izšla v naslednjih dneh nova knjiga prof. dr. Veljka Rusa *Socialna država in družba blaginje* (založil Domus, 1990). S privolenjem avtorja predstavljamo našim bralcem krajša poglavja iz tretjega dela knjige, ki ima naslov Socialna politika med cilji in pogoji, kjer je govora o operacionalizaciji socialne politike, vrednotah, modelih, tipologiji in kriterijih pri odločanju o distribuciji dobrin in storitev ter redistributivnih funkcijah socialnih programov. Naslov k poglavjem smo zapisali v redakciji.

Knjiga naj bi prvotno nosila naslov Socialna politika med Vzhodom in Zahodom. Izhajajoč iz konvergentnih trendov naj bi nakazala tudi prihodnja načela socialne politike, takšna, ki bi ustrezala tako postkapitalističnim kot tudi postsocialističnim družbam. Te naloge ni knjiga samo dobro opravila, ampak jo tudi prerašča, ko skuša opredeliti civilizacijske, moralne in politične meje države blaginje. Blaginja, ocenjuje avtor, lahko nastaja le kot produkt samoorganiziranih socialnih združb. (op. ur.)

ka, saj je odprava, ali pa vsaj omejevanje revščine, v vsaki družbi in v vsakem razvojnem obdobju enkratna, specifična naloga, tako kot je pač specifična sama revščina. Razumljivo je, da govorijo družboslovci o stari in novi revščini in da skušajo v vsaki družbi odkriti njene specifične lastnosti. Zamisli socialistov in še posebej marksistov, ki so menili, da se da z odpravo privatne lastnine in z intenzivno industrializacijo enkrat za vselej odpraviti strukturne vzroke revščine, torej ne moremo oceniti drugače kot naivne. To pa seveda ne velja za njihovo eksplanatorno teorijo, po kateri je treba vzroke za revščino iskati predvsem v družbeni strukturi, ne pa v individualnih lastnostih posameznikov.

Townsend (1986) išče strukturne vzroke revščine v internacionalizaciji ekonomije, v modernizaciji tehnologije in v drugačni strukturi politične kontrole. Strukturno determiniranost revščine vidi v naslednjih dejavnikih:

a) v tem, da se plače zgornjih 10% zaposlenih v Angliji nenehno povečujejo, medtem ko ostajajo plače spodnjih 10% konstantne; očitno je, da prihaja do polarizacije osebnih dohodkov in tudi do polarizacije v delitvi dela zaradi internacionalizacije industrijske proizvodnje. Internacionalizacija omogoča selitev manj kvalificiranega dela v dežele tretjega sveta, uvoz cenenelega blaga iz teh dežel in razvoj visoko strokovnega dela v vodilnih in razvojnih enotah multinacionalnih družb;

b) poleg industrijske polarizacije se širi tudi generacijska polarizacija prebivalstva; vse več je mladih do 25 let in starejših od 75 let, ki živijo v izraziti revščini, bodisi zaradi dezorganizacije družin bodisi zaradi prevelike obremenjenosti mlajših družin z majhnimi otroci, ki odplačujejo posojila za hišo in za šolanje svojih otrok. Z razvojem družbe se podaljšuje doba študija in prelaga vstop v svet dela, po drugi strani pa zaradi vse bolj zahtevnega dela raste tudi število tistih, ki se želijo predčasno upokojiti. Posledica tega je, da se je samo v desetih letih (1973–1983) zmanjšalo število zaposlenih, starih od 55 do 60 let, za 10%, število starejših od 60 let pa kar za 20%;

c) rastoča brezposelnost je prav tako posledica preseljevanja starih industrij v tretji svet; zaradi takšne deindustrializacije ostajajo množice delavcev v Angliji brez zaposlitve;

d) v tem, da se pojavljajo vedno nove »osnovne potrebe«, kot je na primer avto, brez katerega je povprečni Američan zares hendikepiran: materialno raven in kakovost porabniških dobrin določajo premožni kupci, zato tudi najosnovnejša živila postajajo kvalitetnejša in vse dražja.

Četudi je revščina strukturno determinirana, to še ne pomeni, da se ni mogoče boriti proti njej. Če se je ne da odpraviti še ne pomeni, da se je ne da omejevati oziroma blažiti. Iz podatkov, ki jih navajajo ameriški družboslovci, je očitno, da boj proti revščini ni brezploden, saj bi bilo brez sedanjih socialnih programov v ZDA še enkrat več revnih kot jih je sicer. Ocenjujejo, da jih je zdaj nekako 10%, brez socialnih programov pa bi jih bilo okoli 20% (Rogers, 1986). Nasprotno ugotavlja Townsend za Anglijo: restriktivna socialna politika Thatcherjeve je občutno povečala število revnih in zelo revnih prebivalcev, ki so upravičeni do socialne podpore: število teh je samo v razdobju dveh let (1979–1981) naraslo od 11 na 14 milijonov.

Nekateri ameriški družboslovci menijo, da je strukturna razlaga revščine enostranska. Po njihovem mnenju revščina ni samo posledica družbenih razmer, ampak tudi posledica individualne kulture posameznikov. V ZDA, kjer je bilo od začetka naselitve naravnih virov v izobilju, še zdaj prevladuje prepričanje, da je siromaštvo posledica lenobe ali pa premajhne podjetnosti, skratka nečesa, kar

izvira iz posameznika, ne pa iz družbe. Zato je revščina še sedaj nekaj sramotnega (Rogers, 1986). Murray meni celo, da revni v ZDA zvečine niso žrtve družbenih razmer, ampak da so revni posamezniki, ki so si bolj ali manj zavestno, vsekakor pa prostovoljno, izbrali »kulturo revščine« (Murray, 1987:18).

V zvezi s spremenljivo naravo revščine opozarjajo številni družboslovci na razlike med staro in novo revščino. Furniss (1986) meni, da je bila stara revščina posledica industrializacije oziroma socialnih disfunkcij industrijskega razvoja, nova revščina pa je po njegovem mnenju predvsem posledica dezintegracije družine, narkomanije, mentalne prizadetosti ali pa trajne nezmožnosti za zaposlitev. Stara revščina naj bi bila torej predvsem rezultat družbenih procesov, nova pa naj bi bila predvsem rezultat osebnih oziroma družinskih navad: prva naj bi bila strukturno, druga pa kulturno determinirana. Zaradi tega v novi revščini ni več mogoče gledati revolucionarnih potencialov, ki so nekdanj izvirali iz razredne diskriminacije, ampak marginalne skupine, ki so izločene iz političnega življenja. Podobno meni tudi Zald (1985), ki vidi prav v takšni politični marginalizaciji tudi največjo nevarnost za to, da problemov teh novih osiromašenih skupin ne bo nihče reševal, ker nimajo svojega lobija in ker kot volilno telo nimajo prav nobene strateške moči.

Martha Hill (1985) meni, da je nova revščina bistveno drugačna od tiste, ki je prevladovala v ZDA v 60. letih . . . Takrat so sestavljali revne sloje farmarji z Apalačev, črnici, vdove in ostareli ljudje, medtem ko sestavljajo zdaj osiromašene sloje predvsem neporočene matere z otroki, zlasti črnke, mladi prestopniki in prizadete osebe. Spremenil se je tudi zemljepisni prostor, kjer živijo revni; prej so med revnimi prevladovali podeželski prebivalci z Juga, zdaj pa prevladujejo mestni ali primestni prebivalci s Severa. Iz tega je razvidna tale lastnost revščine: revščina se v ZDA v glavnem ne prenaša z ene generacije na drugo, ker je pač v vsaki generaciji narava revščine drugačna in njena lokacija drugje. Kljub spremenljivi naravi revščine pa Hillova ne pričakuje, da se bo revščina v prihodnje krčila; prav tako tudi ne pričakuje, da se bo bistveno povečevala. Napoveduje tako imenovano trajnejšo revščino, ki bo v 90. letih zajemala približno 16% prebivalstva. Od tega bo 60% nepopolnih družin, se pravi mater samohranilk z majhnimi otroki. Revščina se bo torej vse bolj feminizirala.

Revščina, zgoščena na nepopolne družine, je bolj značilna za ZDA kot za Evropo. Medtem ko je v ZDA dezintegracija družine poglaviti vzrok vedno večje revščine, pa je v Angliji glavni del osiromašenih iz vrst upokojencev. Izredno hitro rast siromaštva v nepopolnih ameriških družinah ponazarjajo podatki o številu družin, ki uživajo pomoč iz programa AFDC (Aid to Families with Dependent Children): v letu 1955 je dobivalo pomoč iz tega programa 3% otrok, v letu 1969 pa že 6%. Še bolj vznemirljiv je podatek za New York, kjer je dobivalo pomoč leta 1960 250.000 prebivalcev, leta 1970 pa že več kot milijon. Razlika med Ameriko in Evropo je tudi v tem, da je revščina v Evropi osredotočena na nerazvitih območjih, v ZDA pa na razvitih. Nekateri menijo, da je to posledica prestrukturiranja gospodarstva, ki ima več strokovno zahtevnih in manj strokovno nezahtevnih del. Dejstva te domneve ne potrjujejo, saj je v New Yorku število porabnikov programa AFDC v zadnjih letih rastlo vzporedno s številom prostih oziroma nezasedenih delovnih mest, ki so strokovno manj zahtevna. Murray (1987) trdi, da v ZDA po letu 1960 nihče ni zdrsnil čez uradno določen prag revščine, če je bil pripravljen pošteno delati (leta 1980 je bil prag revščine določen s 4.000 dolarji letnega dohodka za samca, s 5.000 dolarji za zakonski par in z 8.500 dolarji za 4-člansko družino). Svojo trditev podpira s podatkom, da je med prebivalstvom, starim od 15 do

65 let in zmožnim za delo, le 5% ljudi, ki živijo za pragom revščine. Od teh jih je polovica takih, ki izvirajo iz družin, v katerih nobeden od staršev ni bil zaposlen, druga polovica posameznikov pa izvira iz družin, v katerih je bil eden od staršev sicer zaposlen, vendar pa je bilo v družini veliko otrok. Murray opozarja na to, da je revščina zelo zgoščena na sorazmerno ozek krog prebivalcev; v glavnem so to črnici, ki nimajo končane osnovne šole. Med tistimi črnici, ki so končali srednjo šolo, je revščina zelo redek gost: med temi jih je le 5% prestopilo prag revščine. Med črnici, ki imajo končano vsaj osnovno šolo in so poročeni ter zaposleni, skoraj ni revnih. Nasprotno pa kar 75% revnih, ne glede na to, ali so črnici ali belci, nima končane osnovne šole.

Za socialno politiko je zelo pomembno tudi razlikovanje med začasno in trajno revščino in med uradno ter dejansko osiromašenimi prebivalci. Murray meni, da je velik del tistih, ki so registrirani v ZDA kot revni, le začasno prestopilo prag revščine. Takšnih začasno siromašnih je po njegovem mnenju vedno več, saj je značilno za mlade družine, da se eden od staršev, ali pa oba, še vedno izobrazuje in je zaradi tega zaposlen honorarno ali priložnostno.

Drugače je s tistimi, ki trajno živijo za pragom revščine; v večini teh primerov gre za kumulacijo več negativnih okoliščin: za nizko izobrazbo, za neurejene družinske razmere in za invalidnost oziroma prizadetost. Trajno osiromašeni potrebujejo povsem druge socialne programe pomoči kot začasno osiromašeni.

Poleg tega moramo upoštevati, da uradno ali formalno siromaštvo ne pomeni nujno tudi dejanskega siromaštva. Veliko družin z nizkimi dohodki, ki živijo v manjših mestecih in imajo svoje hiše, lahko zadovoljuje vse svoje potrebe, ker je življenje v manjših mestih cenejše in ker je prevoz na delo krajši. Enako velja za upokojece: če le-ti živijo v manjših naseljih, če ne skrbijo več za svoje otroke, če imajo izplačano lastno hišo, potem lahko povsem dostojno živijo tudi s sredstvi, ki so manjša od uradno določenega praga revščine.

REGULIRANJE REVŠČINE

Spremenljiva narava revščine zahteva fleksibilno in inventivno reguliranje; pri tem je še posebej pomembno, da ne zabredemo v iluzijo o tem, da lahko z radikalnimi strukturnimi spremembami družbenega reda enkrat za vselej odpravimo ta problem. Revščina je vse manj strukturno in vse bolj kulturno determinirana; razumljivo je tedaj, da revolucionarne spremembe sodobnih družbenih struktur ne morejo pripomoči k občutnemu zmanjšanju revščine. Naraščajoče siromaštvo v vzhodnoevropskih državah to tezo povsem jasno potrjuje.

Ker je socialna dezintegracija eden od glavnih virov nove revščine, je razumljivo, da se večina razmišljanj o reguliranju revščine v sodobnih družbah ukvarja s socialnimi programi, ki so namenjeni družini. Nathan Glazer (1981) meni, da morajo novi federalni programi v ZDA usmeriti več sredstev za pomoč družinam na Jug; na ta način naj bi preprečili migracije črncev na Sever. Seveda pa zgolj finančna sredstva tem črnskim družinam na Jugu ne bodo pomagala, če ti programi ne bodo krepili družinskih in drugih primarnih vezi. »Tisto, kar lahko prinese večjo socialno varnost, je krepitev socialnega omrežja in sprememba življenjskih obrazcev« (Glazer, 1981:161). Ne gre torej samo za socialne programe, ki dajejo tem družinam bodisi denarno pomoč ali pa neposredne storitve. Gre tudi za to, da so te družine preveč dezorganizirane, da bi lahko sredstva iz teh programov pro-

duktivno porabile za boljšo vzgojo svojega naraščaja in za bolj uspešno vključevanje le-tega v svet dela.

Harriell Rogers (1986) meni, da ne gre samo za večjo podporo družinam na ameriškem Jugu. V boju proti revščini je treba po njegovem mnenju usmeriti večja sredstva v vse ameriške družine. Cilj socialnih programov mora biti odprava startnih neenakosti otrok iz nižjih slojev. Poleg tega je treba poskrbeti tudi zato, da bodo nova delovna mesta bolj kvalitetna kot so sedanja. In tretjič: zagotoviti je treba zadostna sredstva za tiste, ki ne morejo delati.

Socialna politika bi morala v zvezi z revnimi hkrati razvijati dve strategiji:

a) za tiste, ki so zmožni za delo, bi morala vse programe oblikovati tako, da bi se čim več sredstev porabilo za njihovo vključevanje v delo,

b) za tiste, ki niso zmožni za delo, je treba zagotoviti zajamčene minimalne osebne dohodke, tako da federalna vlada pokriva z davčnimi krediti razliko med njihovimi dejanskimi dohodki in tistimi dohodki, ki jih vlada definira kot prag revščine. Programi za nezmožne za delo bi morali pomoč za obdobje nezaposlenosti dosledno vezati na obvezno usposabljanje ali pa na začasno vključevanje v javna dela. Tudi starši, ki prejema pomoč za svoje otroke, bi se morali zaposliti, če imajo otroci več kot 14 let, če pa je mogoče organizirati otroško varstvo, bi se morali zaposliti tudi tisti starši, ki imajo otroke, starejše od 7 let. Na ta način bi bile oproščene delovne obveznosti samo matere samohranilke, ki imajo otroke, mlajše od 7 let.

Intenzivnejšo pomoč siromašnim družinam z mladoletnimi otroki, ki pa je hkrati tesno vezana na zaposlovanje staršev, zagovarjajo v ZDA tako konservativci kot tudi liberalci. Omenjene predloge, ki izvirajo še iz časa Carterjeve administracije, se pravi iz 70. let, so takrat podprli tudi konservativni republikanci. Liberalni demokrati se od konservativcev razlikujejo po tem, da se zavzemajo za bolj vsestransko zaščito družin, ki naj bi zagotovila normalne razmere tudi za čas pred rojstvom otroka, ne samo za čas po rojstvu otroka. Celotni sistem otroškega varstva bi moral zagotoviti to, da bi bili otroci iz manj privilegiranih družin enako usposobljeni za kompetitivno družbo, v kateri velja načelo enakih možnosti, kot tisti otroci, ki izvirajo iz bolj privilegiranih družin. Reagan in konservativci so kljub istim ciljem bolj restriktivni v širjenju programov in v določanju kroga upravičencev. Reagan je uveljavil pojem »pomoči potrebni«, se pravi tisti, ki so povsem brez svoje krivde zabredli v revščino: ti in samo ti naj bi imeli pravico do pomoči; ta naj bi bila praviloma začasna in nikakor ne bi smela prerasti v socialno pravico.

Še bolj strogi so angleški konservativci, zato ni čudno, da je restriktivna politika v Angliji rodila vrsto negativnih posledic: večje število zapornikov, večje število samomorov in večjo umrljivost dojenčkov. Zmanjšanje stroškov za vse socialne programe naj bi Thatcherjeva dosegla tudi s krčenjem števila brezplačnih uporabnikov teh programov na najbolj revne, medtem ko naj bi drugi v vse večji meri plačevali storitve. Najbolj revne naj bi tudi zaščitili z negativnim obdavčenjem osebnih dohodkov. Vse to naj bi radikalno zmanjšalo stroške za pomoč revnim, s ciljem, da se ustvari zadostne presežke kapitala za nove naložbe in za prestrukturiranje angleškega gospodarstva.

Laburisti v Angliji menijo, da se konservativci preveč ukvarjajo s sistemom davkov ter s sistemom distribucije dobrin in storitev, premalo pa s problemi nezaposlenosti in z razvijanjem sistema aktivnega zaposlovanja.

Mednarodne organizacije skušajo najti stične točke med levimi in desnimi koncepti regulacije nove revščine in oblikovati programe, ki bi bili sprejemljivi za

vse politične grupacije. ILO (International Labor Organization, 1984) predlaga, da naj bi vse države uveljavile nacionalne minimume za osebne dohodke, ki bi jih prilagajale svojim razmeram vsako leto. Poleg standardov za minimalne dohodke naj bi vse države izoblikovale tudi standarde za izobraževanje, zdravstvo, delovne razmere, stanovanja, zaposlovanje itd.; te standarde naj bi ponovno določale vsakih pet let. V skladu s tako postavljenimi minimalnimi standardi dohodkov in drugih storitev bi morale vse države članice ILO zagotoviti vsem svojim prebivalcem ustrezna sredstva; tako posamezne skupine ne bi zdrsnile pod omenjene minimalne standarde. »Revni imajo namreč pravico do ustrezne ravni kvalitete življenja, ki jim omogoča polnovredno udeležbo v družbenem življenju svoje dežele« (ILO, 1984:105).

PROBLEMI REDISTRIBUCIJE V VZHODNOEVROPSKIH DRŽAVAH

Omenili smo že eno izmed največjih zmot socializma, in sicer, da je skušal z odpravo privatne lastnine in s hitrim industrijskim razvojem enkrat za vselej odpraviti revščino v družbenem življenju.

Druga največja zmeta realsocialističnih držav pa je to, da so socialno politiko preoblikovale v societalno politiko. Medtem ko se socialna politika ukvarja s posamezniki, se societalna politika ukvarja s kolektivitetami (Ferge, 1980). Medtem ko se prva ukvarja s socialnimi problemi posameznikov, z odpravo socialnih disfunkcij ekonomskega razvoja in z omejevanjem socialne marginalizacije posameznih skupin, se societalna politika ukvarja s socialnimi odnosi med sloji in razredi, z oblikovanjem neke vnaprej zamišljene socialne strukture in s socialnim inženiriranjem, ki naj bi izoblikoval novo družbo globalne enakosti.

Zamenjava socialne s societalno politiko je vodila k temu, da so realsocialistični sistemi porabili ogromno energije, da bi ustvarili takšno socialno stratifikacijo, ki bi ustrezala končnim ciljem komunizma. Zaradi tega so težili h globalnemu izenačevanju družbenih slojev oziroma razredov, namesto da bi se ukvarjali s parcialnim preprečevanjem siromašenja najnižjih slojev in s socializiranjem mimo dela pridobljenega premoženja najbolj privilegiranih slojev. Globalno izenačevanje naj bi se uresničilo:

- a) z odpravo privatne lastnine ter z odpravo dohodka na kapital in podjetništvo,
- b) z omejevanjem razlik v osebnih dohodkih,
- c) z odpravo brezposelnosti in
- d) s skrbno izdelanim sistemom socialnih ugodnosti.

Čeprav so bile vse te mere dosledno uveljavljene, so seveda socialne razlike v vseh realsocialističnih državah še vedno velike. Veliki so razponi v osebnih dohodkih, celo večji kot v nekaterih zahodnoevropskih državah (Aron, 1967); veliki so tudi na Madžarskem, kjer ima 10% najbolj siromašnih še vedno petkrat nižje dohodke kot srednji sloji in 10% najbolj premožnih še vedno dvakrat višje kot srednje dohodkovne kategorije. Ob teh podatkih se nehote lahko navežemo na teorijo konvergence industrijskih družb (Kerr, 1986), ki pravi, da industrijski razvoj odločilno vpliva na oblikovanje proizvodnje, na delitev dela in na delitev dohodkov, skratka, na mikrostrukturo, medtem ko ekonomski, ideološki ali politični sistemi vplivajo odločilno na makrostrukturo.

Zanimivi so tudi podatki, ki jih omenja Townsend (1986): po teh podatkih je distribucija bogastva v sodobnih družbah dokaj enaka, ne glede na to, ali so to

razvite družbe prvega sveta, ali pa nerazvite družbe tretjega sveta. Zahodna Nemčija se ne razlikuje bistveno od Indije: v obeh ima zgornjih 20% prebivalstva 50% vseh dohodkov, spodnjih 20% prebivalstva pa le 7% vseh dohodkov. Razlike so pravzaprav le v tem, da sta 1–2% najbogatejših v tretjem svetu relativno bogatejša kot sta v prvem svetu, in da je spodnjih 5% tudi relativno siromašnejših kot so v razvitem svetu.

Odprava zasebne lastnine in druge strukturne spremembe, ki smo jih omenili zgoraj, potemtakem niso dovolj za učinkovito izenačevanje med socialnimi sloji ali razredi. Prav tako niso dovolj učinkoviti novi planski mehanizmi, ki naj bi s plansko alokacijo nadomestili tržno alokacijo. Szeleny in Manchin (1987) ugotavljata celo nasprotno: planska regulacija izvaja sicer drugačno, vendar pa nič manjšo diskriminativno alokacijo dobrin in storitev kot tržna alokacija. Razlika je le v tem, da planska alokacija uveljavlja privilegije nomenklature, tržna pa štiti privilegije lastnikov kapitala. Pravzaprav niti plan niti trg ne generirata socialnih neenakosti, ampak jih le reproducirata. V tem smislu sta tako plan kot trg v osnovi le mehanizma za reprodukcijo obstoječe socialne stratifikacije. Ali, kakor pravi Szeleny in Manchin (1987:110) vedno je prevladujoči mehanizem odgovoren za temeljno strukturo neenakosti. V kapitalizmu je v rokah ekonomskih monopolov, v realsocialističnih državah pa v rokah političnih monopolov. Protimonopolna zakonodaja v zahodnih družbah blaži disfunkcije tržne alokacije, odsotnost protimonopolne zakonodaje v vzhodnih družbah pa stopnjuje disfunkcije politične alokacije do nevarnih razmer.

Glavni mehanizem, ki dopušča širjenje disfunkcij političnega monopola na ekonomsko in socialno področje, je tako imenovani »mehki proračunski sistem« (Korney); ta poslovne izgube podjetij pokriva na ta način, da porablja fonde, ki so namenjeni za socialno politiko oziroma za družbene dejavnosti. Na ta način se »rdeči baroni« lahko držijo na vrhu poslovnih struktur ne glede na poslovne izgube, saj jim transfer sredstev iz socialnih programov ob dosledni lojalnosti političnemu lobiju omogoča časovno neomejeno preživetje.

Če ocenjujemo distribucijo v socialni politiki z vidika primarne delitve (kot sta jo opredelila Szeleny in Manchin), lahko rečemo, da je socialna distribucija podrejena ekonomski: prosto pretakanje sredstev, ki so namenjena socialnim programom in socialnim službam, v gospodarstvo, bo mogoče vse dotlej, dokler v realsocialističnih državah ne bodo funkcionalno in institucionalno ločili teh dveh distribucij. Vse dotlej, dokler bo mogoč pretok sredstev iz socialnih služb v gospodarske organizacije, se bo dobršen del sredstev porabljal za »socialo« slabih direktorjev in za socializacijo izgub slabih podjetij.

Planska regulacija ne deluje v smeri ohranjanja privilegijev politične elite samo na ravni primarne delitve, ampak tudi na ravni sekundarne delitve. Szeleny in Manchin ugotavljata naslednje vire socialnih privilegijev na ravni sekundarne delitve:

a) na področju stanovanjske zidave in delitve stanovanj imajo prednost tisti z nadpovprečnimi dohodki; članom nomenklature se po neekonomskih cenah prodajajo zemljišča in stanovanjske enote;

b) na področju splošne porabe prinašajo subvencionirane cene nekaterih dobrin več koristi premožnim kot siromašnim;

c) na področju nekaterih družbenih dejavnosti, zlasti na področju visokošolskega izobraževanja, na področju dejavnosti za prosti čas in na področju zdravstvenega varstva, je uporaba premožnejših slojev bistveno večja kot uporaba siromašnejših slojev;

d) na področju regionalne politike se posebni programi za manj razvite regije porabljajo v korist najbolj razvitih delov teh nerazvitih regij.

Plansko gospodarstvo se na ta način razkriva kot vir socialnih neenakosti; z njim se reproducirajo obstoječe neenakosti, zlasti tiste temeljne, ki vladajo med politično elito na eni strani in »delovnim ljudstvom« na drugi.

Neformalna ekonomija in iz nje izvirajoči procesi distribucije ne delujejo v isti smeri kot planska distribucija, zato imajo stihijski alokativni procesi blažilno funkcijo: zasebna zidava stanovanj, popoldansko delo v podjetjih ali delo na domu itd. zmanjšujejo socialne razlike, ki jih sicer generira planska distribucija.

Medtem ko se s plansko distribucijo povečujejo razlike med politično elito in delovnimi ljudmi, lahko po drugi strani ugotovljamo, da se socialne razlike med posameznimi sloji delavstva zmanjšujejo. Vsaj v primerjavi z zahodnimi državami lahko ugotovimo, da so razlike med sloji in tudi razlike med mestom in vasjo v realsocialističnih državah manjše (Echols, 1986); razlike so manjše tako glede osebnih dohodkov kot tudi glede moči in političnega reprezentiranja izobraženecv, delavcev in kmetov. Očitno gre za izenačevanje, ki poteka v znamenju vsesplošne proletarizacije vseh slojev delovnega ljudstva, se pravi v znamenju vsesplošnega siromašenja in politične nemoči. Pri tem vsesplošnem proletariziranju delavskih množic so seveda najbolj prizadeti intelektualci, pri katerih je tudi odpor do realsocialističnih sistemov najmočnejši.

Hkrati z zmanjševanjem socialnih razlik med posameznimi sloji »delovnega ljudstva« pa se ohranjajo, ali pa celo povečujejo, razlike med spoloma, med regijami in med etničnimi skupinami (Echols, 1986). Echols pojasnjuje te razlike takole:

- Zmanjševanje razlik med spoloma in med rasami ni samo posledica ekonomskega, ampak tudi posledica kulturnega razvoja.
- Težnje po izenačevanju so v realsocialističnih družbah zelo močne v prvih letih po revoluciji, potem pa stopijo v ospredje drugi razvojni problemi.
- Politična elita je zavestno privolila v omenjene razlike, ker jih ima za funkcionalne z vidika svoje razvojne politike.

Gail Lapidus (1975) podrobneje analizira neenakosti med spoloma in ugotavlja, da je politična elita status žensk dosledno prilagajala temeljnemu cilju razvojne politike Sovjetske zveze. Izobrazba in stopnja zaposlenosti žensk je v vzhodnoevropskih državah precej višja kot v zahodnih, kljub temu pa je razmerje med povprečnimi plačami moških in žensk na Vzhodu nenavadno podobno tistemu razmerju, ki prevladuje v zahodnih industrijskih družbah: v Angliji in v ZDA zaslužijo ženske relativno manj kot v SZ zato pa zaslužijo ženske v skandinavskih državah relativno precej več kot ženske v SZ.

Etnične razlike v SZ se kažejo v tem, da so plače zaposlenih v centralnoazijskih republikah znatno nižje kot v republikah v evropskem delu SZ. Nižja je seveda tudi izobrazba in stopnja participacije na trgu dela. Razlike med Maori in Evropejci in razlike med belci in črnci v ZDA so manjše ali pa enake tistim, ki jih ugotovljamo med ruskim in neruskim prebivalstvom v SZ. Najbolj nenavadno pa je, da realsocialističnim državam kljub planskemu gospodarstvu in načrtni alokaciji investicijskih sredstev ni uspelo zmanjšati regionalnih razlik v svojih državah. Regionalne razlike ostajajo relativno velike in se v zadnjem času celo povečujejo (Echols, 1986).

Neustrezna socialna politika, ki smo jo ugotavljali v zvezi z nekontrolirano socialno diferenciacijo med spoloma, etnično pripadnostjo in regijami, je še bolj očitna pri reguliranju revščine. Politična vodstva na primer na Madžarskem po letu 1945 sploh niso skrbela za revne, ker je pač prevladalo prepričanje, da bo problem

revnih odpravljen z intenzivnim ekonomskim razvojem, z odpravo privatne lastnine in z odpravo brezposelnosti. Viri revščine poleg tega niso samo ekonomski in strukturalni, ampak tudi kulturni in socialni. Zaradi tega se je revščina v povojnih letih nenadzorovano širila predvsem v družinah z več otroki, v družinah, kjer sta se zakonca razšla, v družinah, ki so jih ogrožale kronične bolezni, alkoholizem, ali pa telesna oziroma duševna prizadetost.

Eden od pomembnih razlogov za neuspešno socialno politiko v realsocialističnih državah je to, da je temeljila na idealih delavskih gibanj iz 19. stoletja; s temi načeli ni mogla ustrezno preprečevati revščine, saj so bila preveč splošna in zastarela. Določala so:

1. da je treba zavreči vse selektivne programe in uvajati samo splošne oziroma univerzalne programe,
2. da je treba v celoti zavreči tržno distribucijo dobrin in storitev in uveljaviti distribucijo glede na potrebe,
3. da je treba namesto denarnih podpor uvajati neposredno pomoč v obliki storitev.

Uresničitev teh načel je rodila precej drugačne rezultate kot pa so bili pričakovani. Postal je očitno, da lahko tudi splošni programi povečujejo razlike med prebivalstvom in zmanjšujejo kakovost storitev. Zato se namesto teh splošnih programov, ki uveljavljajo enak dostop vseh do storitev, uveljavlja načelo pozitivne razredne diskriminacije (Ferge, 1980), ki daje prednost otrokom iz delavskih družin, še zlasti pri vključevanju otrok v vrtnice in šole.

Namesto selektivnih programov, ki bi zahtevali preverjanje premoženjskega stanja uporabnikov, skušajo v zadnjem času razvijati socialne programe, ki so namenjeni posebnim demografskim ali socialnim skupinam (npr. mladim, ostarelim, invalidom itd.); namesto selektivnih programov se oblikujejo specifični programi za subpopulacije.

Neposredna pomoč v obliki storitev in ne v obliki denarne pomoči se je prav tako izkazala za neučinkovito, saj je poraba storitev izrazito neenaka; starejši porabljajo bistveno več zdravstvenih storitev, višji sloji pa bistveno več izobraževalnih in kulturnih storitev. Delavci so pogostejši klienti v bolnišnicah, srednji sloji pa v ambulantah. Vse to navaja socialno politiko k večjemu uveljavljanju denarne pomoči, ki jo lahko bolj natančno alociramo kot pa pomoč v storitvah.

Liberalizacija ekonomije in postopna komercializacija družbenih dejavnosti v 80. letih povzročata intenzivno širjenje revščine. S komercializacijo storitev se je skušalo povečati kompetitivnost med organizacijami, ki proizvajajo storitve, in povečati kakovost le-teh. Izkušnje pa kažejo, da komercializacija ni upravičena povsod; koristna je le tam, kjer ne gre za tiste vrste storitev, ki so življenjskega pomena. Tovrstne storitve lahko postanejo s komercializacijo kvalitetnejše; aktivirajo se tudi latentni viri. Takšna področja so: stanovanjska zidava, šport, kultura itd. Komercializacija na teh področjih povečuje socialno diferenciacijo; ta se intenzivira tudi zaradi tega, ker se politična elita prej kot druge skupine navadi izkoriščati tržne mehanizme za aktiviranje svojih političnih privilegijev; pravimo, da »komodificira« svoje politične privilegije (Polanyi in Manchin, 1986).

Zaščita revnih je možna le na ta način, da se poleg zakonsko določenih minimalnih plač določi minimalne standarde tudi za druga področja in se z brezplačnim dostopom do teh storitev zagotovi, da jih najrevnejši sloji sploh začno uporabljati.

Seveda pa je poleg pozitivne diskriminacije revnih nujna tudi »afirmativna akcija« (Sadurski, 1989), s katero se skuša usposobiti najnižje sloje za enakovredno uporabo storitev, ki jih ponujajo univerzalni socialni programi. Smisel takšne

afirmativne dejavnosti ni v tem, da se poravnajo krivice, ki izvirajo iz preteklosti, ampak v tem, da se zagotovi polnovredna udeležba najnižjih slojev v prihodnjem družbenem dogajanju.

LITERATURA

- Aron, Henry (1967), *Social Security: International Comparisons*; v Eckstein O. (ed.), *Studies in the Economics of Income Maintenance*, Washington D. C., The Brookings Institution
- Andersen, Esping Gosta (1987), *Decommodification and Solidarity in the Welfare State*; v Rein M. in drugi (eds.), *Stagnation and Renewal in Social Policy Regions*, New York, M. Sharpe
- Echols, John M. (1986), *Does Socialism Means Greater Equality? A comparison of East and West along Several Mayor Dimensions*; v White S. and Nelson D. (eds.), *Communist Politics*, New York University Press
- Ferge, Zsuzsa (1980), *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy, 1954-1975*, New York, M. E. Sharpe
- Furniss, Norman (1986), *Futures for the Welfare State*, Bloomington, Indiana University Press
- Glazer, Nathan (1981), *Roles and Responsibilities in Social Policy*; v OECD (ed.), *Welfare State in Crisis*, Paris, OECD
- Glazer, Nathan, *prav tam*, str. 161
- Hill, S. Martha (1985), *Changing Nature of Poverty*, *Annals*, Vol. 479, May
- ILO (1984), *Into the Twenty First Century. The Development of Social Security*, Geneve
- ILO, *prav tam*, str. 105.
- Kerr, Clark (1983), *The Future of Industrial Societies*; Cambridge, Harward University Press
- Lapidus, Gail (1975), *Political Mobilization, Participation, and Leadership of Women in Soviet Politics*, *Comparative Politics*, Vol. 8, No. 1, October
- Murray, Charles (1987), *In the Search of the Working Poor*, *Public Interest*, No. 89:3-19
- Murray, Charles, *prav tam*, str. 18
- Robson, William A. (1976), *Welfare State and Welfare Society, Illusions and Reality*, London, George Allen and Unwin
- Robson, William A., *prav tam*, str. 58
- Rogers, Harriell (1986), *The American Welfare State in Transition*; v Runiss (c.), *Furniss for the Welfare State*, Bloomington, Indiana University Press
- Townsend, Peter (1986), *Why Are The Many Poor?*, *International Journal of Health Services*, Vol. 16, No. 1:1-23
- Szeleny, Ivan in Manchin Robert (1987), *Social Policy Under state Socialism; Market Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies*; v Rein and Rainwater (eds.), *Stagnation and Renewal in Social Policies Regions*, New York, E. Sharpe
- Szeleny, Ivan in Manchin Robert, *prav tam*, str. 110
- Zaid, Mayer (1985), *Political Changes, Citizens Rights, and Welfare State*, *Annals*, Vol. 479, May

Nacionalizmi, etnična mobilizacija in mednacionalni konflikti

(Ob začetkih prestrukturiranja Jugoslavije)

Jugoslovska stvarnost – povsem drugačna od sodobne zasnove mednacionalnih odnosov

Uvod

V Evropi, pa tudi v drugih delih razvitega sveta je viden velik interes za medetnične odnose; o njih so številne razprave in zamisli, ki težijo k etnično pluralistični integraciji, ta pa predstavlja ohranjanje in razvijanje etnične identitete, zagotavljanje politične avtonomije narodov, zaščite manjšin in uveljavljanje njihovih pravic.¹ Vsi trendi kažejo, da prevladujejo pogledi o urejanju medetničnih odnosov, ki bi ustrezali postindustrijskemu družbenemu razvoju. Pot do njihove uresničitve je še dolga in zavita, kar še posebej velja za vzhodni del Evrope, kjer so nakopičeni težko rešljivi problemi. Ob tem seveda ni mogoče zapostaviti konfliktnih razmerij, ki prizadevajo Irce, Baske, pa imigrantske etnične skupnosti (nove etnične manjšine) ipd., pa tudi avtohtone etnične manjšine v Zahodni Evropi.

Dogajanja v Jugoslaviji, povezana s postopki nastajanja nacionalnih suverenih tvorb, s procesi spreminjanja ali razpadanja dosedanje Jugoslavije, potekajo pod budnimi očmi kritične svetovne politične in tudi strokovne javnosti. Vidni so močni procesi etnične mobilizacije, nacionalizmi vseh barv, ekstremna srbska represija nad Albanci na Kosovu s kršenjem bistvenih etničnih in političnih ter človekovih pravic, mednacionalni konflikti v Kninski krajini, Baniji, Kordunu med Srbi in Hrvati. Prihaja do medetničnih in mednacionalnih konfliktov v Sandžaku med Muslimani in Srbi, v Makedoniji med Albanci in Makedonci ipd. Ker gre za konflikte med avtohtonim prebivalstvom različne narodne in religiozne pripadnosti, so utemeljene razlage, da ves čas prikrite konflikte aktivirajo in spodbujajo politični voditelji, ki izrabljajo etnično nehomogenost republik v času, ko se podira sedanja politična stavba Jugoslavije in ko se začenejo konfliktni spopadi v ločitvenem ali spreminjevalnem postopku za ozemlje, interesna področja, skupno aktivno in pasivno dediščino, takšen ali drugačen politični režim.

Etnična mobilizacija

Procesi razpadanja socialističnega sistema v Jugoslaviji so neenakomerni, medtem ko je ta, s politično pluralizacijo v Sloveniji in na Hrvaškem razpadel, je stari socialistični sistem še vsidran v drugih – vzhodnih delih Jugoslavije, kjer je na oblasti le Zveza komunistov ali v Socialistično stranko v Srbiji preoblikovana Zveza komunistov. V vzhodnem delu Jugoslavije se začene večstrankarski volilni boj, v katerem odločilno vlogo igrajo narodni in nacionalni interesi. Ti so bili prav

¹ B. Mašanović: Kako zaščititi majhne? Delo, 25. 9. 1990.

tako odločilno pomembni v že opravljenih večstrankarskih volitvah, torej v boju za oblast v zahodnem delu Jugoslavije. Ta ugotovitev se zdi pomembna, ker potrjuje teoretično hipotezo, da so v večnacionalnih državah etnične razlike centralna os socialne in politične mobilizacije za daljše zgodovinsko obdobje. Razrednost je v teh družbah potisnjena v ozadje, kar je vidno tudi v političnih bojih v Jugoslaviji, ko pravzaprav socialnim vprašanjem ni dana takšna pozornost, kot jo zahteva globoka socialna kriza z grozečo revščino. Zapletenost medetničnih odnosov v Jugoslaviji je še v tem, da se ne srečujemo le z večnacionalno strukturo Jugoslavije, marveč tudi z nacionalno nehomogenostjo republik in tudi z večetnično manjšinsko strukturo.

Večnacionalna narava Jugoslavije je spet zapletena in specifična. Jugoslovanski narodi niso izoblikovali suverenih držav, torej so v fazi oblikovanja nacij, hkrati pa so med njimi velike razvojne, kulturne in civilizacijske razlike, pa tudi opaznejše razlike glede številčnosti narodov. Mednacionalne konflikte v Jugoslaviji lahko pripišemo predvsem dosedanjemu neustreznemu političnemu sistemu, ki je omejeval avtonomijo narodov in razvoj politične demokracije. Jugoslovanski federalni sistem se je zaradi omenjenih razlik med narodi, elementov centralizma in neobstoja politične in ekonomske demokracije, izkazal kot neučinkovit.

Večnacionalna sestava republik, obstoj avtohtonih narodnih manjšin znotraj njih, neenakomeren socialnoekonomski razvoj in kulturne razlike med številčno večino in manjšino (razmere na Kosovu so specifične, ko v pokrajini Albanci predstavljajo številčno večino in dejansko deprivilegirano narodno manjšino, v notni Srbiji pa hkrati manjšino v kvantitativnem in kvalitativnem smislu) so pomembni izvor medetničnih in mednacionalnih konfliktov, centralna os socialnih in političnih procesov ter politične mobilizacije. Politična mobilizacija na etničnih in nacionalnih temeljih zapostavlja razredne in statusne delitve v etničnih tvorbah in tako ustvarja učinkovitejšo politično homogenizacijo.

V Jugoslaviji nastaja politična etnična mobilizacija zaradi dveh temeljnih razlogov: socialnoekonomske krize in političnega prenavljanja. Deprivilegirani narodi (Albanci) se borijo za avtonomijo, priznanje pravic, moč in ekonomske deleže, močnejši narodi (Srbija) opravljajo preprečevalne akcije, da zaščitijo svojo moč pred zahtevami deprivilegiranih in jo še povečujejo. Ekonomsko razvitejši narodi (Slovenci, Hrvati) se spopadajo za politično avtonomijo, ki bi bila ustrežnejša njihovemu socialnoekonomskemu razvoju, pri tem pa postajajo tarče drugih (Srbi), ki so vplivni v federaciji in številčnejši.²

Srbi preko svojih narodnostnih skupnosti na Hrvaškem in v BiH izrabljajo nacionalistične izjave hrvaških voditeljev iz predvolilnega boja za širjenje občutkov ogroženosti svojega naroda zunaj Srbije v obeh navedenih republikah. Pri tem ni mogoče izključiti zgodovinskega spomina na mednacionalno pogojene poboje v drugi svetovni vojni in pa verjetno pojave diskriminacij po ustoličenju nove oblasti na Hrvaškem v odnosu do Srbov, ki živijo v tej republici. Medsebojne napetosti ustvarjajo pogoje za nacionalistične manipulacije in za množične upore Srbov, povezane z nezakonitim oboroževanjem in nasilnimi akcijami. Intervencije policije rodijo nove konflikte in krog je sklenjen.

V Jugoslaviji se odvija etnična mobilizacija na temelju ekonomskih, političnih, kulturnih in emocionalnih dejavnikov.

Deprivacija, diskriminacija, kršenje temeljnih pravic Albancev na Kosovu in

² Glej M. Haller: *Class and Nations as Competing Bases for Collective Identity and Action*, First Central European Sociological Conference, Ethnicity and Nations in Central Europe, Krakow, 26–29 April 1990, str. 18–25.

represija zoper njih s hkratnim povečanjem nezaposlenosti in revščine med njimi vodijo do kongruence njihovih statusov na nizki ali najnižji ravni. Ob tem se zastavlja vprašanje, kam vodi takšna politika sedanjega srbskega vodstva. Politiko ekstremnega zaostrovanja, ki dobiva številne, skrajno negativne sodbe svetovne javnosti, je razumsko težko pojasniti. So razlage, naj bi ekstremna zaostrovanja pripeljala do izrednega stanja po vsej Jugoslaviji in do preurejanja Jugoslavije s pozicij moči.

Po teoriji, ki pa velja za manjše neavtohtone etnične manjšine, ekonomska in politična izločenost etničnih skupin, kar kaže na njihov konsistentno nizek socialni status, povzročata njihovo manjšo mobilizacijo. Do izrazitejše politične mobilizacije etničnih skupin more namreč priti šele ob pojavih inkongruence njihovih statusov, kar pomeni npr. socialno ekonomsko vključenost in politično izločenost etničnih skupin.³ Malo je verjetno, da srbsko politično vodstvo gradi svojo politiko na Kosovu na teh teoretičnih izhodiščih, saj je albanski narod na Kosovu avtohton, številčen in ima svojo inteligenco, pa tudi že izkušnje z omejeno politično in razvijajočo se kulturno avtonomijo, ki sta se v preteklosti začeli uveljavljati. Državna in politična represija v takšnih razmerah ne moreta zatreti etnične identifikacije, ki se zaradi tega krepi, ne moreta tudi raztrgati močnih socialnih mrež, te se z zunanjo represijo utrjujejo in krepijo etnično-politično mobilizacijo. Srbska politika na Kosovu vodi do pasivnega ali aktivnega odpora Albancev in do dolgotrajnih, težko rešljivih medetničnih konfliktov, hkrati pa krepi separatistične težnje med Albanci. Skratka, represivna politika na Kosovu spodbuja politično mobilizacijo Albancev na etničnih izhodiščih.

Kosovske razmere – kolonialni medetnični odnosi

Svetovna javnost je močno razburjena nad policijskim režimom in kršenjem pravic na Kosovu. Pregled medetničnih odnosov pokaže, da so sedanje razmere na Kosovu precej podobne kolonialnim večetničnim družbam. Močnejši s policijskimi silami zasedajo področje in uveljavljajo etnično delitev dela. Vodilne funkcije dobijo dominantni nosilci moči, etnična manjšina je deprivilegirana, podrejena, brez možnosti vpliva. Prirojen etnični status postaja odločilen dejavnik pri določanju socialnega statusa. Medetnični odnosi ostajajo nerazviti, prevladuje etnična zaprtost, endogamija, če prihaja do medetničnih odnosov, so ti disfunkcionalno konfliktni, ker odnosi temeljijo na etnični hierarhiji, torej na procesih etnične stratifikacije, na neenakopravni delitvi moči. Vladajo nasilje, prisila, strah in politični nadzor nad tradicionalnimi družbenimi tvorbami in socialnimi mrežami.

Za opisani tip kolonialnih medetničnih odnosov, pri katerih so hkrati prisotni tudi nekateri elementi kastnih sistemov, gre za opazno družbeno segmentacijo, segregacijo, ločen sistem temeljnih institucij (izobraževalnih, kulturnih, političnih ipd.). Do tega prihaja, ker ni skupnih institucionalnih okvirov in skupnega integrativnega vrednostnega sistema. Še bolj zapleteni so medetnični odnosi, kadar se nekatere skupne institucije začnejo podirati in uvajati ločene, kar se dogaja na Kosovu. Očitno je, da kolonizatorski medetnični odnosi spodbujajo konflikte, upore, revolucije in da mobilizirajo deprivilegirano, podrejeno etničnost. Medetnične konflikte blaži izpolnjevanje obveznosti nadrejenih do podrejenih v smislu

³ Glej C. Bolzman, R. Fibbi: *Collective Strategies of Assertion of Immigrants in Switzerland*, XII. World Congress of Sociology, Madrid, 9–13 July 1990.

skrbi za njihovo blaginjo, zaščito ipd. (benevolentni paternalizem), in v tem primeru nastajajo pojave oblike konformnosti podrejene etničnosti do dominantnega sistema.⁴ Benevolentnega paternalizma na Kosovu ne srečujemo.

Seveda se takoj lahko sprožijo ugovori zoper primerjave kosovskih razmer s kolonialnim – etničnim sistemom, češ da so represivni ukrepi usmerjeni v zaščito ogroženih avtohtonih Srbov in Črnogorcev na Kosovu in v zaščito ozemeljske celovitosti Srbije in Jugoslavije pred separatističnimi težnjami Albancev. Ugovori morajo tudi navajati trditve, da srbska policijska oblast, razširjena na Kosovu, ni osvajalska, kolonizatorska, marveč le brani tradicionalno srbsko področje. Vendar so za sociološko analizo medetničnih razmerij in sredstev za zatiranje medetničnih konfliktov na Kosovu predvsem pomembni vsebinski vidiki dejanskih razmerij, ki prizadevajo Albance zaradi ravnanja srbske – policijske oblasti. Ti vsebinski vidiki pa so močno podobni opisanim kolonialnim etničnim razmerjem. Ker se ti odnosi povsem razlikujejo od sodobnih zasnov medetničnih odnosov, ki temeljijo na etnični enakopravnosti, ločevanju socialnega statusa od etničnega, na enakih tekmovalnih možnostih ne glede na etnično poreklo, na spoštovanju posebnih kulturnih etničnih pravic, na odnosih medsebojne etnične tolerance, stvarnega etničnega pluralizma in interkulturalizma ipd., je seveda upravičena mednarodna reakcija na kosovske razmere. Morda so močni mednarodni pritiski v tem trenutku edino učinkoviti način za spreminjanje medetničnih razmer na Kosovu.

Dolgoročno seveda na Kosovu trajna podreditev in diskriminacija Albancev ali njihova izolacija ali pa asimilacija ne pridejo v poštev. Rešitve se bodo morale iskati na sodobnejših zasnovah medetničnih odnosov.

Politične sile in nacionalizem

Sedanje politične sile v Jugoslaviji močno gradijo svojo politiko na nacionalizmu. Nove politične sile, ki so prišle na površje in na oblast na Hrvaškem in v Sloveniji, so osredotočale svoje predvolilne programe na antikomunizem, večstrankarsko demokracijo ipd., pa tudi na nacionalizem. Stare politične sile v Srbiji npr., ki še niso spustile politične moči iz rok, prav tako gradijo svoje politične programe na močnih nacionalističnih poudarkih o veliki enotni Srbiji brez dosedanjih avtonomnih pokrajin. Pri tem pa se te sile ob nezadovoljstvu s sedanjo preslabotno federacijo zavzemajo za močno centralizirano federacijo, v kateri naj bi imel največji narod največ vpliva.

Nove politične sile v zahodnem delu Jugoslavije pa napadajo dosedanji zvezni unitarni centralizem, ki jim je temeljni izvor za graditev nasprotnih programov, zasnovanih na nacionalni avtonomiji.

Analitiki novih političnih sil v Vzhodni in Srednji Evropi, ki jim je uspelo zrušiti monistično oblast komunističnih partij in so alternativa prejšnjim političnim režimom, jih delijo na dve veliki skupini, populistično in liberalno. Populistične politične sile gradijo svoje politične programe na patriotizmu, nacionalni suverenosti, nacionalni državi, nacionalizmu, religioznih vrednotah, na pomenu nacionalnega jezika, kulture, tradicije ipd.

⁴ – B. Ringer, E. Lawless: *Race, Ethnicity and Society*, Routledge, New York 1989, str. 50–68.

– G. Furnivall: *Colonial Policy and Practice*, New York University Press, New York, 1956, str. 304–305.

– M. Smith: *The Plural Society in the British West Indies*, Univ. of California Press, Berkeley 1965, str. 82–89.

– J. Rex: *Race Relations in Sociological Theory*, Schocken Books, New York 1970, str. 74–78.

– P. van den Berghe: *Race and Racism*, John Wiley, New York 1967 str. 27.

Liberalne sile pa se v svojih političnih programih predvsem osredotočajo: na ekonomsko liberalizacijo s privatizacijo in modernizacijo, na socialno enakost, demokratizacijo, liberalnejši politični sistem, pravno državo in civilno družbo, človekove pravice, na pravico posameznika do lastne kulture. Seveda je v programih populistov mogoče najti tudi elemente liberalcev in obratno, vendar temelji opisana razporeditev novih političnih sil na poudarkih v njihovih političnih programih.

Populistične sile dajejo torej močan poudarek nacionalizmu. Analitiki razmer v vzhodni postsocialistični Evropi se sprašujejo, ali nacionalizem ne pripada predmodernim razvojnim obdobjem in ali zaradi svoje usmerjenosti na tradicijo, povezanost z zemljo, z religijo, iracionalnimi instinkti, nepredvidljivostjo, atavizmom, bojznijo in sovraštvom pred drugačnim niso ovira za modernizacijske procese.

Nacionalizem v političnih programih novih političnih sil Vzhodne in Srednje Evrope je mogoče pojasniti. Te države, razen Jugoslavije, so bile pod nadoblastjo Sovjetske zveze, pa ni slučajno, da dajejo takšen pomen nacionalni suverenosti. V Jugoslaviji pa je težnje po nacionalni suverenosti vspodbujal zvezni unitarni centralizem. V mnogih vzhodnih državah etnične manjšine niso imele priznanih kolektivnih manjšinskih pravic in tudi uresničevanje kulturnih pravic je bilo problematično. V Jugoslaviji smo se srečevali z mnogimi problemi etničnih manjšin, predvsem z uresničevanjem njihovih pravic. Nove politične sile so med kampanjo in po prevzemu oblasti hitro prišle v konflikte z etničnimi manjšinami, ki so podpirale liberalno politično usmeritev kot alternativo prejšnjemu političnemu režimu, nacionalizem populističnih sil pa je bil zanje izziv, ker so ga razumele kot usmeritev večine, ki jim je prinesla le delno osvoboditev, demokracijo, obremenjeno z nacionalizmom in osredotočenje na graditev nacionalne države brez zadostnih zagotovil za manjšinske regionalne posebnosti.

Po prevzemu oblasti začnejo populistične politične sile s politično prenovo, s podiranjem političnega in ideološkega monizma, socialističnega internacionalizma, z dajanjem prednosti nacionalnim subjektom, z drugačnimi ocenami zgodovinskih dogodkov neposredno pred drugo svetovno vojno, med vojno in po njej. Z graditvijo nacionalne suverenosti in osredotočanjem na narod, se hkrati skušajo preseči nacionalne meje in se z uveljavitvijo tržnih razmer povezati z Evropo. V teh usmeritvah, ki zahtevajo več časa, so vidni zastoji in energija, se pretežno usmerja na graditev nacionalne suverenosti in neodvisnosti. Ob tem se seveda morda nekoliko prezgodaj zastavlja vprašanje o novih vrednostnih usmeritvah postsocialističnih družb, ki so se otresele uradne monistične ideologije. Zaenkrat se kažeta dve opciji: nacionalistična in religiozna. Ali bo val konservativizma prevladal za fasado modernizma⁵, je pomembno vprašanje, odgovori nanj pa so še preuranjeni.

Prikazane posplošene značilnosti nacionalizmov v vzhodnoevropskih državah veljajo z nekaterimi omejitvami tudi za Jugoslavijo, vendar gre tudi za posebnosti. Izvorov nacionalizma ne moremo iskati v zunanjih dejavnikih, v iskanju nacionalne suverenosti navzven v odnosu do centralne socialistične države – Sovjetske zveze, glede na to, da Jugoslavija ni bila podrejena Sovjetski zvezi kot večina drugih vzhodnoevropskih držav. Izvori nacionalizma v Jugoslaviji so nastali iz notranjih razlogov boja za nacionalno suverenost in avtonomijo, v reakciji do zvezne centralne federativne oblasti. Ob prevzemu oblasti po novih političnih silah

⁵ T. Kozma: *Minority Conflicts and Educational Policy in Eastern Europe*, XII. World Congress of Sociology, Madrid, 9–13 July 90.

v Sloveniji in Hrvaški se politične nacionalne in nacionalistične usmeritve med njimi in starimi političnimi silami v Srbiji izrazito razhajajo. Soglasje je le v nestrjnjanju z obstoječo jugoslovansko federativno ureditvijo. Nove politične sile na zahodu države so za nacionalno avtonomijo in suverenost svojih republik in za morebitno konfederativno zvezo z Jugoslavijo, stare politične sile Srbije pa gradijo svoj nacionalizem na močni, veliki srbski državi, ki bi prevladovala v centralistično urejeni jugoslovanski federaciji.

Posebnosti jugoslovanskih razmer – vzbujajoči nacionalizem – so še v tem, da v etnično nehomogeno sestavljenih republikah prebivajo avtohtoni prebivalci drugih jugoslovanskih narodov, ki – razen Albancev – živijo zunaj svojih jugoslovanskih republik. Teh ne moremo šteti za klasične etnične manjšine, ki imajo svoje nacionalne države zunaj Jugoslavije – v obmejnih državah. Posebnost Albancev na Kosovu pa je, da so številčen narod, katerega slaba polovica biva v Jugoslaviji, druga pa v LR Albaniji. Albance na Kosovu in v Srbiji moremo zaradi njihove deprivilegiranosti v sociološkem smislu šteti v etnično podrejeno manjšino. Za pripadnike drugih narodov, ki kot avtohtono prebivalstvo ne živijo v svojih matičnih republikah, je zaradi pomanjkanja empiričnih podatkov težko soditi, ali jih moremo prištevati med deprivilegirane etnične manjšine – pojmovanje v sociološkem smislu, čeprav nekaterih teh njihovih značilnosti ni mogoče izključevati. Ob izbruhu nacionalizma v prestrukturiranju Jugoslavije je pomembno predvsem to, da obstoj avtohtonih Srbov na Hrvaškem pomeni izvor zaostrenih in nevarnih nacionalnih konfliktov, ko z njihovim oboroženim uporom proti republiškim oblastem postajajo sredstvo pri delitvi interesnih področij in pri spopadu starih srbskih političnih sil proti novim političnim silam v Hrvaški in Sloveniji. Tu se kažejo absurdi. Staro politično vodstvo Srbije ne priznava avtonomije Albancev v Srbiji, na jugoslovanski ravni teži k omejitvi avtonomije drugih jugoslovanskih republik in k njihovemu podrejanju srbskemu modelu. Po drugi strani pa podpira avtonomistične težnje Srbov, ki živijo na Hrvaškem in BiH, in to tudi na etnično mešanih področjih.

Nacionalizmi ob preoblikovanju in nastajanju nacionalnih držav

Analiza nacionalizmov v Vzhodni Evropi in Jugoslaviji, ki postajajo pomembni za stare in za nove politične sile, kaže, da ne gre toliko za provincialistične, nacionalistične pojave zaostalih regij, marveč predvsem za nacionalizem v središču naroda, ki si prizadeva za suverenost naroda, za zgraditev nacionalne države. Nacionalizem – univerzalna, legitimna vrednota političnega dogajanja v 20. stoletju – je povzročal številne konflikte in vojaške spopade. Združuje narod kot skupnost in nacionalno državo, ki je suverena na svojem teritoriju. Ni pa mogoče nacionalizma enačiti z nacionalno državo, njej zagotavlja le mite skupnega izvora, simbolni, psihološki koncept, prepričanje, emocije. Utrjuje narod kot skupnost s samozavedanjem članov, njihovo identifikacijo, občutke obveznosti, lojalnosti, z ekskluzivno notranjo pristojnostjo in zunanjo suverenostjo (neodvisnostjo). Nacionalna država poveže narod z državo, ki dobi ekskluzivno pristojnost nad teritorijem v imenu naroda. Država pridobi moč in prodira v civilno družbo, saj moderna država postaja zmeraj bolj infrastrukturno močna. Država tako tudi prodira v narod kot družbeno skupnost. Pripadniki države pridobijo državljanstvo, ki kamuflira njihovo enakopravnost, dokler ne izbruhnejo v večnacionalni državi medetnični konflikti s pojavi etnične stratifikacije, in takrat zaživijo nacionalizmi

v svoji mobilizacijski vlogi. Države z etničnimi manjšinami ali z manjšimi ali slabotnejšimi narodi s pomočjo prevladujočega naroda razvijajo centralistični nacionalizem, ki mu nasprotujejo partikularni nacionalizmi. Ena vrsta nacionalizma spodbuja drugega. Državna, nacionalna in narodna identiteta se ne prekrivajo. Prezreti seveda ne kaže mobilizacijske vloge nacionalizma navzven, na področju meddržavnih (mednarodnih) odnosov, to je odnosov narodov, ki živijo v drugih nacionalnih državnih tvorbah.

V sodobnem postindustrijskem družbenem razvoju nacionalna država izgublja svoj pomen, ko izgublja svojo ekonomsko, politično, vojaško vlogo s širitvijo nadnacionalnih institucij. Procesi globalizacije, prepletanje kultur, širjenje multikulturalizma preko številnih medijev spreminjajo tudi vlogo nacionalne države v njeni zaščitni kulturni vlogi. Ekskluzivne, neomejene nacionalne suverenosti ni več, delujejo močne centrifugalne sile, ki omejujejo s širšimi integracijami nacionalno suverenost. Tako se pojavlja teza, da je nacionalizem, ki je spodbudil nastanek nacionalnih držav, sedaj postal njihov grobar. Homogenizacija kultur v industrijski dobi je bila funkcionalna zahteva trga in zahteva legitimizacije politične moči. Predvidevanja o vzporednem koncu nacionalizma z zatonom klasičnih nacionalnih držav so zgrešena. V postindustrijskih družbah bo regresivni nacionalizem izginjal, pojavljal pa se bo v mednarodnih širših tvorbah zaradi omejitev narodne avtonomije, alienacij, težav ob spreminjanju identitete, samoupravnih teženj, intervencij centraliziranih sil ipd. Delovanja centripetalnih sil – spodbudnic novega nacionalizma – v širših integriranih družbenih tvorbah ni mogoče izključiti.

S tega vidika procesi evropske politične integracije niso enostavni. Kljub modelu konfederacije evropskih narodov in deklariranemu spoštovanju regionalnih posebnosti se zastavlja vprašanje, ali je kulturno homogenost še šteti za funkcionalno zahtevo ekonomije postindustrijskega razvoja. Odpirajo se vprašanja o narodih kot hegemonih homogene kulture. Kako politični sistem, v katerem je legitimna politična moč vezana na koncept nacije, adaptirati na nadnacionalni ekonomski in kulturni razvoj? Po zatonu klasičnih nacionalnih držav se odpira vprašanje politične legitimizacije. Jo bo treba iskati v evropski, nadnacionalni tvorbi?

Povsem drugačne pa so razmere v manj razvitih družbah, obremenjenih s tradicionalizmom, težavami industrijskega razvoja in z velikimi zamudami v postindustrijskem razvoju (vzhodnoevropske družbe z Jugoslavijo). V teh družbah se začnejo graditi avtonomnejše nacionalne države, mobilizacijska vloga klasičnega nacionalizma navznoter in navzven postaja pomembna. Centrifugalne širše integracijske sile bodo namreč prav tako zaradi celovitih razvojnih zaostajanj začele delovati z zamudo. Procesi modernizacije, ki se bodo v teh družbah razširili, bodo vodili do funkcionalne diferenciacije in vzporedno z njimi se bodo pojavljali procesi dediferenciacije – spodbujeni z nacionalizmom. Procesi modernizacije z uvajanjem tržnih zakonitosti, z obsežnejšo zasebno lastnino, bodo gotovo pospešili procese socialne stratifikacije in razredne razdeljenosti ter poglobili družbeno neenakost. Ker je nacionalizem vezan na strukturo političnega sistema, ne pa na razredne interese, bo v tem obdobju pomembna ideologija za doseganje politične homogenizacije, ki bo razblinjala globlje razredne in slojne konflikte s poudarjanjem neenake delitve bogastva med narodi.⁶

⁶ – D. McCrone: Nations, States and Social Change, XII. World Congress of Sociology, Madrid 9–13 July 1990.

– R. Baubock: Dilemmas of Multicultural Societies, First Central European Sociological Conference, Ethnicity and Nations in Central Europe, Krakow 26–29 April 1990.

Vse to velja za jugoslovanske razmere. Procesi uveljavljanja avtonomije nacionalnih držav so že težavni in bodo tudi v prihodnje zaradi nasprotujočih si konceptov med vzhodnim in zahodnim delom Jugoslavije in zaradi etnično mešane sestave večine republik. Pot do večje avtonomije nacionalnih držav naj bi vodila preko ločevanja od sedanje federalne Jugoslavije in morebitnega rahlega konfederativnega povezovanja, ali preko preoblikovanja federacije. Dosedanji spopadi in konflikti, nasilje in državna represija vzbujajo skrb o načinih izpeljave teh procesov. Avtonomija nacionalnih držav zahteva ločitev od obstoječih poudarjenih elementov centralizma in hkrati pozornost, da se ne zapade v nove oblike centralizma. Ali bodo težavni procesi graditve nacionalne avtonomije dopuščali hkratno integriranje v širši družbeni prostor, brez katerega modernejše nacije ne morejo obstojati? Ali bodo avtonomnejše jugoslovanske nacije, če se bodo izoblikovale, takoj usposobljene za sprostitev centrifugalnih sil in za tekmovanje na evropskem prostoru z razvitimi nacijami za vključitev v ta prostor? Bodo vzburjeni partikularizmi zaradi boja za nacionalno avtonomijo mogli popustiti mednarodnim, nadnacionalnim institucijam, širjenju multikulturalizma? Bo mogoče kar takoj po pridobljeni nacionalni suverenosti pristati zaradi širših integracij na omejevanje nacionalne suverenosti, za katero so majhni narodi še posebej občutljivi? Bo mogoče vzburjeni nacionalizem in druge centripetalne sile krotiti s procesi globalizacije? Obstajajo utemeljeni sumi, da do zatona klasičnih nacionalnih držav ne bo moglo priti hkrati z njihovim oblikovanjem.

Vseobsežna tipologija mednacionalnih in medetničnih konfliktov

Že iz kompleksnih razlogov etnične mobilizacije v Jugoslaviji je mogoče soditi o raznovrstnosti in celovitosti mednacionalnih in medetničnih konfliktov v Jugoslaviji.

Ti konflikti so po svojem izvoru poudarjeno politični: narodi se spopadajo med seboj (medrepubliški in mednacionalni konflikti) in s federacijo za avtonomijo, za oblikovanje nacionalnih držav. Narodi, ki ne živijo v svojih matičnih republikah, ne priznavajo legitimitete republiških oblasti, hočejo svojo avtonomijo.

Kršenje političnih, človekovih in kulturnih pravic Albancev na Kosovu rojeva njihov pasivni odpor; neuresničevanje političnih in kulturnih pravic spodbuja konflikte narodov zunaj njihovih matičnih republik, narodnih manjšin in imigrantov.

Predvidene ustavne spremembe so pomemben izvor mednacionalnih konfliktov glede na različne koncepte ureditve Jugoslavije.

Politični nacionalni konflikti dobivajo takšne razsežnosti, da se internacionalizirajo (obsodbe in intervencije mednarodnih organizacij tujih držav zaradi državne represije na Kosovu), kar je zaradi stališč Srbije in federacije do notranjega vmešavanja in strinjanja drugih republik z zunanjimi obsodbami, nov izvor mednacionalnih konfliktov. V mednacionalne konflikte v Jugoslaviji se vpletajo tudi jugoslovanski emigranti različnega nacionalnega porekla, ki določa njihove opredelitve.

Srbska država se ne pogaja z opozicijskimi silami Albancev na Kosovu in zavrača njihove zahteve. Slabi so stiki (ali pa jih sploh ni) hrvaške družbe z upornimi Srbi na Hrvaškem. Z republiškimimi vodstvi, ki so v konfliktih, ni komunikacij (srbsko-hrvatsko, srbsko-slovensko vodstvo).

Zvezno državno vodstvo se pri gašenju političnih medetničnih konfliktov enostransko postavlja na stran srbskega vodstva, ali pa je indiferentno do interesov

drugih narodov. Zvezna država se ne pojavlja kot nevtralni razsodnik v mednacionalnih konfliktih in hkrati postaja nelegitimna zaradi neprisotnosti Albancev s Kosova v zvezni skupščini. Kosovski organi oblasti so razpuščeni, delujejo ilegalni organi Albancev na Kosovu. V mednacionalnih konfliktih, zaostrenih ob političnem preoblikovanju Jugoslavije, se odvija spopad za politično moč in teritorij, na kar kažejo nacionalistični programi starih in novih političnih strank. Nastajajoči partijski pluralizem (v boju za oblast) širi mednacionalne konflikte.

Okrog vojaških vprašanj se odvijajo politični mednacionalni konflikti. Vojska je večnacionalno sestavljena, vendar v poveljniškem oficirskem kadru prevladujejo pripadniki enega – srbskega naroda. Politični spopadi se vrtijo okrog nacionalne suverenosti nad teritorialno obrambo, zahtevah po služenju vojaškega roka v domači republiki, (de)politizaciji vojske ipd.

V ozadju mednacionalnih konfliktov so pomembni ekonomski izvori: delitev sredstev, pomoč razvitih nerazvitim, ekonomski sistem, ki (ne) ustreza razvitim in nerazvitim, prelivanje sredstev, srbski gospodarski bojkot slovenskih izdelkov iz političnih razlogov ipd. V zraku so konflikti delitve premoženja ob morebitnem razpadu Jugoslavije. Ker so etnične manjšine ali imigranti pripadniki nižjih socialnih slojev, se pojavi socialne in etnične stratifikacije prekrivajo, kar daje medetničnim konfliktom še socialne razsežnosti.

Seveda ne gre prezreti kulturnih vidikov mednacionalnih konfliktov. Tu so jezikovni spori in jezikovna neenakopravnost majhnih narodov in etničnih manjšin z asimilacijskimi nevarnostmi, pa globoke kulturne razlike med jugoslovanskimi narodi, povezane z religioznimi. Na Kosovu se npr. kažejo konflikti identitet glede navezanosti na rodovni način življenja ali širši teritorialni način življenja. Cerkve treh različnih prevladujočih ver v Jugoslaviji ne ostajajo zunaj mednacionalnih konfliktov.

Prerez mednacionalnih konfliktov v času pokaže, da so prikrite napetosti in latentni konflikti, ki so zgodovinsko pogojeni še posebej z dogajanjem med drugo svetovno vojno in po njej, pripeljali do manifestnih zaostrenih oblik konfliktov, ki trajajo že več let; v zadnjem času se zaostrejo in prehajajo v nasilne oblike, v etnične nemire, ki sicer še ne predstavljajo množičnih medsebojnih spopadov, ampak predvsem spopade Albancev z represivno srbsko policijo na Kosovu – v zadnjem času pa tudi spopade Srbov na Hrvaškem s hrvaško policijo. Na teh področjih prihaja občasno tudi do posameznih nasilnih dejanj med pripadniki sprtih narodov.

Hkrati gre za vrsto pojavov množičnega pasivnega odpora, za nezakonite postopke oblasti in za državno represijo, kar vse ima nacionalna obeležja. V mednacionalne konflikte so vključene državne institucije, politične stranke, množična komunikacijska sredstva in druge institucije, močne pa so tudi neformalne skupine pritiska (množični mitingi) in nezakonite politične organizacije z grožnjami in akcijami iregularnih, paramilitantnih skupin (vaške straže, prostovoljci). Med jugoslovanske medetnične in mednacionalne konflikte se še uvrščajo stavke, bojkoti in številne nasilne oblike, ki so bile že omenjene. V njih so vidne kolizije interesov in njihova izključnost ter pretežna dolgoročnejša usmeritev s sedanjim eruptivnim izražanjem. Poskusi zakonitega reševanja konfliktov se kažejo za neuspešne; dolgoročne spremembe je morebiti mogoče pričakovati z novimi ustavami, sedanje delne spremembe so imele za mednacionalne odnose bolj kozmetično

naravo. Mogoče je skleniti, da sedanji mednacionalni konflikti niso pod nazorom, da so neobvladani.⁷

Tipologija mednacionalnih in medetničnih konfliktov v Jugoslaviji je skorajda popolna, čeprav nismo mogli sistematično navesti vseh vrst konfliktov. Obstaja resna nevarnost, da bi se v prihodnje, če ne bi prišlo do učinkovitejših rešitev, izpopolnile še nekatere vrste nasilnih oblik mednacionalnih konfliktov.

Mednacionalni in medetnični konflikti spodbujajo številne druge oddaljevalne procese ali pa so po njih sami spodbujeni. To so nasprotja s pojavnimi oblikami negativnih predsodkov in stereotipov, obsežni diskriminacijski procesi, procesi etnične distance, segregacije in socialne dezorganizacije ter patologije. Med procese socialne dezorganizacije štejemo že omenjene regresivne nacionalizme, pa alienacijske procese in še posebej procese anomalije. Jugoslovanski patriotizem je bil dolgo časa vključen v socializacijske procese, vodene po ideološkem aparatu, skupaj z ideologijo socializma. Vse te vrednote se podirajo in nadomeščajo jih nacionalne, religiozne in liberalne vrednote. Monistično strukturo vrednot nadomešča pluralistična struktura. To podiranje starih vrednot in nastajanje novih spremlja obsežno breznormno, anomično dogajanje, ki odpira prostor emocionalnemu nacionalizmu. Ta pa postaja agresiven, ker vsakega pripadnika nekega naroda apriorno šteje le za etnično kategorijo, pri tem pa zanemarija razmerja etničnega z drugimi socialnimi in individualnimi dejavniki. Ali niso etnocentrične, nacionalno konfliktne manifestacije nekakšno nadomestilo za zavedanje neizmernega zaostajanja vseh jugoslovanskih narodov in etničnih manjšin za razvojem drugih evropskih narodov v Zahodni Evropi, v katero bi se radi vključili? Pripadniki jugoslovanskih narodov so razočarani nad svojim dosedanjim neuspešnim sistemom. Bodo razpleti mednacionalnih konfliktov prispevali h graditvi razvojno učinkovitejšega sistema, ki bo hkrati temeljil na medetničnih odnosih, značilnih za postindustrijske družbe? Iskanje pozitivnih odgovorov na to vprašanje utegne biti prava smer dolgoročnejšega reševanja mednacionalnih konfliktov.

Sklepi

1) Razpadanje starega socialističnega sistema v Jugoslaviji povzroča s strankarsko politično mobilizacijo hkrati etnično mobilizacijo, do katere prihaja iz različnih pobud in razlogov. Vendar je skupni imenovalec etnične mobilizacije boj za politično moč in oblast. Nedemokratsko in represivno reagiranje na nerešene medetnične probleme vzpodbuja in širi mobilizacijo na etničnih temeljih.

2) Kosovske razmere so klasični primer skrajno represivnega kolonialnega tipa medetničnih odnosov, ki je v popolnem nasprotju s sodobnimi zasnovami medetničnih odnosov. Samo zadnji so pot iz kosovske krize.

3) Raznovrstni nacionalizmi predstavljajo ideologijo, na kateri gradijo svojo politiko tako stare kot tudi nove politične sile. Nove politične sile rušijo obstoječi socialistični politični in socialnoekonomski sistem in centralistične unitarne elemente federacije, ki jih skušajo nadomestiti z avtonomnimi nacionalnimi državami; s tem pa trčijo na stare politične sile, na zagovornike močne federacije, pa tudi na interese drugih narodov in etničnih manjšin. Močni pojavi skrajnih nacionalizmov v reformnih prizadevanjih so konzervativne ovire modernejšemu razvoju. Ob prestrukturiranju Jugoslavije so nacionalizmi še posebej živi in agresivni.

⁷ Research Project on Ethnic Conflict and Development, U. N. Research Institut for Social Development, Research Planning Meeting 26-28. februar 1990.

4) Nacionalizem utrjuje narod kot skupnost in združuje narod z nacionalno državo, ta pa v postindustrijskem razvoju zgublja svoj pomen, nacionalizem pa kljub temu ostaja. V nerazvitih družbah (Jugoslavija) se začenjajo procesi graditve avtonomnih nacionalnih držav z zamudo, v zamudi pa so tudi širši integracijski procesi. Graditev nacionalnih držav in procesi socialne diferenciacije bodo okrepili homogenizacijsko vlogo nacionalizma. Hkrati procesi uveljavljanja nacionalnih držav in globalnejših integracij odpirajo številna vprašanja.

5) Tipologija mednacionalnih in medetničnih konfliktov v Jugoslaviji je vseobsežna. Med njimi pa prevladujejo po razvejanosti politični, kar sledi tudi iz boja za politično moč, ki ga štejejo za skupni imenovalec obsežne etnične mobilizacije. Posebno skrb vzbujajo nasilni, nekontrolirani konflikti, ki kažejo na nizko raven politične kulture in na neučinkovitost sistema, medvladje, večvladje, brezvladje. Mednacionalni konflikti so povezani s številnimi drugimi disjunktivnimi procesi, med katerimi je treba opozoriti na vsesplošno anomijo, ki je odprla prostor emocionalnim, agresivnim nacionalizmom.

6) Analiza mednacionalnih in medetničnih odnosov v Jugoslaviji zastavlja mnoge dileme in probleme prihodnjega razvoja. Je opozorilo in tudi skromno napotilo za trezen in racionalen izbor poti iz vrhunca krize v jugoslovanskih mednacionalnih odnosih ob njenem razpletanju.

5. oktobra 1990

Nekatere izkušnje z referendumom

Razprave o vrednosti (vrlini) »odločanja ljudstva« so dostikrat nepričljive; zato tudi ni enostavne poti za ocenjevanje »kvalitete« referenduma kot politične institucije, niti njegove primernosti za posamezne vrste problemov (zadev). Prepričanje v politično enakost, ljudsko suverenost in večinsko odločanje tako postavlja vprašanje prvega načela; posebna zasluga referenduma naj bi bila prav v njihovem povezovanju. Uporabniki vedno poudarjajo zaželenost dodatnega kanala kontrole nad oblastjo in izpostavljajo politične in vzgojne koristi vključenosti ljudi. Razvijanje vsebine in oblik participacije na podlagi referenduma naj bi preprečevalo sklerozo političnih institucij.

S približevanjem nekaterih usodnih odločitev bomo tudi v Sloveniji glasovali o svoji ustavni prihodnosti z referendumom.¹ Namen tega prispevka je proučiti nekatere izkušnje pri uporabi referenduma kot sredstva za doseganje avtonomije oz. suverenosti. Poleg kratke zgodovine in opredelitve ključnih konceptov nas zanimajo tudi pozitivni in negativni aspekti referenduma. Prav tako bomo v prispevek vključili analizo primerjav uporabe referenduma, ki so s svojimi implikacijami lahko zanimivi tudi za nas.

A – ZGODOVINA

1. Demokracija je kot mnogi koncepti v družbenih znanostih dokaj nejasen pojem, zato jo je težko opredeliti.² Mnogi teoretiki bi se strinjali z osnovno opredelitvijo o »vladavini ljudstva«, še več pa je seveda področij nestrinjanja, zlasti v pogojih uresničevanja te vladavine. Stara Grčija se smatra za dober primer neposredne demokracije. Kljub omejitvam državljanstva so svobodni pripadniki skupnosti (polisa) dejansko predlagali, razpravljali in glasovali o vseh zadevah. V sodobni (zahodni) demokraciji imajo predvsem pravico izbirati (glasovati) predstavnike na vsakokratnih volitvah. Referendum je »poroka« med idealistično, neposredno demokracijo in nujnostjo predstavniške demokracije,³ ki sprejema idejo o posvetovanju z ljudstvom glede posebno pomembnih zadev, druge odločitve pa prepušča izvoljenim predstavnikom.

Pojem plebiscita sega nazaj vse do starega Rima, kjer je predstavljal možnost glasovanja plebsa o odločitvah voditeljev.⁴ Tako se še danes pogosto uporablja v pomenu glasovanja o delovanju voditeljev, ne pa o specifičnih odločitvah. Z referendumom se po drugi strani ponavadi odloča o posameznih perečih problemih (zadevah). Svoje začetke ima v 13. stoletju v Švici, kjer so izvoljeni predstavniki lahko sprejemali odločitve »ad referendum«, ali pa so bile ponujene ljudstvu v potrditev.

Zaradi sinonimne uporabe plebiscita in referenduma, npr. v francoski politični

¹ Gl. 161. čl. osnutka ustave Republike Slovenije, Delo, Ljubljana, 12. 10. 1990.

² Sartori, G., *The Theory of Democracy Revisited*, Chatam, New Jersey, 1987.

³ Duval H., et. al., *Referendum et Plebiscite*, Armand Colin, Paris, 1970, str. 5.

⁴ Goodhart P., *Referendum*, Tom Stacey, London, 1971, str. 14.

kulturi,⁵ se postavlja tudi vprašanje o njuni jasni razmejitvi. Stanley Alderson misli, da je razlikovanje nujno, pri čemer smatra, da je referendum generični pojem z dvema podzvrstema – »ustavnim referendumom« in »plebiscitom«.⁶ Plebiscit je splošno ljudsko glasovanje o kakem političnem vprašanju, npr. o državni pripadnosti, državni ureditvi oziroma konzultaciji, s katero uresničujejo državljani svojo pravico do samoodločbe naroda.

Plebiscit se je uporabljal v Evropi za združitev ločenih mest – držav (Italija), oblikovanje novih narodov (norveška ločitev od Švedske v letu 1905) in za rešitev teritorialnih sporov (npr. Schleswig v zgodnjih 1920. letih). Napoleon Bonaparte je uporabljal plebiscit za dokazovanje podpore in varstva zaporednih priključitev osvojenih ozemelj in ustavnih revizij. Hitler, de Gaulle in Naser so uporabljali plebiscit za dokazovanje ljudske podpore. Hitler je zlorabil tedanje referendumske procese za nacistično propagando in enostransko medijsko kampanjo; za utrditev diktatorske avtoritete je izsilil tudi odobritev združitve moči predsednika z njegovo vlogo kanclerja v letu 1934. De Gaulle je s plebiscitom skušal doseči glasovanje o zaupanju v njegovo politiko in s tem oslabitev njegove politične opozicije. Eden njegovih najbolj znamenitih plebiscitov je bil namenjen alžirskemu vprašanju; francoska odločitev o odhodu iz Alžirije je bila legitimizirana s plebiscitom v letu 1958.

Zagovorniki plebiscita sklepajo, da je to koristno sredstvo izražanja ljudske samoodločbe. Deloma je bil uspešno uporabljen tudi za reševanje teritorialnih sporov, čeprav ni bil nikoli v celoti sprejet za ta namen. Nasprotniki plebiscita se bojijo njegove uporabe za reševanje problema samoodločbe, in mislijo, da bi njegova vključitev v mednarodno pravo lahko pomenila priznanje pravice do odcepitve, s čemer bi lahko ogrozil enotnost in suverenost nacionalnih držav. »To je ta bojazen, ki je prestrašila predvojne nemške pisce zaradi Schleswiga in Alzacije–Lorene, ameriške pisce zaradi državljanske vojne in Filipinov ter britanske pisce zaradi Irske in Indije – in ta bojazen je še vedno navzoča v večini komentarjev o plebiscitu«.⁷

2. Pojmovanje pravice ljudstva do potrditve ustav ali političnih ukrepov se je začelo širiti v Evropi v 16. stoletju. Čeprav so referendum uporabljali že pred ameriško revolucijo, pa vse do takrat ni bil uporabljen kot mehanizem za sprejemanje (ali zavračanje) ustav. »Glavni ameriški prispevek k razvoju referenduma je bil prav v povezavi z ratificiranjem in spreminjanjem ustav.«⁸ Massachusetts je kot prva država sprejel novo ustavo. V letu 1776 so začeli s pripravo nanjo in leta 1778 je bila natisnjena in dana na ljudsko glasovanje; vendar je bila zavržena (s pet proti ena), ker ni bila postavljena s specialno ustavno konvencijo, ker ni vsebovala listine o pravicah ter še iz drugih razlogov. Zato je bila v letu 1779. z referendumom zagotovljena vzpostavitev ustavne konvencije. Ustava iz 1780. leta je bila potem sprejeta z dvotretjinsko večino. »Po revolucionarnem obdobju se je ustalilo pravilo izvajanja referenduma o novih ustavah držav . . .«.⁹ Vendar pa vse do 1880-tih in 1890-tih let ni bilo kake resnejše razprave in zagovarjanja ideje nacionalnega

⁵ Npr. Duval H., et. al., isto, str. 6: »Le referendum et le plebiscite sont deux procedes de consultation directe qui, aux jeux du droit international ne comporte pas de difference substantielle».

⁶ Alderson S., *Yea or Nay? Referenda in the United Kingdom*, Macmillan Publishers, London, 1975, str. 8.

⁷ Wambaugh S., *Plebiscites since the World War*, vol. I., Washington D. C., 1956, str. 72.

⁸ Alderson S., isto, str. 12.

⁹ Cronin T. E., *Direct Democracy (The Politics of Initiative, Referendum, and Recall)*, Harvard Un. Press, Cambridge, 1989, str. 14.

referenduma; ta se je obnovila zlasti v našem stoletju med obema vojnama in s številnimi zagovorniki »za« in »proti« v zadnjih desetletjih.¹⁰

Na ameriško prakso so brez dvoma vplivali francoski misleci, kot npr. Rousseau, vendar pa so tudi ameriške izkušnje dajale inspiracijo v Franciji: »Po porazu žirondincev v letu 1793. je nacionalna konvencija sprejela jakobinsko ustavo... Ta je zagotavljala splošno volilno pravico in ustavni referendum o vseh listinah (ne pa tudi dekretih)... Z obrambo ljudske suverenosti ni samo vzpostavila v Evropi načelo o ljudski potrditvi novih ustav, ampak je povzročila pravo poplavo plebiscitov o samoodločbi.«¹¹

Švicarska ustava iz leta 1848. je predvidela ljudsko ustavno iniciativo. Vsakdo, ki je lahko zbral vsaj 50.000 podpisov na peticiji, je lahko predlagal ustavne spremembe (dopolnila), ki jih je potem potrjevalo švicarsko volilno telo kot celota. Ko je bila švicarska ustava leta 1874. spremenjena, so bili postopki v okviru neposredne demokracije razširjeni z uvedbo zakonodajnega referenduma. Če v 90. dneh od sprejema podpiše peticijo 30.000 volilcev iz osmih kantonov, mora biti zakon ali sporazum dan na glasovanje, in enostavna večina glasujočih ga lahko zavrne. Švicarji so imeli že več kot 300 referendumov in sprožili več kot 135 iniciativ od sredine 1800-tih let.¹²

Švicarji se često pritožujejo, da morajo prepogosto glasovati. Kritiki prav tako opozarjajo, da močno zapletene politične probleme z referendumom ni mogoče jasno predstaviti volilcem, zato so lahko rezultati tudi močno skaljeni. Vendar pa analitiki pravilno ugotavljajo, da so Švicarji »zaljubljeni« v njihove postopke neposredne demokracije. Švicarji trdijo, da jim ti dovoljujejo, če to želijo, izražati mnenje o zakonih, ki jih zadevajo, hkrati pa mnoge učijo vladanja. Referendum je »integralni del njihovega političnega življenja, ki kaže, da vsaj v majhni, kultivirani deželi, neposredna demokracija lahko deluje skoraj brez vseh negativnih posledic, ki jim jih pripisuje splošna politična argumentacija.«¹³ Kot osrednji dejavnik švicarske politične kulture prispevajo te oblike tudi k razvoju federalnih procesov in k promociji izgradnje nacije.

Avstralija, Italija, Španija, skandinavske države, Kanada, Gana in Filipini, vsi ti uporabljajo referendum. Parlament je predložil britanskim volilcem posvetovalni referendum v letu 1975, da bi se odločili o obstanku v »skupnem trgu«, referendum pa je igral svojo vlogo tudi pri vračanju Španije in Grčije k ustavni demokraciji. Razen v Švici in Avstraliji se sicer uporablja dokaj varčno, prispeva pa k reševanju političnih problemov in premiku z mrtve točke ter povečuje sposobnosti narodov za vladanje. Ob občutljivi uporabi je referendum prej opora kot slabitev parlamentarnega sistema.

Na tej točki moramo še opozoriti, da referendum o suverenosti v mednarodnem pravu ni nujen. Leta 1952. in 1953. so Združeni narodi poskušali etabrirati referendum kot pravno sredstvo za doseg suverenosti, vendar pa niso uspeli dobiti anglo-ameriške podpore. Kljub vsem nasprotovanjem pa se zdi, vsaj v teoriji, da ni boljšega sredstva za zagotovitev resnične samoodločbe. Referendum (plebiscit) je lahko uporabno sredstvo v zrelih pogojih, ko obstajajo dovolj močne težnje po spremembi suverenosti in povzročajo stalno negotovost. Referendum legitimizira vladno delovanje v očeh naroda in sveta.

¹⁰ Isto, str. 157–195.

¹¹ Alderson, S., isto, str. 15.

¹² Eschet-Schwarz A., *The Role of Semi-Direct Democracy in Shaping Swiss Federalism*, Publius, Winter 1989, str. 79–106; Eschet-Schwarz, *La démocratie semi-directe en Suisse: entre la théorie et la réalité (1879–1987)*, Canadian Journal of Political Science, dec. 1989, str. 739–764.

¹³ Schmid C. L., *Conflict and Consensus in Switzerland*, Berkeley, 1981, str. 116–117.

1. Referendum oziroma primernost njegove uporabe kot sredstva odločanja sta postala predmet znatne pozornosti v poznih 70. letih – in to tako politikov kot znanstvenikov.¹⁴ Ta interes je bil med drugim tudi posledica uporabe referendumov za zelo različne in nasprotujoče zadeve, pa tudi kompleksnosti posledic referendumov za vladno avtoriteto. Ocenjevanje posledic temelji na vpletenosti v problematiko in evoluciji učinkovitosti vlade oziroma strank, da se spoprimejo s problemom. S funkcionalnega aspekta so pomembne, opozarja Gordon Smith, tako intencije kot tudi posledice referendumov. Ker obstoja tesna povezanost med stopnjo kontrole in zaželenimi učinki, govorimo lahko o »kontroliranih« kot tudi o »nekontroliranih« referendumih. Pri teh zadnjih je namen ljudske iniciative doseči spremembe, ki se jim vlada iz tega ali onega razloga upira.¹⁵ Glede na učinke (posledice) referendumov imamo ali »pro-hegemonske« (pro-vladne) in »anti-hegemonske« referendume. Seveda pa ni nujno, da so vsi referendumi politično pomembni, poznamo namreč tudi nefunkcionalne oziroma nevtralne referendume.

Vsi referendumi torej nimajo enotnega značaja in pomena. Butler in Ranney zato ločita štiri vrste referendumov, in sicer glede na njihov vir iniciative in obseg prenosa kontrole pri oblikovanju predlogov s predstavnikov na volilce.¹⁶ Prvi tip je vladno kontrolirani referendum, kjer vlada kot edina avtoriteta odloča o postavljanju vprašanj volilcem in opredeljuje pravila procesa. Druga vrsta vključuje ustavno obvezni referendum, kjer vlada sicer kontrolira predloge sprememb (dopolnil) in njihovo izražanje, vendar pa jih ne sprejme, vse dokler jih volilci ne potrdijo. Tretja vrsta so referendumi, ki na podlagi ljudske peticije razveljavljajo odločitev vlade. Četrty tip so tisti referendumi, ki na podlagi javne iniciative težijo k dopolnitvi novega zakona ali dopolnila. Glavni razlogi za izvedbo referendumov so predvsem trije: ustavna določila; potreba po legitimiranju odločitev, ki se potrjujejo z referendumi; in referendum kot sredstvo za prenos odločevalske avtoritete.¹⁷

Glede na to, da je referendum odgovor na različne politične pritiske in sredstvo za sprejemanje odločitev o prihodnosti, je razumljivo, da obstojajo različni argumenti »za« in »proti« referendumu. Večina različnih mnenj je osredotočenih na vprašanje, koliko bi morali biti volilci vključeni v oblikovanje političnih odločitev. Nasprotniki uporabe referendumov predvsem trdijo, da se z njim zmanjšuje moč zakonodaje, da se ta oddaljuje od procesa odločanja, kar slabi njeno avtoriteto in legitimnost. Referendumski zagovorniki na drugi strani poudarjajo, da je referendum demokratično sredstvo, ki dovoljuje širšo javno udeležbo v oblikovanju pomembnih odločitev. Mnogo razprav se nanaša na naravo ustave in tradicije posameznih političnih sistemov. Velika Britanija ima na primer unitarni sistem z močno tradicijo parlamentarne suverenosti. Ta dediščina omejuje prostor neposredni participaciji. Sistem je strukturiran okoli političnih strank in vladne kontrole nad procesom odločanja. Švica je v nasprotju s tem država z dolgo tradicijo široke ljudske udeležbe in decentralizirane politične strukture, ki je kompatibilna

¹⁴ Butler D./Ranney A. (eds), *Referendums: A Comparative Study of Practice and Theory*, Washington, D. C., 1978; Ranney A. (ed), *The Referendum Device*, Washington, D. C. 1981; D. Butler/U. Kitzinger (eds), *The 1975 Referendum*, New York, 1976; King A., *Britain Says Yes*, Washington, D. C., 1977; Smith G., *The Referendum and Political Change, Government and Opposition*, Summer 1975, str. 294–305.

¹⁵ Smith G., *The Functional Properties of the Referendum*, *European Journal of Political Research*, March 1976, str. 1–23; Guillaume-Hofnung M., *Le Référendum*, Paris 1987, str. 65–123.

¹⁶ Butler D./Ranney A., isto, str. 23–24.

¹⁷ Isto, str. 18.

z uporabo referendumov pri odločanju o pomembnih kot tudi o manj pomembnih zadevah.

2. David Butler in Austin Ranney sta sestavili listo glavnih argumentov »za« in »proti« referendumu.¹⁸ Favoriziranje referendumov zadeva tako legitimnost kot demokratičnost njegove uporabe. Ne samo, da morajo biti vse odločitve v največji možni meri legitime, pač pa je višjo stopnjo legitimnosti mogoče doseči z odločitvami po neposredni poti (brez posredovanja); referendum je sredstvo, s katerim se lahko bolj natančno izraža »volja ljudstva«. Jean Jacques Rousseau, intelektualni oče moderne demokracije, poudarja v Družbeni pogodbi, da zakonodajca prizadeva vsakogar v družbi, zato bi moral imeti tudi vsakdo pravico izražati svoje mnenje brez posredništva izvoljenih predstavnikov.

Referendum naj bi torej približal proces odločanja ljudem; z referendumom se sprejemajo bolj odprte in javne odločitve, kar naj bi prispevalo k zmanjšanju apatije in alienacije. Z njim se oblikuje javni interes, ki ni zgolj vsota posebnih interesov. Prednost referendumov naj bi bila sploh v tem, da postavlja vprašanje jasno in odkrito. Pri volitvah se volilci soočajo z mnogimi činitelji: strankami, kandidati, voditelji in številnimi različnimi problemi. Ali izločeno vprašanje olajša volilcem odločanje o posebni zadevi? Pri tem je še dodaten argument v prid referendumov: da odločanje o posameznem problemu omogoča volilcu spremembo strankarske pozicije, ne da bi ogrozil samo stranko.¹⁹ Včasih pa se zgodi, kot v primeru Velike Britanije v letu 1975, da se tudi stranke same ob posameznem vprašanju »frakcionirajo«.

Simbolični in praktični pomen ljudske participacije močno povečuje pozornost do problema in izida referendumov. V mnogih političnih sistemih je referendum izredno uspešno sredstvo za reševanje občutljivih političnih vprašanj, ki ga kot svoje orožje uporablja manjšina ali tisti, ki niso ustrezno zastopani v običajnem političnem procesu odločanja. Brez referendumov je v kanalih reprezentativne demokracije njihov boj izgubljen, zato je referendum lahko zadnja možnost za rešitev problema. Da bi lahko razumeli, kako more to manjšinsko orožje pridobiti podporo večine, je potrebno opozoriti še na dve funkciji zahtev po referendumu: referendum je mogoče uporabljati kot sredstvo mediacije v konfliktu in kot strelovod za nezadovoljne.²⁰ Za stranko je to lahko ugodno, ker ji uspe na ta način odstraniti problem s strankinega dnevnega reda.

Nadaljnja prednost referendumov je tudi v tem, da predstavlja sestavino sistema »kontrole in ravnotežja« (Checks and balance), kjer je moč izvoljenih predstavnikov postala prevelika. Izvoljeni predstavniki bodo manj verjetno zlorabili svojo oblast, če se bodo zavedali, da imajo ljudje v rokah sredstvo za preprečevanje sprejemanja »slabe« zakonodaje.²¹ Referendum je lahko koristno sredstvo tudi v primeru, ko se dva domova v parlamentu znajdeta na mrtvi točki glede neke določene zadeve. Takšen način uporabe referendumov poznajo v Avstraliji.

3. Nasprotniki referendumov trdijo, da je proces odločanja v sodobni družbi za nestrokovnjake preveč kompleksen in zahteven. Pred vsako odločitvijo je

¹⁸ Isto, str. 24-37.

¹⁹ Nilson S. S., Elections, Referendums and Public Goods, Scandinavian Political Studies, 1/1981, str. 8.

²⁰ Bjorklund T., The Demand for Referendum: When Does It Arise and When Does It Succeed?, Scandinavian Political Studies, 3/1982, str. 237.

²¹ Cronin T. E., isto, str. 16.

potrebna strokovna analiza problema na podlagi ustreznega znanja, ki pa ga množica nima. Prav tako demokratično odločanje vse bolj zahteva in predpostavlja splošno soglasje v javnosti, ne pa vsiljevanje odločitev med ozko zakoličenimi alternativami.

Nadaljnji argument proti referendumu je v očitku, da ogroža odgovorno vlado. Kaj naj bi se zgodilo, če ukrep, sprejet v parlamentu, ljudstvo zavrne? Ali bi morala vlada odstopiti, ali pa naj še naprej vztraja, čeprav ne more implementirati svoje politike? Referendum pa ogroža tudi reprezentativno oblast, saj ta izgublja moč in upada tudi njeno javno spoštovanje (ugled), posebno takrat, ko se ne more pohvaliti s pozitivnimi rezultati.²² Z referendumom naj bi se izognili nekaterim nevarnostim strankarske diktature, vendar pa protistrankarski sentimente po drugi strani ogrožajo samo predstavništvo.

Eden glavnih argumentov proti referendumu je tudi trditev, da je v bistvu konzervativno sredstvo (npr. dolgotrajno zavračanje uveljavitve volilne pravice za ženske v Švici). Prav tako se proti referendumu navaja, da ni nič več in nič manj kot vladavina večine nad manjšino.²³ Če so problemi postavljeni na podlagi odnosa večina/manjšina, je to za manjšino lahko zelo nepravilno. Vlada ne bi smela oblikovati odločitve zgolj s spremljanjem večinskih stališč, ampak s poslušanjem obeh strani in doseči kompromis. To je še posebej pomembno za etnične, verske, teritorialne in druge manjšine. Drug problem predstavlja »relativna intenzivnost« stališč; v primeru šibkega interesa večine za določen ukrep in močnega nasprotovanja manjšine bi morala imeti »intenzivnost občutkov« prednost pred štejetjem glasov. Končno je v primeru večinsko/manjšinske demokracije referendum lahko potencialno tudi mehanizem ločevanja, zlasti v državah, ki niso homogene.

Težava z referendumom je tudi v tem, da ga po izvedbi ni mogoče kar tako spreminjati (v nasprotju npr. z zakonom). Če je recimo referendum nejasen, z napakami v vprašalniku, se lahko rezultati interpretirajo na različne načine, kar ustvari nepotrebno zmedo. Ugovori proti referendumu pa se sklicujejo še na zgodovino in uporabo plebiscita za obnavljanje diktatorske moči ter na velike stroške za izvedbo, zlasti še v primeru, ko gre le za potrjevanje večinske volje.

Če zagovorniki referenduma trdijo, da je z njim mogoče preprečiti zlorabo etabliranih strank, pa nasprotniki ugovarjajo, da lahko »veliki stroji« strank kontrolirajo – podobno kot na volitvah s propagando in publiciteto – tudi referendumsko kampanjo. Z vidika demokracije uporabe referenduma v luči vseh teh argumentov ni mogoče ocenjevati črno-belo. Vsekakor pa se zdi nujno, da imajo v demokratični deželi ljudje pravico do konzultiranja o ustavni prihodnosti svoje dežele, ne glede, ali je to deklaracija o neodvisnosti, plebiscit ali sprejetje nove ustave.

C – REFERENDUM KOT SREDSTVO ZA DOSEGANJE AVTONOMIJE IN SUVERENOSTI (NEKAJ PRIMEROV)

1. *Norveški primer* (1905) je zanimiv zaradi postopnega razpada dežele, odcepitveni referendum pa je bil izveden po proglasitvi neodvisnosti. Norveška je bila ekonomsko šibkejša od Švedske, sicer pa je bilo njuno partnerstvo težavno vse od 1814. leta. Proti koncu 19. stoletja se je izoblikovalo secesionistično gibanje, ven-

²² Smith G., *Politics in Western Europe*, Gower, London 1989, str. 145.

²³ Sharp C. D., *The Case Against Referendum*, London, Fabian tract no. 155, str. 9.

dar pa so se mnogi Norvežani še vedno nagibali k povezanosti iz ekonomskih razlogov. Na prelomu stoletja so Norvežani vzpostavili svoj departma za zunanje zadeve in ločeno carinsko in davčno službo. Švedska je zavračala vsako priznanje zahtev iz Norveške. Norveška je potem zaprosila za ustanovitev skupnega komiteja, ki bi pripravil miren razhod unije; ko pa je Švedska tudi to zavrnila, je norveški parlament enostransko razglasil neodvisnost 7. junija 1905. Najprej so Švedi zavrnilo vsakršna pogajanja, ob spoznanju, da se Norveška ne bo zlomila; da bi se izognili vojaškemu konfliktu, so se strinjali z razpustom, če bodo Norvežani to potrdili na referendumu (plebiscitu). Norvežani so se odločili za referendum, glasovanje je bilo 13. avgusta in 368.200 ljudi je glasovalo »za« in samo 184 »proti« odcepitvi. Novo ustavo so začeli pisati takoj za tem in parlament jo je sprejel še istega leta.

2. *Avstralska federacija* je bila vzpostavljena leta 1900 po plebiscitu o novi ustavi, vendar pa je bila Zahodna Avstralija vseskozi nasprotujoč in uporen partner. Smatrala je, da je politika federalne vlade usmerjena k pomoči vzhodu na škodo zahoda. Že 1906. leta se je pojavilo secesionistično gibanje s prvo varianto zahteve po referendumu o odcepitvi. S parlamentarnim odlašanjem je zadeva za kratek čas zamrla, vendar pa se je med 1. svetovno vojno ogorčenje ponovno razživel. Leta 1926. se je formirala Zahodnoavstralska odcepitvena zveza. Zaradi povečanega pritiska te skupine in nekaterih politikov se je vlada te države odločila za referendum o tej zadevi. Glasovanje je bilo 8. aprila 1933. in rezultat je bil dva proti ena v prid odcepitve. Federalna vlada je seveda to zahtevo po odcepitvi zavrnila. Potem je parlament Zahodne Avstralije poslal lordski in spodnji zbornici Velike Britanije peticijo, v kateri zahteva, da se dopolni ustava in dopusti odcepitev države. Odcepitev je Avstraliji namreč neustavna, ker se preambula ustave sklicuje na »nerazdružljivo federalno skupnost«. Britanski parlament je posredovanje v interni zadevi odklonil, razen če bi zahtevo postavila centralna vlada. S to zavrnitvijo je secesionistično gibanje v Zahodni Avstraliji upadlo in se pojasnjuje kot zmeta in rezultat ekonomske krize. So pa določene spremembe in prilagoditve federalnega sistema prispevale k zadovoljitvi njihovih zahtev.

3. Pred referendumom v *Alžiriji* (1962), ki je bila del unitarne Francije in brez svoje vlade, razen guvernerja, ki je bil odgovoren za tri departmaje, je potekala osemletna vojna. Vendar pa je ta primer značilen predvsem po tem, da sta se pri konzultiranju ljudstva o oblikovanju države izoblikovala dva koncepta: koncept naroda in koncept teritorija. Tako je bila pri glasovanju o odcepitvi julija 1962. leta priznana pravica do volitev trem skupinam ljudi: samim Alžircem, Francozom, živečim v Alžiriji, in Alžircem, živečim v Franciji. Druga zanimivost je, da so bili potrebni trije referendumi. Prvi že januarja 1961. se je ukvarjal z načelom samoodločbe za Alžirijo; drugi, aprila 1962, samo za francoske volilce, se je nanašal na potrditev mirne rešitve; in končno je bila julija 1962 dosežena neodvisnost. Brez referenduma bi bilo v tem primeru najbrž težko doseči politično pomiritev in proces ozdravljenja.

4. *Parti Québécois* (PQ) je kot stranka na oblasti v provinci Quebec lahko odobrila referendum, ne da bi bila glede tega odvisna od federalnega parlamenta. Sicer pa je PQ prišla na oblast 1976. leta s platformo, ki je vključevala obljubo o glasovanju o nadaljnjih odnosih s preostalo Kanado. Ustanovljena 8 let prej iz različnih majhnih nacionalističnih skupin in nezadovoljnih liberalcev, je od vsega začetka predstavljala glas nacionalizma francoskih Kanadčanov. Kot večinsko (80%) prebivalstvo v Quebecu so si zlasti po letu 1960 želeli izboljšati ekonomske možnosti, saj so bili glavni ekonomski položaji v rokah angleško govorečih Kanad-

čanov. Glavno sredstvo naj bi bila sprememba federalnih odnosov in pridobitev posebnega položaja (la souveraineté-association). V letu 1980 so sprejeli posebna pravila za vodenje kampanje (vsaka alternativa »za« ali »proti« naj bi imela samo eno organizacijo kot svoj dežnik), omejitev sredstev in poseben komite, odgovoren za vodenje kampanje. Zanimivo je, da vlada (PQ) ni zahtevala sprejetje že oblikovanih administrativnih ali ustavnih sprememb, ampak samo dovoljenje za pogajanja o souveraineté-association. Pomen, točneje vsebina tega cilja ni bila nikoli do konca razjasnjena, je pa iz razprav razvidno, da naj bi bila to ureditev, ki dovoljuje politično suverenost, medtem ko ohranja ekonomsko unijo s preostalo Kanado. Če bi bil referendum sprejet, bi se vlada lahko začela pogajati za tak nov položaj Quebeca, pred vsako spremembo pa bi bil potreben nov referendum. Nasprotniki referendumu so poudarjali zlasti škodljive ekonomske posledice glasovanja, Lévesque kot vodja PQ pa je moral miriti ekstremiste v svojih vrstah. 20. maja 1980 je 59,5% volivcev glasovalo proti in 40,5% za referendumsko opcijo, kar pomeni, da so tudi francosko govoreči prebivalci Quebeca glasovali odklonilno (52% proti in 48% za). PQ se je potem obrnila k drugim problemom, vendar so ostali ekonomska problematika, jezikovna politika in ustavni položaj Quebeca na javnem dnevnem redu vse do danes, seveda z določenimi nihANJI (leta 1985. je PQ izgubila na volitvah, 1987. pa je spet osvojila 40% glasov in postala bolj militantna).

5. Primer ločevanja Jure od kantona Bern v Švici je zanimiv zato, ker ne predstavlja ločevanja (ali decentralizacije) neposredno od centralne vlade, ampak od nižje upravne enote. Pomembno pa je tudi število referendumov; potrebnih je bilo namreč kar pet referendumov za dosego osamosvojitve (od leta 1959. dalje). Problem Jura datira od Dunajskega kongresa 1815, ki je dodelil staro škofijo Jura kantonu Bern. Posebnost obeh področij so predvsem jezikovne razlike (v kantonu Bern je večina nemško govorečih, prebivalstvo Jure pa v večini francosko govoreče), pa tudi religiozne. Številni predhodni konflikti in zahteve po odcepitvi Jure od kantona Bern in oblikovanju novega kantona so sicer okrepili občutek različnosti, vendar pa je šele po letu 1947, ko je bila zavrnjena možnost, da bi zasedli pomembne položaje v Kantonu francosko govoreči prebivalci zaradi neznanja nemščine, prišlo do organizirane 12-letne agitacije za referendum o odcepitvi Jure. Ena pomembnejših secesijskih organizacij, čeprav ne edina, je bila Rassemblement Jurassien, ki pa ni bila politična stranka. Člani te organizacije so bili lahko pripadniki katerekoli stranke, zato niso postavljali kandidatov na volitvah pod imenom J. R., kar jim je omogočalo lažji prodor. Z zbranimi podpisi so julija 1959. izsilili referendum o vprašanju – ali so prebivalci Jure sposobni odločati o svoji usodi. Rezultat je bil negativen v celotnem kantonu, v Juri kot celoti je bil blizu meje zmage, medtem ko je bil v katoliškem delu Jure močno pozitiven. Nemško govoreče katoliško okrožje Laufen je glasovalo na referendumu proti, vzpostavljajoč osnovo za kasnejšo odcepitev od Jure. Ker to ni rešilo problema, se je agitacija v 60. letih nadaljevala, celo z nasilnimi dejanji nekaterih majhnih skupin v Juri. Centralna vlada je ustanovila komisijo, ki je pripravila predloge o prihodnosti Jure; priporočila je referendum o samoodločbi. Zahtevana je bila pomoč federalne vlade, bernski parlament pa je sprejel zakonodajo za drugi referendum marca 1970. leta. Postopek naj bi bil takle: 1. Referendum o odcepitvi se izvede v vseh okrožjih Jure. 2. Tista okrožja, ki bodo nasprotovala odcepitvi, naj imajo ponovno glasovanje o tem, da ostanejo del kantona Bern. 3. Tista okrožja, ki so na meji ozemelj, ki se želijo odcepiti, in tistimi, ki si ne želijo odcepitve, naj bi glasovala o določitvi svoje nadaljnje usode. 4. Okrožju Laufen naj bo dovoljeno glasovati

o tem, da ostane del Berna ali pa postane del Jure, lahko pa se zaradi fizične izolacije od Berna priključi tudi tretjemu kantonu. 5. Končno morajo biti vse spremembe sprejete na nacionalnem referendumu (nastanek novega kantona zahteva dopolnila k federalni ustavi). Bernska vlada je poskušala ta proces zaustaviti s ponujanjem nadaljnje administrativne devolucije, po propadu tega poskusa pa se ni več tako ekstenzivno vključevala v referendumski proces. Glavno besedo pri organiziranosti in kampanji sta vodili pro-odcepitvena RJ in proti-odcepitvena Unija patriotov Jure. Referendum je bil izveden junija 1974. in severna okrožja so glasovala za in južna proti odcepitvi. Čeprav je RJ nasprotovala razcepitvi Jure, so južna okrožja izvedla referendum o ohranitvi svojega položaja v Bernu, čemur so sledili številni referendumi na obeh straneh možne nove razmejitev. Končno glasovanje za odobritev nastanka kantona Jura je bilo septembra 1978. leta, formalni obstoj kantona pa datira od 1. januarja 1979. Polna legalnost odcepitve je bila dosežena novembra 1984, ko sta parlamenta Berna in Jure dosegla sporazum o finančni ločitvi. Značilnosti tega referendumskega procesa so zlasti: dolgotrajnost tega procesa, močni emocionalni naboji in tenzije ter konflikti med vaščani in sosedji – ne toliko z vladnimi uradniki kot z drugimi instancami – in manjši spori o razmejitvah, ki so se nadaljevali globoko v 80. leta.

6. *Španski referendumi* so bili del širšega procesa decentralizacije in demokratizacije po Francovi smrti in so potemtakem povezani s pisanjem in potrjevanjem novih ustav kot tudi z volitvami novih parlamentov. Zaradi ekstremne centralizacije, ki v Španiji ni bila vedno običajna, in represije nad regionalno kulturo in političnimi nazori pod Francovo vladavino, so nastala različna avtonomistična in separatistična gibanja – tudi teroristična (npr. pri Baskih). Zato je bila po Francovi smrti, če naj bi Španija hotela postati demokratična dežela, nujna prilagoditev tem regionalnim, na tradiciji in jezikovni različnosti izoblikovanim gibanjem. Nekatere začasne rešitve o avtonomnem položaju posameznih regij so dobile postopoma z referendumi svojo potrditev, kot je to med pogajanji obljubila centralna vlada. Za španske primere ljudskega odločanja je značilna široka javna podpora avtonomiji in množica političnih strank, ki vse nastopajo s podobnimi etnično-teritorialnimi zahtevami (z izjemo najbolj desnih) in nasprotovanje centralni vladi. Za potrditev javne podpore demokratičnim spremembam sta bila najprej dva referenduma: prvi decembra 1976, ki je vpeljal demokratične reforme, in drugi decembra 1978, na katerem so potrdili novo ustavo. Kljub nekaterim zapletom, zaviranju centralne vlade in različnim postopkom so Baskija, Katalonija, Galicija in Andaluzija dosegle v letu 1980. z referendumi svojo avtonomijo. Zanimivo pa je, da je bila naslednja stopnja v tem avtonomnem procesu, ki je zadevala pogajanja o prenosu oblasti na nove regionalne vlade, močno zapletena in dolgotrajna – tudi zaradi nestabilnosti političnih strank – in kljub rezultatom (npr. na področju izobraževanja) še ni dokončana.

7. Pri obravnavi primerov *Škotske in Walesa* je treba upoštevati institucionalni okvir Velike Britanije, se pravi unitarne države s centraliziranim odločanjem v londonskem parlamentu, toda tudi z znatno administrativno odgovornostjo različnih lokalnih organov. Glavne politične stranke so razcepljene po teritorialnih linijah, obstoja pa tudi določena stopnja posebnosti političnega predstavnštva Škotske in Walesa v okviru unitarne strukture britanskega sistema. Zgodovinska povezanost Škotske in Walesa z britanskim političnim sistemom je prav tako pomemben činitelj v razvoju njunih etničnih gibanj. Kljub temu pa sta tako Škotska kot Wales ohranila duh različnosti in občutek nacionalne samobitnosti. Politična agitacija za povečanje avtonomije je bila pri obeh prisotna že od sredine 19.

stoletja, vendar pa ni dosegla volilne uveljavitve vse do 60. let. V obeh primerih je politična stranka z volilnim uspehom dobila tudi »mandat« za politično predstavnostvo škotskega in welškega nacionalizma, pri čemer je bila Škotska nacionalna stranka uspešnejša od welške. Volilnemu uspehu leta 1974. je sledila zahteva po devoluciji oblasti z močno podporo javnega mnenja in manjšim zanimanjem za neodvisnost. Škotska opcija neodvisnosti je dosegla 24% potrditev v poznih 70. letih, na splošno pa je bila nižja od 15%. K temu so prispevale svoje tudi težavne ekonomske razmere z nižjimi stopnjami gospodarske rasti in višjo nezaposlenostjo na Škotskem kot v Angliji – hkrati z zahtevami po novo odkriti nafti v Severnem morju. Devolucijsko zakonodajo je v štiriletnem obdobju, ki je kulminiralo z referendumom, uvajala laburistična vlada, čeprav ne po svoji volji, ampak zaradi ogroženosti vsled novega razmerja sil. Posebne spore je povzročala zahteva, da mora biti za sprejetje referenduma ne samo večina tistih, ki bodo volili, ampak tudi 40% celotnega volilnega telesa. Razen nacionalističnih strank so bile tudi druge stranke v tej kampanji dokaj razcepljene. Strankam je povzročalo velike težave tudi dejstvo, da so bile na splošnih volitvah pred tem referendumom npr. v ostrem nasprotju z nacionalističnimi strankami, zdaj pa so agitirale za devolucijo oblasti. Z nacionalističnih vidikov rezultati referenduma v marcu 1979 niso bili zadovoljivi, saj je v Walesu samo 20,3% tistih, ki so volili, podprlo devolucijo. Škotsko glasovanje je bilo sicer bolj uspešno, saj je glasovalo za devolucijo 51,6%, vendar pa je bilo to samo 32,8% volilnih upravičencev, ne pa zahtevanih 40%. S padcem laburistične vlade in zmago konzervativcev devolucija ni bila več glavna skrb v razpravah. Škotski in welški nacionalisti pa so tudi zaradi notranjih razprtij postali ali ostali volilno in organizacijsko šibki.

D – SKLEP

Pregled uporabe in rezultatov referenduma v opisanih primerih ponuja naslednje sklepe:

- Referendum se izkazuje kot dokaj nevtrarno politično sredstvo, katerega rezultati so v veliki meri skladni z aktualnim javnim mnenjem.
- Referendum je zelo uporabno sredstvo za uveljavljanje starega Wilsonovskega načela o samoodločbi in odločanje o suverenosti.
- Velika prednost referenduma je v potrjevanju legitimnosti novih režimov, meja ali ustav.
- Referendum je primerno dopolnilo reprezentativni demokraciji za reševanje vročih problemov, ko je odločitev nujna.
- Velik problem referenduma je v tem, da pušča ob obeh alternativah (za in proti) zelo malo manevrskega prostora za nadaljevanje razprave in kompromis.
- Uspešnost referenduma je v veliki meri odvisna od predhodnega sporazuma političnih strank.
- Posledice referenduma so ponavadi manj drastične, kot jih prikazujejo udeleženci v kampanjski retoriki.
- Obstojajo dokajšnje razlike med izidi referenduma in pripravljenostjo centralne vlade, da jih izpolni.
- Rezultati referenduma so zelo pomembni za nadaljnjo politično aktivnost udeležencev.

Civilna družba

1. Različni pomeni

V sodobnem političnem jeziku se izraz 'civilna družba' na splošno uporablja kot eden izmed terminov velike dihotomije civilna družba/država. To pomeni, da mu ne moremo določiti pomena in razmejiti obsega, če istočasno s sodobnega vidika ne opredelimo in razmejimo v vsem njegovem obsegu termin 'država'. V negativnem smislu pomeni 'civilna družba' področje družbenih odnosov, ki jih ne regulira država, državo v ožjem pomenu pa tu razumemo, skoraj vedno tudi polemično, kot celoto aparatov, ki v nekem organiziranem družbenem sistemu izvršujejo prisilno oblast. V nemški literaturi so se ob tem problemu še od Avgusta Ludwika von Schläzerja (1794) naprej neprestano sklicevali na razlikovanje med *societas civilis sine imperio* in *societas civilis cum imperio*, kjer drugi izraz nakazuje pojem, ki se v veliki dihotomiji označuje s terminom 'država', in to v kontekstu, v katerem, kot se bo videlo kasneje, še ni nastalo nasprotje med družbo in državo in je zato zadostoval en sam termin za oznako ene in druge, ki je hkrati dopuščal razliko znotraj iste vrste. S pojmom država, ki v ožjem smislu pomeni organ prisilne oblasti, ki dopušča oblikovanje in zagotavlja trajanje omenjene velike dihotomije, se hkrati pojavlja skupek idej, ki spremljajo nastanek meščanskega sveta: priznavanje naravnih pravic, ki pripadajo posamezniku in družbenim skupinam neodvisno od države in ki kot take omejujejo in ožijo področje prisilne oblasti; odkritje področja odnosov med posamezniki, kot so ekonomski odnosi, za regulacijo katerih ni potrebna prisilna oblast, ker se sami regulirajo; splošno znana misel, – ki jo je tako uspešno izrazil Thomas Paine, avtor ne slučajno slovitega spisa, ki poje slavo človekovim pravicam, – da je družba nastala iz naših potreb, država pa iz naših slabosti (1776, it. prev., str. 69), ki se želi ohraniti v dobrem stanju, omejiti obseg civilnih zakonov, ki jih uveljavlja s prisilo, in s tem zagotoviti, da se v največji meri izrazijo naravni zakoni, ki za svojo uresničitev ne potrebujejo prisile; torej širjenje zasebnega prava, preko katerega posamezniki urejajo svoje medsebojne odnose, ki jih vodijo njihovi realni interesi, od katerih je vsak *iudex in causa sua*; in zoževanje javnega ali političnega prava, kjer se izvršuje *imperium*, razumljen kot povelje nadrejenega, ki je kot *iudex super partes* dolžan izvrševati prisilno oblast. Nikoli ne bo dovolj poudarjeno, da smo za uporabo pojma 'civilna družba' v pomenu sfere družbenih odnosov, ki je ločena od sfere političnih odnosov, dolžni zahvalo nemškim piscem (posebno Heglu in Marxu, kot bomo videli v nadaljevanju), torej piscem, ki pišejo v jeziku, v katerem *bürgerliche Gesellschaft* pomeni oboje, tako civilno kot meščansko družbo in ki v pravniškem jeziku, že splošno uveljavljenem ob koncu 18. stoletja, označuje civilno pravo, katero, za razliko od kazenskega prava, vsebuje zadeve, ki po tradiciji pripadajo zasebnemu pravu (*Code civil* je zakonik civilnega zasebnega prava, v nemščini *bürgerliches Recht*).

Prav zato, ker je izraz 'civilna družba' v pomenu 19. in današnjega stoletja nastal iz nasprotja – tradiciji neznanega – med politično in nepolitično sfero, je

* Norberto Bobbio, *Stato, governo, società*, Einaudi, Torino 1985, str. 23–42.

lažje najti negativno kot pozitivno definicijo zanjo, še posebej zato, ker v obravnavi javnega prava in obče teorije države (*allgemeine Staatslehre* nemške akademske tradicije od Georga Jellineka do Felixa Ermacora) nikoli ne manjka pozitivnih definicij države: civilna družba je skupek odnosov, ki jih država ne regulira, torej je vse tisto, kar preostaja, ko se enkrat dobro razmeji obseg, v katerem se izvršuje državna oblast. Toda tudi v nekem tako nedoločnem pojmu se pomeni lahko razločujejo glede na to, ali prevladuje v nedržavnem identifikacija s pred-državnim ali s protidržavnim ali naravnost s post-državnim. Kadar govorimo o civilni družbi v prvem od teh pomenov, hočemo reči – v zavednem ali nezavednem soglasju s teorijo naravnega prava – da obstoje pred državo različne oblike združevanja, ki jih posamezniki ustanovijo, da zadovoljijo svoje najrazličnejše interese, in nad katere se postavlja država, da jih ureja, ne da bi pri tem kadarkoli izključila njihov nadaljnji razvoj in preprečila stalno prenavo; v tem primeru; čeprav ne v strogem marksističnem smislu, lahko govorimo o civilni družbi kot bazi in o državi kot nadzidavi. V drugem pomenu dobi civilna družba aksiološko pozitivno konotacijo in označuje mesto, kjer se manifestirajo vse instance spreminjanja odnosov dominacije, kjer se oblikujejo skupine, ki se bojujejo za politično emancipacijo, kjer dobijo moč tako imenovane sile nasprotovanja. Ta pomen bi sicer lahko označili tudi z aksiološko negativno konotacijo, če bi se postavili na stališče države in če bi gledali na fermente novega, katerih nosilec je civilna družba, kot na klice razpadanja enotnosti.

V tretjem pojmovanju ima civilna družba kronološki pomen, tako kot v prvem, in hkrati aksiološki pomen kot v drugem: predstavlja ideal družbe brez države, ko naj bi bila presežena politična oblast. Ta pomen je prisoten v tisti Gramscijevi misli, v kateri je izražen tipičen ideal vse marksistične misli o odmiranju države in je opisan kot »vsrkanje politične družbe v civilni družbi« (1930–32 a, str. 662), torej kot civilna družba, v kateri se za razliko od dominacije izvršuje hegemonija in ki je osvobodjena politične družbe. V teh različnih pomenih vsebuje »ne-državni« troje različnih figur: v prvem pomenu gre za pred-državno stanje, to je tisto, kar še ni državno, v drugem za antitezo državi oziroma tisto, kar je alternativa državi, v tretjem pomenu pa gre za preseganje in konec države.

Težje je 'civilna družbo' opredeliti pozitivno, ker moramo naštetih kratkomalo vse, kar je nekako ostalo izven opisa države. Naj samo omenimo, da je nasprotje civilna družba/politične institucije v mnogih kontekstih le drugačna oznaka za staro nasprotje *paese reale/paese legale*. Kaj je *paese reale*? Kaj je civilna družba? V prvem približku lahko rečemo, da je civilna družba mesto, kjer nastajajo in se odvijajo ekonomski, družbeni, ideološki, religiozni konflikti, ki jih državne institucije morajo reševati, bodisi da posredujejo med njimi za doseg kompromisa bodisi da jih preprečujejo ali pa jih zatrejo z represijo. Subjekti teh konfliktov in torej civilne družbe, kolikor predstavlja prav nasprotje državi, so družbeni razredi ali v širšem smislu skupine, gibanja, asociacije, organizacije, ki jih predstavljajo ali se proglašajo za njihove predstavnike; poleg njih pa še raznovrstne organizacije, interesne skupine, raznovrstne asociacije s širšimi družbenimi cilji, ki so posredno politični, emancipacijska gibanja etničnih skupin, skupine za varstvo človekovih pravic, za osvoboditev žensk, mladinska gibanja, itd. Stranke so z eno nogo v civilni družbi, z drugo v institucijah, zato je bilo predlagano, da bi dihotomično shemo obogatili pojmovno, s tem da bi vrinili med pojma civilna družba in država pojem politična družba (Farneti 1973, str. 16 ss, da bi tako razumeli fenomen strank, ki dejansko ne pripadajo v celoti ne civilni družbi ne državi. Res, eden izmed najpogostejših načinov označevanja političnih strank je tisti, ki hoče pokazati, da je

njihova funkcija v tem, da zbirajo, združujejo in nazadnje nekatere zahteve iz civilne družbe posredujejo naprej, da postanejo predmet političnega odločanja. V najnovejših sistemskih teorijah globalne družbe zavzema civilna družba prostor, kjer se oblikujejo zahteve (input), ki so usmerjene k političnemu sistemu in na katere mora politični sistem odgovoriti (output): nasprotje med civilno družbo in državo se torej postavlja kot kontrast med kvantiteto in kvaliteto zahtev ter sposobnostjo institucij, da dajo ustrezne in prave odgovore. Temo o zmožnosti vladanja (governability) kompleksnim družbam, o kateri se danes toliko razpravlja, lahko interpretiramo tudi v terminih klasične dihotomije civilna družba/država: družba postane toliko bolj nevladljiva (ingovernabile), kolikor bolj naraščajo zahteve civilne družbe, ne da bi ustrezno naraščala zmožnost institucij, da odgovorijo nanje; zmožnost države, da odgovori nanje, je mogoče dosegla celo skrajno mejo (od tod npr. tema »fiskalne krize«). Tesno povezana s temo o zmožnosti vladanja je tema legitimnosti: nezmožnost vladanja poraja krizo legitimnosti. Tudi to temo lahko prenesemo v okvire iste dihotomije: institucije predstavljajo legitimno oblast v Webrovem smislu besede, to se pravi oblast, katere odločitve ljudje sprejemajo in uresničujejo, kolikor menijo, da izhajajo iz avtoritete, ki ji priznavajo pravico, da sprejema veljavne odločitve za vso skupnost; civilna družba predstavlja mesto, kjer se zlasti v času institucionalne krize oblikujejo dejanski centri moči, ki skušajo doseči lastno legitimizacijo tudi v škodo legitimnih centrov moči, kjer se – z drugimi besedami – odvijajo procesi delegitimizacije in ponovne legitimizacije. Od tod pogosta trditev, da je rešitev hude krize, ki ogroža obstanek političnega sistema, treba iskati predvsem v civilni družbi, kjer je možno najti nove vire legitimacije in torej nova področja konsenza. Nazadnje se v sfero civilne družbe običajno vključuje tudi fenomen javnega mnenja, ki ga razumemo kot javno izražanje konsenza in disenza v odnosu do institucij in posredovanja preko tiska, radia in televizije itd. Sicer pa se javno mnenje in družbena gibanja razvijajo hkrati in se medsebojno pogojujejo. Brez javnega mnenja – kar bolj konkretno pomeni brez prenosnih kanalov javnega mnenja – ki postane »javno«, prav v kolikor je posredovano publikli, je sfera civilne družbe ogrožena, da izgubi lastno funkcijo in nazadnje izgine. V skrajnem primeru je totalitarna država – to je država, ki popolnoma absorbira civilno družbo – država brez javnega mnenja (torej samo z uradnim mnenjem).

2. Marxova interpretacija

Običajna raba izraza 'civilna družba' kot termina, neločljivo povezanega z državo ali političnim sistemom, izvira iz Marxa in preko Marxa iz Hegla, četudi je, kot se bo videlo kasneje, Marxova raba v primerjavi s Heglovo ožja. To, da se izraz 'civilna družba' uporablja tudi v vsakdanjem jeziku, lahko pripisujemo vplivu marksistične literature v sodobnih italijanskih političnih razpravah. Dokaz za to je, da se izraz 'civilna družba' v drugih jezikovnih kontekstih nadomešča v isti dihotomiji s terminom 'družba': npr. v Nemčiji je v teh letih potekala široka in učena debata o *Staat und Gesellschaft* (prim. Böckenförde 1976), v kateri termin *Gesellschaft* ('družba') zajema področje pomenov naše 'civilne družbe'. Ključno mesto, kjer se je pomen 'civilne družbe' rodil in postal običajen, je tisto, v katerem Marx v Predgovoru h Kritiki politične ekonomije piše, da se je, ko je študiral Hegla, prepričal, da imajo pravne in politične institucije svoje korenine v materialnih odnosih bivanja, »katerih celotnost obravnava Hegel . . . pod imenom 'civilna

družba', iz česar sklepa, da »je anatomijo civilne družbe treba iskati v politični ekonomiji« (ital. pr. str. 956–57). Ni pomembno, da je Marx na tem mestu v svoji interpretaciji zožil in celo deformiral Heglov pojem 'civilne družbe', kot bomo kmalu videli; pomembno pa je poudariti, da v tolikšni meri, v kolikšni si je Marx zamislil civilno družbo kot mesto ekonomskih odnosov, to je odnosov, ki konstitu-irajo »realno osnovo, nad katero se dviga pravna in politična vrhnja stavba« (ibid. str. 957), pomeni 'civilna družba' skupek odnosov med posamezniki, ki so izven države ali pred njo in ki tako na neki način izčrpa razumevanje preddržavne sfere kot sfere, ki je različna in ločena od države, tiste preddržavne sfere, ki so jo pisci naravnega prava in po njihovi sledi deloma tudi prvi ekonomisti, začeni s fiziokrati, imenovali 'naravno stanje' in 'naravna družba'. Zamenjava izraza 'civilna družba' z 'naravno družbo', ki jo je, sicer preko Hegla, a dokaj od njega, izpeljal Marx, je dokazana z mestom v zgodnjem delu *Sveta družina* (Marx in Engels 1845), kjer beremo: »Moderna država ima za naravno osnovo (pazite: »naravno«) civilno družbo, človeka civilne družbe, to je neodvisnega človeka, povezanega z drugim človekom samo z vezjo zasebnega interesa in z nezavedno naravno nujnostjo« (ital. pr. str. 126). Še bolj presenetljivo je, da se tako definirana specifična značilnost civilne družbe popolnoma ujema s specifično značilnostjo Hobbsovega naravnega stanja, ki je, kot je dobro znano, vojna vseh proti vsem: »Celotna civilna družba je ravno ta vojna (človeka proti človeku) enega proti drugemu, vseh individuov, ki so sedaj izolirani drug od drugega samo še preko svoje individualnosti, in je tudi splošno, sproščeno gibanje elementarnih potenc življenja, osvobojenih verig privilegijev. (ibid., str. 130) Presenetljivo je zato, ker se v naravnopravni tradiciji (cfr. 4) 'civilna družba' imenuje tisto, kar danes imenujemo 'državo', torej pojem nasproten naravnemu stanju.

Tega premika od tradicionalnega pomena izraza 'naravno stanje' k pomenu izraza 'civilna družba', ki je po tradiciji prvemu nasproten, ne bi mogli pojasniti, če ne bi še enkrat upoštevali, da je Marxova civilna družba *bürgerliche Gesellschaft* in da je – zlasti po Heglu in po interpretaciji Heglovih tekstov s strani Heglove levice – dobila pomen 'meščanske družbe' prav v smislu razredne družbe; zgodovinski subjekt meščanske družbe pri Marxu pa je meščanstvo, torej razred, ki je uresničil svojo politično emancipacijo s tem, da se je osvobodil okovov absolutne države in je nasproti tradicionalni državi postavil pravice človeka in državljana; te pa so dejansko tiste pravice, ki bodo morale odslej varovati lastne razredne interese. Neko mesto v zgodnjem delu *Prispevek k židovskemu vprašanju* (1843) razjasnjuje bolj kot vsaka razprava premik predstave hipotetičnega naravnega stanja v zgodovinsko realnost meščanske družbe: »Politična emancipacija je bila hkrati emancipacija meščanske družbe (v tem kontekstu je ne bi bilo smiselno prevajati s 'civilno' družbo) od politike, od samega videza neke splošne vsebine. Fevdalna družba je razpadla v svoj temelj, v človeka. Toda v človeka, kakršen je bil dejansko njen temelj, v sebičnega človeka« (ital. pr. str. 383). Naravno stanje zagovornikov naravnega prava in Marxova meščanska družba imata skupno to, da je subjekt »človek-egoist«. In od egoističnega človeka ne moremo pričakovati drugega kot anarhično ali, kot nasprotje temu, despotsko družbo. Kljub prevladujočemu vplivu Marxovega pomena 'civilne družbe' na sodobno rabo tega izraza, ne moremo reči, da je bila njegova raba v samem izročilu marksistične misli stalna. Kakšen pomen ima dihotomija civilna družba/država v Gramscijevi misli, smo že večkrat ugotovili. Toda motil bi se vsakdo in mnogi so se motili, ko so mislili, da Gramscijeva dihotomija verno posnema Marxovo. Medtem ko pri Marxu civilna družba sovпада z materialno bazo (kot nasprotje nadzidavi, kamor sodijo ideologije,

institucije), uvršča Gramsci civilno družbo v nadzidavo. V zapiskih o intelektualnih beremo: »Za zdaj je mogoče določiti dve veliki superstrukturalni »ravni«, tisto, ki bi jo lahko imenovali »civilna družba«, torej celoto organizmov, ki se vulgarno imenujejo »zasebni«, in raven »politične družbe ali države«; ti dve ravni ustrezata funkciji »hegemonije«, ki jo vladajoča skupina izvaja nad vso družbo, in funkciji »neposrednega gospostva« ali ukazovanja, ki se izraža v državi in »pravni vladi« (1932, str. 1518–19). Da bi pojasnili to definicijo, je koristno navesti zgodovinski primer, ki ga je imel v mislih Gramsci, ko je govoril o hegemoniji, ki jo je zoperstavljal neposredni dominaciji: primer je katoliška Cerkev, razumljena kot »aparatus hegemonije vladajoče skupine, ki nima lastnega aparata, se pravi nima lastne kulturne in intelektualne organizacije, ampak ga je razumel kot univerzalno cerkveno organizacijo (1930–32 b, str. 763). Kot Marx tudi Gramsci vključuje ideologije v nadzidavo, toda drugače kot on. Marx s civilno družbo razume celoto ekonomskih odnosov, ki konstituirajo materialno bazo, Gramsci pa sfero, kjer delujejo ideološki aparati, katerih naloga je izvrševati hegemonijo in z njo doseči konsenz. Ne gre za to, da bi Gramsci zanemaril dihotomijo baza/nadzidava in jo zamenjal s civilno družbo/državo. Tu doda drugo po prvi in naredi svojo pojmovno shemo bolj kompleksno. Da bi predstavil nasprotje med momentom baze in momentom nadzidave, se običajno poslužuje teh parov: ekonomski moment/etično-politični moment, nujnost/svoboda, objektivnost/subjektivnost. Da bi predstavil nasprotje med civilno družbo in državo, pa se poslužuje drugih dvojic: konsenz/sila, prepričanje/prisila, morala/politika, hegemonija/diktatura, vodstvo/dominacija. Naj pripomnimo, da v prvi dihotomiji ekonomski moment nasprotuje etično-političnemu momentu. Drugo dihotomijo pa lahko obravnavamo kot razdvojitvev implicitne dvojnosti v drugem momentu prvega para: civilna družba predstavlja moment etičnosti, s katerim vladajoči razred dobi konsenz oziroma legitimnost, če se izrazimo v današnjem jeziku, ki ga Gramsci še ne uporablja: država je politični moment v ožjem smislu, preko njega se izvaja sila, ki ni za ohranitev oblasti nič manj nujna kot konsenz, vsaj dokler bo izvrševal oblast ozek partikularen in ne univerzalen razred (le-ta jo izvršuje preko svoje stranke, ki je pravi protagonist hegemonije). Glede te točke lahko ugotovimo, da je Gramsci nezavedno ponovno uporabil naravnopravni pomen civilne družbe kot družbe, zasnovane na konsenzu. Toda s to razliko: v naravnopravni misli, za katero je legitimnost politične oblasti odvisna od družbene pogodbe, je družba konsenza par excellence država, medtem ko je v Gramscijevi misli družba konsenza samo tista, ki bo vzniknila potem, ko bo država odmrla.

3. Heglov sistem

Ko Marx piše, da je pri študiju Hegla odkril, da je civilna družba baza političnih institucij in istovetna s sfero ekonomskih odnosov, daje (le) delno interpretacijo Heglove kategorije civilne družbe in s to razlago vpliva na vso tradicijo heglovskega marksizma. Heglova kategorija civilne družbe, ki jo je jasno formuliral in poimenoval šele v zadnjem razdobju svojega miselnega razvoja, je v *Temeljnem orisu filozofije prava* (1821) dosti bolj kompleksna, in prav zaradi te njene kompleksnosti jo je dosti težje interpretirati. Kot vmesen moment etičnosti (Sittlichkeit), postavljen med družino in državo, dovoljuje konstrukcijo triadične sheme, ki je nasprotna dvema prejšnjima diadičnima modeloma. Aristotelovemu, ki temelji na dihotomiji družina/država (*societas domestica/societas civilis*, kjer *civilis* iz *civitas*

ustreza natančno grškemu *politikós* iz *pólis*), in naravnopravnemu, ki temelji na dihonomiji naravno stanje/civilna družba. Glede na družino je civilna družba nedovršena oblika države, je »država razuma«; glede na državo še ni država v svojem pravem pojmu in v svoji polni zgodovinski realizaciji. Civilno družbo je Hegel v berlinskih predavanjih razdelil na tri momente – na sistem potreb, pravosodje in policijo (s korporacijo): sfera ekonomskih odnosov pokriva samo prvi moment, medtem ko drugi in tretji obsegata tradicionalne vidike teorije države.

Interpretacija Heglove civilne družbe kot mesta, katerega anatomijo je treba iskati v politični ekonomiji, je parcialna in glede na avtentično Heglovo pojmovanje tudi zavajajoča. Kakšna naj bi bila avtentična Heglova misel v sami zgradbi razdelka o civilni družbi, je sporno: nekateri so menili, da je bila zamišljena kot neke vrste kategorija–ostanek, v katero je Hegel poskušal skozi približno 20 let na različne načine sistematizirati tradicionalno tematiko praktične filozofije, in končno vključil vanjo vse, česar ni mogel zaobseči v dveh natančno omejenih momentih, namreč v družini in državi, ki sta se ponašali s trdno sistematiko že več stoletij. Največja težava pri interpretaciji je v tem, da je večji del razdelka posvečen ne analizi politične ekonomije, ampak dvema pomembnima poglavjema teorije države, ki se nanašata, če uporabljamo današnje besede, na sodno in upravno funkcijo (pod takrat običajnim nazivom policijska država). Kako to, da je Hegel, ki je v sam vrh razdelka o etičnosti postavil državo, torej obravnavanje javnega prava, uvrstil pred njo razdelek, v katerem obravnava dvoje tako pomembnih prvin za oris države v njeni kompleksnosti, kot sta pravosodje in državna administracija? Ta Heglova delitev – četudi ostaja težko razumljiva z vidika prejšnje pa tudi kasnejše tradicije – se nam zdi razumljiva, ali vsaj manj posebna, če upoštevamo dejstvo, da je *societas civilis*, ki v nemščini postane *bürgerliche Gesellschaft*, pomenila več stoletij in gotovo do Hegla (cfr. 4) državo, ki je poznala dvoje nasprotij: do družine v Aristotelovem izročilu in do naravnega stanja v naravnopravnem izročilu. To, kar Heglovo civilno družbo razlikuje od civilne družbe pri njegovih predhodnikih, sploh ni njegov povratak k pred-državni družbi, povratak, ki se bo uveljavil pravzaprav pri Marxu, ampak njegovo istovetenje z eno izmed državnih oblik, ki pa je res še nepopolna. Prej bo držalo, da Heglova civilna družba ni, kot so prej razlagali, moment, ki je pred formacijo države, temveč je prvi moment v formaciji države, je pravno-administrativna država, katere naloga je urejati zunanje odnose, medtem ko je država v pravem pomenu etično-politični moment, čigar naloga je, da doseže intimno povezanost državljana s celoto, ki ji pripada, tako da bi se lahko imenovala notranja ali ponotranjena država (pri Gentileju država *in interiore homine*). Bolj kot zaporedje med pred-državno in državno fazo etičnosti pomeni Heglovo razlikovanje med civilno družbo in državo razlikovanje med državo na nižji stopnji in državo na višji stopnji. Medtem ko je za državo na višji stopnji značilno, da deluje preko ustave in ustavnih oblasti, preko oblasti monarha ter preko zakonodajne in izvršne oblasti, pa država na nižji stopnji deluje preko dveh podrejenih pravnih oblasti, to je sodne in upravne oblasti. Od teh ima prva pretežno negativno nalogo, da odloča o interesnih konfliktih in kaznuje kršitve veljavnega prava, druga pa skrbi za skupno korist, s tem da posega v ohranjanje dobrih običajev, v razpodelitev dela, v izobraževanje, v socialno pomoč siromašnim, torej v vse dejavnosti, ki so značilne za *Wohlfahrt-Staat*, za državo, ki skrbi za zunanjo blaginjo svojih podanikov.

Da se ne bi zdelo naše sklicevanje na pomen izročila *societas civilis* za pravilno razumevanje Heglove civilne družbe samostojno, lahko konec koncev naše trditve dokažemo tudi s pomenom (treba ga je razumeti tudi polemično), ki ga ima ta

moment razvoja objektivnega duha v celotnem Heglovem sistemu. Heglove kategorije imajo zmerom poleg sistematične funkcije tudi zgodovinsko razsežnost: so med seboj tesno povezani deli globalnega pojmovanja stvarnosti in hkrati zgodovinske figure. Pomislimo npr. na pravno stanje (*Rechtszustand*) v *Fenomenologiji duha* (*Phänomenologie des Geistes*, 1807), ki konceptualno predstavlja razmere, v katerih so bili zgodovinsko poudarjeni odnosi zasebnega prava v rimskem imperiju. Da je civilna družba v Heglovem sistemu zgodovinska figura, je Hegel sam večkrat potrdil, ko je govoril, da antične države, bodisi despotske z negibnega Vzhoda bodisi grška mesta, niso vsebovale civilne družbe in da »odkritje civilne družbe spada v moderni svet« (1821, ital. prevod, str. 356). Za Hegla so tisti, ki so odkrili civilno družbo, naredili napako – in v tem očitku je tudi polemični pomen njegove vmestitve civilne družbe ne na konec procesa objektivnega duha, ampak na mesto, ki je podrejeno državi v njeni polni razvitosti – ko so verjeli, da se v njej izčrpa bistvo države. Zato civilna družba ni samo nižja oblika države v njegovem celotnem sistemu, ampak predstavlja tudi pojem države, na katerem so se zaustavili predhodni politični pisci in pisci javnega prava in ki bi ga lahko imenovali privatistični zaradi tega, ker je njegova glavna skrb razreševati preko sodišč interesne konflikte, ki nastanejo med zasebniki, in ker je njegova tudi skrb varovati blaginjo državljanov tako, da jih brani pred škodo, ki bi lahko nastala, če bi dopustili, da bi se neobrzdano razdivjal egoističen partikularizem posameznikov. Za tem zoženim pojmom civilne družbe – glede na popolnoma razvit pojem države – je možno zaznati aluzijo bodisi na Lockovo teorijo države – zanj država nastane samo zato, da prepreči zasebnikom, da sami razsojajo o svoji pravici, kar je značilno za naravno stanje, kjer ni nepristranskega sodnika, ki bi bil nad strankami, in da zaščiti lastnino kot naravno pravico – bodisi na teorijo evdemonistične države, ki je značilna za zagovornike razsvetljenega absolutizma in ki ima tudi nalogo poskrbeti za blaginjo svojih podanikov, a se nikoli ne dvigne nad individualistično pojmovanje socialnega sestava. Hegel ni spregledal, da je že Kant skritiziral evdemonistično državo, ki jo je sicer zavračal v imenu pravne države, katere obseg dejavnosti je omejen na poročstvo individualne svobode, po poti, ki je sledila Lockovi in ni anticipirala organskega pojmovanja, s katerim edinim bi se država lahko dvignila v sfero etičnosti. Razlog, zaradi katerega je Hegel postavil pojem države nad pojem, na katerem so se zaustavili njegovi predhodniki, je nazadnje treba iskati v zahtevi, da bi pojasnil, zakaj se državi priznava pravica, da terja od državljanov, da žrtvujejo nekaj svojega premoženja (preko davkov) in celo svoje lastno življenje (ob napovedi vojne); te razloge ne pojasnjujejo niti pogodbenne teorije, po katerih država nastane iz dogovora, ki ga pogodbeniki razveljavijo, kadarkoli jim ustreza, niti evdemonistične teorije, ki ji je najvišji cilj države blaginja podanikov. V zadnji instanci so to, kar označuje državo glede na civilno družbo, odnosi, ki jih samo država, ne pa civilna družba, vzdržuje z drugimi državami; in res je tudi, da je država, ne civilna družba, pri Heglu subjekt svetovne zgodovine, s katero se zaključí gibanje objektivnega duha.

4. Naravnopravno izročilo

Heglovska raba civilne družbe v pomenu države, čeprav nižje oblike države, ustreza tradicionalnemu pomenu *societas civilis*, kjer je *civilis* iz *civitas* sinonim za grški *politikós* iz *pólis*: je natančen prevod grškega izraza *koinoía politiké*. Z njim Aristotel na začetku *Politike* pokaže na *pólis* ali mesto kot na neodvisno in samo-

zadostno skupnost, urejeno z ustavo (grško: *politeía*); zato je taka skupnost skozi stoletja veljala za izvir ali zgodovinsko predhodnico države, pojmovane tudi v sodobnem smislu besede, čeprav z dvema različnima pomenoma glede na to, da v osnovi nasprotuje bodisi Aristotelovemu modelu, za katerega je država naravno nadaljevanje družinske družbe, nasprotuje torej domači družbi ali družini, bodisi Hobbsovemu (ali naravnopravnemu) modelu, za katerega je država antiteza naravnemu stanju, torej *societas naturalis*, sestavljena iz posameznikov, ki so hipotetično svobodni in enaki. Razlika je v tem: medtem ko je *societas civilis* Aristotelovega modela pač zmeraj naravna družba v smislu, ki natančno ustreza družbeni naravi človeka (grško *politikón zoon*), je ista *societas civilis* v Hobbsovem modelu, v kolikor je antiteza naravnemu stanju in je sestavljena na osnovi dogovora posameznikov, ki se odločajo za izstop iz naravnega stanja, narejena ali umetna družba (*homo artificialis ali machina machinarum po Hobbsu.*) Največja preizkušnja vitalnosti in dolgotrajnosti tega izraza je ugotovitev, da se hkrati uporablja v pomenu, katerega nasproten termin je družina, in v pomenu, katerega nasproten pomen je naravno stanje. Za prvi primer preberimo tale tipično reprezentančni aristotelski model, kot ga navaja Bodin: »Država (*république ali res publica*) je civilna družba, ki lahko obstaja sama zase, brez asociacij in organizmov, a ne more obstajati brez družine« (1576, III, 7). Za drugi primer preberimo drug avtorski, Kantov odlomek, ki predstavlja naravnopravni model: »Človek mora izstopiti iz naravnega stanja, v katerem vsak sledi muham svoje domišljije, in se združiti z ostalimi . . . tako, da se podredi zunanji, javno legalni prisili . . ., to se pravi, da mora vsak pred vsem drugim vstopiti v civilno stanje« (1797, it. pr., str. 498). Tako se je z vztrajanjem naravnopravnega modela v moderni dobi – od Hobbsa do Kanta – zoperstavljanje civilne družbe naravni družbi izteklo tako, da je v rabi izraza civilna družba prevagal pomen umetne družbe; tako tradicionalist Haller – ki mu je bila država po Aristotelovem modelu naravna družba, enaka družini, »najbolj eminentna stopnja naravne ali privatne družbe« (1816, ital. pr., str. 463) – misli, da »je razlikovanje, ki se vedno ponavlja v danes uglednih teoretičnih besedilih, med civilno družbo in vsako drugo naravno družbo brez osnove«, zato »je zaželeno, da bi izraz civilna družba (*societas civilis*), ki se je vrnil v naš jezik iz jezika Rimljanov, čimprej popolnoma izginil iz pravne znanosti« (ibid., str. 476–77). Takšnega zatiranje si ne bi mogli pojasniti, če ta izraz ne bi bil dobil v naravnopravni rabi civilne družbe izključno pomen države, kot tvorbe, ki jo ustanavljajo ljudje nad naravnimi odnosi, celo kot voljnega urejanja naravnih odnosov, skratka kot umetne družbe, medtem ko je v izvirnem aristotelovskem pomenu civilna družba, grško *koinonía politiké*, naravna družba, al pari družini. V resnici tisto, kar je Haller hotel, da bi izginilo, ni bila toliko beseda, ampak pomen, ki ga je beseda imela za teoretike naravnega prava in za tistega, ki je razumel države, če uporabimo polemični izraz samega Hallerja, za »prisilno oblikovane družbe, ločene od vseh drugih po svojem izvoru in cilju« (ibid., str. 463).

Izraz 'civilna družba', uporabljen še vedno v pomenu politične države in različen od vsake oblike nepolitične države, se je običajno uporabljal tudi za to, da se je razločil obseg kompetenc države ali civilne oblasti od obsega kompetenc Cerkve ali verske oblasti v nasprotju civilna družba/verska družba, ki se dodaja tradicionalnemu nasprotju domača družba/civilna družba. To razločevanje, ki ga antika ni poznala, je pristno v krščanski misli. Oglejmo si katoliškega pisca Antonia Rosminija. V *Filozofiji prava*, v tistem delu, kjer obravnava družbeno pravo, razpravlja o treh družbenih tipih, ki so nujni za »popolno« organizacijo »človeške družbe« (1841–43, ed. 1967–69, str. 848 ss). Ti trije tipi družbe so: teokratska ali

verska družba, domača družba in civilna družba. Ta razdelitev na tri dele izhaja očitno iz zveze med dihotomijo družina/država, ki je izhodišče za aristotelški model, in dihotomijo cerkev/država, ki je tradicionalna osnova krščanske misli.

Ta dva pomena 'civilne družbe' kot politične družbe ali države in v toliko tudi kot družbe, ki se razlikuje od verske družbe, sta vsebovana v dveh člankih v *Encyclopédie*, ki obravnava »Société civile« (Anonimo 1765 b) in »Société« (Anonimo 1765 a). V prvem srečamo to definicijo: »SOCIÉTÉ CIVILE s'entend du corps politique que les homm d'une même nation, d'un même état, d'une même ville ou autre lieu, forment ensemble, et de liens politiques qui les attachent les uns aux autres« (1765 b, str. 259). Drugi razpravlja skoraj v celoti o problemu razmerja med civilno družbo in versko družbo z namenom, da bi strogo omejil njun obseg.

5. Civilna družba kot civilizirana družba

Ena izmed sodobnih razlag o izvoru Heglove misli že nekaj časa ponavlja, da bi pojem *bürgerliche Gesellschaft* lahko bilo inspiriralo delo Adama Fergusona *En Essay on the History of Civil Society* (1767, ki ga je prevedel v nemščino Christian Grave 1768 l. in ga je Hegel gotovo poznal. Toda eno je trditi, da je bil Ferguson skupaj z Adamom Smithom izvor Heglu glede na tisti del civilne družbe, ki obravnava sistem potreb in bolj na splošno politično ekonomijo, drugo pa dopuščati, da bi na osnovi teh primerjav med Fergusonovimi in Heglovimi besedili imela *bürgerliche Gesellschaft* slednjega dosti skupnega s *civil society* prvega. Tudi če je Ferguson spodbudil Hegla, da je v razdelku o civilni družbi razpravljal o elementih politične ekonomije, še ne pomeni, da ima civilna družba pri Fergusonu isti pomen kot pri Heglu. Pri Fergusonu in škotskih mislecih ima civilna družba še drug pomen: *civilis* ni več pridevnik od *civitas*, ampak od *civilitas*. Civilna družba pomeni civilizirano družbo (Smith res uporablja pridevnik *civilized*), ki je skoraj sinonim za *polished*. Fergusonovo delo, ki opisuje prehod iz primitivne družbe k razviti družbi, predstavlja zgodovino napredka: človeštvo se je razvijalo in se še razvija iz stanja divjaštva lovskih ljudstev brez lastnine in države v stanje barbarstva ljudstev, ki se ukvarjajo s poljedelstvom in uvajajo prve klice lastnine, ter v stanje civilne družbe, za katero so značilne institucije lastnine, menjava in država. Ne moremo popolnoma izključiti, da je tako v *societas civilis* teoretikov naravnega prava kot v *bürgerliche Gesellschaft* skrit tudi pomen civilne družbe v smislu Fergusona in drugih Škotov: dovolj je pomisliti na Hobbsovo nasprotje med naravnim stanjem in civilno družbo, kjer se med značilnostmi prvega kaže *barbaries*, drugega pa *elegantia* (Hobbes, 1642 X. I), ali pa na ponovno Heglovo trditev, da antične države, tako despotske kot grške republike, niso imele civilne družbe, ki je značilna oblika sodobne dobe. Ostane nam še zmerom ugotovitev, da Fergusonova *civil society* je *civil* ne zato, ker se razlikuje od domače družbe ali naravne družbe, ampak zato, ker se zoperstavlja primitivnim družbam.

Samo če upoštevamo tudi ta pomen, lahko popolnoma razumemo *société civile* J. J. Rousseauja. V *Discours sur l'origine e les fondaments de l'inegalité parmi les hommes* (1754) Rousseau opiše najprej naravno stanje, razmere naravnega človeka, ki še ne živi v družbi, ker mu ni potrebna in ker njegove temeljne potrebe zadovoljuje darežljiva narava, ter je zadovoljen s svojim položajem; nato opiše stanje pokvarjenosti, ko naravni človek propade zaradi uvedbe privatne lastnine, ki spodbuja, zaostrojuje in kvari sebične nagibe, in zaradi iznajdbe poljedelstva in

metalurgije, danes bi rekli zaradi tehnike, ki ima vedno večjo moč nad naravo in se spreminja v sredstvo vladanja človeka nad človekom in to po načelu spretnejšega in močnejšega. To stanje sprijenosti Rousseau imenuje *société civile* in pri tem pripisuje pridevniku *civile* pomen 'civiliziran', vendar mu daje aksiološko negativno konotacijo, ki svoje stališče do »civilizacije« razločno zoperstavlja večini piscev svojega časa in na splošno razsvetljevski ideologiji napredka. Tako kot pri večini piscev, pri katerih ima civilna družba predvsem pomen politične družbe in kjer ni izključen tudi pomen civilne družbe kot civilizirane družbe, tudi pri Rousseauju prevladuje pomen civilne družbe kot civilizirane družbe, a le-ta ne izključuje, da bi bila ta družba v zarodku politična družba za razliko od naravnega stanja, čeprav v pokvarjeni obliki vladanja močnejših nad šibkejšimi, bogatih nad revnimi, zvitih nad naivnimi, in v taki obliki politične družbe, iz katere mora človek izstopiti, da bi osnoval republiko, zasnovano na družbeni pogodbi, to je na paritetnem dogovoru vsakega z vsemi drugimi, tako kot mora po naravnopravni hipotezi, ki izhaja iz obrata presoje obeh terminov, človek izstopiti iz naravnega stanja.

6. Sodobna debata

Ta zgodovinski sprehod je pokazal raznolikost med seboj tudi nasprotujočih si pomenov, ki jih je vseboval izraz 'civilna družba'. Če povzamemo, ugotovimo, da je prevladoval tisti pomen, ki je izenačeval civilno družbo s politično družbo ali državo in je bil rabljen v različnih kontekstih glede na to, ali se je civilna oziroma politična družba razlikovala od domače družbe, naravne družbe, verske družbe. Tradicionalni pomen, poleg omenjenega, je tisti, ki se pojavlja v zaporedni vrsti družb – divjaške, barbarske, civilne – in ki je, začenši s pisci 18. stoletja, izoblikoval klasično shemo za razmejitev razvojnih etap človeške družbe. Izjema med njimi je bil J. J. Rousseau, ki mu civilna družba, čeprav pomeni tudi civilizirano družbo, predstavlja negativen pojav v zgodovinskem razvoju. Povsem drugačna zgodovina se začne s Heglom, pri katerem civilna družba prvič ne zajema več države v vsej njeni globalnosti, ampak predstavlja samo moment v procesu oblikovanja države; nadaljuje se z Marxom; s tem da svojo pozornost usmeri na sistem potreb, ki sestavlja le prvi moment Heglove civilne družbe, Marx vključi v sfero civilne družbe izključno materialne ali ekonomske odnose in s popolno inverzijo tradicionalnega pomena ne samo da loči civilno družbo od države, ampak vidi v njej tudi konstitutiven in antitetični moment. Čeprav Gramsci ohranja razlikovanje med civilno družbo in državo, premakne civilno družbo iz sfere materialne baze v sfero nadzidave in naredi iz nje mesto oblikovanja ideološke moči, za razliko od politične oblasti v ožjem smislu, in mesto procesov legitimizacije vladajočega razreda.

Kot smo že v začetku omenili, je v sodobni debati nasprotje ostalo. Tako je v vsakdanji praksi nastalo prepričanje, da je civilna družba pred- (ali proti-) državni pojav, pri tem pa se je potrebno zavedati, da je stoletja ta izraz označeval skupek institucij in norm, ki danes sestavljajo to, čemur pravimo država in ki mu nihče ne bi mogel reči civilna družba, ne da bi s tem tvegala popolnoma napačno razumevanje. Naravno, vse to se ni zgodilo slučajno ali zaradi kaprice političnih piscev. Ne smemo pozabiti, da se je *societas civilis* izvajala iz Aristotelove *koinoia politiké*, izraza, ki je označeval mesto kot obliko skupnosti, ki je različna od družine in je nad njo, kot organizacijo sožitja, ki je imela take značilnosti samozadostnosti in neodvisnosti, ki so bile tudi kasneje značilne za državo v vseh njenih

zgodovinskih oblikah. Toda ni se razlikovala ali ni bila nikoli zavestno razlikovana od podrejene ekonomske družbe, ker je bila ekonomska aktivnost svojstvo družine (od tod ime ekonomija, to je gospodarjenje doma, v hiši). Če je bila država definirana kot oblika družbe, se je to zdelo še korektno v dolgih stoletjih sporov med državo in cerkvijo za razmejitev njunih meja, sporov, ki sta jih obe strani predstavljali kot konflikt med dvema družbama, med *societas civium* in *societas fidelium*; tudi se ni zdelo čisto napačno, ko so na državo v teoriji naravnega prava in v kontraaktualizmu gledali z vidika svobodne asociacije, ki brani pomembne interese, kot so varstvo življenja, lastnine, svobode. Ne moremo izključiti, da je tradicionalno istovetenje države z obliko družbe prispevalo k temu, da se je zakasnila percepcija razlikovanja med družbenim sistemom v vsem njegovem obsegu in s političnimi institucijami, preko katerih se izvršuje gospodstvo (*Herrschaft* v Webrovem smislu); razlikovanje, ki so ga v moderni dobi vedno bolj poudarjali z razvojem ekonomskih odnosov onkraj gospodarjenja v domači hiši po eni strani in z razvojem aparata javne oblasti na drugi strani. Toda dejstvo je, da se z Machiavellijem – tudi zato zasluži, da ga štejejo za utemeljitelja moderne politične znanosti – država nikakor ne more več razumeti kot kakršnakoli oblika družbe in samo zaradi pritiska tradicionalne rabe je še definirana kot *societas civilis*. Ko Machiavelli govori o državi, misli na najvišjo oblast, ki se izvršuje nad prebivalstvom določenega območja, in na aparat, ki se ga poslužujejo nekateri ljudje ali skupine, da bi si ga prisvojili in ohranili. Tako razumljena država ni država–družba, ampak država–stroj. Po Machiavellijevem času se država lahko še opredeljuje kot *societas civilis*, toda ta definicija je vedno bolj neprimerna in zavajajoča. Nasprotje med družbo in državo, ki si je utrlo pot z rojstvom buržoazne družbe, je naravna posledica razlikovanja stvari in hkrati zavestne, zmeraj bolj nujne delitve nalog med tistimi, ki se ukvarjajo z »bogastvom narodov«, in tistimi, ki se ukvarjajo s političnimi institucijami, politično ekonomijo in nato s sociologijo po eni strani in z znanostjo o državi z vso družino sorodnih disciplin – s *Polizeiwissenschaft*, *kameralistiko*, *statistiko* v izvirnem smislu besede, upravno znanostjo itd. na drugi strani.

V zadnjih letih se postavlja vprašanje, ali ima razlikovanje med civilno družbo in državo, ki je trajalo okoli dvesto let, še razlog za obstoj. Rečeno je bilo, da je procesu v katerem se je družba osamosvajala od države, sledil nasproten proces, v katerem si je država ponovno prilajala družbo, da se država, ki se je spremenila iz pravne države v socialno državo (po izrazu, ki so ga razširili predvsem nemški pravniki in politologi), prav zato ker je »socialna«, slabo razlikuje od podrejene družbe, ki jo država vso prežema z mehanizmi ekonomskih odnosov. Po drugi strani pa se je zatrjevalo, da se s tem procesom poddržavljenja družbe ujema nič manj pomemben proces podružbljanja države – in to z razvojem različnih oblik participacije pri političnem odločanju, z naraščanjem množičnih organizacij, ki neposredno ali posredno izvršujejo politično oblast; od tod lahko izraz »socialna država« razumemo ne samo v pomenu države, ki je prežela družbo, ampak tudi v pomenu države, ki jo je prežela družba. Te ugotovitve so pravilne; vendar, če ostaja nasprotje med civilno družbo in državo na dnevnem redu, je to znak, da odslkava realno situacijo. Četudi pustimo ob strani dejstvo, da sta si proces države, ki postaja družba, in družbe, ki postaja država, protislovna, ker bi dovršitev prvega pripeljala k državi brez družbe, torej k totalitarni državi, dovršitev drugega pa k družbi brez države, torej k odmrtni državi, sta ta dva procesa vse kaj drugega kot dovršena in ravno zaradi njunega istočasnega obstoja – ne glede na njuno protislovnost – brez možnosti za dovršitev. Ta dva procesa dobro predstavljata dva

lika državljana: tistega, ki sodeluje pri odločitvah, in tistega, ki je kot podanik predmet državnega varstva, ter sta med seboj v konfliktu v isti osebi: v osebi državljana, ki preko svojega aktivnega političnega odločanja zahteva vedno večje varstvo od države in preko zahteve po varstvu krepi državo, ki bi ji rad zagospodoval, a postaja ona njegov gospodar.

S tega vidika družba in država delujeta kot dva nujna, med seboj ločena, a hkrati blizka, različna, soodvisna momenta družbenega sistema v njegovi kompleksnosti in v njegovi notranji razčlenjenosti.

Citirana literatura

Anonimno

1765a *Société (Morale)*, v: *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par M. Diderot..., et quant à la Partie Mathématique, par M. d'Alembert..., Briasson, David, Le Breton, Durand, Paris 1751-65, vol. XV, pp. 252-58 (ital. pr. v: *Enciclopedia o dizionario regionato delle scienze, delle arti e dei mestieri*, antologia, Laterza, Bari 1968, pp. 841-61).

1756b *Société civile*, *ibid.*, p. 259.

Böckenförde, E. W. (uredil)

1976 *Staat und Gesellschaft*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Bodin, J.

1576 *Les Six livres de la République*, Du Puys, Paris (delni ital. pr. Utet, Torino 1964).

Farneti, P.

1973 *Uvod P. Farneti (ur.)*, Il sistema politico italiano, Il Mulino, Bologna, pp. 7-60.

Gramsci, A.

(1930-32a) *Passato e presente. I cattolici e lo Stato*, v: *Quaderni del carcere*, Einaudi, Torino 1975.

(1930-32b) *Armii e religione*, *ibid.*

(1932) *Appunti e note sparse per un gruppo di saggi sulla storia degli intellettuali*, *ibid.*

Haller, K. L. von

1816 *Restauration der Staats-Wissenschaft, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands der Chimäre des Künstlich-bürgerlichen engegengesetzt*, vol. I, Steiner, Winterthur (ital. prev. Utet, Torino 1963).

Hegel, G. W. F.

1821 *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Nicolai, Berlin (ital. pr. Laterza, Bari 1965).

Hobbes, Th.

1642 *Elementorum Philosophiae, Sectio Tertia. De Cive*, Elsevier, Amsterdam 1647² (ital. pr. v: *Opere politiche*, Utet, Torino 1959).

Jellinek, G.

1911 *Allgemeine Staatslehre*, Häring, Berlin (ital. pr. Società editrice libraria, Milano 1921).

Kant, I.

1797 *Die Metaphysik der Sitten, I. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*, Nicolovius, Königsberg (ital. pr. v: *Scritti politici e di filosofia della storia e del diritto*, Utet, Torino 1965²).

Marx, K.

1859 *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Duncker, Berlin (ital. pr. v: *Il capitale*, Einaudi, Torino 1975, Knj. I, dopolnjena izdaja).

Marx, K. in Engels, F.

1845 *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Cosorten*, Rütten, Frankfurt am Main (ital. pr. v: *K. Marx e F. Engels, Opere complete*, vol. IV, Editori Riuniti, Roma 1972).

Paine, Th.

1776 *Common Sense. Addressed to the Inhabitants of America*, Phoenix, Baltimore (ital. pr. v: *I diritti dell'uomo*, Editori Riuniti, Roma 1978).

Rosmini-Serbati, A.

1841-43 *Filosofia del diritto*, 2 voll., Boniardini-Pogliani, Milano; ed. Cedam, Padova 1967-69.

Herezije

(Dogma – antidogma)

Živimo v času, ko razpadajo mnoge zagotovljenosti ideološke narave.

V integriranih skupnostih je bil najbolj prepričljiv dokaz pripadnosti in lojalnosti v žrtvovanju razuma. Pod tem razumemo pripravljenost na tiste žrtve in odrekanja, ki zadevajo pravico do lastne presoje in še prav posebej pravico do *dvoma*.

Posebej integracijsko deluje *dogma*. Čim bolj je zapletena in racionalno nerazložljiva, tem večjo moč naj bi imela kot zaščita notranje kohezivnosti kake človeške skupnosti ali skupine.

Teorija progressa in evolucija, kakršna se je izvila iz zoperstavljanja razsvetljenstva dogmi in zagotovljenostim neprizivne religije, je postala jedro antidogmatske miselnosti. Se je pa kmalu tudi sama dogmatizirala. Še zlasti je to dosegla v elaboraciji tiste socialistične smeri, ki je verovala v eshatološkost človeške zgodovine na poti v brezrazredno, brezkonfliktno družbo in popolno družbeno harmonijo. Skok iz absolutno zlega v absolutno dobro je ta vizija videla v proletarski revoluciji in sistemu, ki bi bil popolno nasprotje kapitalizmu, kakršen se je izoblikoval v Evropi 19. stoletja.

Teorija te vrste je doživela popoln neuspeh na najbolj nevralgičnih točkah:

- zlomile so se trdne znanstvene paradigme in temu zlomu nujno sledi negotovost; ni več tiste opore, ki so si jo »poboljševalci človeštva« našli v znanosti kot neke vrste novi religiji;

- razpršile so se domneve o gnetljivosti človekove narave skozi izboljšave ali perfektuiranje sistema (družbenega, gospodarskega, političnega itd.);

- manihejska slika sveta (razdeljenost vsega obstoječega na dobro in slabo) se je razpršila v silni raznoterosti razvojnih rezultatov v raznih delih človeštva;

- vprašanje človekove odtujitve (alienacije) je dobilo nove, neslutene proporce in ni več nobenega sprejemljivega recepta, kako to stanje, ki bega človeka v njegovi osamljenosti in lomljivosti, preseči;

- soterija najrazličnejše vrste je prenehala biti resna opora ljudem in družbam v krizi, delavski razred kot smoter socialistične revolucije pa je kot dejstvujoči segment razvite družbe izginil, če je to sploh kdaj bil – razen v ideoloških konstrukcijah.

Antidogmatiki in tisti, ki so si jemali pravico do dvoma, pravico osebne odmere, so prav danes, ko so razpadli politični sistemi, ki so izhajali iz enoumja in sloneli na eni resnici, morda spet aktualni. Niso si le oddahnili, marveč so začeli upati, da bo pritisk vsakovrstne dogmatičnosti nehal obteževati mislečega človeškega duha.

Revija Teorija in praksa je organizirala ob pravem času, novembra 1988, to je še preden so spuščena kopja realsocialistične enoličnosti, okroglo mizo o socializmu. Ugotovila je njegove idejne vire, odmerila njegove ideale in pokazala njihove neuresničljivosti v dosedanjih formulah. Ta je izhajala iz dejstva, da niso bili

v skladu z antropološkimi dejstvi in da niso mogli predvidevati nepredvidljive poti človeškega razvoja.

Taka ugotavljanja nas navajajo na domnevo, da je morda namenjena podobna usoda vsem drugim enoumjem in dogmatskim zagotovljenostim.

Morda je naša vera v človeški razum preveč razsvetljenska in naj bi z razsvetlenskimi porazi v divjanju človekovega brezumja tudi prišla v zgodovinsko šaro. Pa vendar ne vidimo za človeštvo drugega izhoda, kot je vrtanje v lastno razumnost. Le-to se nam zdi vredno zoperstaviti omejitvam človekove duhovne svobode. Sicer pa je človek oblikovalec dogem, njihov odjemalec in v središču vsakovrstnega premišljanja gre tako ali drugače zanj in za osmislitev njegovega obstajanja in bivanja.

1. Zgodovinske izkušnje nas uče, da je nekontrolirana monopolna moč generator najrazličnejših oblik intelektualnega, moralnega, religijskega, političnega, ... oblastnega dogmatizma. Ob praktičnem dogmatizmu politično ekonomske moči (monopola), se v današnjem času upravičeno sprašujemo o njemu ustrezajočih ideoloških dogmatizmih.

2. Desetletja smo bili zavezani utopiji o ekonomski rasti. Vanjo so bile uje-te vse partije ne glede na politično socialne cilje. Iz nje je nastajala cela paleta opcij. Ali ni to razlog, da lahko govorimo o globalnem, civilizacijskem dogmatizmu in se vprašamo, kako se takšen dogmatizem tudi razkraja.

3. Razpravljalci kar tekmujejo v razčlenjevanju enoumja. Ali ne obstoji tudi pluralni dogmatizem v navezi z monopolnim dogmatizmom?

4. Kateri so spoznavni, družbeni in eksistencialni izvori dogmatizma. Izhajati moramo pač iz cele palete človekovih razmišljanj in ravnanj, ki je na eni strani zasidrana v težnji po varnosti, stabilnosti, izvorni nespremenljivosti, logični konstrukciji sveta, na drugi strani pa teži tudi k radikalnim spremembam. Kako se izvori dogmatizacije mišljenja in delovanja ter antidogmatskih teženj med seboj prepletajo, krepijo in med seboj tudi slabijo.

5. Danes na široko razpravljamo o paradigmatičnih vzorcih mišljenja. Upravičeno govorimo tudi o prikitem dogmatizmu, ki izhaja iz posameznih vzorcev mišljenja. O širokih soglasjih, ki so spremenjena kar v pravila in merila, takorekoč v kanoniziranje mišljenj in ravnanj.

6. Ali bo sedanji razvoj na evropskem vzhodu, proces demokratizacije, pluralizacije, uveljavljanja človekove svobode in njegove varnosti, ob vseh neutrjenih poteh, odkril tudi sredstva proti dogmatizmu?

7. Kaj lahko rečemo o socialnih funkcijah dogmatizma in antidogmatizma. Če smo še bolj konkretni, ali obstoje in kateri so današnji izvori za ustoličenje novih dogmatizmov v slovenskem prostoru?

V tem smislu je morda prišel pravi trenutek tudi za razmišljanja o smislu in pomenu dogme. Ta premislek bi lahko osredotočili okoli vprašanja, zakaj tisti, ki menijo, da so v posesti edine resnice, želijo drugim vladati v imenu take resnice. Prav tako bi temu sledilo morda še pomembnejše vprašanje, zakaj je tako veliko ljudi pripravljenih sprejeti dogmo kot ogrodje svojega bivanja in kaj iščejo ljudje v zagotovljenostih avtoritativne resnice. In še tretje vprašanje bi sledilo, zakaj so ljudje še naprej pripravljeni na žrtev razuma, da bi se rešili stisk in lomljivosti lastne eksistence. Seveda je treba temu dodati še vprašanja vseh vprašanj:

1. Kaj naj človeku nadomesti varnost in sidrišče, ki jih nudijo dogmatične resnice?

2. Ali smemo upati, da se zaključuje obdobje konstantnih borb med dogmo

in antidogmo, obdobje konstrukcije in dogmatizacije socialnih utopij, kar se je najjasneje izrazilo v krščanskih herezijah?

Novi študijski projekt Teorije in prakse na to temo bomo uvedli z dvema ali tremi razpravami v prihodnjih številkah revije. Analize bomo sklenili na okrogli mizi, na katero bomo povabili kompetentne poznavalce obravnavane teme.

VLADIMIR GLIGOROV

Velika transformacija

V znani knjigi *The Great Transformation* je Karl Polanyi opisal spontani način opuščanja tradicionalne družbe in nastajanja tržne. Tudi danes, ko se socialistične države soočajo s svojo veliko transformacijo, bi bil spontani potek takega procesa zelo privlačen, če bi bil seveda možen. Nekateri, ki odobravajo t. i. tretjo pot, govorijo prav o tem.¹ Vendar pa ima spontani postopek neko lastnost, na katero radi pozabljamo; varčuje namreč z informacijami.² To pomeni, da je zelo primeren tedaj, ko imamo opraviti s tistim, kar imenujem »bistvena negotovost«. Kadar, na primer, ne poznamo cilja, je videti spontani način hkratnega definiranja in doseganja cilja zelo sprejemljiv. Kadar pa so cilji znani, tedaj se nam postopki, ki imajo večjo stopnjo političnosti – preprosto vsiljujejo. Pri veliki transformaciji socializma v kapitalizem vidimo, da so vse zakoreninjene ustanove glavna ovira, ki se spremembam postavlja na pot. Razen tega je večina ljudi prepričanih, da vedo, kaj hočejo. Zato je pot institucionalne reforme ne le neizbežna, ampak celo nujna. Videti je, da ima politično ravnanje premoč nad spontanimi prav zato, ker vsi mislijo, da vedo, kam gredo.³

Politični proces preobrazbe predpostavlja, da je informiranost tistih, ki »reformirajo«, velika. Vedeti morajo, kaj hočejo in kako bodo do tega prišli. Zato ni nič čudnega, da imajo strokovnjaki v družbenih vedah tako pomembno vlogo, saj lahko svetujejo politikom ali se celo sami politično udeležujejo. Pri spontanem procesu preobrazbe je posebej poudarjena vloga intelektualcev in podjetnikov, pri političnem pa imajo ključno vlogo partiji in strokovnjaki.⁴ Koliko politične sposobnosti in sam politični prostor omogočajo racionalno obnašanje politikov, je seveda posebno vprašanje. Kljub temu pa opiranje na nasvete strokovnjakov zastavlja vprašanje o sposobnosti teh strok za dajanje takšnih nasvetov. Ali, povedano drugače, preučiti velja ključno vprašanje o informiranosti transformatorjev, vprašanje, ki ga lahko zastavimo tudi v obliki kritične obravnave informiranosti samih družbenih ved. Kdor se ukvarja s katero od družbenih ved, se sooča z dvema vprašanjema: 1. O čem stroka lahko pouči politike v socialističnih državah⁵; 2. Kaj se stroka lahko nauči o sebi iz zgledov socialističnih držav? V tem članku bi rekel besedo ali dve v odgovor na obe vprašanji.

¹ Nemara je bil najboljši tisti predlog, ki ga je Janos Kornai zapisal v »The Road to Free Economy«, New York, 1990.

² To je seveda temeljno sporočilo Hayekovih razmišljanj o tem vprašanju; gl. F. Hayek, »Individualism and Economic Order«, London, Routledge and Kegan Paul, 1939.

³ O nekaterih elementih institucionalne reforme sem pisal v »Zavisnost i sloboda«, zbornik Napuštanje socializma, IMRP, 1990.

⁴ Institucionalne reforme v demokratičnih državah se najpogosteje opirajo na uradnike; o njihovih sposobnostih in omejitvah je zlasti vseobsežno pisal Max Weber. O tem tu ne bomo govorili, vendar pa je njegov skepticizem treba upoštevati.

⁵ O tem je zelo zanimivo pisala Irena Grossfeld v »Reform Economics and Western Economic Theory: Unexploited Opportunities«, Economics of Planning, 1, 1990.

Čeprav znana delitev na nomotetične in ideografske znanosti ni več posebno priljubljena, bom nanjo opozoril samo zato, da bi razkril tisto njeno pomanjkljivost, ki zadeva specifičnost vede, ki jo bom imenoval politična. Obstajajo namreč vede, ki so nomotetične (vsaj po pretenzijah), ki pa niso neodvisne od specifičnega razumevanja namenov posameznih ljudi. To so tiste vede, ki jih je po Lazarsfeldu treba imenovati »policy sciences«. Po njegovem mnenju je mednje mogoče šteti tudi sociologijo, kar pa mislim, da je napačno. Kot vse nomotetične vede tudi sociologija teži k splošnim spoznanjem. Vendar pa ni praktična. V tem je podobna zgodovini, ki je ideografska, zato ne more dajati napotkov za delovanje. Vendar pa je razlog, da sociologija ni praktična, v tem, ker *družbene spremembe niso funkcija političnih dejavnosti*. Kadar se ugotovi, da obstajajo določene družbene funkcije, z njimi ni mogoče politično manipulirati. Ta ugotovitev je v podstati tistih teorij, ki se opirajo na učinkovitost in zaželenost spontanih procesov.

Vendar pa obstajajo vede, v katerih je znanje, ki lahko postane podlaga profesiji, ki daje nasvete. Gre za vede, ki so sicer nomotetične, vendar pa je njihova spoznanja mogoče uporabiti samo tedaj, če upoštevajo cilje, ki jih utegnejo imeti posamezniki ter koncentracijo sredstev, ki so potrebna za uresničitev teh ciljev. Govorimo torej o vedah, ki: a) morajo biti sposobne svetovati nekomu, ki ima dovolj moči, da zmore te nasvete upoštevati; in b) morajo poznati rešitve za probleme, ki jih tak človek ima. Politične vede so tiste, ki težijo k splošnim spoznanjem, vendar so uporabne le v specifičnih okoliščinah.

Naj opozorim na dve takšni specifični okoliščini. Prva je ta, da so cilji določeni in dani. Tu mislimo na način, kako je Weber opredelil odnos med politično stroko in politiko. Upoštevati moramo, da vulgarna misel o razmerju med politiki in svetovalci – da namreč politik postavlja cilje, svetovalec pa priporoča najboljša sredstva – ni točna, ker pameten človek ne bi sprejel odločitve, dokler ne bi preučil vseh možnosti. Potemtakem strokovnjaki ne morejo drugače, kot da vplivajo na cilje politikov, vendar pa svoboda izbire in delitev odgovornosti le opravita določeno delitev dela med politiki in strokovnjaki – in sicer prav glede razlikovanja med cilji in sredstvi.

Druga okoliščina je, da pluralistični značaj političnih problemov vsebuje rešitev. Ta druga specifičnost je po mojem mnenju zelo pomembna. Mnoge politične vede namreč vsebujejo implicitno ali eksplicitno predpostavko o določeni vlogi izbire, ki je formalni izraz nečesa, kar je moderna politična filozofija poimenovala »dobronamerni despot«.⁶

Odsotnost funkcije izbire oziroma dobronamernega despota je prav tisto, zaradi česar sociologija ni politična veda. Nasprotno pa so ekonomija, politika in pravo (nemara pa še nekatere druge družbene vede) prav zato lahko podlaga za dajanje nasvetov. Če se pokaže, da pluralistični sistemi odločanja nimajo rešitev, tedaj imajo politični nasveti seveda bistveno manjše učinke, kot bi jih sicer morala zagotoviti nomotetična narava njihovih ved.

Te metodološke pripombe je mogoče aplicirati na proces velike transformacije. Če opazujemo obnašanje političnih ved, ki so soočene s tem procesom, opazimo neskladje med neslavnimi rezultati v predvidevanju zloma socialističnih režimov in med neusahljivim optimizmom, da obstajajo za vse probleme velike transformacije strokovne rešitve. Razen tega vsebujejo tako rekoč vsi nasveti izjemno

⁶ O tem gl. več v V. Gligorov, »Dobronamerni i drugi despoti«, neobjavljeno, 1990.

zanimivo in običajno implicitno predpostavko: obstoj velikega transformatorja. Da bi se po strokovnih receptih lahko izvršila velika preobrazba socializma v kapitalizmu, so potrebna zelo avtoritarna pooblastila.

Seveda ni nujno izrecno trditi, da so takšni nasveti v očitnem neskladu z demokratičnim značajem velike transformacije. Mnogo bolj pomembno je poudariti, da soočenje z veliko transformacijo razkriva marsikaj o samih političnih vedah. Čeprav so te bojda utemeljene na idejah svobode, podjetništva, pluralizma, konkurenčnosti in neučinkovitosti avtokracije, je njihova praktičnost odvisna prav od predpostavke, da bo preobrazbo izvedla neka velika moč in ne majhni, navadni spreminjevalci lastnih življenj. V tem smislu se zares zastavlja vprašanje o koristnosti družbenih ved in njihovih strokovnih svetovalcev za proces velike transformacije.

To se najbolj očitno razkriva v ekonomiji, ker so nekatere socialistične predpostavke v njej še zlasti prisotne. Teorija vrednosti je tako rekoč sinonim za tržni socializem, vendar pa marsikaj tistega, kar se imenuje makroekonomija, zagovarja in opravičuje učinkovitost arbitrarne oblasti. Če to upoštevamo, potem pravzaprav ni čudno, da idej o veliki transformaciji pred zlomom socializma sploh ni bilo. Prav tako tudi ni čudno, da se pojavljajo predlogi za postopke preobrazbe, ki brez visoke stopnje samovoljnosti niso izvedljivi. Ni nemogoče, da se bo še enkrat slabo izteklo za politične vede, kot se je tedaj, ko so bile nesposobne razumeti naravo socializma.

Vendar pa ne bi bilo čisto prav, če bi rekli, da je razmerje med velikimi in malimi transformatorji določeno z naravo političnih ved. Rekel sem že, da ljudje v socialističnih državah niso pripravljeni čakati, da jim transformacijo zagotovijo spontani procesi spreminjanja. V tem smislu res obstaja iskanje avtoritarnih rešitev. Poleg tega pa spontani procesi v socialističnih institucijah ne peljejo nujno k preobrazbi v kapitalizem. Schumpeter je govoril, da nikoli tudi ne morejo peljati k izhodu iz socializma.⁷ Kažejo se znaki, da se v skladu s hayekovskimi spontanimi postopki peljejo socializmi v samoupravljanje. Toda tudi temu bi se kazalo izogniti, saj je populizem povsem naravno stanje v samoupravnih družbah.⁸ S tega stališča so nasveti politične vede na mestu, vendar pa je nevarnost avtoritarizma toliko večja, kolikor v socialističnih državah tako rekoč ni več konkurence ciljev. To pa so zelo plodna tla za nastajanje novega avtoritarizma.

Nekaj političnih nasvetov

Če se želijo politične vede izogniti omenjeni nevarnosti, bi se morale obnašati tako, kot da so ideografske znanosti in da svoje nasvete ponujajo s tega stališča. To pa pomeni, da gre za podobna priporočila, kakršna dajejo svetovalci v demokratičnih družbah. Opazimo lahko, da v svobodnih družbah politične vede ne dajejo takšnih reformskih predlogov, ki bi terjale moč velikega transformatorja. Razlog je v tem, da so spoznale, da demokratični postopki niso v skladu z visoko vlogo avtoritarnosti, pa tudi v tem, da se zavedajo rizika revolucije. Kaj bi torej lahko takšen nenormativni pristop prispeval k političnemu svetovanju?

Poglejmo nekaj primerov: 1. Kako lahko stroka opravičuje potrpežljivost, ki jo terja demokracija? S trditvijo, da je to visok politični ideal, ne dosežemo veliko.

⁷ Več v V. Gligorov, »Schumpeterova zamka«, neobjavljeno, 1990.

⁸ Na to nevarnost nenehno opozarja Jeffrey Sachs, gl. »Plan sveobuhvatne privatizacije«, *Demokratija danes*, 6/1990.

Večina zagovornikov demokracije je branila ta tip vladavine z dokazovanjem nje-
ne relativne prednosti: demokracija ni dobra vladavina, vendar – dolgoročno gle-
dano – boljša od vseh drugih. Vendar pa ta demokracija, kot je na to dobro
opozoril Karl Schmidt, nima jezua, ki bi jo varoval pred kratkoročnimi izlivi revolu-
cionarnega ekstremizma. In prav zato mora stroka svetovati, naj se država uteme-
ljuje na pravicah in svoboščinah posameznikov, torej na liberalni ustavi. In naj se
demokracija jasno razmeji od populizma.

Ni še dolgo od tega, ko so ljudje, ki jim ne manjka strokovnega ugleda, doka-
zovali, da so mitingi vrh demokracije in da je referendum nekaj najbolj demokra-
tičnega; šli so tako daleč, da so trdili, da je žvižganje govorcju ali predstavi prav
toliko demokratično dejanje kot ploskanje. Spregledali pa so dejstvo, da gre člo-
vek na predstavo po lastni volji in da je alternativa ploskanju neploskanje (neza-
doščena pričakovanja pa je mogoče pokazati z odhodom s prireditve). Brž ko se
začenja izenačevanje reda z neredom, se demokracija spremeni v revolucijo.
Opravičevanje revolucije pa je zelo zapleten politični postopek. Prav z nevarnostjo
neredov, do katerih more pripeljati uporaba revolucionarnih metod, se opravičuje
potprežljivost, ki jo terjajo demokratične spremembe.

2. Ali je federacija boljša od konfederacije? V vseh socialističnih državah
vlada velika lakota po suverenosti, ki daje nekoliko iznakaženo podobo o naravi
državnosti. Zato mnogi menijo, da je mogoče razpravo o izbiri med enotno drža-
vo, federacijo in konfederacijo enostavno presekatj s sklicevanjem na kriterij suve-
renosti in državnosti. Obnašanje novih demokratičnih oblasti kaže, da z državo
razumejo: močnega vodjo, vojsko, policijo, zakone kot oblike ukazovanja in javni
interes, pojmovan kot državni razlog.

V bistvu bi morala stroka pojasniti smisel državnosti v sodobnih mednarodnih
pravnih, političnih in gospodarskih okoliščinah. V mnogih primerih je kolektivna
varnost boljša od nacionalne. Opiranje na zakone in ne na policijo je že povsod
sprejeto načelo; državni izdatki se morajo zmanjšati, fiskalni federalizem pa ni
slaba stvar; država, ki jo je opustošil socializem, se ne more nadejati stabilnega
razvoja in tega, da bo imela suvereno monetarno politiko; njena mednarodna
politika mora upoštevati človekove pravice – in tako dalje.

Razlog, zakaj je federacija boljša od konfederacije, temelji na liberalnem in ne
na funkcionalnem motivu.⁹ Seveda pa je daleč najboljša tista ureditev, glede katere
se lahko tisti, ki jo hočejo imeti, sami dogovorijo. Samo tako je mogoče zagotoviti
legitimnost. Stopnja državnosti pa v tem primeru ne bo nikoli neodvisna od zaupa-
nja v centralne oblasti. Zdi se mi, da stroka o teh stvareh ne more povedati ničesar
drugega.

3. Ali je predsedniški sistem boljši od parlamentarnega? Tam, kjer sta dobra,
sta dobra oba. Vendar pa kaže pri tem poudariti: predsedniški sistem v Združenih
državah je odličen, vendar ga je praktično nemogoče izvoziti; parlamentarni
sistem pa kaže možnost uporabe tudi zunaj države, v kateri je nastal, čeprav ne
vselej v enaki obliki. Zato bi lahko svetovali prizadevanje za parlamentarni sistem,
čeprav praktično vse transformirane države težijo h kombiniranju obeh sistemov
– in sicer prav po nasvetu strokovnjakov. Vendar pa so razlogi, zaradi katerih
ohranjajo elemente predsedniškega sistema, takšni, da bi bilo bolje, če bi se jim
odrekli. Govorijo namreč prav o potrebi po močni avtoriteti, kar je prav tisto,
čemu bi se bilo treba izogniti, da bi velika transformacija potekala po mirni poti.

4. Ali je proporcionalni volilni sistem boljši od večinskega? Glede tega vpraša-

⁹ Gl. o tem V. Gligorov, »Liberalna federacija«, Kulturni radnik, 2/1990.

nja je stroka razdeljena. Mnogi zagovarjajo nedvomne prednosti večinskega sistema,¹⁰ drugi zatrjujejo, da se je tudi proporcionalni sistem dobro izkazal. Svetovati je mogoče naslednje: če je neko politično telo pluralistično, takrat je konsenz boljši od večinskega odločanja, tedaj je tudi proporcionalni sistem, ki je bližji konsenzu, pod določenimi pogoji dober; če pa prevladuje težnja po reformi, posebej po transformaciji, potem večinski sistem, ki prinaša nedvoumen mandat, zagotavlja večjo učinkovitost. Če je torej cilj stabilnost in če je zadoščeno določenim pogojem, potem lahko proporcionalni sistem rodi dobre rezultate; za reformo pa je ugodnejše jasno razvidno odločanje večine.

5. Ali je hitra privatizacija boljša od postopne? To je zelo zapleteno vprašanje, o tem je bilo mnogo razprav. Po eni strani zagotavlja postopnost sprememb uporabo obstoječih sredstev in obeta manj nevarnosti, da bo povzročila krivico ljudem. Po drugi strani pa hitre spremembe zagotavljajo takojšnjo pravo pot, pa čeprav bi bili začetni stroški večji; sem pa je treba všteti tudi nezadovoljstvo.

Vendar pa je nasvet tudi tokrat treba utemeljiti na dejstvih in ne na normativnih opredelitvah. Hitrost razpadanja sistema je namreč določnica hitrosti preobrazbe, kajti tudi zahteva po hitrosti ni absolutna. Morda bi bila spontana privatizacija najhitrejša, vendar to ne pomeni, da je najbolj zaželjena. Ker konec socialistične oblasti pomeni tudi začetek močnih spodbud k spontani privatizaciji, je hitra privatizacija tako rekoč neizogibna politična opcija. Kjer pa ni tako, je seveda možno razmišljati tudi o počasnejših postopkih.

6. Ali je treba razprodajati socialistični sektor ali pa ga kaže podariti delavcem, državljanom ali neki kombinaciji družbene stratifikacije? To vprašanje je zanimivo predvsem z vidika pravičnosti. Z gospodarskega stališča je najpravičnejše pridobljeno tisto, kar je bilo kupljeno. Vendar pa je bilo v socializmu ljudem marsikaj odvzeto brez odškodnine in je zato razumljivo, da jim nekaj tega pritiče kot dar. Najverjetneje bo morala resnična privatizacija upoštevati neko kombinacijo prodaje in darila.

Kako to določiti? Ko bodo ljudje dobili kompenzacijo za krivice, ki so jim bile storjene, bo moralo postati izhodiščno vprašanje, kakšne implicitne lastninske zahteve in zahteve pravičnosti empirično obstajajo. Med tistimi, ki se ukvarjajo s privatizacijo, je mnogo takšnih, ki teh dveh stvari ne upoštevajo, ker se ukvarjajo samo z vprašanjem, kako priti do cilja, ki so si ga zastavili. Prav zato se zdaj ekonomska stroka nepojmljivo smeši z različnimi načrti privatizacije, ki so videti, kot da bi jih posnemali po Marxu.

7. Nazadnje: kaj je mogoče pričakovati od transformacije? Razvidno je, da se politična znanost znova ideologizira. Nastaja vtis, da so vsa vprašanja strokovna ali tehnična in da dejanskih političnih dilem sploh ni. Dejstvo pa je, da ne bo uresničen nikakršen utopični cilj, ko bo končno vsa preobrazba izvedena. Prišlo bo zgolj do tega, da se bo normalizirala lestvica vrednotenja tudi v nekdanjih socialističnih državah.

Smisel politike je, da je pripomoček za uresničevanje človekove sreče, kakor jo pač kdo razume. Dobro pa vemo, s kolikšnimi nejasnostmi, dvomi in skrbmi se spoprijema človek. In vse to bo ostalo tudi po veliki transformaciji. Pomembno pa je, da ne pristane na vlogo velikega transformatorja.

¹⁰ Med političnimi filozofi Karl Popper, med političnimi znanstveniki Peter Aranson.

Velika transformacija, ki jo je opisoval Karl Polanyi, je potekala spontano, vendar ne brez pomoči znanja in spoznanja. Pravzaprav je v nastajanju meščanske družbe odigrala pomembno vlogo inteligenca, katere naslednik je sodobna politična veda in vsa stroka. Vendar pa je še vedno v veljavi pomembna razlika med intelektualci in strokovnjaki. Prve navdihujejo ideali, predvsem pa določeno razumevanje pravice. Stroka teži k večji vlogi tehnike. Zato ni malo pomembnih piscev na področju političnih ved, ki niso bili prav nič srečni, ko je začelo usihanje intelektualnega potenciala na rovaš prevladovanja strokovnosti.

Še posebej je manjko, ki ga je Schumpeter poimenoval z vizijo, usoden takrat, ko se stroka sooča s takšnimi problemi, kot je velika transformacija. Hkrati s tem pa obstajajo, kot je ugotavljal Keynes, še vedno nekatere vizije iz preteklosti, ki so vkoreninjene v sodobni stroki. Mnoge ključne ideje sodobne politične stroke se še vedno zgledujejo po vrednotnih opredelitvah izpred petdesetih let v pogledu relativnega razmerja med socializmom in kapitalizmom. In čeprav utegne zveneti neskomno, je vendar treba pričakovati veliko transformacijo političnih ved, ko bo staro vizijo zamenjala nova, ki je nastala na izkušnji propada socializma.

ŽARKO PUHOVSKI

Liberalna obramba federacije

Federativni koncept se (v smislu, ki približno ustreza današnjemu gledanju) razvija na dveh teoretskih predpostavkah. Prvo je oblikoval Althusius (indikativno je, da ga je iz pozabe potegnil Otto von Gierke leta 1880), drugo pa liberalci 18. stoletja, predvsem ameriški. Obema konceptoma je – kljub dvestoletnemu razmiku, različnim filozofskim temeljem in specifičnostim dob, v katerih sta delovala – skupno nasprotovanje nauka o »trdni« suverenosti, absolutizmu oziroma konzervativizmu (pri Althusiusu resda delno rekonstruiranemu).

Althusiusova *Politica methodica digesta* v marsičem polemizira z Bodinovim delom *Les six livres de la Republique*, predmet spora pa je, resda implicitno, suverenost kot politični in pravni koncept. Althusius se je izoblikoval v krogu kalvinistov, oziroma točneje, med teologi herbornške šole (ki so jih imenovali tudi »federalistične« teologe), njegova politična teorija pa (deloma tudi konfederacijsko naravnana, če govorimo v sodobnem izrazju) izhaja iz nasprotovanja absolutizmu rimske cerkve. Drugače rečeno, politični kontekst poseganja po federalizmu (v kakršnikoli verziji) je že, ko se prvič pojavi, zasnovan na obrazcu, ki se bo – mutatis mutandis – poslej nenehno ponavljal.

Althusius izhaja iz stališča, da se skupnost vzpostavlja od spodaj, pri čemer je politika »simbiotično« delovanje, ki prežema vse življenje vseh skupin v skupnosti. Te skupine, »consociationes« – med katere spada tudi država – so dejanski subjekti politike in posameznik pri tem nima pomembne vloge: preprosto pripada konsociacijam, in sicer vsak posameznik večjemu številu konsociacij. Tako se vzpostav-

lja kontinuum (ki na še popolnoma predmoderen način zajema tudi civilno-družbene in politične relacije) od zakona, družine in profesionalne zveze («collegium») prek širših združenj («universitates»), občin, mest, provinc do še bolj obsežnih – držav («consociatio universalis», «regnum», «res publica»); države pa se lahko združujejo v federacijo. Organski federalizem – kakor Althusius imenuje svojo konstrukcijsko metodo – zahteva, da »višje« združenje prevzema samo tiste funkcije, ki so nujne za to, da izpolnjuje svoje smotre, vse ostale pa prepušča »nižjim«.

Althusiusov koncept države vsebuje seveda tudi določbo o tem, da ima prav država lastnost suverenosti («majestas»), vendar pa le-ta v bistvu pripada ljudstvu (s čimer se to stališče jasno loči od Bodinovega). Ljudstvo je tu razumljeno kot zbir, celota in kot takšno je vselej »dominus«, vladar je samo pooblaščenec («dispensator», «procurator»). Suverenost ne more pripadati nobeni osebi niti nobeni skupini oseb, ker posameznik po eni strani ne igra sistemske vloge, po drugi pa dogovor o prenosu moči (oziroma: suverena pravica ljudstva, da pooblasti funkcionarje svoje suverenosti) predvideva, da se moč vrne ljudstvu, če pooblaščenec krši dogovor, pogodbo («stipulatio»), s katero je dobil mandat. V takšnem primeru pooblaščenec namreč postane tiran, v Althusiusovem pojmovanju pa to pomeni tudi privatno osebo, ki je načelno neprimerna za upravljanje z oblastjo. Nasproti takšnemu postopku je zagotovljena tako pravica do odpora kot tudi pravica do odcepitve. Pravica do odpora pa spet ni – kakor tudi nobena druga pravica – dana posamezniku, temveč eforom, ki so postavljeni za to, da varujejo ustavo (pogodbo).

Althusius je vsekakor vplival na Rousseaujevo teorijo demokratične suverenosti, vendar pa razlika med njima ni zanemarljiva: po Rousseauju se ljudstvo vzpostavlja kot skupnost posameznikov (citoyens), po Althusiusu pa kot «corpus consociatum», spoj zvez, združenj, skupin. Prav na tej metodični točki ugotovimo ceno, ki jo je moral plačati prvi poskus, ki se je hotel konsociacijske ureditve lotiti s »trdo« teorijo suverenosti. Čeprav Althusius res konstruira bistveno federalistični sistem (suverenost je dana državi kot najvišji konsociacijski stopnji), je vendar zanj federacija izključno združenje združenj, ne pa posameznikov. Drugače povedano, federacija navzven odraža že vzpostavljeni (danes bi se reklo tradicionalni) pojem suverenosti, navznoter pa ga opušča. Ta teorija je formalno blizu teoriji ljudske suverenosti in kot taka pripravlja teren poznejšim demokratičnim doktrinarnim konstruktom, hkrati pa – vsaj z današnjega stališča – jasno opozarja na dve neizogibni in nedvomni omejitvi. Prvič, dekonstrukcija suverenosti se začinja z njenim zoževanjem: Althusius obnavlja tradicijo monarhomanov 16. stoletja, kakršni so bili Buchanan, Poynt, Languet, Boucher, Hotman, Calvin, Cartwright, Knox, ter je zato trdno prepričan, da ima tudi najvišja konsociacija samo tista pooblastila, ki jih nižje konsociacije prepuščajo z namenom, da bi se dosegel skupen smoter. Zato že njegov model predpostavlja neko vrsto resda samo implicitne »vertikalne« delitve oblasti. Suverenost kot koncept sicer ostaja, vendar pa je z vzpostavitvijo konsociacijskih ustanov bistveno zožena. Po drugi strani pa kolektivnost ne zadošča kot oporišče za radikalno kritiko (in kot konstrukcijski nadomestek za »trdo« ali »čvrsto« suverenost kot nepropustne in vsem nadrejeno oblast). Celo Rousseaujevo stališče, ki je v tem pogledu bistveno bolj izostreno, ne bo zadostovalo za povsem drugačno koncepcijo, četudi bo pomenilo bistven premik k spoznanju o posamezniku-državljanu kot nosilcu »izvirne« suverenosti.

Liberalna teorija zato razvija in brani federalizem kot specifično obliko »trde« oblasti prav nasproti »trdi« suverenosti. Njen materialno utemeljeni individualizem je pomemben, vendar pa se pokaže, da je bistveno proceduralno vztrajanje

pri delitvi oblasti. Federalizem – ki je zdaj že zares v modelni obliki, ki pomeni združbo (skupnost, ki je *hkrati* tudi skupnost vseh posameznikov na njenem področju) – je zato nadaljevanje nauka o delitvi oblasti, z dodatkom, da opravi prehod od vodoravne k navpični delitvi. Zgodovinske okoliščine pa spet – zlasti v Ameriki – iščejo oporo nasproti že formirani enotni, notranje nediferencirani (kolonialni) oblasti.

Gljuč liberalne teorije federalizma (kot jo razvijajo »federalisti«) je v nedotakljivosti individualne pozicije, v tem, da je posameznik odlikovani subjekt ne le na ravni primarne politične skupnosti, federalne enote (»state«), marveč tudi na ravni federacije. Tudi polemika (Hamiltonova še posebej) proti konfederalnemu modelu – polemika, ki je bila nedvomno politično motivirana – je nastala na temeljih trdega liberalnega koncepta. Ne izhaja namreč le iz ohlapnosti konfederalnega modela ali iz njegove primernosti za razpad države, (ker je bil to tradicionalni ugovor temu modelu, so ga v nekaterih diskusijah uporabljali kot dokaz, da je konfederacija oblika, ki pelje v anarhijo; tudi zato so anarhisti v 19. stoletju konfederacijo obravnavali kot pozitiven, programski obrazec).

Hamiltonova kritika (posebej v XV. eseju) enako kot kritika drugih »federalistov« konfederaciji zameri predvsem to, ker »sprejema zakone, ki zavezujejo države ali vlade kot korporacije ali kolektive, ne zavezujejo pa posameznikov«. Povedano drugače, takšna kritika konfederacije (s pravo besedo pa kar: obramba federacije) je usmerjena predvsem proti temeljem Althusiusovega koncepta. Videti je namreč, da suverenost britanskega tipa (isto pa lahko rečemo tudi za evropsko-kontinentalni tip) že zaostaja za dogodki, ki pomenijo izziv za federaliste. Ti s svojo federalno opcijo zagovarjajo delitev oblasti in delitev suverenosti, s čimer pravzaprav odpravljajo sam pojem suverenosti. Ostane pa seveda zavarovanje lastnih pozicij v soočenju s konfederacijskimi interesi in nagnjenji sodobnikov.

Konfederacija kot korporacija korporacij posameznika izgublja izpred oči, izgublja ga ne le kot obveznika, ampak predvsem kot subjekt (saj brez upoštevanja subjektivnosti tudi ni podlage za obveznosti, če izhajamo iz modernega umevanja naravnega prava). Videti je, da je treba prav na tej ravni – in nikakor zgolj teoretsko – poiskati osnovno razliko glede na Althusiusov, v bistvu vendarle premoderni koncept. Liberalni koncept federacije je zainteresiran za federacijo, ki je na pravicah človeka in državljana ne le utemeljena, marveč je tudi njihov zagovornik, zastopnik in varuh. Predpostavlja se namreč, da je potrebno te pravice (povsem skladno z osnovno tradicijo moderne) braniti predvsem pred državno silo. Da bi bilo to tudi stvarno možno, mora nujno obstajati moč, ki bo posameznika varovala pred državno silo. To seveda ne more biti država sama, saj bi to nasprotovalo temeljnemu pravnemu načelu (in načelu pravičnosti), ki pravi, da nihče ne more biti sodnik v lastni pravdi. Moč, ki v primerjavi z državno ni irelevantna, pa vendarle ni državna, mora biti moč nekega drugega reda. Upoštevati pa mora eksistenco »izvirne skupnosti«, se pravi članico federacije, ji prepustiti relevantno moč ter hkrati ohraniti sposobnosti, da lahko vsili zaščito pravic posameznika (ali manjšine), če država poseže vanje.

Na ta način je federalna enota država navznoter, ne pa tudi (direktno) navzven – če izhajamo iz klasičnega nauka o suverenosti. Federacija pa je država navzven, medtem ko navznoter deli svojo »suverenost« s federalnimi enotami (ki sodelujejo v konstituiranju tiste stopnje politične moči, ki se imenuje federacija). Takšen je ne le Bodinov pogled na suverenost, ampak tudi Blackstonejeva redakcija tega umevanja posameznika. Hkrati je s tem opravljena tudi revizija izvirnega liberalnega nauka, ki omogoča njegovo kasnejše povezovanje z demokratskimi prizade-

vanji predstavniškega tipa v 19. stoletju. Izhodišče namreč ni več doktrinarno prepričanje, da je posameznikovo premoženje zadostno jamstvo proti vedno budni državi, ampak nastopa – ob postuliranju lastništva in iz njega metodično negativno izvedeni funkciji države kot aparata, in ob trojni delitvi oblasti – še vertikalna delitev med ravninami federalnega sistema. »Checks and balances« prav v takšnem okviru dobijo pravi smisel.

Razen tega tudi načelni materializem, na katerem temeljijo vse različice liberalne politične teorije, najde svoj izraz v ustreznem zastopanju federativnosti. Kajti civilna družba kot temeljno prizorišče interesnih razmerij deluje prav po metodičnem načelu horizontalnosti (v nasprotju s hierarhično vertikalnostjo političnega življenja). V tem prostoru svoje razširjene zasebnosti iščejo posamezniki srečo in izkazujejo svoje sposobnosti. Prav vertikalna strukturiranost državne moči pa je edina sila, ki lahko zaustavi civilno-družbeno horizontalnost. Če tega ni, če se je federacija izognila oviram za načelno enotnost civilnodružbenega polja, za enotnost, ki presega razlike med sistemi članic federacije, tedaj je moč doseči še eno liberalno načelo – načelo maksimalnega dosega medija interesne povezanosti posameznikov.

Tako skiciran povzetek dela zgodovine politične misli opozarja na možni (teoretsko, seveda) kontekst razpravljanja o aktualnih domačih vprašanjih. Prvič, izkušnja, na katero se imajo navado sklicevati vse federacije – torej ameriški liberalni primer – v Jugoslaviji danes pravzaprav ne more stopiti v »igro«. Federacija se legitimira in delegitimira glede na nacionalne kolektive; konfederacija se sklicuje izključno na »nacionalne interese« (kot se izražajo v ustreznih republikah). Takšen ključ za razumevanje tega vprašanja je (celo, kadar gre za najbolj resna razmišljanja) v bistvu spregledal sicer teoretsko obvezno tradicijo. Prav zato je mogoče, da je v danih okoliščinah zagovarjanje izvirne pozicije posameznika in njegovih pravic »nezmotljivo« označeno za »unitarizem« oziroma zastopanje pozicij večinske nacije, konfederativna opcija pa seveda za nedvomen dokaz hrvaško-slovenske ozkosrčnosti.

Vendar pa to niti ne bi bil problem (saj vemo, da se politične polemike dogajajo vedno na ravni večjega ali manjšega podtikanja nasprotniku), če se sčasoma takšna atmosfera ne bi kristalizirala, postala navidez teoretsko relevantna, če se ne bi spreminjali učbeniki ustavnega prava in oznake v besednjakih. Pa tudi to pravzaprav moti le maloštevilne pripadnike »skupnosti znanstvenikov«. Po svojem obsegu in (vendarle tudi) nevarnosti je najhujši tisti vidik tega vprašanja, ki grozi, da se prelije v konstrukcijo nove skupnosti (novih skupnosti). Govorimo o za zdaj ustavnih predlogih, verjetno pa kmalu že o ustavnih sistemih novih držav.

Kadar se (največkrat ne povsem artikulirana) kritika federativnega načela začenja spreminjati v izhodišče pozitivne opredelitve v ustavnem sistemu nove države, tedaj se jasneje pokaže teoretska podlaga cele vrste razprav, ki so potekale v Jugoslaviji v zadnjih letih. V bistvu je blizu Althusiusovemu predmodernemu stališču. Celó v opiranju na sodobne analize (Lijpharta, na primer, ki je – značilno – Althusiusa omenil samo v opombi na prvi strani *Democracy in Plural Societies*, v resnici pa mu je veliko dolžan), implicira konsociacijska opcija resne težave, povezane prav s sistemskim položajem posameznika. Pri tem ne gre le za »profesorske kritike«, ki bi jih povzročila nejevolja zaradi »nečistih« pojmov, ki jih uporabljajo politiki. V resnici je namreč težko razumeti razpravo o federaciji in konfederaciji, v kateri se povsem samorazumljivo zavzemajo liberalci za konfederacijo, konzervativci pa za federacijo – vendar je to spet le nov, izveden problem za veliko število jugoslovanskih državljanov.

Pomemben problem nastane, ko uvidimo, da konfederalno načelo – ki so ga *de facto* sprejele tri tradicionalno ključne republike – predpostavlja učinkovitost oblikovanja državnih interesov kot bistveno zahtevo, ki se zastavlja članicam konfederacije. Konfederacija je namreč ustanova trajnega pogajanja. Za takšno trajnost je nujno, da ima vsaka država možnost učinkovitega in elastičnega odločanja o lastnih pogajalskih pozicijah. Tudi kompromisi so seveda del pogodbe, o njih pa ne more odločati zmeraj znova in v naglici sklican parlament; zato preostane le ena možnost – trdno oblikovan državni vrh, »zavarovan« proti parlamentu in opoziciji. Prav zato republike, ki pripravljajo nove ustave, predvidevajo neposredne volitve predsednika republike (s čimer postane enak parlamentu) in mu prepuščajo velika pooblastila. Predsedniške republike (z delno omilitvijo v slovenskem predlogu ustave) so sicer primerne za konfederacijo, vendar pa bi morala biti v jugoslovanskih razmerah parlamentarna demokracija (v nasprotju z dosedanjo prakso, ki jo je delno vzpostavil tudi »model 74«) bistvena vsebina nove ustavne ureditve posameznih držav; če že, kot je videti, federativni koncept parlamentarne republike državljanov in federalnih enot – kljub svojim konceptualnim prednostim – za večino sedanjih političnih sil ni sprejemljiv.

Konsociacijsko načelo pa ob že očitnem ustavnem zoževanju vpeljanega sistema novih demokracij pelje k še nekemu akutnemu problemu. Tisti, ki se zavzemajo za konfederacijo, namreč izhajajo od kolektivov, ne sprejemajo pa podaljškov konfederacije preko obstoječe ozemelske razdelitve v federaciji; izhajajo torej iz naroda kot subjekta, v tem primeru pa obstoječe meje niso ustrezne. Njihovo spreminjanje pa bi lahko pomenilo začetek resnih sporov, celo oboroženih (ki pa, kljub številnim javnim izjavam, to ne bi bila državljanska vojna, saj ta predpostavlja boj za oblast *znotraj* države, spori, o katerih pa mi govorimo, bi bili boji *med* državami, torej skorajda klasična vojna).

Usmeritev k posamezniku kot izvorni politični ravni torej ni le doktrinarna potreba po čistosti modela. Spet se je izkazalo, da prav liberalno legitimiranje federacij v takšnem izhodišču in v jugoslovanskih razmerah omogoča, da se postopno vzpostavi medij, ki bo razreševal najbolj akutne med nakopičenimi političnimi problemi. Da pa bi to postalo tudi konkretno-politično možno, ne zadošča le sklicevanje na zgodovino politične misli; lahko pa ta opozorila morda pokažejo, kakšne argumentacijske strategije je mogoče uporabiti vsaj v strokovnih razpravah, da bi se, če drugega ne, vsaj znebili soodgovornosti za nadaljnje razširjanje sporov.

BOŠKO ŽIVKOVIĆ

Osem pripomb k prehodu od blagega k strogemu proračunskemu omejevanju podjetij

I. Blago proračunsko omejevanje podjetja se pokaže kot zanesljivo, če so za gospodarstvo značilni naslednji pojavi: 1. Pomemben vpliv posamičnega podjetja

ali skupine podjetij na cene inputa in outputa; 2. Diskriminacijski davčni sistem – oziroma blago omejevanje državnega proračuna; 3. Redne državne subvencije podjetjem; 4. Nekomercialni kreditni sistem (mehki krediti); 5. Brezplačna ali podcenjena zunanja finančna vlaganja v podjetje.

Da bi dokazali blago proračunsko omejevanje *posameznega podjetja*, zadošča že ena sama od omenjenih okoliščin. Kot izjemen pojav se blago proračunsko omejevanje pojavlja v vseh gospodarstvih. Kot splošen pojav oziroma kot prevladujoči režim poslovanja vseh podjetij pa obstaja samo v socialističnih gospodarstvih.¹ V gospodarstvih te vrste se je razvila posebna vrsta finančnega sistema, ki podpira blago proračunsko omejevanje s pomočjo mreže kanalov za navpični in vodoravni transfer in absorbiranje rizika. Rezultat: finančna aktiva se zbira v privatnem, realna aktiva pa v državnem sektorju.

II. Posledice splošnega blagega proračunskega omejevanja za vsa podjetja v socialističnem gospodarstvu so naslednje: 1. Obstoj podjetja ni odvisen od rezultatov njegovega poslovanja; 2. Podjetje nepopolno, pogosto pa naravnost nasprotno od normalnega reagira na upravljalke signale iz okolja; 3. Distribucija rizika je neracionalna: podjetje praktično posluje v pogojih popolne politične neodvisnosti in se zato nagiba k oblikovanju zalog inputa – nasprotno pa podjetje ne kaže pripravljenosti za prevzemanje komercialnega in finančnega rizika; 4. Povpraševanje podjetja po inputih je neregularno, zaradi česar nastaja permanentno pomanjkanje ali inflacija.

Upravljalški postopki v podjetjih take vrste se optimizirajo po merilih obstoječega menedžmenta. Lestvica poslovnih ciljev ni stabilna in je pretežno odvisna od obnašanja političnega okolja. Komercialni dogovor med podjetji je derogiran, zato podjetje uresničuje cilje, ki jim posredno ali neposredno prinašajo komercialno škodo. Večina podjetij z blago proračunsko omejitvijo proizvaja manj, kot bi bil optimalni output. V čistem modelu takšno podjetje maksimira zaloge inputa in je zato povpraševanje po le-teh neregularno. Praviloma ponudba ni nikoli dovolj velika za zadovoljitev ekspanzivnega povpraševanja.

Makrogospodarska implikacija blagega proračunskega omejevanja je sindrom rakove poti. Vsako prizadevanje po pospešitvi gospodarske rasti povzroči relativno hitrejšo rast agregatnih stroškov, zaradi česar se razvojni potencial gospodarstva hitro izčrpava. Investicije se napajajo iz prisilnega varčevanja oziroma z državnim nadzorom mezd ali s prerazporeditvijo s pomočjo davka ali inflacije.

Gospodarska struktura se deformira, razvodeni v smer ekspanzije primarnega sektorja, da bi se tako zadostilo ekspanziji povpraševanja po osnovnih inputih (kovine in energenti).

Gospodarstvo z blagim proračunskim omejevanjem je nujno avtarkično, saj bi sleherno odpiranje povzročilo razpad centralnega in finančnega sistema. Zato sta blago proračunsko omejevanje in konvertibilnost nacionalne valute nekompatibilna. Tehnološka struktura gospodarstva razkriva nagnjenje h konserviranju, kar je posledica omejenih možnosti za odpravljanje zastarelih proizvodov in proizvodnih postopkov iz gospodarstva.

III. Strogo proračunsko omejevanje v elementarnem smislu pomeni: 1. Popolno eksogenost cen glede na podjetje; 2. Konkurenčno nevtralen davčni sistem in strogo omejevanje državnega proračuna; 3. Popolno odsotnost državnih subsidijev; 4. Odsotnost kreditiranja in 5. Odsotnost zunanjih finančnih naložb v podjetje.

¹ J. Kornai: *Economic of Shortage* – North Holland, 1980, str. 306–30.

Propozicije tako opredeljenega strogega proračunskega omejevanja ustrezajo propozicijam definicije pojma popolnega trga. Realistična definicija tega pojma dopušča prisotnost kreditov in zunanjih finančnih investicij v podjetje, s pogojem, da temeljijo ti aranžmaji na režimu strogega omejevanja. Tako opredeljeno strogo proračunsko omejevanje je lahko cilj realistične politike oz. normalizacije gospodarskih procesov.

Prehod iz blagega v strogo proračunsko omejevanje velja za nujni pogoj normalizacije, ker: a) Podjetje z blagim proračunskim omejevanjem nepopolno reagira na upravljalške signale makrogospodarske regulacije; b) Srednjeročne in dolgoročne monetarne stabilizacije ni mogoče uresničiti v pogojih blagega proračunskega omejevanja; c) Trenda rastočih stroškov ni mogoče zaustaviti, ne da bi odstranili glavno žarišče stroškovnega pritiska v podjetjih.

IV. Če potrebo po prehodu pogojno štejem za *utemeljeno*, potem glavna vprašanja zadevajo *sredstva*, *možnosti* in *hitrost* prehoda.

Eno glavnih sredstev je *deregulacija*, oziroma ukinjanje ali odstranjevanje ustanov, ki porajajo »mehčalce« proračuna podjetja. Že bežen pregled jugoslovanskih razmer dopušča, da navedemo naslednje druge izvore blagega proračunskega omejevanja podjetja.

1. *Lastninski režim*, ki temelji na načelu odsotnosti lastnika, omogoča podjetju, da nenadzorovano ropa *equity*, celo pod pogojem, da ne obstajajo drugi mehčalci njegovega proračuna. Običajni postopek za doseganje tega cilja je poslovanje z izgubo ali poslovanje na meji rentabilnosti. Izgubo iz tekočega poslovanja se nadoknadi iz trajnega kapitala. Ta položaj objektivno ustreza interesom menedžmenta v pogojih nedefiniranih lastninskih pravic.

2. *Tržna struktura* kaže zelo visoko raven koncentracije ponudbe na štiri glavne proizvajalce. S spremembo v zakonodaji je postalo kartelsko sporazumevanje o cenah outputa ilegalno, vendar pa se resnična dekoncentracija gospodarstva še vedno ni začela. Nasprotno, vzporedno s pojavi dekoncentracije je v nekaterih dejavnostih opaziti reverzibilni proces koncentracije v bančnem in energetskem sektorju. Kartelsko sporazumevanje je imelo že prej in ima tudi danes za implicitnega udeleženca organe državne oblasti. Monetarna restrikcija in omejevanje povpraševanja zmanjšujeta možnosti vpliva na cene outputa, dopuščata pa možnosti nekomercialnega vpliva na cene inputa. V pogojih ponovnega oživljanja inflacije bodo oživeli danes še prikriti liderji v odnosih oblikovanja cen.

3. *Davčni sistem* in proračunsko omejevanje države sta še vedno blaga. Takšen sistem omogoča nastajanje depojev prikritih ali javnih subvencij (danes se uporablja pretežno siva subvencija, zlasti v obliki davčnih olajšav). Strožje omejevanje državnih proračunov je mogoče pričakovati šele v okoliščinah regularne politične konkurence. Rekonstrukcija davčnega sistema v smislu VAT modela in vstop države na regularni finančni trg, bosta zanesljiva kazalca spremenjenih razmer. Ponovno aktiviranje izvorov emisijskega dobička pa je realna nevarnost za revizijo že doseženih rezultatov.

4. *Kreditni sistem* še vedno ni stabiliziran na načelih komercialnega posojilništva. Lahko oblikuje sicer ceno denarja v parcialnem, ne pa v globalnem smislu. Obrestna mera varira od banke do banke. Določujoča dejavnika sta struktura aktive banke in njen objektivno monopolni položaj na finančnih trgih. Banke še vedno nimajo konkurence nebančnih finančnih organizacij.

Visoke cene denarja niso izzvale normalne reakcije podjetij, v katerih stroški financiranja rastejo do nenormalnih razsežnosti. Takšno obnašanje podjetij je deloma posledica dolžniškega sindroma jugoslovanskega bančništva. Največji dolžniki

so hkrati tudi lastniki največjega dela delnic v bankah. Družbeno podjetje je organsko odvisno od banke, ker ima prirojeno napako – nesposobnost, da se avtonomno oskrbuje s kapitalom.

Banke so prisiljene, da del svojega povpraševanja rešujejo z revalviranjem kreditov. Največji del kreditnega potenciala bank se še vedno plasira mimo poglavitnih meril kreditne sposobnosti dolžnikov. Če se banke v kar najkrajšem času ne bodo rešile največjega dela rizične aktive, lahko pričakujemo, da bo šel razvoj v smeri modela dolžniške banke. Rešitev tega problema je v intenziviranju sekundarnih trgov delnic, ki so jih izdale banke. Očitna nezainteresiranost bank, da bi ustrezno kotirale svoje delnice, nas navaja k predpostavki oz. k logični domnevi, da sedanjemu bančnemu sistemu takšno stanje ustreza.

V. Drugo skupino instrumentov, s katerimi je možen prehod podjetja iz blagega v strogo proračunsko omejevanje, tvori *razvoj novih gospodarskih ustanov*. To je po predpostavki težje opravilo, kot pa je ukinjanje starih institucij. V deregulativnih dejavnostih je možno in priporočljivo načelo: kolikor hitreje, toliko bolje. Pri razvoju novih ustanov je to načelo sicer zaželeno, žal pa težko uresničljivo. Nekatere ustanove se namreč kljub veliki meri dobre volje v modernih oblikah lahko razvijejo šele v treh do petih, ali pa celo v desetih letih. Tipična ustanova takšne vrste je borza vrednostnih papirjev.

1. Nastajanje regularnega *trga kapitala* je mogoče šteti za nujen pogoj za prehod podjetja iz režima blagega v režim strogega proračunskega omejevanja, kar je nujna zahteva za normalizacijo procesov naložb in valorizacije podjetja. Razen tega je to tudi pogoj, brez katerega podjetje ne more regularno transferirati kapitala v plačilni promet – in obratno.

2. Druga skupina gospodarskih ustanov, ki so nujne, da bi se režim strogega proračunskega omejevanja stabiliziral na daljši rok, so – najkrajše rečeno – pravila svobodne trgovine, ali – povedano v trgovskem jeziku – *pravila čiste igre*. Govor je o gospodarski in družbeni infrastrukturi, ki naj bi zmanjšala splošno raven negotovosti v gospodarskem življenju in omogočila gospodarskim subjektom normalno presojanje o tveganosti transakcij. Med najpomembnejše institute te vrste je mogoče šteti: *zaščito komercialne pogodbe; pravila bilansiranja in konsolidiranja bilance; ustanove revizije računov in bonitetne službe; pravila trgovanja in ustanove zaščite investitorjev v operacijah z vrednostnimi papirji*.

Pravila čiste igre se morajo v svojem končnem rezultatu izkazati v tem, da postanejo nekomercialni postopki pridobivanja profita dragi in nezanesljivi. Tu mislim na register operacij, s katerimi podjetje pridobiva dohodek prek raznih preferencialov, ki jih daje država ali njene agencije. V jugoslovanskih razmerah so te operacije še vedno zelo rentabilne.

3. *Konvertibilnost nacionalne valute* je eden poglavitnih instrumentov prehoda iz blagega v strogo proračunsko omejevanje, kar že samo po sebi pripelje sistem centralnega bančništva v režim približno strogega omejevanja, saj so že s tem zožene redistributivne sposobnosti centralističnega sistema.

VI. Nujni pogoj za institucionalizacijo in stabilizacijo strogega budžetskega omejevanja je institucionalizacija *lastninskih pravic*. Če ta pogoj ni izpolnjen, so vsi prej omenjeni rezultati nični. Seveda pa regularni lastninski režim sam po sebi ni zadosten pogoj za obstoj strogih finančnih omejitev.

1. Različni lastninski režimi, v katerih delujejo podjetja, poznajo različno intenzivnost proračunskih omejitev. Najbolj trde omejitve ima zasebno podjetje in družba zasebnikov. Proračun kapitala v takšnem tipu podjetja je omejen s proračuni lastnikov. Možnost zadolževanja je omejena s kreditno sposobnostjo dolžni-

kov. Dohodek je določen z velikostjo in ceno outputa. Takšen tip podjetja je prav zaradi strogosti omejitev za nekatere vrste dejavnosti neprimeren. Razvoj gospodarskih ustanov je zato spodbujal še druge tipe podjetij, ki se med drugim razlikujejo tudi po strogosti proračunskih omejevanj. Značilen primer takšne vrste podjetja je korporativno podjetje.

2. Korporacija ima stabilen proračunski kapital, ki ni striktno omejen s proračunom njenih lastnikov. Kapitala, ki je vložen na korporativni podlagi, ni mogoče reprivatizirati. Čeprav pomeni takšna lastnost korporacije omejevanje lastninskega monopola, je doživela zelo buren razvoj v kapitalno intenzivnih dejavnostih.

Sposobnost pridobivanja dodatnega kapitala je v korporaciji odvisna predvsem od njene dohodkovne moči. Uprava korporacije ima možnost izbiranja med alternativnimi kanali pridobivanja dodatnega kapitala.

Avtonomnost menedžmenta v operativnem upravljanju korporacije pripelje do določenega mehčanja njenega proračuna v primerjavi s proračunom standardnega zasebnega podjetja ali družbe zasebnikov. Govorim o tistem delu dohodka podjetja, ki ga posredno ali neposredno lahko nadzoruje samo menedžment.

3. Državno podjetje ima, če so vsi drugi pogoji nespremenjeni, najblažjo obliko proračunskega omejevanja. Tudi v pogojih, ko so lastninske pravice regularno urejene, se ta njegova lastnost kaže kot zmanjšana sposobnost minimiziranja stroškov.

VII. Intenzivnost in hitrost procesov prehoda iz blagega v strogo proračunsko omejevanje sta pogojeni med drugim tudi z *velikostjo ravnotežne cene kapitala* v privatizacijskih transakcijah. Tu je mogoče razpoznati dva konfliktna cilja: prvi je hitrost prehoda, kjer geslo »kolikor hitreje, toliko bolje« velja kot cilj; drugi cilj pa je, da se v teh transakcijah ohranijo temeljna pravila ekonomije. Hitrejši prehod narekuje kar najnižjo ceno in sicer zaradi neregularne distribucije finančne in materialne aktive glede na lastninska področja. Nizka poprečna cena kapitala blaži proračunsko omejevanje novih podjetij. Ena od posledic Miller-Modiglianijevega teorema je tudi trditev, da poprečna cena kapitala določa spodnji prag učinkovitosti nacionalnega gospodarstva. Ta trditev velja tudi za podjetje. Dokaz je jugoslovanska učinkovitost porabe kapitala v obdobju negativnih in nizkih obrestnih stopenj.

Pojma *normalne cene* ni mogoče enačiti s pojmom *pravične cene transfera*. Kot normalno je mogoče označiti ceno, ki je nastala v prostoru normalne konkurenčnosti, oziroma ceno, ki izenačuje ponudbo s povpraševanjem. Teoretični algoritem takšne cene je neto sedanja vrednost prihodnjih dohodkov podjetja.

Politika privatizacije, če jo opazujemo v kontekstu oblikovanja strogega proračunskega omejevanja, mora zadovoljiti oziroma doseči ta dva konfliktna cilja.

Domnevati je, da bo kompromis mogoč, če se bodo privatizirala vsa, in ne samo neuspešna podjetja, in če se bo razvila normalna konkurenca kupcev kapitala. V kontekstu takega razmišljanja je pomembno tudi vprašanje o vrsti trga podjetij. Avkcijski trg (en ekskluzivni prodajalec; veliko kupcev, katerih medsebojna konkurenca oblikuje ceno) lahko ustrezno deluje samo v sistemu približnega ravnotežja med ponudbo in povpraševanjem. Takšna predpostavka je v jugoslovanskih pogojih nerealna. Zato lahko avkcije, na katerih bi država prodajala podjetja, povzročijo katastrofo in umetno zniževanje cen podjetij. Za primernejšega je mogoče šteti decentraliziran trg podjetij, kjer prodajalec obvezno kreditira kupca. Inkorporacija družbenih podjetij brez njihove poprejšnje nacionalizacije omogoči nastanek cele vrste lokalnih trgov. Avkcijski trg z državo kot ekskluzivnim prodajalcem lahko še dodatno omehča državni proračun.

VIII. Prehod iz blagega v strogo proračunsko omejevanje je podoben prehodu iz prostora z umetno klimo in gravitacijo v naravno okolje. Analogija je uporabna za opisovanje posledic, ki jih povzročijo normalni pogoji na rastlini, ki je bila vzgojena v umetnih pogojih. Prva očitna posledica je zmanjševanje razkoraka med stroški in dohodki. Podražitev kreditov in odvzem subsidijev sta zmanjšala finančni dohodek podjetij. Hkrati je usahnil nadzor nad stroški, tako da celotno jugoslovansko gospodarstvo v zadnjih letih posluje z izgubo. Veliko število podjetij nima razvite funkcije upravljanja s stroški.

Opisane razmere so hudo prizadele podjetja z visokim finančnim in poslovnim *leverageom*. Problem se še dodatno zaostrojuje zaradi neugodne finančne strukture podjetij. Večina, zlasti novih podjetij, nima dovolj lastnega kapitala – celo če dosejajo visoko ekonomsko in tehnološko učinkovitost. Lakota po naložbah, ki se praviloma razvija v pogojih blagega proračunskega omejevanja, je povzročila prelivanje obratnega kapitala v nepremičnine. Hitra rast obrestnih mer je podjetjem onemogočila, da bi si zagotovila obratni kapital. V takšnih okoliščinah bi utegnila biti primerna rešitev transfer dolga v naložbe, vendar pa so razpoložljivi viri za takšne vrste operacij nezadostni.

Če se razmere ne bodo bistveno spremenile, je mogoče pričakovati ne le stečaj, marveč tudi likvidacijo tistih podjetij, ki bi sicer v normalnih pogojih imela možnost za normalen razvoj.

Druga vrsta stroškov izvira iz agregatnih premikov strukture gospodarstva, ki so praviloma posledice povečanje strogosti proračunskih omejevanj podjetij in države. Nekatere hipertrofirane proizvodnje iz primarnega sektorja se bodo neizogibno zmanjšale, ker se bo zmanjšalo domače povpraševanje. Izvoz takšnih proizvodov je težaven zaradi visokih stroškov proizvodnje. Nesposobnost uprave, da bi v kratkem času zmanjšala produkcijsko ceno, lahko pripelje do ukinitve takšnih proizvodenj – celo v okoliščinah, ko tehnološki pogoji omogočajo normalno poslovanje.

Uredništvo nadaljuje z razpravo o temi Ustavne spremembe in preureditev Jugoslavije, ki smo jo obravnavali tudi že v številki 10–11 revije. Tokrat so prispevke pripravili: dr. Boštjan Markič, prof. na FSPN; dr. Miha Ribarič, prof. na FSPN in na ljubljanski Pravni fakulteti; mag. Drago Zajc, raziskovalni svetnik na FSPN; mag. Marjan Brezovšek, asistent na FSPN; dr. Savin Jogan, direktor Centra za raziskovanje upravljanja in dela v Ljubljani; mag. Mitja Žagar, asistent na FSPN; dr. Milan Matić, prof. na Fakulteti za politične vede v Beogradu.

BOŠTJAN MARKIČ

Nekateri vidiki pravic in svoboščin

1

Osnutek slovenske ustave posebej poudarja, da je zajamčena svoboda izražanja misli, svoboda govora in javnega nastopanja, svoboda tiska in drugih oblik javnega obveščanja in izražanja. Osnutek ustave poudarja, da republika Slovenija varuje temeljne človekove pravice in državljanske svoboščine kot izhodiščne in osrednje prvine ustavne ureditve ter pravne in socialne države. Boj za pravice in svoboščine človeka, gledano zgodovinsko, ni niti kratek, niti enostaven. Poln je najrazličnejših vzponov, pa tudi zelo hudih padcev, ki so človeka poniževali in tako omejevali njegovo dostojanstvo.

Že Deklaracija o pravicah človeka in državljana, ki jo je francoska narodna skupščina sprejela 26. avgusta 1789. leta, je slovesno zapisala v svojem 11. členu, da je svobodna izmenjava mišljenja in misli ena najdragocenejših človekovih pravic. Tudi Konferenca o evropski varnosti in sodelovanju v Helsinkih 1975. leta je poudarila, da bodo države udeleženke spoštovale človekove pravice in temeljne svoboščine, všteti svobodo misli, vesti, vere in prepričanja za vse, ne glede na raso, spol, jezik in vero. Države udeleženke so se leta 1975 v Helsinkih dogovorile, da bodo pospeševale in vzpodbujale dejansko uveljavljanje državljskih, političnih, gospodarskih, socialnih, kulturnih in drugih pravic in svoboščin, ki vse izvirajo iz dostojanstva, ki je lastno človekovi osebnosti in so bistvenega pomena za njen svobodni in polni razvoj.

Mogoče je soglašati z ugotovitvijo, izraženo v Razlagi k osnutku ustave republike Slovenije, da poglavje o Pravicah, svoboščinah in dolžnostih človeka in državljana izhaja iz že dosežene ravnine urejanja človekovih pravic v veljavni ustavi, ki je bila z zadnjimi ustavnimi dopolnili prav na tem področju pomembno dopolnjena. Toda jugoslovanska (slovenska) preteklost je bila prav na področju svobode izražanja (in opredelitve) obremenjena z ne tako maloštevilnimi temnimi

lisami, ki so tudi postavljale pod velik vprašaj demokratičnost prejšnjega političnega sistema.

Svoboda izražanja misli je pravica človeka v boju za človekovo osebnost. Svoboda izražanja misli je nastopanje proti intelektualni inkviziciji vseh barv, oblik in časov. Konec koncev: tudi Giordano Bruno je bil sežgan na Cvetnem trgu v Rimu (umrl je »brez prelivanja krvi«), ker je hotel svobodno izraziti misel. Poučna je tudi usoda Galileja. Njegov »eppur si muove« je bil v toku zgodovine ne tako redko le melanholično upajoči refren, da boja za svobodo misli vendarle ni mogoče za vselej blokirati. Tudi Maova doktrina »naj cveti sto cvetov« je vzbujala v začetku demokratična upanja. Končala pa je klavrno: ko so se cvetovi pokazali, je veliki ideološki vrtnar vse tiste cvetove, ki mu v idejnem vrtu niso ustrezali, pač neusmiljeno porezal.

Realsocialistični svet, vključno z našim domačim, »samoupravno« prepleskanim, je sicer formalno ustavno priznaval svobodo misli in opredelitve. To je bilo opredeljeno v smislu: misel je svobodna, oziroma relevantnost svobode misli je podana, kadar je misel na zunaj spoznana in spoznatna, torej opredeljena. V praktičnem življenju pa je prejšnji režim svobodo misli relativiziral z ideološkimi shemami, da svoboda misli ne more pomeniti miroljubnega intelektualnega sožitja na idejni in miselni ravni z »idejnimi sovražniki«. Takšno pojmovanje svobode misli je potem ne ravno tako izjemno vodilo tudi do »mišljenjskega delikta«. Vendar resnična demokratična država, in upati je, da bo taka suverena republika Slovenija, ne pozna in torej tudi ne sankcionira zločina mišljenja: »delict d'opinion« sodi v ropotarnico nedemokratičnih togih sistemov, kar pa osnutek ustave republike Slovenije v celoti zavrača. Ne kaže prezreti, da drugi člen osnutka ustave republike Slovenije posebej odloča, da ima v republiki Sloveniji oblast ljudstvo.

Kdor je presojal, da se s svobodo izražene misli tako »vznemirja javnost«, da to zasluži kazensko sankcioniranje (»mefistofelovski« termin vznemirjanje javnosti je bil perverzen sad boljševidistične miselnosti), je bil obremenjen s starimi modeli pojmovanja pravic in svoboščin, ki jim osnutek nove slovenske ustave za vselej zapira vrata. Administrativni intervencionizem v sferi izražanja mišljenja je – tako je vsaj upati – v državi Slovenije za vselej stvar preteklosti.

Kako je tedaj tudi še razumeti 39. člen osnutka ustave republike Slovenije, ki govori o svobodi izražanja misli, svobodi govora in javnega nastopanja, svobodi tiska in drugih oblik javnega obveščanja in izražanja? Razumeti ga je kot člen, ki mora napraviti konec raziskovanju stopnje »lojalnosti državljana«; razumeti ga je tudi kot člen, ki bo pometel s pojmovanjem kategorije »disidentskega mišljenja«. Pravica do drugačnosti, pravica do različnosti mišljenja, ki je sicer itak v naravi samega mišljenjskega procesa, je torej tudi logična pravna posledica ustavnopravnega zagotovila slovenske ustave. Preteklo sprenevedanje, ki je svobodo izražanja misli v svojih skrajnostih ironično poimenovalo s svobodo »Hyde-Park« demokracije, v slovenskih razmerah ne bo več vžgalo.

2

Novi slovenski ustavni dokument govori o tem, da je zajamčena svoboda znanstvenega in umetniškega ustvarjanja in pouka. Podobno določilo ima tudi člen 33 ustave republike Italije iz 1948. leta, ki govori o tem, da sta svobodni umetnost, znanost in da je svoboden tudi pouk (l'insegnamento). Italijanska ustava, ki velja že dvainštirideset let (kljub poskusom, da bi jo spremenili), ima zelo posrečeno napisano poglavje o pravicah in dolžnostih državljanov. Poglavje o pravicah in dolžnostih državljanov je razdeljeno v štiri dele, ki obravnavajo Državljanke

odnose, Etično socialne odnose, Ekonomske odnose in Politične odnose. V okviru teh sklopov italijanska ustava obravnava zelo široko paleto pravic in dolžnosti. Kaže, da so se »Founding fathers« nove slovenske ustave kar precej zgledovali tudi po relativno moderni italijanski ustavi. To seveda ne navajam kot slabost »slovenskih očetov ustavnosti«, temveč kot primerno ustavno pravno usmeritev.

Naše ustavno besedilo je tudi že doslej imelo zapisano zajamčenost svobode znanstvenega in umetniškega ustvarjanja. Na novo je torej v osnutku nove slovenske ustave dodana le zajamčenost svobode pouka.

Čeprav so odločujoči dokumenti nekdanje partijske avantgarde (program ZKJ) imeli verbalno zelo vzpodbudne misli in demokratična stališča o znanstvenem in umetniškem ustvarjanju, je družbena praksa v ancien regimu ubirala pogostokrat drugačna pota. Prav gotovo je pomembna naloga (družboslovne) znanosti odkrivati resnico o družbi. Pot do take resnice pa ne vodi naravnost, temveč prek napornih teoretičnih in empiričnih iskanj in raziskovanj, preko zmot in dvomov. Partijska avantgarda, ki se je zavzemala, da so bila tudi v prejšnjih ustavnih besedilih uveljavljena načela o svobodnem, znanstvenem in umetniškem ustvarjanju, pa je našla vedno dovolj razlogov idejne narave, da so sicer demokratična načela o znanstveni in umetniški svobodi v praksi povsem zvedenela. Precej privzdignjeno je zvenelo partijsko programsko načelo, naj bosta znanost in umetnost razsodnika sama sebi in da naj to ne bo niti država niti partija. Toda praksa se ni izognila, denimo, aferi Tople grede, obračunu s Perspektivami, »Golubnjači«, administrativnim posegom na Univerzo kot matico znanstvenoraziskovalnega ustvarjanja. Vedno se je našlo opravičilo, da se je lahko manipuliralo s svobodo znanstvenega in umetniškega ustvarjanja: nasprotovalo se je teorijam, ki da v imenu abstraktnih koncepcij svobode odpravljajo resnično svobodo znanstvenega in umetniškega ustvarjanja. Včasih se je res nekolikokrat sramežljivo razpravljalo o administrativnih pritiskih na znanost in umetnost. Včasih pa so se taki posegi tudi dovolj nesramežljivo opravičevali zaradi »negativnih pojavov« v znanosti in umetnosti. Polno je bilo političnih gesel o podrejanju znanosti in umetnosti »reakcionarnim političnim težnjam«. V prejšnjem režimu, ki je bil »panpolitičen«, se je poudarjalo, da je za politični boj (za dosego »samoupravnih ciljev«) nujna izostrenost znanstvene kritike. Poseg prejšnjega režima v umetnost je v njegovih najbolj trdih obdobjih imel tudi pojavno obliko ždanovizma, in to vse od »partizanske breze« naprej. Seveda pa je svoboda znanstvenega in umetniškega ustvarjanja pomenila tudi svobodo od dogmatizma, ki se je ne tako redko vsiljeval umetnosti in znanosti.

Pred leti je predsednik švedskega Nobelovega odbora za podelitev nagrade prof. dr. Tuselius dejal, da je vpliv znanosti danes mogoče primerjati z vplivom političnih in gospodarskih dejavnikov. In res je: spodobi se in prav je torej, da osnutek k ustavi republike Slovenije govori o zajamčenosti svobode znanstvenega in umetniškega ustvarjanja. Toda, kaj storiti, da ta zajamčenost ne bi izzvenela v prazno? Zanesljivo je tudi ustvarjanje materialne podlage, finančnih temeljev in virov, eden izmed odločujočih pogojev za znanstveno in umetniško ustvarjanje v Sloveniji. In to še zlasti, če nočemo, da bo 55. člen osnutka slovenske ustave le okrasni pridevek v širokem inventariziranju pravic in svoboščin človeka in državljana.

3

Členi 35, 36, 37 osnutka ustave republike Slovenije so nedvomno tisti, ki zagotavljajo izjemno pomembne pravice človeka. Če se krši človekova zasebnost, če se krši nedotakljivost stanovanja ter tajnost pisem in drugih občil, potem nima-

mo opravlja s pravno državo, temveč z njeno farso oziroma karikaturo. Če kdo človeku ob zgodnjih jutranjih urah ropota na stanovanjskih vratih, potem je to v demokratični državi lahko mlekar ali raznašalec časopisov, ne pa nekakšen »poslovenjeni Watergatovski vodovodni inštalater«. Če je človekovo pismo sumljivo zalepljeno, je v demokratični družbi to lahko posledica nemarnosti odpošiljatelja, ne pa posebnega postopka v »ekstra« sobi v poštnem uradu.

Slovenski ustavni osnutek posebej govori o varstvu pravic zasebnosti in drugih pravic osebnosti. V osnutku k slovenski ustavi je posebej zagotovljena pravica do spoštovanja človekovega zasebnega in družinskega življenja in varstvo drugih pravic osebnosti. Tudi tu se očitno osnutek naslanja na 12. člen Splošne deklaracije o pravicah človeka iz leta 1948 in na 6. člen Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, podpisane 1950. leta v Rimu. Tovrstne pravice in njihove zaščite poznamo tudi v nekaterih drugih političnih sistemih: tako na primer v Italiji govorijo o »il diritto alla riservatezza«; v francoskem političnem sistemu o »le secret de la vie privée«; v Veliki Britaniji o »The right of privacy«; in v nemškem političnem sistemu o »das Recht auf die Privatsphäre«.

Osnutek ustave republike Slovenije govori tudi »o varstvu drugih pravic osebnosti«, ne da bi jih natančneje določeval. Mogoče pa je sklepati, da je tu mišljena tudi pravica na lastno podobo in vse drugo, kar spada v človekovo osebno in družinsko intimno sfero, kjer mora biti »vtikanje nosu« in »gledanje skozi ključavnico« vendarle tudi pravno regulirano in ne prepuščeno arbitrarnosti.

Nova slovenska ustava tudi stanovanje proglašja za nedotakljivo. Nihče ne sme brez odločbe sodišča proti stanovalčevi volji vstopiti v tuje stanovanje ali v druge prostore, niti jih preiskovati. Pri preiskavi ima pravico biti navzoč tisti, čigar je stanovanje ali prostori se preiskujejo, ali pa član njegove družine oziroma njegov zastopnik. Preiskava se sme opraviti samo v navzočnosti dveh prič. Pod pogoji, ki jih določa zakon, pa sme uradna oseba brez odločbe pristojnega organa vstopiti v tuje stanovanje ali v tuje prostore in brez navzočnosti prič opraviti preiskavo, če je to neogibno, da neposredno prime storilca kaznivega dejanja ali da se zavarujejo ljudje in premoženje, ali če je očitno, da se drugače ne bi mogli zavarovati dokazi v kazenskem postopku. V 36. členu osnutka gre torej za pravico, ki se je včasih v tradicionalni teoriji obravnavala kot »hišna svoboda« oziroma kot tisto, kar se je v angleški terminologiji simbolično izražalo z geslom: »My Home is my Castle«. Nedvomno je vse tisto, kar posega v človekovo stanovanje tako občutljivo, da terja posebno zaščito in skrajno omejene možnosti odstopanja od splošnega načela, da je stanovanje nedotakljivo.

Osnutek ustave republike Slovenije tudi posebej zagotavlja tajnost pisem in drugih občil in določa, da je tajnost pisem in drugih občil neprekršljiva. Pod tajnostjo in pravico zavarovanja »drugih občil« je tu vsekakor razumeti listine, spise, brzojavna in telefonska sporočila.

Tudi v tem primeru gre za pravice, ki so za človeka izjemno pomembne, saj gre tudi tu za človekovo intimno sfero, ki je osebno in družinsko zelo občutljiva. Bržčas pa bi primerjalna analiza in analiza domačih razmer v petinštiridesetih letih obstoja prejšnjega sistema pokazala, da je ravno na tem področju prihajalo do hudih kršitev. Če sem prej v tem zapisu omenil italijansko ustavo, ki ima glede pravic in svoboščin zelo demokratične in funkcionalne določbe, pa seveda tudi ne moremo mimo dejanskega položaja v italijanski družbi: famozni »servizi Segretti«, italijanske razvejane tajne službe so v preteklosti še kako kršile določbe italijanske ustave. Kot rečeno, je tudi jugoslovanska praksa v tem pogledu za utrjevanje demokracije poučna. Pri tem seveda najbrž ne gre le za zlorabo Uprave državne

varnosti samo v Rankovičevih časih, ampak tudi pozneje. V moderni dobi, polni izjemnih »sophisticiranih« tehničnih pripomočkov, so izzivi in skomine »tajnih služb«, če ni zadosti kontrolnih mehanizmov (večni problem: kdo bo čuval čuvarje), tako veliki, da mnogi politični sistemi tem izzivom in skominam podležejo. Afera Watergate, afera Gladio so značilni, morda najbolj znani primeri.

Osnutek k novi ustavi republike Slovenije daje glede varstva pravic zasebnosti in drugih pravic osebnosti, glede nedotakljivosti stanovanja in glede pravice pisemske tajnosti sicer relativno tehtna ustavnopravna zagotovila. Toda dejanska realizacija teh pravic tudi v državi Sloveniji zanesljivo ne bo odvisna le od ustavnopravnih norm.

MIHA RIBARIČ

Razreševanje jugoslovanske krize

Za gospodarsko, politično in ustavno krizo Jugoslavije je značilno, da se za njeno razrešitev odpirata predvsem dve opciji: stara, federalna in nova, konfederalna. Federalna opcija v bistvu išče rešitev v čiščenju dosedanjega federalnega modela vseh tistih elementov, ki so postavljali republiko in narod kot njen osnovni konstitutivni element. Kajpada republike ne morejo v celoti izločiti iz ustavnega mehanizma eventualne bodoče federacije. Zato pa postavljajo v ospredje državljana kot osnovni konstitutivni element. Republike sicer ohranjajo kot konstitutivni element federacije, vendar jim tako izpraznijo realno vsebino, funkcijo in moč, da bi bila republika po kakšnem od teh pogledov samo še oblika regionalne avtonomije – brez odločilnih pristojnosti tako v pravnem kot v finančnem pogledu. Na pravnem področju se srečujemo z idejami v bistvu popolnih zveznih zakonov, katerih izvrševanje zagotavljajo in jih tudi dejansko izvršujejo v celoti zvezni organi na celotnem ozemlju države s svojimi detaširanimi organizacijskimi enotami. Zvezna sodišča bi bila od prve do zadnje stopnje, vključno z novim Vrhovnim sodiščem Jugoslavije, v bistvu pristojna za najpomembnejša vprašanja. Ponovno se srečujemo z idejami, da bi morala biti republiška ustava v skladu z zvezno ustavo – namesto dosedanje nenasprotnosti. To bi pomenilo, da je zvezna ustava podlaga za republiško in torej izvedena iz nje, z vsemi načelnimi in praktičnimi posledicami, vključno s tem, da bi Ustavno sodišče Jugoslavije v skrajni konsekvenci namesto izražanja mnenja lahko razveljavilo določbe republiške ustave.

Nepogrešljiva značilnost nove, sodobne, demokratične in učinkovite federacije, kot jo označujejo njeni avtorji, bi bili tudi njeni izvorni prihodki. Namesto dosedanjega enodomnega bi bilo uvedeno dvodomno odločanje. Vse zakone in druge splošne akte bi torej sprejemala enakopravno oba zbora – zbor državljanov in zbor republik. Soglasja republiških skupščin k federalnim zakonom ne bi bilo več. Za sprejem zakonov na tem področju bi bila sicer potrebna večina poslancev iz vsake republike, s pomočjo začasnih ukrepov in še kakšne ustavno odprte možnosti pa bi se v nujnih primerih lahko sprejemali zakoni tudi v nasprotju z voljo posamezne republike. Soglasja republik za začetek postopka za spremembo ustave ne bi bilo več, če pa se na koncu katera republika ne bi strinjala

s spremembo ustave, bi o tem odločali državljani na referendumu v vsaki republiki. Eventualno za vsako spremembo federalne ustave niti ne bi bilo potrebno soglasje republike, ampak le za tiste spremembe, ki zadevajo njen položaj. Položaj zvezne vlade bi se okreplil še s pooblastilom, da zvezna skupščina prenese na vlado pooblastilo za urejanje materije, ki se sicer lahko ureja le z zakoni. Individualnega šefa države bi kajpada volila zvezna skupščina.

Po dogovoru v Predsedstvu SFRJ sta za zasnovi konfederalnega modela zadolžena Slovenija in Hrvaška, za izdelavo federalnega modela pa so zadolžene vse druge republike. Vsekakor velja pri izdelavi teh modelov upoštevati, da so bile večstrankarske demokratične volitve v predstavniške organe izvedene doslej le v Sloveniji in na Hrvaškem. Zato ni vprašljiva le legitimnost predlogov iz republik, v katerih takih volitev še ni bilo, ampak je tudi povsem praktično gledano odprto vprašanje, kakšno težo bodo imeli predlogi, ki so bili pripravljani v teh republikah pred volitvami.

Konfederalna opcija predpostavlja konstituiranje povsem samostojnih, suverenih držav, subjektov mednarodnega prava, ki se v skladu s svojimi interesi in z referendumom nedvoumno izraženo voljo svojih državljanov odločijo, da sklenejo konfederalno pogodbo, ki je akt mednarodnega prava. S tem je že povedano, da vsebuje konfederalna opcija še tretjo opcijo: samostojno, suvereno državo, ki se z drugimi državami sedanje federacije ne povezuje v novo zvezo suverenih držav – bodisi ker za to ni sama zainteresirana ali drugi niso zainteresirani oziroma ni mogoče uskladiti različnih realnih interesov partnerjev v tolikšni meri, da bi konfederalno pogodbo lahko sklenili.

Če je predmet konfederalne opcije zadovoljevanje interesov držav članic na gospodarskem, obrambnem in zunanje-političnem področju, v dosedanji federaciji pa ni bilo tržne ekonomije, podjetništva, temu ustreznih ekonomskih in socialnih funkcij države, depolitizirane armade, v Evropo in v razviti svet usmerjene zunanje-politične strategije, potem je jasno, da so za odločitve o novih meddržavnih povezavah novih samostojnih držav, konkretno države Republike Slovenije, potrebne povsem jasne predstave, v kakšne aranžmaje in s kakšnimi posledicami se spuščamo. Za Slovenijo nesporna in politično že odločena stvar, da bomo konstituirali povsem samostojno suvereno državo – Republiko Slovenijo, seveda prav nič ne zmanjšuje potrebe, ampak jo nasprotno celo zaostruje, da se ne samo načelno prouči, ampak tudi operativno pripravi povsem konkretne scenarije za uveljavitev proklamirane odločitve za dejansko uresničevanje samostojnosti, obvladovanje položaja, dosego mednarodno-pravnega priznanja, delovanje v prehodnem obdobju, posebej še za premoščanje vrste problemov v situaciji, ko še ne bo razrešeno vprašanje sukcesije tako glede pravic kot obveznosti do sedanje SFRJ.

Pri konfederalni opciji, ki sama po sebi vsebuje širok razpon možnosti na vseh treh osnovnih področjih, se izbor možnosti na prvem mestu povezuje s tem, katera država – dosedanja republika bi sploh lahko bila potencialna stranka konfederalne pogodbe. Interes za konfederacijo sta dosedaj izrazili Republika Hrvaška, ki je interno pripravila celo že predlog konfederalne pogodbe, in Republika Slovenija, ki je pripravila možne elemente konfederalne pogodbe, obe skupaj pa sta nato pripravili in objavili Model konfederacije v Jugoslaviji. Bosna in Hercegovina je pogosto omenjena kot potencialna članica konfederacije. Skorajšnje volitve bodo nedvomno prinesle kvalificirane sogovornike. V načelu pa je mogoče reči, da čim večje bodo razlike v gospodarski in siceršnji razvitosti potencialnih članic jugoslovanske konfederalne pogodbe, tem nižja bo možna stopnja integracije na ekonom-

skem področju, ki je ključno, in seveda tudi na vseh ostalih področjih. Velikih razlik že federacija ne prenese, kot je pokazala naša praksa, ko se je skušalo razlike premoščati z vesplošnim prerazdeljevanjem in izenačevanjem v imenu nekih splošnih interesov. Nadnacionalna hegemonija pa je še bolj nesprejemljiva za konfederalne odnose med samostojnimi državami, članicami konfederalne pogodbe.

Poleg treh mirnih, sporazumnih, demokratičnih, pravno urejenih opcij pa je kajpada možna še četrta: kaotično, nasilno, nekontrolirano razpadanje z nepredvidljivimi posledicami. Elementi te opcije se že pojavljajo. Skupni imenovalec so poskusi nasilnega razreševanja nastale situacije, bodisi da gre za nasilje državnih institucij ali nacionalnih skupin. Predsedstvo SFRJ je v svojem gradivu o načinu razreševanja ustavne krize v Jugoslaviji prišlo do pomembne ugotovitve, da v okviru veljavne Ustave SFRJ ni mogoče razreševati obstoječe krize in da je potreben nov dogovor narodov Jugoslavije oziroma njihovih republik o bodoči ureditvi odnosov v Jugoslaviji in da je treba to storiti na demokratičen način. Žal pa na podlagi teh izhodišč Predsedstvo SFRJ ni ponudilo koherentnega načina za razreševanje mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji. Še več, Predsedstvo SFRJ očitno meni, da narodi, ki so konstituirali sedanjo Jugoslavijo, ne morejo uveljavljati pravice do samoodločbe v svoji lastni, izvorni pristojnosti, z lastnimi odločitvami, ampak da potrebujejo za uresničevanje te pravice pravno podlago, ki bi jo sprejeli na ravni federacije s soglasjem vseh republik. To pomeni, da je uresničevanje pravice do samoodločbe naroda pogojeno s soglasjem drugih narodov. To je seveda v nasprotju s samim bistvom te pravice. Drugo pa je nesporno potreba, da se narodi, ki se združijo iz dosedanje skupnosti, medsebojno sporazumejo o prevzemu pravic in obveznosti dosedanje federacije. Sicer pa je šla praksa že mimo takih zamisli. Republika Slovenija je v kontinuiteti uresničevanja pravice do samoodločbe – od sprejema amandmajev k slovenski ustavi jeseni 1989 in spomladi 1990, Deklaracije o urejanju razmerij, ki imajo splošen pomen za Republiko Slovenijo, Deklaracije o suverenosti države Republike Slovenije in odločitve, da se začne postopek za sprejem Ustave Republike Slovenije – odločila, da se v Republiki Sloveniji ne uporabljajo določbe Ustave SFRJ, ki niso v skladu z Ustavo Republike Slovenije. In dalje, da republiška skupščina z ustavnimi zakoni določi, katere določbe zveznih zakonov, drugih predpisov in splošnih aktov zveznih organov, izdanih do uveljavitve tega amandmaja, se ne uporabljajo v Republiki Sloveniji. Zvezni zakoni, izdani po uveljavitvi tega amandmaja, pa veljajo v Republiki Sloveniji šele tedaj, ko z njimi soglaša republiška skupščina. Za razliko od Slovenije, ki je z ustavnima zakonoma povsem natančno določila, kateri zvezni predpisi se v Sloveniji ne uporabljajo, je Republika Srbija pustila v svoji novi ustavi to vprašanje odprto. V posebnem poglavju z naslovom »Odnos do Ustave SFRJ« ima sicer samo en člen, ki pa določa, da se bodo pravice in dolžnosti, ki jih ima Republika Srbija, ki je v sestavi SFRJ, po njeni srbski ustavi, ki se pa po zvezni ustavi uresničujejo v federaciji, uresničevale v skladu z zvezno ustavo. Na to določbo se navezuje pooblastilo republiškim organom, da sprejemajo akte zaradi zavarovanja interesov Republike Srbije v primerih, ko bi se z akti organov federacije ali z akti organov drugih republik, v nasprotju s pravicami in dolžnostmi, ki jih ima Republika Srbija po Ustavi SFRJ, kršila enakopravnost Republike Srbije, ali bi se na drug način ogrožali njeni interesi in pri tem ne bi bila zagotovljena kompenzacija. Po navedeni določbi torej Srbija priznava federalne pristojnosti, vendarle s pogojem, da federalni organi s svojimi odločitvami ne ogrožajo interesov Republike Srbije. Lahko bi rekli, da je Ustava SFRJ s sprejemom nove Ustave Republike

Srbije samo še rezervna ustava, ki jo lahko zvezni organi glede Republike Srbije uporabljajo le, kolikor njeni organi ne odločijo drugače. Razvijati se je začela torej praksa, da republike z lastnimi ustavnimi akti izločajo pravni sistem SFRJ.

Svoje razmišljanje lahko sklenem z ugotovitvijo, da se je Jugoslavija v sedanjih ureditvi zanesljivo preživela. Za Slovenijo je jasno, da njena polna samostojnost kot suverene države nima alternative. Odprto pa ostaja, ali ji bo zaradi notranjih razlogov kot tudi zaradi zunanjih razlogov uspelo zagotoviti konfederalni položaj v povezavi z dosedanjimi deli SFRJ, z eno, več ali celo z vsemi republikami.

Rokopis zaključen 10. oktobra 1990

DRAGO ZAJC

Oblikovanje parlamenta in vprašanje eno- ali večdomnosti

Če skušamo oceniti osnutek nove slovenske ustave, je treba na prvem mestu poudariti dve njegovi temeljni posebnosti – da je namreč to prvi povsem samostojni slovenski dokument, ki brezpogojno vzpostavlja Slovenijo kot suvereno državo in ne izhaja iz nikakršnih danih, »zgodovinskih«, od zunaj vsiljenih razmerij med neko celoto in delom. Na ta način zanika ideološko-razredno utemeljitev zamisli o izvorni suverenosti federacije, ki je bila produkt politične filozofije stranke, ki je kljub spreminjanju imena v nekaterih delih sedanje federacije še na oblasti in se njen vpliv še vedno kaže v državnem predsedstvu in njegovih predlogih za ustavno prenavo Jugoslavije. Hkrati gre pri tem osnutku za bistven premik od ideje o enotni oblasti, na kateri je temeljil povojni jugoslovanski skupščinski sistem, iz katerega je bil (zgledujoč se po sovjetski stalinski ustavi iz l. 1936) najprej grobo izrinjen ves politični pluralizem, nato pa je postal nekakšna podlaga za konstrukt delegatsko-funkcionalnega političnega sistema (ob predpostavki, da gre za nekakšen »logičen« zgodovinski razvoj v smeri oblikovanja predstavniških teles na podlagi delovnih in drugih samoupravnih celic). Prav to posiljevanje skupščinskega sistema in nadgrajevanje z utopičnimi zamislami v preteklosti sta povzročili, da smo ga zelo na hitro odvrgli na smetišče lastne zgodovine.

Ta premik k delitvi oblasti je bil dejansko storjen v smeri takšne ureditve, ki je običajna v svetu – ob tem pa je tudi res, da se zamisel o demokratičnem skupščinskem sistemu nikjer ni dosti razvijala in proučevala (redka izjema je npr. Švica, ki uspešno združuje s tem nekoliko moderniziranim sistemom vse prednosti pluralistične politične demokracije in vzdržuje izjemno politično stabilnost).

Treba se je strinjati z nekaterimi dosedanjimi sodbami, ki pravijo, da ta predlog prispeva k demistifikaciji ne samo ustavne problematike, ampak tudi oblasti nasploh, saj skuša poenostaviti politični sistem in proces odločanja ter poudarja individualne človekove pravice. V tem smislu gre gotovo za liberalni tip ustave, ki omogoča izključen in neposreden vpliv volilcem na odločanje na podlagi njihovih političnih pravic, da se združujejo v stranke, ki sodelujejo pri oblikovanju politične

volje. Vendar pa se v osnutku kažejo tudi nekatere druge posebnosti, še posebej težnje po posebnem izražanju funkcionalnih interesov posameznih področij družbenega življenja in dela in na drugi strani po posebnem regionalnem predstavnštvu interesov.

1. Predstavnštvo posebnih interesov

Te težnje, ki so v določenem nasprotju z liberalnim duhom predloga, prihajajo do izraza pri oblikovanju predstavnštva »socialnih«, »gospodarskih«, »kulturnih« in »lokalnih« interesov v državnem svetu (variantni 98. a člen). Medtem ko naj se poslanci državnega zbora volijo s splošnim in neposrednim glasovanjem, to za člane državnega sveta, ki so predstavniki različnih organizacij, skupnosti in ustanov, ki so nosilci gospodarjenja, javnih in drugih ustvarjalnih dejavnosti, verjetno pa tudi delojemalcev, ni določeno.

Državni svet je telo z očitno bolj ali manj posvetovalno funkcijo ali komajda nekaj več kot to, ki lahko predlaga zakone in daje mnenja o vseh zadevah iz pristojnosti državnega zbora. Toda oboje ne zavezuje državnega zbora k ničemur (čl. 98.b), razen da o posameznem zakonu še enkrat odloča ali da ga sprejme z večino vseh poslancev. Takemu zboru, ki očitno hoče biti namenjen izražanju nekih funkcionalnih interesov ter si morda prizadeva za solidaristično premagovanje razvojnih in drugih protislovij med posameznimi panogami in dejavnostmi in morda tudi med interesi »dela« in »kapitala«, bi težko našli primerjavo. Ta najbrž ne bi bila posrečena z dosedanjo funkcionalno zasnovo zborov, še posebej z ZZD in njegovo notranjo »korporativno« sestavo. Toda, če gre za predstavnštvo različnih socialnih, gospodarskih in kulturnih interesov, nas to lahko spominja na nekatere predvojne stanovske in korporativne modele družbene ureditve. Skupno socialnoekonomsko strukturo predstavnškega telesa kot druge zbornice (poleg politične) najdemo npr. pri Gosarju,¹ ki je predvidel, da ta zbornica povsem enakovrno in tudi samostojno odloča o zadevah iz svoje posebne pristojnosti. Dva druga avtorja, Jeraj in Aleksič, sta podobno konstituiranemu drugemu domu namenila bolj posvetovalno vlogo. Toda morda bi kazalo iskati primerjavo še nekoliko bolj nazaj, v t. i. weimarski ustavi iz l. 1919, ki je uvedla neko obliko dvodomnosti, v kateri pa je imel odločilno vlogo državni zbor (Reichstag). Državni svet (Reichsrat), sestavljen iz predstavnikov deželnih vlad, je imel kot ostanek federalnega načela mnogo manjše pristojnosti. Njegova udeležba pri zakonodaji je bila tako nepomembna, da ga nekateri teoretiki sploh niso uvrščali med zakonodajne organe – v bistvu je imel samo odložen veto.² Znano je, da je ta ustava, ki je zaradi svoje družbenosocialne usmerjenosti in solidarističnih načel sodelovanja med različnimi družbenimi razredi pomembno vplivala na številne druge evropske ustave po prvi svetovni vojni (med drugim tudi na »vidovdansko« l. 1921), veljala le kratek čas. Državni zbor kot glavni dejavnik političnih procesov ni zmožal obvladovati socialnih in političnih nasprotij tedanje Nemčije in je že l. 1932 izgubil sleherni vpliv, medtem ko je bila vloga državnega sveta v teh procesih vseskozi neopazna.

Ne glede na te (možne) primerjave ostaja predvsem odprto vprašanje, koliko se v enem domu sploh lahko izražajo in usklajujejo interesi, ki so si »organsko«

¹ A. Gosar, Razprave o družbi in družabnem življenju, Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani, 1932.

² G. Kušej, Primerjalno ustavno pravo, PF, Ljubljana 1958 (str. 178).

nasprotni in celo povsem neuskladljivi. Tu naj bi namreč prihajalo do uveljavljanja delovno-funkcionalnih – in sicer tako delovno »proizvodnih« kot »porabniških« – interesov, hkrati s teritorialnimi (občinskimi) interesi. Pričakovati, da se bodo interesi različnih področij družbenih dejavnosti zlahka usklajevali z interesi in profitno logiko gospodarskih področij ali lobbyjev, je bržkone težko. Prav verjetno bi bila vzpostavitev takega telesa ovira pri odločanju ne toliko zaradi razmerja med domoma, ampak predvsem zaradi blokad znotraj njega samega. Za izražanje in uveljavljanje različnih, za splošni slovenski razvoj pomembnih interesov posameznih dejavnosti ali področij, bi kazalo poiskati drugačne načine in oblike in pri tem predvsem pustiti vsakemu popolno samostojnost in ga ne siliti v usklajevanje z interesi drugih, morda sorodnih ali pa povsem nasprotujočih si dejavnosti. Glede možnosti, kako bi izražanje takih interesov na posameznih področjih organizirali, bi morda kazalo vsakega od njih neposredno povezati z odločanjem v državnem zboru v tem smislu, da bi mu omogočili neko povezavo z ustreznim delovnim telesom parlamenta in morebiti zastopanost v tem telesu. Prav tako bi bilo mogoče poudariti pomen organiziranih interesov posameznih področij ali organizacij s tem, da bi dobili položaj pooblaščenega predlagatelja zakonov (tak položaj imajo po ustavnem amandmaju LXXVI k slovenski ustavi že sedaj sindikati in GZ Slovenije glede socialnoekonomskih pravic delavcev oz. gospodarstva). Končno je v ustavi (podobno kot v nekaterih drugih, npr. v švicarski) mogoče opredeliti pravico in dolžnost vlade, da se posvetuje z ustreznimi združenji (tudi delodajalcev) pri pripravi posameznih zakonov ali drugih aktov.

2. Drugi dom kot enakopraven predstavnik regionalnih interesov

Drugo pomembno vprašanje, ki ga zastavlja sedanji osnutek, je vprašanje o eno – ali dvodomnosti v klasičnem smislu, to je o soobstoju dveh teles (zborov, domov) odločanja z bolj ali manj enakopravnimi pristojnostmi. Dvodomni parlamenti so v svetu dejansko dokaj pogosti in so na eni strani izraz federativne strukture države, na drugi strani pa zgodovinske tradicije – ta se npr. kaže v obstoju »zgornjega« doma s posebno strukturo zastopnikov plemstva ali zaslužnih posameznikov, ki je neredko posredno voljen. Takšna dvodomnost izraža neko preteklo razmerje moči, ko se je volilna pravica šele začela uveljavljati, in neredko tudi nezaupanje do volilcev.

Vendar naj bi bila dvodomnost po nekaterih mnenjih še vedno smotrnejša zato, ker naj bi zagotavljala možnost obravnavati vprašanja z različnih vidikov in z različnimi argumenti, še posebej, če se kot predstavniki v tem drugem domu pojavljajo posebej kvalificirani ljudje z večjo neodvisnostjo stališč, višjo izobrazbeno strukturo, večjimi političnimi ali zakonodajnimi izkušnjami itd. Ne glede na vse te argumente pa je dvodomnost tudi v Angliji dandanes večinoma le še fasada, in za klasični »bikameralizem« nasploh so značilne Sieyesove besede o zgornjem domu angleškega parlamenta – da je ta škodljiv, če se ne strinja s spodnjim, če pa se strinja, je odvečen...³

Glede na to, da pri nas ni takšne tradicije in da ustava posebej poudarja zaupanje do volilcev, se zdi povsem utemeljena argumentacija avtorjev zasnove nove ustave,⁴ da parlamentarni tradiciji ustreza enodomni parlament, ki bi ga

³ Glej M. Jovičić, Veliki ustavni sistemi, Beograd 1984 (str. 28)

⁴ Glej Delo, 22. IX. 1990

sestavljalo 120 oziroma 150 poslancev, izvoljenih s splošnim, enakim, neposrednim in tajnim glasovanjem. To enodomno parlamentarno telo naj bi bilo torej tista zveza ali politični »trg«, na katerem naj bi se izražali in borili različni interesi ob vedno prisotni možnosti, da se doseže sporazum. Kasnejše dopolnitve predloga strokovne skupine ustavne komisije (na seji ustavne komisije 4. X. in na zasedanju skupščine 12. X.) so ponovno vnesle varianto (za 85. člen), po kateri je dvodomni parlament sestavljen iz državnega zbora in zbora regij, ki sta enakopravna, vsak pa naj bi imel 60 poslancev.

Zbor regij v našem primeru ne more biti izraz neke tradicionalne regionalno-politične strukture (če odmislimo morda staroavstrijsko razdelitev slovenskega ozemlja na pokrajine, ki je pred prvo svetovno vojno onemogočala združitev Slovencev v eno političnoteritorialno skupnost), ampak zgolj neke dejanske (sedanje) teritorialne različnosti znotraj državne skupnosti. Seveda pa je vprašljivo, ali je takšno regionalno zastopništvo smotno uvesti. Glede na dejansko zelo različno številčnost prebivalstva regij bi kazalo upoštevati nevarnost, da večje številčno zastopstvo poslancev razvitih delov (regij) lahko precej otežuje uveljavljanje interesov manjših obrobni regij; vendar to še vedno ni zadosten argument za oblikovanje posebnega parlamentarnega doma, saj si majhna Slovenija to tudi težko privošči. Večdomnost se je že v obdobju pred demokratičnimi večstrankarskimi volitvami pokazala kot zavora učinkovitemu odločanju (pri tem moramo upoštevati zlasti to, da so dejanski mehanizmi usklajevanja odločanja obstajali zunaj formalnega delegatsko-skupščinskega sistema in da so razpolagali z veliko večjo močjo). Zaradi nujnosti ohranitve prejšnje sestave skupščine so ustavni amandmaji, ki na novo opredeljujejo pristojnosti zborov, morali predvideti tudi poseben postopek usklajevanja zakonov in drugih aktov med zbori (amandma LXXIII, ki nadomešča bivši 362. člen slovenske ustave), iz katerega so jasno razvidne vsa zapletenost postopka in njegove posledice za proces odločanja v skupščini. Dosedanje izkušnje zasedanj nove skupščine po zborih v precejšnji meri potrjujejo, da večdomnost veliko bolj otežuje zavzemanje jasnih stališč, zavira oblikovanje odločitev, predvsem pa zamegljuje odgovornost za njihovo sprejemanje, kot pa prispeva k njihovemu »širšemu« obravnavanju.

Glavni argument tistih, ki se zavzemajo za uvedbo regionalnega predstavnitstva, je pravzaprav to, da gre v besedilu osnutka ustave za močno centralizirano slovensko državo, ki zatira vsakršno regionalno avtonomijo oz. naj bi se naslanjala le na »nacionalni monolit«. Pri tem se za primerjavo jemljejo nekajkrat večje države, zlasti Avstrija in njene regije (dežele z lastnimi parlamenti), ali najnovejši proces federalizacije Italije, kjer prednjači Lega Lombarda s svojimi predlogi za osamosvojitve celotne severne Italije oz. za razdelitev 50-milijonske Italije na tri dele (sever, sredina, jug). Postmoderna Evropa naj bi težila k policentризmu, regionalizmu in k alternativnemu povezovanju med regijami, medtem ko naj bi s slovensko novo ustavo želeli zadušiti ta razvoj in onemogočiti regijo kot »nosilni dejavnik državnosti«. V tem konceptu je skrita predpostavka, da je država le neke vrste servis regij, v bistvu le njihov seštevek brez ostanka. Taki argumenti bi lahko samo do določene mere veljali za velike centralizirane države, kot sta npr. Francija in Italija, kjer je razmah kapitalizma v preteklem in tem stoletju pod vodstvom centralizirane države izredno grobo zabrisal regionalne, kulturne in etnične posebnosti. Slovenija se seveda po številu prebivalcev ne more primerjati s takimi, precej večjimi državami, in bilo bi močno pretirano, če bi poudarili pomen regij

⁵ Glej npr. B. Šuligoj, »Postmoderna« Slovenija iz regij (Delo, 14. VII. 1990)

zato, da bi bili primerljivejši z drugimi. Slovenija kot mlada in (upajmo) dinamična država bo seveda morala uporabiti vse svoje zmožnosti za čim hitrejši razvoj, ki jih bo črpala tudi iz svoje dejansko precejšnje različnosti. Ob tej razpravi je bilo povsem spregledano tudi dejstvo, da je Slovenija znotraj slabo povezana in da so v Sloveniji velike razlike v razvitosti. Zato je zadeva vse Slovenije, da te razlike zmanjša, oz. je to bolj pomembno, kot pa prisiljena delitev in cepitev relativno majhnega slovenskega ozemlja. Posebni interesi regij bi se seveda lahko uveljavljali tudi v enodnomem parlamentu, npr. tako, da bi omogočili poseben postopek obravnavanja in odločanja o nekaterih vprašanih. Končno ne gre spregledati, da osnutek ustave vzpostavlja precejšnjo mero lokalne samouprave, oz. da predvideva celo prenos določenih državnih funkcij na organe lokalne samouprave. Organi lokalne samouprave naj bi imeli povsem določene pristojnosti in samostojnost odločanja v tem okviru, lahko pa bi imeli pravico, da poleg poslancev iz njihove regije tudi oni sprožajo posebni postopek za zavarovanje lokalnih interesov.⁶

3. Upoštevati izkušnje spreminjanja večdomnih v enodnomni parlament po svetu

V prid uvedbe enodromnega predstavniškega telesa govorijo nenazadnje tudi izkušnje in rezultati parlamentarnih reform. Tak primer je švedska ustavna reforma iz let 1968–70, s katero so ukinili zgornji dom, katerega 151 članov so za 8 let volili regionalni sveti. Njen namen je bil utrditi vlogo Riksdaga v ustavnem sistemu ter povečati njegovo demokratično legitimacijo, ki je bila sporna tudi zaradi posrednih volitev. Kot ugotavljajo politologi, je enodromni, v celoti (za tri leta) neposredno izvoljeni Riksdag začel bolj tekoče izražati razpoloženje volilcev. Neposredne in tesne zveze med distribucijo strankarskih opredelitev volilnega telesa ter Riksdagom so omogočile neposrednejši vpliv volilcev na odločanje. S to spremembo so sicer povezane še nekatere druge, kot npr. nov volilni sistem, ki je omogočil, da so v parlamentu zastopane vse stranke, ki so dobile vsaj 4% glasov, kar je še posebej povečalo neposredno povezanost med volilnim in predstavniškim telesom; zanimivo pa je, da se je hkrati povečal tudi delež žensk med poslanci. Celoten učinek teh sprememb se je pokazal tudi v razmerju med parlamentom in vlado – vlada je postala bolj neposredno odvisna od parlamenta tako glede svojega oblikovanja kot glede »preživetja«. Večja specializacija dela parlamenta je končno omogočila, da ta uveljavi večji vpliv na oblikovanje politik, tako v odnosu do vlade kot v odnosu do različnih upravnih birokracij, organiziranih zasebnih in drugih interesov itd.⁷

Očitno je, da je imela že sama sprememba dvodromnega predstavniškega sistema v enodromnega vrsto pozitivnih učinkov v smislu krepitve demokracije, skupaj z nekaterimi drugimi spremembami pa je utrdila osrednjo vlogo parlamenta. Izkušnje švedske parlamentarne reforme so torej (trenutno) najbolj aktualna kritika večdomnega predstavniškega sistema in se precej ujemajo z dosedanjimi izkušnjami iz našega večdomnega skupščinskega sistema (ne glede na siceršnje temeljne razlike glede na svobodo političnega združevanja oz. strankarskega tekmovalja). Bistvene pomanjkljivosti tega (še vedno sedanjega) skupščinskega sistema so namreč kljub precej izenačenim pristojnostim odločanja med zbori v tem, da celo

⁶ Glej tudi M. Krivic, S sprejemom ustave ne smemo hiteti (intervju), *Evropa* 18. 10. 1990.

⁷ Glej npr. M. Isberg, *The First Decade of Unicameral Riksdag. The Role of the Swedish Parliament in the 1970 s*, Stockholms Universitet, 1982.

vsebinsko deli posamezna področja odločanja, s čimer so pomanjkljivosti večdomnega sistema še bolj poudarjene kot pri klasičnem dvodomnem parlamentu (usklajevanje procesa odločanja in tudi odločitev v vsakem primeru krepi premoč izvršilnega organa – vlade).

MARJAN BREZOVŠEK

Pogajalsko-pogodbeni federalizem in konfederalna pogodba

1. V politični teoriji obstaja nenehno iskanje modelov za pojasnitev in analizo federalnih odnosov.¹ Zapletenost federalnih oblik sta poskušala opisati predvsem dva pristopa, prvi s svojim poudarjanjem neodvisnosti in koordinacije dveh stopenj oblasti v federaciji (t. i. dualni federalizem)² in drugi, ki vidi glavno značilnost federalizma v soodvisnosti obeh stopenj oblasti, tj. kooperativni federalizem.³ Ta sicer ne zanika pomena formalne delitve zakonodajne oblasti (funkcij), vendar pa namesto disfunkcionalnih elementov tekmovanja in konflikta rajši poudarja sodelovanje in prepletenost obeh sfer oblasti v federaciji (federacije in federalnih ent). Čeprav sta oba pristopa v določenih časovnih obdobjih imela prevladujočo pojasnjevalno vlogo, sta kot ključna termina vendarle enostranska in netočna. Kooperativnost je tako pogosto evfemizem za odnose, ki so v bistvu tekmovalni, vendar pa udeležencem omogoča, da se ne »pochutijo« kot zmagovalci in poraženci.⁴ Podobno je s konfliktom, ki lahko pokriva zelo širok razpon – od velikih navzkrižij o bistvenih vprašanih do majhnih razlik v poudarkih. Tako konflikt kot kooperacija sta – uporabljena v emotivnem kontekstu političnih bojov – zadosti nejasna, tako da je težko ugotoviti točko, kjer se končuje eden in začne drugi.

2. V primerjavi s tema nasprotujočima si interpretacijama federalnih procesov ima velike prednosti model federalnega sistema, ki natančneje določa pojme, stanje in razmerja kooperacije in konflikta ter prilagaja in povezuje oba koncepta v enoten model. To je pogajalsko-pogodbeni federalizem⁵, ki se je pojavil kot rešitev za te probleme. Ker so si interesi različnih delov države delno podobni, delno pa nasprotujoči, pogajalski federalizem sugerira kompromisno sprejemanje rešitev problema tekmujočih prioritet sestavnih delov federacije. Prekrivanje in soodvisnost v federalnem sistemu sta tako rezultat vzajemnega prilagojevanja

¹ Gl. Gilles Lalonde, *In Defense of Federalism*, Toronto, 1978, str. 19–27.

² Gl. Branko Smerdel, *Ameriške teorije federalizma*, uvodna študija v knjigi Vincent Ostrom, *Politična teorija složene republike*, Zagreb 1989, str. 11.

³ Isto, str. 21.

⁴ G. S. Reid, *Political Decentralization, Cooperative Federalism and Responsible Government*, v knjigi R. L. Mathews (ed), *Intergovernmental Relations in Australia*, Sydney, 1974; Daniel J. Elazar et al. (eds), *Cooperation and Conflict: Readings in American Federalism*, Illinois, 1969.

⁵ Začetnik te struje je W. H. Riker, *Federalism: Origin, Operation, Significance*, Boston, 1964.

(mutual adjustment)⁶ sodelujočih v federalnem procesu, kot odgovor na njihove skupne in tekmujoče interese. Pogodbeni model federalizma lahko služi kot deskriptivna analogija (glede na prenos iz teorije ekonomskih odnosov) in kot izhodiščna točka oblikovanja teorije o dinamiki federalnih odnosov.⁷ Prvič zato, ker poudarja *pomen politične izbire, vlogo taktike in strategije*⁸, in drugič, ker omogoča prilagoditev različnih subjektov odnosom, ki niso hierarhično strukturirani. Pogajalsko-pogodbeni federalizem implicira primarnost politike in političnega delovanja v nasprotju z bolj pravno opredeljenimi pogledi na federalne procese. *Politični calculus* je potemtakem neizogibna sestavina federalnih odnosov.

3. Dogovarjanje, pogajanja, diplomacija in kompromis se ne uporabljajo samo kot izrazi večšine, ampak kot pretežna determinanta narave federalnih procesov.⁹ Mnogi avtorji, ki jim ti pojmi pogajalsko-ogodbenega federalizma ne pomenijo zgolj slučajne metafore, pa si postavljajo tudi vprašanje o dometu, ali bolje, omejitvah uporabnosti te analogije. Kot pri vseh argumentih za analogijo je tudi tu težnja po zgladitvi in olepšanju težav, zato je opis lahko ujetnik same analogije – namesto da bi bilo obratno. Pred samo uporabo modela je tako potrebno opozoriti na tri vrste problemov.

a) *Predstavljanje*. Pogajanja predpostavljajo vključitev udeležencev v neposredne (face to face) odnose, pri čemer pa posamezne enote zastopajo njihovi voditelji (leaders). Ali to pomeni, da ti pravzaprav predstavljajo monolitno entiteto, ki jo lahko »prisilijo« k delovanju. Vprašanje je torej, kaj je pogajalska entiteta in v kakšnem obsegu lahko njene interese poseblyajajo njeni voditelji (vodstvo)? Iz literature ni povsem jasno, ali so te enote države, province ali republike kot pravne entitete, ali pa je to zbir interesnih skupin znotraj njih, prevladujoče volilno ali javno mnenje v njihovem okviru, interesi politikov ali pa kombinacija nekaterih ali pa vseh teh elementov.¹⁰ V praksi parlamentarnih federacij je to predvsem izvršna oblast z nekaterimi demokratičnimi omejitvami.

b) *Vrednost*. Problem vrednosti v političnem pogajanju je v tem, da je sredstvo menjave konceptualno (ponavadi) zelo razpršeno in v določenem kontekstu lahko jasno prisotno, v drugem pa prav tako odsotno. Gre za vprašanje relativne moči centralnih organov in oblasti federalnih enot, točneje za izrabo in uporabo političnega vpliva v pogajanjih, kar seveda ne izključuje tudi (finančnih) transakcij denarja za vpliv (npr. federalne pomoči za vpliv na določanje ciljev politike federalnih enot). Alokacija političnih resursov¹¹ je zato ključnega pomena za pogajalski proces. To lahko vključuje tudi nekatere značilnosti, kot so geografska velikost posameznih enot, število njihovega prebivalstva in stopnja njihove ekonomske razvitosti, velikost vladne volilne večine in politične podpore v njih – kot tudi stopnjo politične občutljivosti za probleme udeleženih strani v pogajanjih in za njihovo reševanje.

c) *Vzajemnost*. Značilnost pogajalsko-pogodbenega federalizma je tudi v tem, da to ni igra z ničelno vsoto (zero-sum game), kar pomeni, da dobiček nekoga ni nujno izguba za drugega. Pri tem tekmovanju med udeleženci »pomirjajo« določene

⁶ Termin je uvedel Charles Lindblom, *The Intelligence of Democracy: Decision-making through Mutual Adjustment*, New York, 1965.

⁷ Gl. npr. R. Simons, *Federal-Provincial Diplomacy: The Making of Recent Policy in Canada*, Toronto, 1972.

⁸ A. H. Birch, *Approaches to the Study of Federalism*, *Political Studies*, 14, 1966, str. 15–33.

⁹ Isto, str. 21.

¹⁰ Gl. W. H. Riker, isto; J. A. La Wazne, *The Making of the Australian Constitution*, Melbourne, 1972.

¹¹ »Resurs je karkoli, kar lahko uporabimo za vplivanje na posebnost izbir ali strategij drugih posameznikov«. R. A. Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven, 1961, str. 226.

ni skupni interesi, pogajanja oz. pogodba med njimi pa morajo prinesiti nekaj koristi vsem udeležencem (npr. na varnostnem in ekonomskem področju). Poseben problem predstavlja praktično v vseh federacijah finančna premoč centralne oblasti, ki z arbitrarno ali prisilno alokacijo diktira pogoje ostalim udeležencem in tako zožuje prostor za pogajanja. Federalne enote poskušajo to kompenzirati na različne načine – s subtilnejšimi sredstvi političnega vplivanja ali celo z moralnimi zahtevami po pomoči itd. Še večji problem nastopi, če se to sprevrže v »teritorialno občutljivost«¹² oz. v tekmovanje za politični status.

4. Pogajanja obravnavajo številni avtorji kot osrednji koncept pri oblikovanju teorije političnega vedenja. V pogajanjih vidijo, kot npr. Lindblom, koordinacijski mehanizem, ki proizvaja racionalno politiko in je v nasprotju z »avtoritativnim predpisovanjem«.¹³ Podoben pristop najdemo v teoriji javne izbire, ki aplicira metode in oblike razmišljanja, razvite v institucionalni ekonomiji, na proučevanje političnih pojavov. Njena predpostavka je, da posamezniki kot privatne osebe ali kot funkcionarji na položajih odločajo racionalno, z vidika lastnih preferenc in percepcije lastnega interesa, da načelno »dajejo prednost večjemu in ne manjšemu obsegu določenih dobrin in storitev, da bi zadovoljili svoje preference.«¹⁴ Analitične koncepcije je mogoče zelo izpopolniti s teorijo iger, kjer postanejo pogajanja pojem, ki opisuje vrsto situacij, v katerih morajo udeleženci igre upoštevati varstvo skupnih interesov, ko se hkrati borijo za čim boljše možne individualne iztržke. Multilateralna politika federalnih odnosov je tesno povezana z oblikovanjem koalicij federalnih enot, z udeležbo ali brez navzočnosti centralne oblasti, naravnanih k uveljavitvi političnih ciljev. Koalicijska teorija je s svojo sicer posredno uporabo pojma pogajanj prav tako koristna pri analiziranju federalnih procesov v novi perspektivi. Ti pristopi so v nasprotju z deskriptivno analogijo deduktivni po načinu posploševanja in eksplikativni po svojem značaju. Dinamiko političnih manevrov in izbir lahko pojasni in opiše predvsem ta politološki pristop.

5. Ni si mogoče (vnaprej) zamisliti vseh možnih posledic tako rekoč neizbežnega razpada jugoslovanske federacije; zato je razumljivo iskanje takšnih rešitev, ki ne bodo prejudicirale realnih interesov in dejanskih možnosti republik kot možnih članic nove skupnosti držav; še posebej pa ne izhodišč za pogajanja zainteresiranih udeleženk. Ena od takšnih možnih rešitev preoblikovanja Jugoslavije je tudi model konfederalne pogodbe, izoblikovan na podlagi teoretičnih posplošitev primerov iz zgodovine in izkušenj Evropske skupnosti.¹⁵ Vprašanje, ki se pri tem zastavlja pa je, kakšne so dejanske možnosti za preoblikovanje jugoslovanske federacije v konfederacijo, ki naj bi pomenila tudi rešitev sedanjega boja za status med republikami in realizacije njihove samostojnosti in suverenosti. Konfederalno pogodbo kot akt mednarodnega prava lahko namreč sklepajo samo samostojne, suverene države; torej tiste republike v sedanji SFRJ, ki se kot take konstituirajo na podlagi pravice naroda do samoodločbe, ali pa se odločijo, da se med seboj povežejo v federacijo in prek nje sklenejo z drugimi samostojnimi državami – dosejanimi republikami – konfederalno pogodbo.

Tu se odpira problem prehoda iz znotrajdržavnih v meddržavne (mednarodne) odnose; točneje, kako doseči *stabilnost, red in pravnost* v situaciji vzajemne odbojnosti (izkjučljivosti) med posameznimi deli federacije, ustavne krize in krize fede-

¹² Termin uporablja kot metaforo A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957, str. 28.

¹³ C. Lindblom, isto, str. 76.

¹⁴ M. Sproule-Jones, *Public Choice and Federalism in Australia and Canada*, Canberra, 1975.

¹⁵ Model konfederacije v Jugoslaviji, Delo, Sobotna priloga, 6. oktober 1990, str. 20.

ravnih organov. Gre za problem medsebojnega priznavanja držav (republik) in oblikovanje sporazuma, ki bi ga lahko paradoksalno definirali kot »coming together to stay apart«, ali pa kot »joint agreement to be independent«, torej kot nekakšen predhodni vzajemni pakt (pogodba) ali celo kot izvirno pogodbo, ki bi šele omogočila pristop k pogajanjem o zadevah, ki so predmet konfederalne pogodbe.¹⁶ S takšnim sporazumom bi morali rešiti tudi nekatera druga vprašanja, ki se tičejo vzajemnosti (zlasti finančna in vojaška). Predpostavka za kakršnokoli sporazumevanje so seveda demokratične volitve v preostalih delih Jugoslavije, da bi sploh dobili legitimne predstavnike na pogajanjih.

Drugo vprašanje pa je seveda smotrnost sklepanja federalne pogodbe in vztrajanja pri konfederalni opciji, če za to ni pripravljenosti v drugem delu Jugoslavije; ta vsaj zaenkrat pristaja samo na takšne oblike medsebojnih odnosov, ki bi omogočale »hegemonijo« Srbije v »demokratični federaciji«. Ali ne gre v tem primeru pri konfederalni pogodbi tudi za določeno mero »utopičnosti«, ki je sicer značilna za tisto misel o konfederalizmu, ki poskuša doseči »trajen mir«.¹⁷ Razvejano analiziranje splošnih značilnosti konfederacij je sicer nujno, ni pa smotrno tudi ponujanje in predpisovanje nekakšne univerzalne konfederacije (na abstrakten način). Čeprav slovenski opciji – kljub določeni težnji po maksimalizaciji tega koncepta v konfederalni pogodbi – ne gre pripisovati »mesijanstva«, najbrž ni odveč opozoriti tudi na številne primere kršenja konfederalnih pogodb, čeprav se vse začno s proglašanjem suverenosti in nedotakljivosti držav članic konfederacije.¹⁸

Če je bil namreč smoter federacije v zavarovanju različnosti kultur, to je načina življenja, religij, družbenih institucij, izobraževalnih politik, jezikov itd., gre v primeru konfederacije za državo, ki naj bi jo šele dosegli. Ne gre torej zgolj za suverenost kot kvaliteto življenja, ampak za suverenost kot vrhovno oblast.

Če pa je pravi smoter samostojna Slovenija in njeno povezovanje z Evropo narodov, ali ni potem konfederalna opcija zgoljčasna ali prehodna oblika, ki še omogoča – tako iz mednarodnih razlogov kot iz notranjih potreb – določeno iluzijo skupnosti. Razcep federacije zagotovo terja določeno taktiziranje v federalnih odnosih; vprašanje pa je, do kod lahko gredo države pri tem, ne da bi ogrozile lastnega obstoja, pa tudi kakšne koalicije naj sklepajo pri tem, da bi dosegle svoj cilj. Konfederalno opcijo je treba sprejeti kot možnost racionalizacije federalnih odnosov, ne pa zgolj rahljanje obstoječe federacije. Zaradi tega je model konfederalne pogodbe zasnovan na želji po ohranitvi gospodarskih povezav, kot tudi na vzajemni, recipročni proceduri, kjer je volja vsakogar spoštovana – ne glede na vsebino. Konfederacija pa naj bi zagotovila tudi enake standarde pri varstvu pravic človeka kot posameznika in vseh etničnih skupnosti.

Ne glede na to, kakšen bo epilog sedanje konfuzne situacije, je treba povedati še to, da bo moralo priti pri njenem reševanju nujno do pogajanj, torej do politične rešitve; zato ne pride v poštev nobena vsiljena federalno-unitarna ureditev. Pogajanja o konfederalni rešitvi (ali pa o razhodu) morajo potekati med republikami (državami) samimi, tako da centralni organi niso konstitutivni del teh rešitev. Za preoblikovanje Jugoslavije bodo poleg političnih potrebna še strukturalna sredstva, npr. referendum. Za začetek je nujno politično soglasje oz. sporazum o iskanju najboljše poti in možnosti sodelovanja.

¹⁶ C. Hughes, *Confederacies*, Leicester, 1963.

¹⁷ M. Forsyth, *Unions of States*, New York, 1981, str. 73–104.

¹⁸ Isto, str. 17–46. Forsyth navaja primer sklepanja konfederalne pogodbe v Švici po Napoleonovem porazu, ko je vrhovni organ konfederacije Dieta zatrl liberalno vladno v enem kantonu, izključil drug kanton iz konfederacije in ga potem s silo spet priključil, vsilil ustavo kantonu Ticino itd.

Kaj po jugoslovanski federaciji?

1. Od veliko opcij, ki so se ponujale v številnih in mestoma razgretih razpravah in polemikah o prihodnji usodi naše skupne države, vsaj po igrah z modelom federacije ali konfederacije v zveznem predsedstvu in oktobrski razpravi (oziroma obnašanjih) v skupščini Jugoslavije, o eni ne more biti več dvoma: jugoslovanske federacije ni več in federacija v enaki ali podobni zasnovi ne more (več) biti sprejeta kot oblika skupnega življenja narodov in republik na tem prostoru.

2. Ob takem spletu okoliščin se umikajo v ozadje argumenti za federacijo kot najboljšo rešitev za vse ali vsaj za nekatere. Vsaj na videz podobno velja tudi za tehtanje razlogov, zakaj je ta, tolikokrat hvaljena in za zgled postavljena oblika državne ureditve na tem prostoru izgubljala in končno zgubila oporne točke za svoj obstoj in razvoj ter slednjič tudi svoj smisel. Odgovor pa je drugačen, če imamo pred očmi federacijo le kot eno od možnosti skupnega sobivanja, sožitja ali skupne državne tvorbe narodov, ki jim po razlikah v kulturi, tradicijah, civilizacijskih izkušnjah, življenjski filozofiji težko najdemo sorodnost ne le na takem, temveč tudi na mnogo širših prostorih. In če imamo pred očmi še protislovnost naše (do)sedanje ustavne ureditve, ki ji mnogi avtorji očitajo mešanico prvin federalne, konfederalne ali unitarne, centralizirane države, je na dlani, da je tudi od odgovora na to vprašanje – zakaj se federacija ni posrečila – odvisno, kako je z drugimi opcijami za sobivanje ali sožitje in kje tudi poslej računati z ovirami in napetostmi, ki so pripeljale do konca ta naš nekajdesetletni poskus.

3. V našem primeru je šlo – vsaj po ustavnih dopolnilih 1971 in sprejemu ustave leta 1974 – po eni strani za skoraj šolski primer potrditve teze, po kateri se v sodobnem federalizmu proces njegovega širjenja povezuje in prepleta z njegovim vsebinskim krčenjem.¹ Prejšnje, neposredno povojno obdobje z močnimi prvinami centralizma je bilo glede tega še bolj intenzivno, vendar gre zdaj za model federacije, ki je nakazoval nekatere povsem nove, posebej poudarjene rešitve in institucije, pa se je vendarle v praksi drobil, se spreminjal v svoje nasprotje, pri čemer so se vedno močnejše – vse do njegovega neslavnega konca – slišala tudi opozorila o zgrešenosti ali vsaj prehitovanju pri uvajanju federalnega modela s poudarjeno vlogo in odgovornostjo narodnih držav znotraj federacije. Med prvinami, ko so znikale vsebino federativne ureditve, je mogoče naštetih dosledno poudarjanje večje teže razrednega (beri: nadnacionalnega) nasproti nacionalnemu, poudarjeno plansko funkcijo zveznih organov, napade na načelo soglasja pri odločanju na zvezni ravni, krepitev in širitev zveznih pristojnosti na račun republiških (znanost, državna uprava, ukrepi gospodarske politike, ki so v svoji »zlati dobi« – neposredno pred Markovičevim programom reforme – »pokrivali« okoli 85% pogojev gospodarjenja, davčni sistem, centralizacijo obrambnega odločanja, zahteve za neparitetno sestavo zveznega zbora, teze o »konzumiranosti« načela samoodločbe narodov idr.). Te težnje in ravnanja so torej že davno – kot vzporedni sistem – zasenčila in izrinila federacijo oziroma jo spremenila v njeno karikaturu, tako da je pravzaprav ni bilo niti treba odpravljati: na mnogih področjih je obstajala le po črki.

¹ Prim. npr. ob več avtorjih, ki zagovarjajo to tezo, J. Stefanovića, Ustavno pravo. I., Zagreb, 1965, str. 485.

Med razloge za tako stanje je mogoče – mimo obstoja do nedavna močne in enotne komunistične organizacije, zgrajene na ideji socialističnega internacionalizma – šteti nikoli ne povsem opredeljeno načelo socialistične solidarnosti (»bratstvo in enotnost«), ki je izničevalo možnost za čiste račune in jasna razmerja med republikami, predominantno vlogo vojaškega dejavnika (sistem SLO kot pot za demokratizacijo, ki se na koncu izkaže kot kulisa za nenadzorovano usmerjanje iz centra), krepitev moči (tudi materialne) zvezne administracije in – ne nazadnje – obstoj in ambicije enega (relativno) velikega naroda, ki je sčasoma s svojimi močmi in interesi obvladal ali si prizadeval obvladati najbolj vitalna področja življenja v državi.

4. Šele globinska analiza teh pojavov in procesov bi pokazala, katere in v kakšni meri je nujno upoštevati oziroma se jih izogibati tudi v konstrukcijah prihodnjega sožitja ali sobivanja. Ne glede na izide take podrobnejše analize pa je očitno, da so omenjene pasti tudi za obe preostali obliki skupnega ali sosedskega življenja (če smo s federacijo zavrgli tudi možnost centralizirane unitarne države), *konfederativno zvezo ali oblikovanje samostojnih nacionalnih držav* jugoslovanskih narodov, zelo vredne upoštevavanja. Zato bo zanimivo videti, kako se v posameznih črtah zaznavajo in upoštevajo glede zamisli konfederacije oziroma opredelitve samostojne slovenske države v osnutkih dokumentov, ki sta bila objavljena za javno razpravo. Vprašanj – tudi bistvenih – je seveda mnogo več, vendar nas v tem primeru zanimajo samo tista, ki neposredno izhajajo iz kroga opisanih izkušenj s federalno državo.

5. S tega vidika je osnutek ustave Republike Slovenije² nedorečen, ker ne vključuje razsežnosti njenega sodelovanja z drugimi državnimi tvorbami. Neposredno pa v vprašanja, ki jih osvetljujemo, segajo načela in določbe o suvereni državi in neodtujljivosti pravice slovenskega naroda do samoodločbe (1. člen), varovanju samostojnosti, ozemeljske celovitosti, enotnosti in nedeljivosti (slovenske) države (3. člen), državljanstvu (11. člen), vojski (119. in 120. člen). Gre za razmeroma jasen, konsistenten dokument, ki je v nekaterih smereh korak naprej od sedanjih opredelitev. Tu ni mišljen le državni (federativni) okvir, v katerem so se veljavni ustavni dokumenti sprejemali, temveč tudi vsebina in kakovost takšnih načel, kot je pravica do samoodločbe naroda. V ustavnih dopolnilih iz lanskega septembra se npr. govori o tej pravici, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve (am. X). Podobno v kasnejšem amandmaju XCII (marca 1990), kjer je govor le o pravici do odcepitve kot vsebini samoodločbe. Značilno je, da se v teh veljavnih dokumentih nikjer ne omenja pravica naroda do oblikovanja lastne (narodne) države kot temeljna pravica iz kroga samoodločbe.

6. Precej drugačna od osnutka ustave je slika modela *konfederacije* v Jugoslaviji.³ Ne gre le za razčlenjenost, ki je razumljiva zaradi okvira in namena dokumenta. Bolj gre za pristajanje ali ostajanje v določenih okvirih (bodisi v osnovnem besedilu, bodisi v alternativah), ki so se doslej pokazali kot vprašljivi ali vsaj rizični. S tega vidika moti že uvodna določba o vsebini pravice vsakega naroda do samoodločbe, kjer se pravica do oblikovanja lastne države ne omenja, kot da je naravno stanje federacija ali – zdaj – konfederacija. Izredno široko je opredeljeno področje ekonomskih odnosov, posebej skupnega trga, ki v sedanji federalni državi nikoli ni bil do konca opredeljen, še manj pa delujoč. Podobno velja za politiko temeljne infrastrukture ter kmetijstva: usklajevanje politike na tem področju bo

² Delo, 12. 10. 1990.

³ Delo, 6. 10. 1990.

moralo potekati vsaj v evropskem prostoru in po evropskih merilih. Zato ni potrebe po ustvarjanju posebne specifične grupacije na tleh konfederacije (da bomo vsaj v nečem ostali jugoslovansko »specifični«). Podobno velja za varstvo okolja (onesnaženje se ne omejuje na taka območja, kot bo konfederacija, politika in kriteriji pa morajo biti tudi tu evropski), znanstveno in tehnično raziskovanje in razvoj, življenjske in delovne razmere prebivalstva. Pri obrambi glede na dosedanje izkušnje moti (alternativno) predvidevanje skupnih oboroženih sil.

Pri ministrskem svetu moti njegova sestava (po en predstavnik iz vsake članice), vsaj glede na trenutek, v katerem se je model pripravljaj, ko je bilo možno računati na dve članici. Vprašljiva je številnost drugih organov (mimo svetovalnega parlamenta, ministrskega sveta, izvršne komisije in konfederalnega sodišča) – ob tistih še neimenovanih, ki bi morali skrbeti za številne gospodarske, ekološke idr. pristojnosti konfederacije. Financiranje je predvideno na način, ki še vedno vključuje možnost za solidarnostno prelivanje sredstev (glede na višino DP, po alternativni pa celo plačevanje skupnih stroškov po enakih deležih, ne glede na dejansko rabo in učinek storitev njihovih organov).

Ob mnogih življenjskih, realnih rešitvah torej ta model še vedno ponuja nekatere institucije, razmerja in oblike delovanja, ki so se celo v dosedanji federalni fazi skupnega življenja pokazale kot močno vprašljive. Izkušnje konfederalnih, res časovno skromnih poskusov kažejo, da so take zveze razmeroma učinkovito delovale, ko so bile (zaradi okoliščin) omejene na obrambo in morda še na carinsko unijo. Kjer pa je bila ta platforma že v začetku široka in odprta, se je zaradi okoliščin in pod vplivom močnejših članic konfederalne zveze še vedno bolj razpirala, se birokratizirala in vedno bolj potiskala v ospredje pobudo in interese »glavne« članice.⁴ S tem pa je odprta pot za »okrepljeno« federacijo ali kar centralizirano, unitarno državo.

Možnost za *oblikovanje samostojnih nacionalnih držav* je glede izkušenj manj bogata (en sam primer odcepitve ter oblikovanja samostojne države zunaj vojnega stanja in revolucij ponuja Norveška leta 1905), v poštev pa pride razmišljanje o potrebi diferenciranega razmerja do prejšnjih »bratskih« republik (v primerjavi z drugimi suverenimi državami); če tega ni, gre za normalne mednarodne odnose, brez vsakih evforičnih, krvnih ali solidarnostnih posebnosti.

Zaradi vsega tega se bo treba izbiri oblike državnega organiziranja po federalnem obdobju približati trezno in premišljeno, ob upoštevanju skupaj prehojene poti, na drugi strani pa realnosti evropskega preobražanja. V primerjavi z letom 1918 smo danes bogatejši ne le za izkušnjo in spoznanje, kako ne gre več, temveč tudi, katere kvalitete mora izbrana rešitev vključevati.

⁴ Poučen primer nam ponuja konfederalno obdobje v oblikovanje SZ. Prim. zlasti D. Medvedovič, Nastanek sovjetske federacije. Informator, Zagreb, 1980, str. 127 isl. Tudi naše izkušnje po II. zasedanju AVNOJ-a niso bile mnogo drugačne.

Kakšna je perspektiva jugoslovanske skupnosti

(Nekaj opomb na rob)

1.

Jesen, zlasti dogajanja v septembru in oktobru 1990, so (bila) v mnogočem ključna za nadaljnjo usodo jugoslovanske skupnosti. Prizorišče dogajanja se vse jasneje oblikuje: razgrinjajo se različni predlogi in scenariji; jasnijo se obrisi posameznih konceptov (razvoja); spoznavamo usmeritve in ambicije posameznih političnih grupacij in njihovih voditeljev; zaostruje se družbena kriza v vseh okoljih in pojavljajo se razpoke v programu reform in stabilizacije zvezne vlade (zveznega izvršnega sveta), ki je ob popolnem pomanjkanju potrebnega političnega soglasja (najširšega družbenega konsenza) in splošne podpore ter kljub številnim kompromisom dosegel neverjetne rezultate (ki jih svet še vedno ceni in občuduje precej bolj, kot jih cenimo in vrednotimo v Jugoslaviji).

V Jugoslaviji se spet pojavlja strah pred ponorelo inflacijo, pred vse večjo nezaposlenostjo in socialno katastrofo, pred gospodarskim razsulom in zlomom. Poleg dogajanja v sami Jugoslaviji ta strah še povečujejo dogajanja in procesi v svetu: gospodarska recesija, ob zalivski krizi negotove in povečane cene nafte, povečana inflacija, ki se ob tem pojavlja v večini nacionalnih gospodarstev.

Menim, da je mogoče sprejemati mnenje večine (zunanjih) opazovalcev in poznavalcev jugoslovanskih razmer, ki zatrjujejo, da se bo klobčič gordijskega vozla jugoslovanske prihodnosti začel razpletati, ko bodo opravili večstrankarske volitve tudi v tistih republikah (in pokrajinah?), kjer takšnih volitev še ni bilo. Ne nazadnje ob koncu oktobra o tem govorijo celo delegati v skupščini SFRJ, ki ugotavljajo, da v sedANJI sestavi ne morejo ustrezno odločati o prihodnosti jugoslovanske skupnosti, o njeni preobrazbi ali celo o njenem prenehanju. Šele nove, na svobodnih in večstrankarskih volitvah izvoljene oblasti v posameznih republikah bodo (vsaj do določene mere) avtentično izražale interese volilcev v posameznih okoljih, zlasti pa bodo z volitvami dobile mandat za pogajanja.

Kljub temu, da so datumi večstrankarskih volitev večinoma že določeni in da se je predvolilni boj že začel, pa še vedno ni pravega jamstva, da bodo volitve v vseh okoljih tudi zares poštene in svobodne. V posameznih okoljih se namreč pojavljajo različna opozorila, da zaradi neenakopravnih pogojev in možnosti posameznih političnih strank in zvez v predvolilnem boju rezultati volitev ne bodo povsem izrazili dejanskega političnega interesa in opredelitve volilcev. Ne nazadnje pa obstaja tudi strah, da bi v posameznih okoljih volilne izide lahko ponaredili oziroma prikrojili. Če bo do takšnih pojavov tudi zares prišlo, bo to bistveno ogrozilo javni mir in stabilnost v teh okoljih, zmanjšala pa bi se tudi možnost za demokratičen razplet razmer. (Pred takšnimi pojavi svariijo tudi iz tujine, kjer so zlasti v ZDA izjavili, da bi nepravilnosti pri volitvah bistveno zmanjšale naklonjenost do Jugoslavije in pripravljenost za kakršnokoli pomoč.)

Pri tem pa kaže opozoriti, da je tudi v teh republikah (tako kot tudi nasploh) pri prvih svobodnih in večstrankarskih volitvah pluralen politični prostor precej nerazvit in neizrazit. Pogosto niso jasni politika in politična usmeritev posameznih

političnih strank in grupacij ter njihovih kandidatov, zlasti pa njihov položaj v političnem spektru (od leve do desne). Volilci bodo tako odvisni le od svojih trenutnih vtisov in občutkov, saj pogosto ne bodo mogli razbrati, katera politična stranka ali grupacija najbolj zastopa njihove politične opredelitve in interese. (Prav zato sem tudi zapisal pomislek, ki za takšne volitve velja veliko bolj kot za volitve v »razvitih demokracijah«, da bodo namreč rezultati volitev le do določene mere izražali dejanske interese in politično opredelitev volilcev v posameznem okolju.)

Zdi se, da so v Jugoslaviji še vedno odprte in možne skoraj vse opcije nadaljnega razvoja. Pri tem se zastavljata tudi še vprašanji, koliko na eni strani različne zamisli in predlogi bodoče ureditve in razvoja jugoslovanske skupnosti upoštevajo različne opcije razvoja in koliko na drugi strani konkretne politične zamisli in predlogi lahko vplivajo na uresničevanje posameznih razvojnih opcij jugoslovanske skupnosti.

2.

Da bi lahko odgovorili na postavljeni vprašanji, je treba najprej ugotoviti in opredeliti nekaj možnih opcij nadaljnega razvoja jugoslovanske skupnosti ter stopnjo verjetnosti za njihovo udejanjenje v praksi. Te opcije je treba (ali bi vsaj bilo treba) upoštevati pri oblikovanju zamisli in modelov bodočega razvoja; udejanjanje posameznih opcij v konkretni družbeni praksi pa bo bistveno vplivalo na način urejanja odnosov v jugoslovanski skupnosti ter tudi na vsebino in naravo posameznih elementov in mehanizmov njihove ureditve. Še zlasti sta z gledišča prihodnjega razvoja jugoslovanske skupnosti pomembni urejanje mednarodnih odnosov ter razreševanje mednarodnih sporov v njej. Posamezne opcije – in (nekatero) njihove temeljne različice (variante) – bi lahko opredelili takole:

1) Prvo opcijo bi lahko opredelili kot »status quo«, pri čemer bi lahko opredelili dve njeni temeljni varianti:

a) Nekateri jo razumejo kot ohranjevanje in nadaljnji obstoj sedanje jugoslovanske federacije (po ustavi SFRJ iz leta 1974, ki izhaja iz avnojskih temeljev jugoslovanske skupnosti). Če so bile pred kakšnim letom še vsaj minimalne možnosti za njeno uresničenje, pa je razvoj dogodkov pokazal, da je ta opcija popolnoma nerealna.

b) Na drugi strani to opcijo lahko razumemo kot nadaljnje ohranjanje sedanjih razmer, v katerih se kljub formalni veljavnosti ustave SFRJ (1974) dejansko krepi ta samostojnost in suverenost posameznih republik, medtem ko se številne ustavne določbe sploh ne uresničujejo več. V jugoslovanski skupnosti se uveljavlja vse več asimetriji, pa tudi različnih (zlasti hegemonističnih in separatističnih) teženj, ki še bolj ogrožajo njen obstoj. Menim, da dolgoročneje ta opcija ni realna, treba bi jo bilo izpopolniti do te mere, da bi omogočala v prehodnem obdobju dogovarjanja o bodoči jugoslovanski skupnosti miren prehod in vsaj minimalno sožitje.

2) Od številnih variant druge opcije, ki bi jo lahko označili kot bodoča »jugoslovanska federacija«, kaže navesti vsaj dve izmed njiju. Pri tem opozarjam, da po mojem mnenju jugoslovanske skupnosti v relativno kratkem obdobju – glede na raven njene zgodovinske, kulturne, gospodarske, tehnološke in družbene razvitosti – ni mogoče preoblikovati v sodobno, strokovno in moderno ter učinkovito federacijo.

a) Zato se mi zdi dokaj nerealna možnost unitarne in trdne jugoslovanske federacije, ki bi bila federacija v mnogočem le po svojem imenu, dejansko pa bi bila še najbolj podobna nekoliko bolj decentralizirani unitarni državi. Gre za

varianto, ki jo prinaša tudi predlog predsedstva SFRJ in ki krepi vlogo federacije, medtem ko prepušča republikam le nekoliko poudarjeno avtonomijo in jim odreka njihovo suverenost (kar je bistveni odmik od sedanje zasnove jugoslovanske federacije). S tem predlogom, ki ima določeno podporo zlasti v Srbiji, se izrecno ne strinjajo v Sloveniji in na Hrvaškem (kjer federalni koncept nasploh zavračajo), pa tudi v Makedoniji ter Bosni in Hercegovini (kjer so federalnemu konceptu razvoja sicer naklonjeni, vendar poudarjajo, da bi moral upoštevati enakopravnost in suverenost sleherne jugoslovanske republike).

b) Nekoliko večje so – vsaj dolgoročno – možnosti za oblikovanje nekakšnega modela asimetrične federacije, ki bi federalni skupnosti zagotavljal veliko mero samostojnosti posameznih federalnih enot in veliko prožnost federacije. Asimetrični model bi omogočil, da bi v različnem obsegu in v skladu s svojimi specifičnimi potrebami in interesi sleherni federalna enota prenesla na federacijo le tisti del svojih pristojnosti in svoje suverenosti, za katere (skladno s svojim pravnim redom) ugotovi in odloči, da bi jih bilo mogoče smotrno in kakovostneje upravljati, opravljati in uresničevati na ravni federacije. Kljub temu, da se posamezni elementi asimetrije pojavljajo danes v jugoslovanski stvarnosti (zlasti kar zadeva položaj in ravnanje Srbije, Slovenije in Hrvaške), pa se zdi, da v zaostrenih družbenih razmerah in mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji ne bo mogoče doseči soglasja o uveljavitvi te opcije, ker (zaradi zelo različnih interesov) ne bo mogoč dogovor o pristojnostih federacije in njihovem uresničevanju.

3) Kot tretjo opcijo bi lahko navedli »jugoslovansko konfederacijo«, za katero se zlasti zavzemata Slovenija in Hrvaška, medtem ko ji predvsem v Srbiji in Črni gori, pa tudi številne politične grupacije v Bosni in Hercegovini ter Makedoniji nasprotujejo. Pri tem konkretna vsebina jugoslovanske konfederacije še ni jasna, saj se pripravljene predlogi v nekaterih elementih oddaljujejo od klasične opredelitve konfederacij. Temeljna značilnost te zamisli je, da morajo vse jugoslovanske republike postati neodvisne in suverene države ter enakopravni subjekti mednarodne skupnosti (in mora zato sedanja jugoslovanska skupnost vsaj za kratek trenutek prenehati), ki bi se na podlagi svojih interesov z (mednarodno) pogodbo povezali v konfederalno skupnost, da bi tako skupaj uresničevali opredeljene ekonomske, zunanjepolitične in obrambne interese. Konfederacija, ki je po mednarodnem (javnem) pravu pogodbeni skupnosti in ne država, ne bi imela svojih pristojnosti in tudi nobene izvirne pristojnosti, sklepi organov konfederacije, ki bi jih države članice soglasno sprejele, pa bi zavezovali le države članice in (vsaj praviloma) ne neposredno njihovih državljanov.

Pri udejanju te opcije se kot bistveni problemi utegnejo pojaviti vprašanja medrepubliških meja, vprašanja položaja in pravic pripadnikov posameznih jugoslovanskih narodov zunaj meja njihove »matične« republike, vprašanja opredelitve interesov, ki naj jih v konfederacijo povezane republike urejajo in uresničujejo skupaj, pa tudi vprašanja sedežev v posameznih organih konfederacije in razdelitve jugoslovanskega premoženja in obveznosti. Te težave pri oblikovanju konfederacije in sedanja raven mednacionalnih odnosov ter velike razlike v kulturnem, socialnem, gospodarskem in družbenem razvoju so lahko zadosten razlog, da tudi ta opcija ne bo mogoča, še zlasti, ker bi bila (tako kot tudi decentralizirana federacija) uresničljiva le po mirni poti in ob doseženem sporazumu republik.

Prav zaradi teh razlogov omenjajo nekateri možnost oblikovanja konfederacije le med posameznimi sedanjimi jugoslovanskimi republikami (npr. Slovenijo,

Hrvaško ter Bosno in Hercegovino), kar pa tudi ni posebno verjetno, saj bi bilo njeno oblikovanje povezano s številnimi vprašanji o urejanju odnosov s preostalimi jugoslovanskimi republikami.

4) *Razpad Jugoslavije* je četrta opcija, ki jo kaže omeniti, in bi pomenila prenehanje kakršnekoli jugoslovanske skupnosti. Le majhna verjetnost je, da bi do takšnega razvoja dogodkov prišlo po mirni poti z dogovorom republik, ki jugoslovansko skupnost danes sestavljajo. V tem primeru bi namreč vse republike ugotovile, da je v njihovem interesu, da se oblikujejo kot popolnoma samostojne, neodvisne in suverene države, ki zaradi raznih razlogov z drugimi državami iz dotedanje jugoslovanske skupnosti ne najdejo tako pomembnih skupnih interesov, da bi zaradi njih kazalo oblikovati vsaj konfederalno skupnost. V tem primeru bi se seveda republike morale dogovoriti o medsebojnih mejah, o delitvi premoženja in obveznosti Jugoslavije, o mednarodnopravnem nasledstvu itd.

Takšna možnost je izrazito nezaželena tudi v svetu, saj bi bilo po mnenju večine v mednarodni skupnosti oblikovanje majhnih držav na Balkanu, ki med seboj ne bi bile v dobrih odnosih, dejavnik destabilizacije v Evropi (z »balkanizacijo« Balkana) in tudi potencialna grožnja za evropski mir. Na odklonilno stališče do te možnosti vpliva tudi mnenje, da do razpada Jugoslavije glede na sedanje razmere verjetno ne bi prišlo po mirni poti.

5) Kot naslednjo možno opcijo navajam *odcepitev posameznih delov* sedanje jugoslovanske skupnosti. Ta opcija bi se uresničila, če bi se posamezen del Jugoslavije (najverjetneje posamezna republika, v določenih primerih pa lahko tudi avtonomna pokrajina ali posamezna regija) odcepil od sedanje Jugoslavije in se oblikoval kot samostojna država ali pa bi se priključil kateri od sosednjih držav. Donedavna se je takšen scenarij zdel skorajda nemogoč, saj so mu odločno nasprotovale Jugoslovanska ljudska armada (ki je zatrjevala, da bo z vsemi sredstvi ohranjala in branila ozemeljsko celovitost in nedeljivost Jugoslavije) in tudi večina republik, v zadnjem času pa se v Jugoslaviji vse pogosteje govori tudi o tej možnosti.

Stališče Jugoslovanske ljudske armade do te opcije se ni spremenilo, medtem ko jo politiki v posameznih delih države pogosto uporabljajo. Na eni strani se ta možnost omenja v posameznih republikah (zlasti v Sloveniji) kot nekakšen izhod v sili, zlasti če bi v Jugoslaviji prišlo do državljanske vojne (do katere bi lahko prišlo ob oboroženih mednacionalnih spopadih), čeprav se ne zdi zelo verjetno, da je taka možnost uresničljiva brez velikih težav.

Na drugi strani navajajo (zlasti v Srbiji) »odcepitvene težnje in separatizem« kot očitek slovenski in delno tudi hrvaški politiki ter zlasti oblasti v teh republikah, ki naj bi s svojimi potezami razbijala jugoslovansko skupnost. Se pa (prav tako v Srbiji) pojavljajo tudi razmišljanja, da bi bilo možno, da se Slovenija odcepi od Jugoslavije, s čimer naj bi se razrešil del konfliktov v jugoslovanski skupnosti, zlasti pa naj bi odpravili »blokada federacije« in olajšali dogovor med preostalimi deli skupnosti.

Zdi se, da te opcije ne bi bilo mogoče uresničiti po mirni poti, saj bi bilo dogovor o delitvi premoženja in obveznosti sedanje jugoslovanske skupnosti zelo težko doseči, zlasti pa se postavlja tudi vprašanje pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov v tistem delu sedanje Jugoslavije, ki bi se želel odcepiti. Tudi če bi prišlo do državljanske vojne, bodo v veliki meri vsi deli Jugoslavije vanjo neposredno vpleteni in ni verjetno, da bi se v takšnih okoliščinah ta opcija uresničila. Vendar pa v odvisnosti od razvoja dogodkov tudi te opcije ni mogoče izključiti.

Ob tem kaže tudi omeniti, da so v svetu naklonjeni enotnosti jugoslovanske

skupnosti in da so zato zlasti zainteresirani, da se vsi deli Jugoslavije kar najbolj angažirajo v procesih demokratizacije v celotni državi ter da ponujajo in aktivno sooblikujejo rešitve, ki bi sožitje in demokratični razvoj lahko omogočile. Zato se tudi politični vrhovi v republikah, kjer se težnje po odcepitvi pojavljajo, zavedajo, da bi odcepitev (razen v izjemnih okoliščinah) mednarodna skupnost sprejela zelo zadržano, kar bi (odcepljeni) novonastali državi otežilo njeno vključevanje v mednarodne odnose in zlasti v integracijske procese v Evropi. Opozorila, da se bo Jugoslavija v Evropo (v evropske integracije) lažje vključila enotna kot pa po posameznih delih, ki stalno prihajajo (zlasti iz Zahodne Evrope, namreč niso slučajna in izražajo interes za stabilen bodoči razvoj te skupnosti, ki je v interesu ohranjanja miru in stabilnosti v Evropi.

6) Kot zadnje – na žalost (po mnenju številnih) dokaj verjetno – opcijo navajam *državljansko vojno*, ki bi jo lahko povzročili zlasti oboroženi mednacionalni spopadi na narodnostno mešanih območjih ali pa spori zaradi medrepubliških meja. Tak razvoj dogodkov bi ogrozil mir in stabilnost v celotni regiji pa tudi širše v Evropi, in bistveno otežil tudi razreševanje nasprotij in bodoče mednacionalno sožitje na tem območju.

Ko bi prišlo do oboroženih mednacionalnih spopadov ali vsaj do (zelo) velike nevarnosti zanje, ni mogoče izključiti možnosti za posredovanje armade. Ob upoštevanju sedanjega položaja in razmerja sil v Jugoslaviji menim, da je prav preprečevanje državljanske vojne edini primer, ko bi lahko prišlo do nekakšnega vojaškega udara, ki bi ga v tem primeru z naklonjenostjo (verjetno) sprejela tudi mednarodna skupnost.

Ob opredeljevanju te zadnje opcije kaže opozoriti, da državljanska vojna ali vojaško posredovanje ne more razrešiti nobenega od spornih vprašanj, zlasti pa dolgoročno ne more prispevati k oblikovanju mehanizmov sodelovanja in sožitja med jugoslovanskimi narodi in njihovimi republikami.

3.

Po pregledu različnih opcij razvoja kaže opozoriti še na nekatere politične zamisli in predloge, ki se v Jugoslaviji pojavljajo. Med političnimi dokumenti in uradnimi predlogi, ki so javnosti ponujeni kot izhodišča za razmišljanje in pogajanja, je treba navesti zlasti predlog predsedstva SFRJ o preureditvi jugoslovanske federacije, potem pa gradivo o možnih izhodiščih in vsebinah konfederalne ureditve ter model konfederacije v Jugoslaviji, ki sta ga pripravili Hrvaška in Slovenija.

V skladu s predlogom predsedstva SFRJ naj bi se jugoslovanska federacija preobrazila tako, da bi se okrepile vloga in pristojnosti federacije in njenih organov, vloga in samostojnost republik (in pokrajin) pa bi se bistveno zmanjšali. Navedene spremembe, ki uvajajo dokaj centralizirano državno ureditev, v kateri imajo republike članice federacije le določeno avtonomijo (niso pa več samostojne in suverene), naj bi po mnenju (večine članov) predsedstva SFRJ privedle do oblikovanja »trdne in sodobne jugoslovanske federacije«, ki bo lahko učinkovito opravljala svoje naloge.

V nasprotju s tem pa hrvaški in slovenski model jugoslovanske konfederacije predvideva preoblikovanje jugoslovanske skupnosti v *ohlapno konfederacijo*, v kateri bi bile suverene republike članice konfederacije, ki bi se s konfederalno pogodbo (kot mednarodnopravno pogodbo) dogovorile o skupnih interesih in načinu njihovega uresničevanja. Pri tem ponujeni model konfederacije v posameznih elementih odstopa od klasičnega modela konfederacije in se zglede zla-

sti po izkušnjah Evropske gospodarske skupnosti (zlasti še iz obdobja njenega nastajanja).

Poleg teh dveh dokumentov je treba omeniti zlasti že sprejete slovenske in hrvaške ustavne amandmaje ter novo ustavo Republike Srbije, pa tudi osnutek nove ustave Republike Slovenije in gradivo za novo ustavo Republike Hrvaške. Že sprejete določbe so pomembne zato, ker so vsaj v določeni meri že prekrojile jugoslovansko skupnost ter uredile in opredelile suverenost omenjenih republik. Tako bi lahko ugotovili, da je tudi normativno – čeprav ustava SFRJ (iz leta 1974) formalno še ni bila razveljavljena in spremenjena – jugoslovanska federacija že bistveno spremenjena, zlasti pa se od formalne ustavne ureditve razlikuje konkretna jugoslovanska praksa.

4.

Bistveno vprašanje, na katero mora sleherna zamisel o bodočem obstoju, razvoju in naravi jugoslovanske skupnosti odgovoriti, je, kako urediti odnose ter zagotoviti sožitje med narodi in (njihovimi) republikami.

Že omenjene bistvene značilnosti obeh predlogov za preobrazbo jugoslovanske skupnosti kažejo, da so v Jugoslaviji bistvene razlike v načinu gledanja na urejanje mednacionalnih odnosov, ki vplivajo tudi na razlike v naravi bodoče ureditve. V predlogu predsedstva SFRJ se je na eni strani izrazilo gledanje, da sta sožitje med jugoslovanskimi narodi ter nadaljnji obstoj jugoslovanske skupnosti mogoča (in smiselna?) le, če obstaja močna in trdna federacija, ki naj bi po njihovem mnenju edina lahko zagotovila učinkovito in racionalno uresničevanje skupnih interesov. Manjša samostojnost republik in večja stopnja centralizacije v jugoslovanski federaciji, ki bi zagotovili učinkovitost federacije, naj bi hkrati tudi preprečevali konflikte in nesmiselna zaostrovanja v odnosih med posameznimi republikami in narodi.

Na drugi strani hrvaški in slovenski model konfederacije predvidevata oblikovanje ohlapne konfederacije, v kateri bi se izrazili suverenost in samostojnost posameznih republik ter prostovoljno sodelovanje med narodi, ki bi se (z meddržavno pogodbo) v jugoslovansko skupnost povezale le za zadovoljevanje točno določenih skupnih – zlasti gospodarskih interesov. Obstoj jugoslovanske skupnosti je po tem gledanju mogoč le, če bo sleherni republik in slehernemu narodu v novi jugoslovanski skupnosti zagotovljena polna suverenost, ki naj bi po tem gledanju edina lahko zagotovila enakopravno sodelovanje, ki je pogoj za dolgoročnejši in stabilen obstoj skupnosti. Eden bistvenih problemov sedanje jugoslovanske ureditve naj bi namreč bil, da sleherna federalna enota sedanjo federacijo čuti kot nekakšno breme, ki ogroža njene specifične interese in jih izkorišča, nova ureditev pa bi omogočila, da bi vse republike (in narodi) same določile vsebino in okvir bodoče ureditve.

Zdi se, da je edina skupna točka obeh predlogov, da poudarjata, da je sedanja ureditev neustrezna in da je treba poiskati novo obliko in vsebino skupnega bivanja v jugoslovanski skupnosti. Pri upoštevanju sedanjih razmer v Jugoslaviji se zdi tudi, da nobena od obeh zamisli ni v celoti uresničljiva.

V normalnih razmerah, v demokratičnih skupnostih bi lahko pričakovali, da bi se sprejeta rešitev oblikovala kot nekakšen (vsaj minimalen) kompromis med različnimi ponujenimi predlogi. Na drugi strani pa nas dosedanje izkušnje (ne le pri nas, ampak tudi v svetu) učijo, da se v večji meri uveljavi tisti predlog, katerega nosilec je spretnejši in prodornejši ali včasih enostavno močnejši.

V jugoslovanskem primeru se zdi, da oba predloga le delno upoštevata real-

nost. Zlasti pozabljata na zgodovinske razloge za oblikovanje jugoslovanske ideje (ki je precej starejša od nastanka jugoslovanske države), na težnje po uveljavljanju subjektivitete in samostojnega razvoja narodnih skupnosti v okviru te skupnosti, na elemente zgodovinske zavesti ljudi, ki na tem območju živijo, pa nenazadnje tudi na sodobne smeri razvoja v svetu. Pri opredeljevanju ekonomskih interesov za obstoj jugoslovanske skupnosti pa se zdi velika slabost obeh predlogov, da ne izvirata iz tržnega gledanja ter da ne upoštevata sodobnih procesov (avtonomije in integracije) v svetovnem gospodarstvu.

Prav zaradi teh slabosti se predloga zdita pomanjkljiva in vsaj delno neustrezna.

5.

Realnost jugoslovanske skupnosti je, da se ne more kar čez noč preleviti v sodobno in moderno skupnost, saj celo v najbolj razvitih delih države nekateri bistveni pogoji za takšno preobrazbo v zelo kratkem času niso izpolnjeni. To bistveno spreminja in celo zanika nekatere temeljne predpostavke, na katerih temelji zamisel o trdni, sposobni in učinkoviti jugoslovanski federaciji.

Na drugi strani pa se v svetu vse bolj izraža potreba, da se ob uveljavljanju regionalizma in avtonomij uveljavljajo tudi integracijski procesi (ne le na ekonomskem, ampak tudi na političnem področju), v katerih se oblikujejo tudi inštitucije in organi s supranacionalno pristojnostjo.

Če upoštevamo omenjeni ugotovitvi, zgodovinski razvoj in povezanost jugoslovanskega ozemlja, njegovo etnično pluralnost in prepletenost, lahko ugotovimo, da ponujena predloga za nadaljnji razvoj jugoslovanske skupnosti znemarjata vrsto pomembnih okoliščin ter da (vsaj v določenih predpostavkah) izhajata iz »predmodernih« konceptov. To velja za koncept (absolutne) suverenosti posameznih nacionalnih držav, ki so ga sodobni razvoj in zlasti integracijski procesi dodobra relativizirali, na katerem pa kljub temu gradijo model jugoslovanske federacije, pa tudi nove ustavne ureditve republike Srbije, Slovenije in Hrvaške. Velja pa tudi za koncept »anacionalne« federacije v večnacionalnih državah, ki zanemarja etnično pluralnost ter velike razlike v zgodovinskem, kulturnem, socialnem in gospodarskem razvoju jugoslovanske skupnosti (kar je na jugoslovanskem prostoru vedno privedlo do »katastrofalnih« posledic, ki še danes vplivajo na mednacionalne odnose).

Pri bodočem urejanju jugoslovanske skupnosti je namreč treba upoštevati, da na eni strani obstaja vrsta konkretnih interesov in razlogov za nadaljnji obstoj te skupnosti, na drugi strani pa je treba zagotoviti vse možnosti za mirno sožitje in enakopravnost vseh etničnih skupnosti. Posebej je treba upoštevati zlasti to, da so interesi in potrebe posameznih okolij in posameznih etničnih skupnosti pogosto zelo različni, na kar vplivajo različni dejavniki in tudi dejstvo, da se v jugoslovanskem prostoru srečujejo in prepletajo kar trije civilizacijski krogi.

To terja oblikovanje takšnega sistema in mehanizmov, ki bodo omogočili skupno bivanje in sodelovanje posameznih skupnosti ter hkrati zagotavljali uresničevanje njihovih specifičnih interesov. Zato se zdi upravičena trditev, da je za ta prostor, ki je poln asimetrij in zapletenih medsebojnih razmerij posameznih skupnosti, nemogoče oblikovati enostaven in simetrični sistem na podlagi (simetričnih) teoretičnih modelov.

Ob upoštevanju povedanega se zdi verjetno primernejše izhodišče za oblikovanje nove ureditve jugoslovanske skupnosti konfederativni model. Ta pa očitno ne bo smel biti omejen s klasičnim pojmovanjem in opredeljevanjem tega teoretične-

ga modela, ampak bo moral dopuščati tako asimetrični položaj posameznih okolij in skupnosti v jugoslovanski skupnosti kot tudi različno intenzivnost vezi na posameznih področjih.

6.

Omenjene ugotovitve bi bilo treba upoštevati tudi pri dogovarjanju o organih jugoslovanske skupnosti. Tako se bo treba dogovoriti o tem, kateri in kakšni organi so potrebni, kako naj se oblikujejo in kako naj bodo opredeljene njihove pristojnosti. V času, ko se tudi v mednarodnih integracijah vse bolj izraža potreba po supranacionalni naravi nekaterih njihovih organov (v katerih se pogosto odloča tudi s preglasovanjem in je le za del zadev predvideno odločanje s soglasjem), se bo tudi v jugoslovanski skupnosti verjetno pokazala potreba, da bodo nekateri organi vsaj v posameznih zadevah imeli svoje izvirne pristojnosti.

Tako bo jugoslovanska skupnost verjetno imela svojo skupščino, v kateri bo ključno vlogo imel zbor držav članic te skupnosti. V tem zboru se bo o večini zadev verjetno odločala s soglasjem (predstavnikov vseh) članic, o nekaterih zadevah (posebej o vprašanih ekonomske in denarne politike) se bo mogoče uveljavilo tudi odločanje s preglasovanjem; zlasti pa bi kazalo uveljaviti asimetrični model odločanja, ki bi omogočal, da bi posamezne zadeve sprejele le posamezne države članice (brez soglasja vseh), takšne odločitve pa bi veljale le za tiste članice, ki so jih sprejele.

Zadeve, o katerih bi zbor članic skupščine jugoslovanske skupnosti lahko odločal tudi s preglasovanjem, naj bi (praviloma) določila pogodba med članicami skupnosti (oz. ustava jugoslovanske skupnosti). V izjemnih primerih bi bilo mogoče uveljaviti tudi rešitev, da bi posamezne zadeve, o katerih se odloča s preglasovanjem, soglasno določil zbor članic. O uveljavljanju asimetričnega modela odločanja pri zadevah, o katerih se sicer odloča s soglasjem, menim, da bi kazalo uveljaviti rešitev, po kateri bi pogodba med članicami (oz. ustava jugoslovanske skupnosti) izrecno določila tiste zadeve in primere, v katerih ni mogoče uveljaviti asimetričnega modela odločanja; v vseh preostalih zadevah in primerih pa naj bi asimetrični model odločanja lahko uporabili.

V skupščini jugoslovanske skupnosti bi kazalo uveljaviti tudi predstaviški dom, v katerega bi poslance volili državljani v članicah skupnosti na neposrednih in tajnih večstrankarskih volitvah. Pristojnosti tega zbora bi lahko omejili le na urejanje človekovih pravic in svoboščin, na tem področju pa naj bi ta zbor tudi določal (vsaj minimalne) standarde in skrbel za njihovo uresničevanje. V zadevah iz svoje pristojnosti bi v tem zboru kazalo uveljaviti večinsko odločanje. Razmišljati pa kaže tudi o možnosti, da bi se širše uveljavila posvetovalna vloga tega zbora, ki bi bila pomembna zlasti za oblikovanje javnega mnenja v jugoslovanski skupnosti.

V jugoslovanski skupnosti se bo verjetno pojavila tudi potreba po oblikovanju izvršilnih organov, ki bodo skrbeli za uresničevanje sporazumov med članicami (oz. določb ustave jugoslovanske skupnosti) ter za uresničevanje sklepov skupščine. Pri tem naj praviloma ti izvršilni in upravni organi ne bi poslovali neposredno z državljani članic, ampak le z organi (držav) članic, le izjemoma pa bi na podlagi posebnih pooblastil poslovali tudi z državljani.

Na ravni jugoslovanske skupnosti pa bi kazalo vsaj do določene mere uveljaviti tudi sodno funkcijo. Tako bi bila verjetno potrebna sodišča, ki bi odločala na zadnji stopnji v nekaterih gospodarskih zadevah, za katere je pristojna skupnost, ali kadar bi šlo za subjekte, ki izvirajo iz različnih članic. Prav tako bi kazalo uvesti

tudi sodišče za človekove pravice, ki bi na zadnji stopnji odločalo o kršitvah človekovih pravic in ki bi na zadnji stopnji lahko presoјalo tudi v kazenskih zadevah, za katere je predpisana daljša zaporna kazen (npr. več kot 5 let), pri čemer naj to sodišče ne bi smelo izreči za obtoženca strožje kazni, kot jo je izreklo sodišče v državi članici.

Poleg tega bi v jugoslovanski skupnosti kazalo uvesti tudi nekakšno »ustavno sodišče«, ki bi presoјalo ob sporih med članicami in kršitvah pogodbe med njimi (oz. ustave jugoslovanske skupnosti) in katerega sodbe in priporočila bi bili za države članice skupnosti ter njihove organe obvezni.

7.

Nemogoče je predvideti, katere opcije ali kateri modeli se bodo uveljavili in kako se bodo uresničili v praksi. Menim pa, da se bodo – preden se bodo razpletle sedanje krizne razmere – pojavljale številne opcije in med njimi tudi vrsta novih, ki jih zdaj ne moremo niti predvideti. Prav tako se bodo tudi modeli ureditve jugoslovanske skupnosti (in/ali njenih delov) verjetno razlikovali od omenjenih modelov; logično pa je pričakovati tudi, da se bodo modeli sčasoma spreminjali.

Če se zdi dokaj verjetno, da se bo za jugoslovansko skupnost uveljavilo poimenovanje »konfederacije« (podobno kot v Švici, ki pa je nekoč »klasična konfederacija« tudi dejansko bila), pa se bo ta skupnost verjetno v mnogočem razlikovala od klasičnih modelov. Integracija in stopnja enotnosti na denarnem področju in nekaterih drugih ekonomskih področjih, pri obvladovanju ekoloških problemov ter urejanju in delovanju velikih družbenih in tehnoloških sistemov, bosta verjetno dokajšnji; na teh področjih pa se bodo verjetno uveljavile tudi posamezne pristojnosti jugoslovanske skupnosti. Na drugi strani pa se bodo krepile avtonomije in samostojnost (ne le republiške, ampak tudi regionalne), ki bodo na posameznih področjih posameznim skupnostim omogočale po(po)lno svobodo, neodvisnost in tudi suverenost (pri urejanju, odločanju in uresničevanju).

Zato se zdi najprimerneje, da – namesto o federaciji ali konfederaciji – govorim kar o jugoslovanski skupnosti, v kateri bo mogoče zaslediti tako številne elemente modela federacije kot tudi številne elemente teoretičnega modela konfederacije, v njej pa se bodo morali – da bi si ta skupnost lahko zagotovila dolgoročno stabilen obstoj in razvoj – uveljavljati tudi številni elementi asimetrije in celo model asimetričnega odločanja.

Ljubljana, 5. 11. 1990

MILAN MATIĆ

Volilni sistem in demokracija

I

V teoriji obstajajo tri koncepcije volitev. Po prvi je temeljni smisel in bistvo volitev v tem, da se na ta način vzpostavlja in oblikuje politična oblast. Globlje

miselne korenine te koncepcije so v etatičnem in elitističnem pojmovanju politike. Po tem pojmovanju država in nosilci oblasti stojijo nad tistimi, ki sodelujejo pri vzpostavljanju oblasti. Oblast je za obstoj družbe tako bistvena, zaščita, ki jo daje svojim pripadnikom, pa tako neobhodna in pomembna, da se vprašanje upravičenosti te oblasti sploh ne zastavlja. Volitve so potrebne samo kot način, da se vnaprej znana potreba po oblasti potrdi in razglasi, bolj kot neka dolžnost kot pa pravica državljanov. Metafizični določenosti prevlade oblasti nad družbo in na tem utemeljeni legitimnosti se s tem dodajo samo še bolj točne opredelitve o nosilcih take oblasti in še ena potrditev o soglasju državljanov za ponujene pogoje politične vladavine. Zagovornike te *instrumentalne* teorije, po kateri volitve ne obstajajo kot demokratično družbeno dejanje, lahko prepoznamo v različnih fazah politične filozofije in same politične zgodovine od Platona in Hobbesa do Hegla, Labanda, Oriusa in do sodobnih zastopnikov prevlade države nad družbo. Velja opozoriti, da sodijo med instrumentalne teorije volitev vsa organska pojmovanja države in družbe, pa tudi totalitarni in avtoritarni tokovi v politični misli. Instrumentalne teorije volitev so nastale, kakor to najlepše kažejo ideje Thomasa Hobbsa, v okvirih liberalističnih doktrin, od klasičnih do neoliberalističnih. Lahko bi celo rekli, da zahteve skrajnega individualizma in posesivizma kot bistvene prvine osebne avtonomije in privatne lastnine v skrajni posledici kažejo razpršenost in razdrobljenost interesov in pogosto prinašajo s seboj kot protiutež močno državo (Hobbsovega *Leviathana* ali razsvetljeni absolutizem od Kanta do danes), ki se v pogojih spopadanja med posameznimi interesi pojavlja od zunaj kot vsemogóčni zaščitnik individualnih svoboščin, najprej tistih, ki jih je John Locke imenoval *properties*, lastnino, pa tudi lastnosti posameznika in njegove lastnine v celoti. Zato se v instrumentalnih teorijah volitev včasih pojavlja nenavadna mešanica etatizma in liberalizma, pravne države in totalitarizma.

Druga bolj sodobna teorija o volitvah je *funkcionalistična*. Temelje te teorije prepoznamo že v izvoru klasične politične misli novega veka, zlasti v pogodbenih teorijah, v katerih se dejanje volitev razume kot izjavljanje volje, da bi dosegli soglasje (*Consent, Democracy by Consent* ali *konzenzualna demokracija*). V okviru te koncepcije je smisel volitev v potrebi po vzpostavljanju *ravnotežja* med državo in družbo, pa tudi znotraj družbe. Pri tem se teži k povezanosti, stalnosti in kontinuiteti obstoječega sistema in odnosov v njem, k harmoničnemu delovanju družbenih in političnih institucij s čim manj trenji, spopadi in brez neracionalnega trošenja družbenih energij. Volitve so nekakšen izboljševalni stroj in stabilizator ureditve, kanal za pretok različnih interesov. Ta kanal mora biti odprt za različne težnje, na politični ravni pa mora sprostiti izražanje različnih pridušenih teženj družbenih skupin, ki bi utegnile zadušiti družbeni sistem in njegov razvoj. Volilni stroj in tehniko se lahko od zunaj oblikuje in prilagaja v skladu s takimi zahtevami, pri čemer se pogosto uporablja volilne teste. Tako naj bi se ugotovila stanja in odnosi v strukturi moči in interesov v dinamiki političnega življenja in bi se volitve prilagodilo realnosti politike in potrebam stabilizacije, bolj uspešnega delovanja in ohranjanja obstoječega sistema.

V funkcionalističnih pojmovanjih volitev ni težko prepoznati prikritih konservativnih teženj, ker se v njih *učinkovitost* ureditve ne glede na njene kvalitete in cilje postavlja nad vse druge vrednosti, pri čemer se to, kar je doseženo, sploh ne postavlja pod vprašaj. Volilna igra ni usmerjena k morebitni zamenjavi slabe ureditve z boljšo, temveč v najboljšem primeru le k izboljševanju obstoječe ureditve oziroma k povečanju njenih funkcionalnih sposobnosti glede na družbo, ki je

v odnosu do sistema v podrejenem položaju. Gre za programirane, nadzorovane in glede na vlogo strank pogosto tudi usmerjene volitve in izbire, s katerimi se ohranjajo obstoječe institucije in odnosi v sistemu, kar hkrati izključuje možnost »subverzivne« vloge volitev. Na volitvah, ki se uresničujejo v okviru funkcionalistične koncepcije volilnega sistema, dosežena »soglasja« zelo pogosto niso resnična in intimna soglasja, ki bi bila trdna podlaga za legitimnost oblasti. To so pogosto le razne oblike navideznega manipuliranja in usmerjenega soglasja, ki izražajo neke oblike lažne legitimnosti in samolegitimacije ter samoreprodukcije vladajočih sil v sistemu. Pri tem se menjavajo režimi in institucionalni aranžmaji, politična prizorišča in ansambli, temelji sistema z vsemi njegovimi prednostmi ali slabostmi in pomanjkljivostmi pa ostajajo in se skrbno ohranjajo.

Tretja, v *demokraciškem smislu radikalna koncepcija volitev*, temelji na prevladi družbe nad državo in politiko, na suverenosti demokratično oblikovanega »naroda« ali bolj natančno rečeno, na *politični skupnosti državljanov*, ki vzpostavlja in uresničuje oblast zase in v skladu s svojimi demokratično izraženimi interesi. Volitve so tudi tu sredstvo, vendar ne v funkciji prevlade oblasti, temveč sredstvo v rokah družbe, ki je odločujoči subjekt izražanja suverene in racionalne politične volje (delovna in praktična, ne pa metafizična funkcija volitev). Bistvena značilnost avtentične demokracije: nadzor in odgovornost izvoljenih je v rokah demokratično oblikovanega in vplivnega volilnega telesa, ki tvori *skupnost državljanov* (Aristotel). Po tem, koliko je volilno telo organski pojem, koliko pa le skupnost individualitet, državljanov, se meri sama demokracija. V anglosaških političnih kulturah se npr. veliko pozornosti posveča prav ravnotežju med participacijo državljanov in nedotakljivostjo njihove zasebnosti in individualnosti. Niti preveč sodelovanja javnosti, ki bi utegnilo nadomestiti akcijo in odgovornost vlade, niti popolna pasivnost državljanov, ob kateri se spet poraja neka oblika avtoritarne in totalitarne oblasti. Državljan je v vseh oblikah zrelih in razvitih političnih kultur v prvi vrsti zasidran v zasebnosti in v odgovornosti »za sebe«; vendar ima sredstva, da budno spremlja politično življenje in vpliva na tok dogajanj. Poleg tega seže v tej koncepciji volilnega sistema moč volilnih odločitev tudi do izbir glede na kvaliteto in do alternativ političnemu sistemu, ne pa samo do njegovega manifestativnega potrjevanja. To se zagotavlja tudi s prisotnostjo strank, ki ponujajo alternative glede na obstoječi sistem.

Ko je Montesquieu volilne zakone poimenoval za temeljne zakone demokracije, je imel v mislih to tretjo, radikalno demokratično koncepcijo volitev, ki je v praksi najtežje uresničljiva in ni nikoli povsem »čista« (ker mora imeti za seboj pač dolgo, pravo demokratično izročilo in racionalne oblike politične socializacije državljanov). Temeljna oznaka ali »genetski kod« demokratičnega sistema se v resnici najbolje prepozna prav v tistem delu politične zgradbe, ki se nanaša na volitve. Seveda to velja le, kadar gre za radikalno demokratično koncepcijo volitev in volilnega sistema, ne pa za njegov nadomestek z nekimi oblikami lažne volilne demokracije. Po drugi strani je M. Weber tudi sam pojem svobode kot središčni pojem in sinonim za demokracijo opredelil kot izbor med različnimi alternativami. Čeprav torej volitve niso niti edini niti zadosten pogoj za demokracijo, so demokratične volitve vsekakor *eden* od bistvenih in nujnih pogojev vsake demokratične ureditve. Kljub temu, da lahko obstajajo tudi v nedemokratičnih državah neke oblike volitev, ni resnično demokratične države brez volilne demokracije. So pa tudi sistemi, v katerih se široko poznana in uporabljena volilna pravica lahko preusmeri tudi proti demokraciji – v korist avtoritarne oblasti. Značilen primer za to so še danes razširjene oblike *plebiscitarnega cesarizma*, posebno v t. i. predsedniških

sistemih. Nasprotno temu pa se volilna pravica v nekaterih drugih sistemih lahko utemelji kot najpomembnejša politična pravica, s pomočjo katere je mogoče prehiteti in preseči razne nedemokratske težnje in vplivati na oblikovanje bolj stabilne demokratične ureditve. Ne kaže zanemariti vloge volitev tudi v dolgotrajnih procesih kristalizacije političnih stališč in politične identitete družbe in državljanov v razvijanju politične kulture. Od volitev so lahko zelo pogosto odvisne ocene državljanov o njihovi lastni vlogi in o resničnem vplivu na politično življenje. V številnih raziskavah je široko potrjena vloga volilnih procesov v t. i. politični socializaciji, posebej pri mlajših generacijah volilcev. Že to, kar je bilo rečeno o vlogi volitev v snovanju demokratične legitimnosti oblasti in v oblikovanju politične identitete državljanov (politična kultura), nas lahko prepriča o velikem političnem pomenu volitev in o njihovi samostojni politični vlogi. Ta presega instrumentalne teorije volitev in poglede, po katerih so volitve samo formalna, postranska ali proceduralna plat demokracije.

II

Kljub nekaterim težnjam za uveljavljanje svobodnih in demokratičnih volitev, lahko rečemo, da globlje tradicije izvirne demokratične vloge volitev na naših tleh ni bilo. V uveljavljanju demokratične legitimnosti oblasti so funkcijo demokratičnih volitev zamenjale formule revolucionarne legitimnosti sistema in uvajanje plebiscitarnih volitev kot načina izjavljanja o sistemu. Kasneje je bila demokratična funkcija volitev še bolj izničena zaradi kadrovskih in partijskih monopolov in z monopolizacijo vseh drugih področij javnega življenja (sredstva obveščanja, javnosti itd.), od katerih je v sodobni družbi usodno odvisen značaj volilnega opredeljevanja. Občasni poskusi delnega odpiranja volilnega prizorišča za bolj neposredno sodelovanje in vpliv volilcev, kot je bilo to v 60. letih z vlogo zborov državljanov pri kandidiranju, so bili hitro zamenjani z novimi oblikami večkrat nadzorovanega procesa usmerjanja kandidacijskih postopkov iz močnih kadrovskih središč vladajoče partije. Odnosi med volilci in izvoljenimi so bili po volitvah prekinjeni in vsa odgovornost izvoljenih je bila preusmerjena k resničnim središčem moči v vladajočih partijskih vrhovih. Omejeni elementi svobodnih volilnih izbir so sicer občasno obstajali, vendar samo za manj pomembne in nižje funkcije v hierarhiji političnega sistema, medtem ko je bil nadzor izbora za najpomembnejše funkcije (pogosto kot dirka z enim samim konjem) skoraj popoln. Kadrovski in volilni monopoli so v vseh obdobjih ostajali »zadnja barikada« enopartijske politične vladavine. To je v praksi vodilo do stalnega zmanjševanja zaupanja v resnično demokratično vlogo volitev. Hkrati pa so postajale volitve (s stališča družbe in volilcev) vse bolj pomembno področje bodočih političnih reform. Zmanjševanje pomena volitev v takšnih razmerah se v naši in v drugih realsocialističnih državah najbolj vidi v stalnem zniževanju zahtevnosti volilnih meril. V obstoječem sistemu se je bolj cenilo poslušnost kadrovske in politične središčem, kot pa sposobnost kandidatov in zaupanje volilcev v posamezne osebnosti. Poleg tega je politična birokracija v volilnih procesih vse bolj cenila sposobnost posameznikov, da se v različnih okoliščinah bore za partikularne interese (nasproti splošnim), kot pa za skupne interese družbe in volilcev. To je ob nadaljnjih procesih segmentacije sistema zožilo tudi volilno prakso v nenačelno administrativno konkurenco in ambicije posameznih birokratskih skupin so bile postavljene višje kot vrednote javnega življenja in morale.

Z ustavo iz leta 1974 so bile v volilni sistem (v okviru delegatskega sistema) uvedene takšne posredne in nadzorovane oblike volitev, po katerih so tudi izvoljeni (poleg volilcev) postajali vse bolj nevlivni in neosebni. Izoblikovan je bil

zapleten mehanizem odločanja, ki je postal praktično nedostopen in »nepreho- den« za kakršenkoli demokratičen vpliv. Zato je logično, da je ta zapletenost omogočila neovirano delovanje »vzporednega sistema«, to je neformalne birokrat- ske arbitraže, ki je iz ozadja lahko držala v rokah vse pomembnejše odločitve. Namesto razvidnega javnega življenja je postal sistem neke vrste blodnjak samoza- vrtilih institucij, ki so politično uklepale in odtujevale veliko politično moč družbe. Ta ustava je bila torej eden od zadnjih sistematičnih in organiziranih poskusov, da bi z vgrajenimi sistemskimi zavorami in ohromitvami na glavnih področjih možnih demokratičnih prodorov, ki se jih je že slutilo, onemogočila vstop demokratičnih družbenih sil v politično življenje. Poznejši prodor demokratičnih sil in njihov množični izbruh v političnem prostoru, pogosto samodejen in popačen, se lahko v precejšnji meri pojasni prav z močnimi sistemskimi zavorami, s katerimi so bile te sile zavrite in onemogočene, posebno od 70. let dalje. Zdaj je položaj nekoliko obrnjen, vendar še vedno obtežen z negotovostmi. Mnoge prebujene družbene sile, tudi nazadnjaške in regresivne, zavirajo delovanje nekdanjih monopolov, tako da pravila demokratične »igre« in ravnotežje med družbo in tistimi, ki imajo odgovorne javne funkcije, še vedno niso vzpostavljena. To se bo moralo doseči z demokratizacijo volitev in struktur, ki so za te volitve nujen pogoj: svobodno združevanje, pravna država, neodvisna sredstva obveščanja. Jasno je, da bi vililni podsistem političnega sistema z uveljavljanjem večstrankarskih volitev v prihodnje postal eno od najvažnejših in odločujočih področij boja za demokratično reformo družbenega sistema.

III

Politični pluralizem in zahteve po globalnih političnih in tudi vililnih reformah se v širšem smislu izražajo kot nujna usmeritev vseh realsocialističnih držav in tudi Jugoslavije h korenitemu odpravljanju dolgoletnega ideološkega, ekonomskega in političnega monopola paternalistične partijske države. Ta je prizadejal veliko zgo- dovinsko in le težka nadomestljivo škodo in zastoj. Vsekakor je ves realsociali- stični projekt v našem času že povsem izrčpan, njegova družbena podlaga je raz- padla. Razpad tega projekta je pospešila velika znanstveno tehnološka revolucija v svetu. Ta je razkrila vso nemoč in zaostajanje realsocialističnega sistema. V tem sistemu sta namreč država in partija že od samega začetka prevzeli »skrb« za vsesplošni družbeni, gospodarski in vsakršen drug razvoj ter s tem odvzeli človeku kot posamezniku in družbenim skupinam odgovornost zase in za lastni razvoj, za delovno uspešnost in druge vzpodbude, ki so pogoj sodobnega družbenega razvo- ja. Ta vsesplošna »skrb« partije in države za družbo (namesto, da bi bilo obrat- no!), je bila razumljiva v začetni fazi zgodnjega socializma, na prvi stopnji obnove in organiziranja družbenih sil. Danes je taka skrb ne samo nepotrebna, ampak tudi ni v skladu s proizvodnimi silami družbe, je tudi nemogoča in škodljiva. Mar se v času ustvarjalne tehnologije, znanja, pobud in zavesti ljudi njihovo sodelovanje in svobodno opredeljevanje lahko zamenja s preprostim ideološkim enoumjem, s političnimi monopoli in s stalnim zadolževanjem, reprogramiranjem ekonomske krize ter zaostajanjem? S starimi in že močno kompromitiranimi manipulacijami, večkrat ponavljanimi iz monopolnih središč oblasti, in s težnjo, da bi ohranili dosežene položaje, so voditelji vzbujali zgolj iluzije. Zato so zahteve družbe do države (in njene avantgarde) nenehno rasle do meja, ki bi bile nedosegljive tudi za mnogo bogatejše države in mnogo bolj izkušene partije. Hkrati so v družbi usihale vse motivacijske sile za razvoj, ker se je vedno pričakovalo, da bosta država in partija – v skladu s svojimi ideološkimi obljubami in programi – reševali vse

probleme družbe, gospodarstva in človeka iz neke imaginarne, splošne in skupne blagajne in iz postulata o »poznavanju vseh skrivnosti zgodovine«, kar se jima je v nekem obdobju s prenašanjem krize na bodoče rodove v veliki meri tudi »posrečilo«. Vse to je imelo seveda težke posledice za celotno gospodarstvo in družbo. Metoda političnega upravljanja je bila metoda distributivne in politične družbe in ni vodila v nobeno obliko produktivne družbe. Doživela je svoj zlom, z njim pa je prišlo v ospredje vprašanje resnične družbene reforme in avtentične politične demokracije ter družbenega nadzora, tudi tistega volilnega.

Eno od temeljnih protislovij zadnjega obdobja krize v realsocialističnih državah je v spopadu med politiko in družbo oz. kot se v teoriji poudarja, v spopadu zahtev po avtoriteti in zahtev po legitimnosti. Za preseganje krize je nujna avtoriteta ter odrekanje iluzijam in nerealnim obljubam, ki jih je sistem dajal delavskemu razredu in družbi. Za ohranjanje obstoječih struktur in nosilcev oblasti pa je potrebno vse več podpore in legitimnosti, za kar si vladajoče skupine najbolj prizadevajo, čeprav nimajo več nobene stvarne podlage, da bi si mogle to legitimnost zagotavljati z nadaljnjim »kupovanjem družbene naklonjenosti«, saj za to ni več razpoložljivih sredstev. Iskanje in prerazporejanje omejenih materialnih virov v korist ene skupine na račun druge, pod pritiskom in protesti ogroženih, nazadnje ne vodi v nobeno resnično rešitev, temveč samo v nadaljnje krizne zaplete in nadaljnje kompromitiranje še vladajočih avtoritet. Zato je prehod k realnim reformskim spremembam in iskanju racionalnega ravnotežja med neoliberalnimi obremenitvami neproduktivne družbe in povečanjem socialne odgovornosti države in njenih predstavnikov nujen pogoj za izhod iz začaranega kroga uničujoče krize. Pri tem je politični nadzor in izbor novih struktur v gospodarstvu in politiki usodnega pomena za izid takih reform.

Volilna reforma v Jugoslaviji in v drugih državah ter sistemih, ki jih je zajela kriza, se mora danes izvesti na sledečih bistvenih predpostavkah:

- a) da se omogoči, da dejanska družbena stanja postanejo politična stanja; da se omogoči izražanje različnih družbenih interesov, ne pa njihovo dušenje;
- b) da tudi skupine, ki so v večini, ne dobijo položaja, ki bi jim omogočil popolno politično prevlado;
- c) da se z volitvami omogoči oblikovanje odgovorne, nadzorovane in zamenljive vlade z jasno določeno odgovornostjo in s pravico volilcev do nadzora njenega dela.

Temeljni pogoj za uresničitev teh demokratičnih funkcij volilnega sistema so zasnovani na značaju partijskega sistema na eni strani ter na dejanskem položaju predstavniških institucij na drugi strani. Pri tem ne smemo pozabiti, da tudi sam volilni sistem v svojem povratnem vplivu na druge podsisteme ter institucije političnega sistema lahko včasih celo odločujoče vpliva na spreminjanje politike in političnih institucij in da je ta formativna vloga političnega sistema že zdavnaj ugotovljena v teoretičnih in empiričnih proučevanjih volilnih procesov v posameznih državah in zgodovinskih razmerah. Znano je, da je uporaba večinskega načela v volilnem sistemu Velike Britanije pripeljala do stabilnosti v odnosih in menjavanju dveh glavnih političnih skupin na oblasti. Nasprotno pa je proporcionalni volilni sistem, ki je bil sprejet v parlamentarnem sistemu Weimarske Nemčije, v nekem kritičnem zgodovinskem trenutku dal politične možnosti mali politični stranki nacistov (1928. leta, ko je imela nacionalsocialistična stranka v Nemčiji vsega 800.000 glasov). Ob nadaljnjem slabšanju ekonomskih in političnih razmer

v Nemčiji je znala stranka to možnost izkoristiti (z uporabo zelo agresivnih kot tudi nelegalnih sredstev) in na koncu osvojiti oz. uzurpirati oblast v vsej državi. Znano je, kako težke posledice je to imelo za Evropo in svet.

V Jugoslaviji je prišlo, podobno kot v Španiji ob zamenjavi starega s sedanjim režimom, do pospešenega oblikovanja zelo velikega števila političnih strank z najrazličnejšimi programskimi načeli in usmeritvami – od radikalnih preko zmernih do nazadnjaških, katerih možnosti v kriznih stanjih rasejo. Da je vse še bolj neugodno, prihaja do tega naraščanja številnih strank v pogojih pešanja zveznih institucij in skupnih programov ter avtoritet v državi kot celoti, v času krepitve sredobežnih in dezintegracijskih procesov in velikih težav glede ustavne reforme federacije, težav, ki jih je v dobri meri povzročila ustava iz leta 1974. Razbijanje enotnega ustavnega sistema, mnogih načel in enotnih temeljev političnega sistema v nekaterih republikah, vsiljevanje lastne (ožje, republiške) ustavne reforme pred spremembo skupnega ustavnega sistema, nenadzorovano in zakonsko neurejeno uvajanje večstrankarskega sistema in drugih rešitev, ki praktično pomenijo uvajanje vzporednih ali popolnoma drugačnih institucij in rešitev v družbeni ureditvi od sprejetih – vse to ogroža nujne demokratične učinke reforme volilnega sistema. Reforme so v načelu zelo utemeljene, vendar pa z vsemi sedanjimi deformacijami odpirajo vrata ne le demokratičnim, temveč tudi mnogim nedemokratičnim in skrajno nazadnjaškim silam in procesom. Vse doslej npr. ni predpisov, ki bi urejali delo novoustanovljenih strank, njihovo financiranje in podobno. Tudi tako na videz drobno vprašanje, kot je financiranje političnih strank, lahko povzroči – če ni postavljeno v legalne okvire in pod nadzorstvo javnih institucij – veliko škodo in povsem izniči nameravano demokratizacijo volitev. V naši praksi je že doslej ugotovljeno, da prihaja podpora nekaterim strankam iz sumljivih virov in iz tujine. In kar je še pomembnejše – ni omejitev glede velikosti sredstev, ki jih stranke lahko imajo. To pomeni, da lahko razpolagajo tudi s sredstvi za delovanje po nelegalnih metodah. V dosedanji praksi so bile že opažene razne oblike korupcije volilnega telesa, kandidatov itd. ob zlorabi finančnih sredstev. To pa v stanju ekonomske krize lahko spremeni volilno prizorišče v torišče diriganih in manipuliranih političnih procesov.

V volilnih sistemih še ne obstajajo mehanizmi za učinkovito selekcijo političnih strank, med katerimi tiste obrobne z zelo majhno podporo, v nobenem sistemu ne morejo postati parlamentarne stranke, čeprav lahko obstajajo v strukturi politične organiziranosti. Če se tudi tem najmanjšim strankam omogoči vključitev v parlament, se tako dobi struktura, ki bi se le težko izrazila kot vplivna v skupnih političnih odnosih. Ogrožena sta sama ideja demokratičnega parlamentarnega sistema in vpliv parlamenta.

Delne reforme političnega združevanja in volitev pred ustavno reformo v vsej državi so obremenjene predvsem s stanjem, ki je nastalo v ustavnem sistemu iz l. 1974; to je stanje odnosov v federaciji, ki vzpodbujajo nacionalna poenotenja in delitve. Tako je možno, da je v sedanji pluralizaciji v veliki meri popačen programski pluralizem strank in da dejanske razlike med njihovimi usmeritvami nastajajo v smeri vse bolj izrazite nacionalizacije interesov, pa tudi nacionalizma. Vse bolj številne so politične stranke, ki se predvsem izjavljajo *proti nečemu* (ali nekomu), nekatere druge skupine ali narodi, republike ipd. pa vse manj za *nekaj*, za pozitivne in konstruktivne izbire in za programska načela; ali pa zanje to ni pomembno v odnosu na »narodno barvo«, ki v danih razmerah najbolj »privlači« (bolje rečeno *zavaja*) volilce. To daje političnim in volilnim procesom v državi iracionalne vsebine, raznim strankam pa, namesto da bi bile dejavniki demokratičnega tekmova-

nja, značaj organizacij, ki se samo bore za oblast v znaku militantnih nacionalnih ideologij; s tem pa pristajajo tudi na uporabo raznih oblik manipulacije in propagande, ki so daleč od kakršnihkoli demokratičnih »pravil igre«.

Po drugi strani so za demokratične učinke volilnega sistema velikega pomena institucije političnega sistema in njihov dejanski položaj v procesih odločanja. V razmerah prevlade organskih koncepcij (razredi, množice, narodi) in stalnega razpihovanja iracionalnih nacionalnih strasti in spopadov v sedanjih ustavnih reformah – kljub verbalnemu zavzemanju za državljana in pravno državo – še vedno delujejo močni vzvodi personalizacije oblasti in liderske ikonografije na nacionalni podlagi, namesto parlamentarne demokracije in javne odgovornosti demokratičnih institucij. Še več, zgubljanje privilegijev, pridobljenih s prejšnjo ustavo, in hkrati želja, da se postavi v prvi plan *image* lastnega voditelja v odnosu do drugih, so eden od glavnih vzrokov obračanja demokratične pluralizacije in načel parlamentarne demokracije v druge smeri. Zato vsebujejo tudi že izpeljane ustavne spremembe v delih države, kot tudi tiste, ki so še odrpte, določene težnje v smeri takih kompromisov med predsedniškim in parlamentarnim sistemom, ki bi mogli bistveno omejiti demokratične učinke pluralizacije političnega prostora v naši državi. To je dejstvo, s katerim je v bodočih spremembah treba računati.

Zaradi opisanih teženj postaja jasno, da je treba v nadaljnjem poteku ustavnih reform (zlasti zvezne ustave) še bolj dosledno vztrajati pri zahtevah, da mora biti celotna struktura političnega (tudi volilnega) sistema utemeljena na državljanu kot nosilcu ustreznih pravic in dolžnosti, v federaciji pa na ustavnih pravicah federalnih enot. Razumljivo je, da zaradi večstrankarskega sistema v federaciji ne bo moglo temeljiti zastopanje federalnih enot na kolektivnem mandatu republiških delegacij, temveč na individualnem mandatu izvoljenih predstavnikov.

Druga pomembna predpostavka demokratizacije volitev bi bila v dosledni demokratični reformi vseh področij družbene ureditve, pomembnih za vzpostavljanje demokratičnih pravil igre v izbiranju in v uveljavljanju odgovornosti izvoljenih ter nadzora nad njihovim delom. Ne samo volilni zakoni v ožjem smislu, temveč tudi sistemski položaj in neodvisnost medijev, urejanje strankarskega organiziranja in svobode združevanja na način, ki bi sprostil vpliv javnosti in družbe, preprečil pa prilaščanje moči in zlorabe strankarskih vodstev, vloga države kot objektivnega in nepristranskega javnega in nadzornega dejavnika glede na urejanje in uporabo demokratičnih »pravil igre«, so tisti civilizacijski demokratični standardi, ki jih tudi v pogojih teh velikih sprememb v naši državi ne bi smeli obiti. Tega procesa ne bi smeli zaustaviti niti začasni uspehi nekaterih nazadnjaških sil na političnem prizorišču. Ne smemo namreč pozabiti, da sta v pravih demokracijah strpnost in resnica bistveni značilnosti politike in javne morale ter da ju ni mogoče zatreti z nikakršnimi političnimi manipulacijami, ker sta sestavni del najgloblje plasti politike – namreč antropološke in humanistične.

Komunikologija v službi demokracije

(Ob podelitvi naslova zaslužnega profesorja dr. Francetu Vregu)

Na začetku tega spisa bomo postavili neko bistveno vprašanje, namreč vprašanje o temeljnih znamenjih našega časa. Kaj je tisto, po čemer se ta čas razlikuje od preteklih časov? Odgovor morda niti ni tako težaven, kot se zdi na prvi pogled. Morda bi kazalo iskati odgovor v smeri naraščanja pretočnosti dobrin, storitev, idej in ljudi. Ta pretočnost se je silno povečala tako znotraj družb kot tudi med njimi, pri čemer je ta tendenca ignorirala vse fizične in politične prepreke. Verjetno je prav v tem srž tistega, kar je Alvin Toffler (Toffler, 1980) imenoval *civilizacija tretjega vala*.

Da bi se v to prepričali, se je treba samo sprehoditi skozi katera od večjih ali celo manjših mest Evrope, Azije in Amerike. Na ulicah bomo srečevali ljudi bele, črne, rumene in še katere druge polti; slišali bomo domačo govorico, hkrati pa tudi številne tuje jezike. Opazili bomo različne načine oblačenja in stile ponašanja. V trgovinah nam bodo ponujali obilico blaga iz vseh predelov sveta, prodajalci pa se bodo z nami pogovarjali vsaj v petih ali šestih različnih jezikih. Danes nam ni torej več treba, kot je bilo nekdanj, potovati v Azijo, da bi se srečali z rumeno raso, ali pa na Bližnji vzhod, da bi videli Arabce in kupovali njihove izdelke. Vse to lahko počnemo doma, v rojstnem mestu, vse to nam je takorekoč dosegljivo.

Vendar to ni vse. Pretočnost, o kateri govorim, se izraža še na nek, mnogo bolj pregnanten, v bistvu dramatičen način. Tujce, ne glede na njihovo poreklo in status, nahajamo domala vsak dan v lastnem domu, v sobi, v kateri živimo ali delamo. Treba nam je samo pritisniti na gumb televizorja, pa se že znajdemo iz oči v oči s predsednikom Združenih držav Amerike, s katerim od nobelovcev ali pa z nekom od slavnih zvezd pop kulture. Seveda so to le vikarna ali nadomestna srečanja, ki pa nam vendar omogočajo neposreden, četudi enosmeren stik s temi ljudmi.

Če to primerjamo z možnostmi, ki jih je imel nekdanji državljani rimskega cesarstva ali tlačani v srednjem veku, nam postane še jasnejši dosežek tega fenomena. Nekdanj so ljudje lahko le sanjali o tem, da bodo vsaj enkrat v življenju opazovali »v živo« svojega imperatorja ali kralja, medtem ko je danes možno slehernemu državljanu katerekoli dežele opazovati (in ob tem delati lastne zaključke) katerokoli vidno osebnost iz svetovne politične, kulturne ali znanstvene scene.

Iz tega primera lahko ugotovimo, da je pretočnost, o kateri teče beseda, pogojena predvsem z razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije in modernega načina proizvodnje življenja nasploh, ki ne prenaša zamejitev, temveč povezuje svet v eno samo veliko ekonomsko in kulturno skupnost.

Tu moram opozoriti, da z naraščanjem pretočnosti potekajo tudi drugi procesi, ki jih vsaj delno ta transfuzija pogojuje. Med temi je za to razpravo morda najpo-

membnejši proces demokracije. Z vidika naših razmišljanj ga označimo kot proces odpiranja vse širših možnosti ljudi, da se opredeljujejo oz. se odločajo, kako bodo in s kom bodo živeli. Za to se odločajo vse bolj samostojno, neodvisno od neke politične ali drugačne volje zunaj njih samih. O tem, komu bo danes nekdo verjel, kakšno pisavo ali jezik bo kdo uporabljal, v katero skupnost se bo kdo vključeval, za katero stranko bo glasoval – je danes vse težje in v našem kulturnem okolju celo nemogoče odločati od zunaj, mimo volje posameznika, kot se je dogajalo nekoč.

Sicer pa je prav naša generacija priča vsesplošnega poloma navidezno močnih in stabilnih avtokratskih, zaprtih sistemov, ki se sesedajo v prah in pepel dobesedno sami od sebe, ne glede na politično voljo njihovih oblastnikov. Institucije, na katerih so bili ti sistemi zgrajeni, preprosto ne ustrezajo več duhu časa. Ti sistemi ne najdejo odgovora na fundamentalno spraševanje o smotru lastnega obstanka – namreč zaradi koga in zaradi česa se zapirajo in dušijo svobodo delovanja in prepričanja svojih državljanov, torej zakaj in v čigavem imenu zatirajo pretočnost in demokracijo. Ko je nenadoma postalo jasno, da na to vprašanje ne najdejo razumnega odgovora, jim ni preostalo drugega, kot da sami od sebe razpadejo. Sistem, ki nima racionalne legitimnosti, se ne more ohraniti, pa najsi stojita za njim še tako močna policija in armada.

Resnici na ljubo moramo omeniti, da se tu in tam še vedno najde kakšen firer s svojimi »firerčki«, pravzaprav paranoična osebnost, ki je kljub vsemu prepričana, da zmore monopolizirati oblast in rešiti svoj sistem enoumja. Seveda pa so to, vsaj z vidika evropske civilizacije, pravi *atavizmi*, ki so jim dnevi že odšteti, kar je razvidno tudi iz naših domačih primerov.

Ko se zdaj lotevamo *vloge same komunikologije* kot znanosti o komunikacijski dejavnosti človeka v sodobnem svetu, se lahko opremo na pravkar omenjena fundamentalna dejstva o domala vsesplošni pretočnosti dobrin, storitev, ljudi in idej – ob hkratni demokratizaciji sodobnega sveta.

Najprej bomo opozorili na neko splošno resnico, ki jo pozna večina izobraženih ljudi, namreč, da posamezniki in skupine prav skoz komunikacijo vzpostavljajo vzajemne odnose, opredeljujejo vloge, ki jih bodo v teh odnosih odigrali, izbirali ponašanja, ki jim najbolj ustrezajo – in potem uravnavali te odnose v smeri sodelovanja ali nasprotovanja – v lastno korist ali škodo. Če pa bi se vprašali, kaj komunikacija človeku pomeni, bi morali verjetno ugotoviti, da je to tisto, kar pomeni ribi voda ali ptici zrak, torej naravni medij, brez katerega ne bi mogli živeti. Tako kot bi morala riba poginiti zunaj svojega naravnega okolja – voda –, tako bi se zgodilo tudi s ptico jadralko, če ne bi mogla več leteti – bi tudi človek zunaj svojega naravnega okolja – zunaj komunikacije – ne bil več človek. Skoz komunikacijo se vključuje v družbeno okolje, skoz komunikacijo se oblikuje v osebek, skozi jo doživlja svojo afirmacijo pa tudi poraze. In to vse od rojstva do smrti. Kaj pomenijo uspehi, kaj veljajo odkritja in stvaritve, če ne moremo komunicirati z drugimi in skoz njihovo povratno odzivanje samega sebe doživljati in podoživljati kot od drugih sprejeto in cenjeno bitje? Brez tega postaja življenje prazno in zgrešeno.

Če potemtakem človek s komunikacijo vzpostavlja, razvija in razčlenjuje sebe in svoje družbeno okolje, o čemer je lucidno pisal Berlo (Berlo, 1960), potem nismo daleč od trditve, da je komunikacija dandanes mnogo pomembnejša, kot je bila v preteklosti. Danes se namreč neprestano srečujejo ljudje, ki se dotlej sploh niso poznali, katerih vzgoja in kulturni habitus sta povsem različna, pa morejo vendarle sodelovati in enakopravnih in emocionalno pozitivnih temeljih – kar je sploh pogoj skupnega sodelovanja v obojestransko korist. Zato morajo vzpostaviti

odnos medsebojnega sprejemanja in upoštevanja – brez tega je sodelovanje onemogočeno ali pa je sila težavno. Torej je *kooperacija ob različnosti* velevnik današnjega časa. Vsakdo od udeležencev ima svobodo, da zavzema negativna ali pozitivna stališča do potencialnega sodelavca. Kar pomeni, da lahko sleherni od njih sam uravnava odnos v smeri sodelovanja, k indiferentnosti ali celo sovražnosti. S tem pa se prebija v ospredje misel o vse večji pomembnosti *znanosti, ki proučuje komuniciranje, se pravi komunikologije*.

Očitno je namreč, da se v sedanjih razmerah v mnogo ostrejši obliki kot nekdaj zastavlja vprašanje, koliko so *ljudje pripravljeni* na te nove pogoje življenja in nove pogoje sodelovanja. Ali se in koliko se *zavedajo* dejavnikov v lastni komunikaciji, ki določajo tip odnosov, ki se bodo z njimi vzpostavili? V kolikšni meri so sposobni te dejavnike obvladovati? Kot pravi Littlejohn (1989, str. 3), »... bo proučevanje komunikacijske teorije raziskovalcu odprlo oči za stvari, ki jih dotlej še ni nikoli uzrl«. Iz lastnega izkustva, prav tako pa iz fundusa spoznanj, ki so zajeta v raziskovalni literaturi (npr. odkritje Batesona in njegovih kolegov o »double bind« poreklu shizofrenije, Bateson et al., 1956), vemo, da so odnosi, ki se bodo vzpostavljali med ljudmi, ki se ne poznajo, pogosto povsem nepredvidljivi. Vsakdo je verjetno že doživel primer, ko je odnos z osebo, do katere je bil tako ali drugače zainteresiran, »zdrsnil« v povsem napačno smer, čeprav mu ni bilo povsem razumljivo, zakaj se je to zgodilo. To se dogaja celo dobrim znancem in prijateljem, kaj šele ljudem, ki se slabo poznajo in pripadajo različnim narodom in kulturam. Izkušnja nas torej uči, da so nam na tem področju, kot tudi na mnogoterih drugih področjih, ki zadevajo naše komunikacijske dejavnosti, še kako potrebna znanstvena spoznanja in da se nikakor ne moremo opirati izključno na zdravorazumsko razsojanje.

Če bi zdaj te ugotovitve poskušali pretočiti v jezik znanosti, moramo reči, da deluje v formiranju odnosov dokaj neznank, ki jih v vsakdanjem življenju nismo sposobni definirati niti operacionalizirati. Manjka nam torej analiza procesov, o katerih razpravljamo – to pa je seveda pravi izziv za znanstveno angažiranje. Očitno je potrebna neka znanstvena disciplina, ki bi tovrstne probleme reševala. Ta disciplina bi nam morala svetovati glede načinov ponašanja, ki bi se jih morali ljudje v svojih srečanjih posluževati, kot tudi glede ravnanj, ki bi jih morali upoštevati, da ne bi bili nehote pahnjeni v smer negativnih in celo sovražnih odnosov; torej ravnanj, ki bi nas oropale tistega, kar nam je danes vsem najbolj potrebno, namreč polno in neovirano sodelovanje. Na srečo taka znanost že obstaja in uporaba njenih spoznanj bo zagotovo v mnogih primerih lahko preprečila neugodne učinke naših nezaveščenih ravnanj. To je *komunikologija*, znanost o komuniciranju, kakršna se je razvila do današnjih dni. Brez nepotrebne skromnosti lahko zatrdimo, da nobena znanost doslej ni namenila toliko pozornosti komunikacijski dejavnosti človeka kot temelju vzpostavljanja in razvoja odnosov med ljudmi. Dejstvo je tudi, da bi mogel redko kateri ugovarjati, da ji je uspelo v teh prizadevanjih odkriti nekatere fundamentalne dejavnike, ki delujejo v snovanju in razgrajevanju odnosov ter posredujejo hkrati tudi nekatere praktično uporabne izsledke in napotke, ki jih dognanja ponujajo. To npr. zadeva taksonomijo odnosov nasploh (Cushman in Cahn, 1985), temeljne razsežnosti odnosov (Burgoon in Hale, 1984), medsebojno percepcijo komunikantov (Laing, 1967), motivacijo v komuniciranju (npr. Burke, 1950), komunikacijske in relacijske kompetence (Spitzberg in Cupach, 1984) kot tudi vzpostavljanje odnosov (Kelly in Thibaut, 1978, Miller in Steinberg, 1975) ter njihovo razpadanje (Duck, 1982) in končno nastajanje in razreševanje konfliktov (Miller in Simons, 1974).

V tem prispevku se ne moremo podrobneje ukvarjati z zgodovino tovrstnih

intencij komunikologije, moramo pa posvetiti pozornost vsaj nekaterim, po našem mnenju pomembnim izsledkom na tej poti. To so tista odkritja, ki nam v bistvu narekujejo poti za snovanje demokratičnih odnosov prek temu ustrezne komunikacije.

Komunikologija se seveda ni lotevala že od svojega spočetka razreševanja problema vzpostavljanja kooperativnih odnosov v pretočnosti in demokraciji, kakršni so značilni za sodobni svet. Konec koncev obstaja tak svet šele zadnjih dvajset let, komunikologija pa je vendarle nekoliko starejša. Morda pod vplivom tradicije retorike ali drugače strukturirane stvarnosti izpred petdesetih let se je komunikologija ubadala prvenstveno s problemi vplivanja na ljudi z uporabo komunikacije. Sem sodijo problemi prepričevanja oz. propagande. Gre za prizadevanja sporočevalca, da navkljub volji in pristanku sprejemalca uveljavi svoja mnenja in stališča ter s tem vpliva na njegovo vedenje. Kakšen odnos se je pri tem med njima vzpostavljal, je bilo drugotnega pomena.

Za takšno manipulativno, se pravi nedemokratično znanost so bili značilni obrzci komunikacijskih procesov, ki so danes pretežno že odpravljeni. Komunikacija je bila razumljena kot enosmerno linearno vplivanje, v katerem je pošiljatelj s sporočili »obstreljeval« ciljno skupino, da bi s tem dosegel želene učinke, ki so imeli praviloma sebične cilje, npr. nakupovanje nekega proizvoda ali pa vsiljevanje neke posebne ideologije. Eden od prvih, ki je komunikacijo uporabljal v tem stilu, je bil znani ameriški komentator Walter Lippman (1921). Analiza komunikacije naj bi predvsem dognala, kateri postopki in kakšna sporočila peljejo k želenim učinkom, kaj pa je v teh prizadevanjih kontraproduktivno.

Samo kot primer naj navedem eno od prvih resnejših raziskav komunikacije, ki je bila opravljena s sodobnimi kvantitativnimi metodami, namreč projekt »People's Choice« Lazarsfelda, Berelsona in Gaudeta (izsledki so bili objavljeni leta 1948); z raziskavo so poskušali ugotoviti, kako in koliko je mogoče vplivati na volilno vedenje ljudi (gre za volitve leta 1940) s sporočili v množičnih medijih, se pravi, kakšna je učinkovitost množičnih medijev pri manipuliranju ljudi. Tudi znana Lasswellova paradigma (Lasswell, 1948) »Who, Says what, In which channel, To whom, With what effect« izraža v bistvu podoben smoter raziskovanja komunikacije.

Na srečo se je že s prvimi raziskavami, npr. Lazarsfelda in njegovih kolegov, razkrilo, da ljudje niso nekakšne ovce, da bi mogel njihove nazore usmerjati nekdo drugi – mimo njihove volje. S tem se je podrla dotlej veljavna teorija »podkožne igle«, po kateri je bilo vprašanje manipulacije nazorov in stališč volilcev zgolj vprašanje finančnih sredstev, s katerimi razpolaga neka propagandna kampanja. Že omenjeni raziskovalci, kakor tudi tisti, ki so prišli za njimi, so se srečevali z nečem, kar so poimenovali »trmasta publika« (obstinate audience); samo poimenovanje dovolj zgovorno nakazuje naravnost tedanjih raziskav. To je bila namreč javnost, ki je znala propagandistom temeljito kljubovati.

Kakor se je spreminjal svet, se je spreminjala tudi komunikologija. Prizadevanja njenih znanstvenikov in raziskovalcev so vse pogosteje odstirala hotenja ljudi po vzajemnosti, koordinaciji in kooperaciji. Ljudje so težili k medsebojnem sprejemanju, spoštovanju in priznavanju, ne pa k tekmovanju za ugled, status in moč. Zato se je tudi interes komunikologije vse bolj nagibal k odkrivanju zaprek za vzpostavljanje kooperativnih odnosov, torej odnosov, ki bi se oblikovali v korist vseh in s privolitvijo vseh udeležencev komunikacije. V tem pogledu moramo omeniti pionirska in usmerjevalna prizadevanja Kurta Lewina (1947) in J. L. Morena (1956).

Seveda je število komunikologov, ki imajo zasluge za krčenje te poti in bi jih kazalo vsaj omeniti, zelo veliko. Vendar bi za to potrebovali mnogo širši prostor, kot nam je tokrat odmerjen. Četudi tvegamo, da bomo v izboru morda krivični, bomo omenili tri skupine prispevkov, za katere vsaj zanesljivo vemo, da so v razpravi o nastanku in razvoju demokratične komunikologije nepogrešljivi. To so najprej teorije, ki izhajajo iz dokazovanja pomembnosti *predkomunikacijskega stanja* za usodo komunikacijske interakcije; na drugem mestu so teorije, ki razkrivajo *večplastnost komunikacijske transakcije* – in končno teorije, ki komunikacijo proučujejo z vidika odprtih, tako imenovanih *morfo-genetskih sistemov s pozitivnimi povratnimi zvezami*.

Pomembnost prve skupine teorij, ki so zasnovane na vlogi predkomunikacijskih situacij za uspešno demokratično komunikacijo je v tem, da nevtralizirajo nek splošno zaznaven *predsodek* glede značaja komunikacije, predsodek, ki ima zelo pomembne praktične implikacije. Velika večina ljudi je namreč v svojih komunikacijah *pozorna le na sporočila*, ki jih odpošiljajo ali sprejemajo, in to ne glede na to, ali imajo ta sporočila izključno verbalno ali pa tudi neverbalno naravo. To pa je seveda povsem kontraproduktivno, kajti interpretacija sporočil oz. njihov pomen sta dobesedno odvisna od tega, kar je bilo *že pred* tem, ko so bila emitirana, se pravi v predkomunikacijskih razmerah. V tem pogledu se komunikologija sklicuje na gestaltistično teorijo Ehrenfelta, Wertheimerja (1912), Koffke (1935) in Köhlerja (1929), po kateri moramo sporočilo pojmovati kot »figuro« na navzočem »fontu« ali ozadju. Ozadje kot predkomunikacijski dejavnik usmerja celotno komunikacijsko dejavnost udeležencev, zato je prav od tega odvisno, kako se bodo končno izrisala in kako bodo sprejeta posamična sporočila in trditve. Če je ta »font« ugoden, bo ugodna tudi interpretacija sporočila, če pa ni tako, bo učinek povsem nasproten. Če naj bi komunikacija zadostila svojemu namenu, npr., da bi prišlo med dvema osebama, ki se ne poznata oz. prihajata iz različnih kulturnih okolij, do ustvarjalnega sodelovanja, mora *najprej pravilno »razvrstiti« predkomunikacijske dejavnike*, to pa so praviloma percepcija namenov, medsebojna pričakovanja ter vzajemna definicija ali atribucija. Če so ti dejavniki izoblikovani negativno, bo izid komunikacije, ne glede na dobre namene udeležencev, povsem zanesljivo negativen.

Ta perspektiva v komunikološki teoriji potemtakem predpostavlja, da bodo ljudje, ki sodelujejo, vključevali v svojo dejavnost vrsto postopkov pred glavno komunikacijo – to pa upoštevajo le izjemno tolerantni komunikatorji. Po tem odkritju lahko to dejstvo upošteva vsakdo; s tem lahko domnevamo, da se bo verjetnost pozitivnih izidov komunikacijskih soočanj bistveno povečevala, in sicer ne glede na to, koliko so si ljudje med seboj različni in kako malo se med seboj poznajo. Glede proučevanja tega področja komunikacij velja poleg že naštetih omeniti še raziskovalce, kot so Simons (1974), Baxter (1984), Festinger (1957), Rokeach (1969) in Fishbein (1975).

Druga skupina teorij zadeva, kot smo že omenili, večplastnost komunikacijskih procesov. Tudi te teorije se spopadajo z nekaterimi obče zaznavnimi predsodki, ki ljudem preprečujejo uspešno, kolegialno komuniciranje. Tako kot npr. večina ljudi ne zaznava pomembnosti predkomunikacijskih dejavnikov, tako si tudi niso v svesti, da komunikacijo ne sestavljajo le *temeljne vsebine*, marveč tudi niz dodatnih komponent, med katerimi so nekatere celo pomembnejše od tega poglobitnega sporočila. Analiza teh dodatnih komponent razkriva, da ljudje takrat, ko razmišljajo o temah razprave, hkrati vedno govorijo tudi o svojih osebnih odnosih. To izpovedujejo skoz specifično formulacijo vsebin, skoz način in stil komunikaci-

je, skozi geste telesa, pogled ali melodijo glasu, torej skozi tisto, kar bi radi ali ne bi radi počeli (tako imenovana metakomunikacija). Celotno tedaj, ko nek ugleden profesor predava študentom o subatomskih molekulah ali o genetski strukturi nekega kromosoma, mora hkrati nehote govoriti tudi o tem, kaj si misli o poslušalcih, kako jih ocenjuje, ali pričakuje, da bodo to gradivo razumeli, koliko mu je do tega, da materijo dojamajo – in še vrsto drugih stvari; skratka *vzpostavlja nek odnos*, četudi smoter predavatelja ni bil naravnani k temu.

Prav na tem dejstvu, da razen o predmetu komuniciranja vedno komuniciramo tudi o odnosih, je zasnovan znani komunikološki paradoks, ki glasi: »Ni možno nekomunicirati« (Watzlawick et al., 1967). Celotno tedaj, ko ljudje molčijo, medsebojno komunicirajo, kar očitno razkriva zadrega, ki jo tak molk povzroča.

Kar zadeva praktični poduk za komuniciranja v demokratičnih razmerah, je ta zelo jasen: vsakdo, ki želi vzpostaviti kooperativne odnose, ne glede na to, ali z znanimi ali manj znanimi ljudmi, mora biti zelo pozoren na tisto, kar poleg temeljnega sporočila komunikacija še vsebuje. Mora torej *kontrolirati* to drugo plast komunikacije, ker bo v nasprotnem primeru razplet komunikacije zanesljivo negativen. Največ zaslug za afirmacijo teorije večplastne komunikacije imata predvsem Bateson (1956) in Watzlawick (1967) ter njuna šola Palo Alto (DeVito, 1976, Millar in Rogers, 1976 ter Parks, 1977) – pa tudi nekateri drugi raziskovalci, kot npr. Barnett Pearce (1976 in 1989).

In končno pridemo do tretje skupine teorij, teorij o odprtih morfogenetskih sistemih, ki so v sklopu obravnavane teme posebej relevantne. Prav slovenska komunikološka šola ima mnogo zaslug za njihov razvoj ter aplikacijo na komunikološkem področju. Za kaj gre pri tem in v čem so te teorije povezane z razvojem demokracije?

Obča sistemaska teorija nam omogoča, da stvarnost, vključno z družbeno dejanskostjo obravnavamo kot celoto; to celovitost lahko sicer, kadar se za to pokaže potreba, razčlenjujemo v posamične komponente in podsisteme, vendar pa je njihovo utemeljevanje in krmiljenje smotrno le tedaj, če ne *zanemarimo tudi perspektive občosti*. To pa je očitno v polnem skladu s pretočnostjo in demokratičnimi znamenji sodobnega sveta. Če pa že reflektorje te teorije namerimo na enega od posebnih razredov sistema, ki smo ga poimenovali za odprtega in morfogenetskega, potem postaja njegov pomen še tehtnejši. Odprti, morfogenetski sistemi so namreč kot celota in v vseh svojih subsystemih, močno občutljivi za vplive iz okolja, pa naj so ti vplivi znotrajsistemski ali pa zunajsistemski; kar pa je najbolj pomembno, ti sistemi se tovrstnim vplivom *prilagajajo*. To so potemtakem sistemi in podsistemi, ki svoje okolje *respektirajo*, pa najsi gre za povsem drugačno okolje posameznikov, skupin, nacij ali celo držav. Ko to perspektivo speljemo do konca, ugotovimo, da je to nič več in nič manj kot *celosten načrt sožitja na našem planetu, komunikologija pa postaja osrednji vzvod za uresničenje tega cilja*. Zasluga slovenske komunikologije je bila v tem, da je leta in leta sistematično vztrajala na tej perspektivi in jo dosledno branila. To je povsem očitno vplivalo na razvoj komunikoloških raziskovanj v jugoslovanskih središčih pa tudi v centrih zunaj naše države. Posledica tega je bila, da so se meritorni organi celo v časih prevlade enoumja odločali za presenetljivo napredne zakonske in drugačne odločitve na področju družbenega komuniciranja. Med znanstveniki na tem področju moramo vsekakor omeniti imena, kot so Bertalanffy (1968), Wiener (1961), Buckley (1968), Rapaport (1961), Ithiel de Sola Pool (1973), Ashby (1962), Koestler (1967), Deutsch (1963) in Vreg (1973, 1975, 1976, 1987, 1987a in 1990).

In ko sklepamo to našo razpravo, moremo z gotovostjo zatrditi, da je komuni-

kologija tako po svojem etosu kot tudi po tem, kaj sodobne družbe od nje pričakujejo, nedvoumno znanost, ki je v službi demokracije. Le od ljudi je odvisno, koliko bodo spoznanja, ki jih ponuja, uporabili in izkoristili za to, da bi ustvarili še nek bolj human in boljši svet.

BIBLIOGRAFIJA CITIRANIH DEL

- Asby, W. Ross (1962) »Principles of the Self-Organizing System«, v Foerster, Heinz von in George Zopf (eds.) »Principles of Self-Organization«, New York: Pergamon Press.
- Bateson, Gregory, Donald J. Jacison, J. Haley in J. Weaklund (1956) »Toward a Theory of Schizophrenia«, Behavioral Science 1, str. 251-264.
- Baxter, Leslie (1985) »Accomplishing Relationship Disengagement« v Steve Duck in Daniel Perlman (ed.) »Understanding Personal Relationships: An Interdisciplinary Approach«, Beverly Hills: Sage.
- Berlo, David (1960) »The Process of Communication«, New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Bertalanffy, Ludwig von (1968) »General System Theory: Foundations, Development, Applications«, New York: Braziller.
- Buckley, Walter (1968) »Society as a Complex Adaptive System«, v Buckley, Walter (ed.) »Modern Systems Research for the Behavioral Scientist«, Chicago: Aldine.
- Burgoon, Judee K. in Jerold L. Hale (1984) »The Fundamental Topoi of Relational Communication«, Communication Monographs 51, str. 193-214.
- Burke, Kenneth (1950) »A Rhetoric of Motives«, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Cushman Donald P. in Dudley D. Cahn (1985) »Communication in Interpersonal Relationships«, New York: SUNY Press.
- Deutsch, Karl W. (1963) »The Nerves of Government«, New York: Free Press of Glencoe.
- DeVito, Joseph (1976) »The Interpersonal Communication Book«, New York: Harper and Row.
- Duck, Steve (1982) »A Topography of Relationship Disengagement and Dissolution«, v Personal Relationships 4: Dissolving Personal Relationships. London: Academic Press.
- Evans, Christopher (1979) »The Micro Millennium«, The Viking Press.
- Festinger, Leon (1957) »A Theory of Cognitive Dissonance«, Stanford: Stanford University Press.
- Fishbein, Martin in Ajzen, Icek (1975) »Belief, Attitude, Intention, and Behavior«, Reading, Mass: Addison-Wesley.
- Kelley, H. H. in J. W.
- Thibaut (1978) »Interpersonal Relations: A Theory of Interdependence«, New York: John Wiley.
- Koestler, Arthur (1967) »The Ghost in the Machine«, New York: Macmillan.
- Koffka, K. (1935) »Principles of Gestalt Psychology«, London: Routledge and Kegan Paul.
- Kohler, W. (1929) »Gestalt Psychology«, New York: Liveright.
- Laing, R. D. (1967) »The Politics of Experience«, New York: Pantheon.
- Lasswell, Harold D. (1948) »The Structure and Function of Communication in Society«, v Liman Bryson (ed.) »The Communications of Ideas«, New York: Institute for Religious and Social Studies.
- Lazarsfeld, Paul F. Berelson, Bernard in Gaudet H. H. (1948) »The People's Choice«, New York: Columbia University Press.
- Lewin, K. (1947) »Frontiers in Group Dynamics« in »Frontiers in Group Dynamics II«, Human Relations 1 (str. 1-28 in 143-153).
- Lippman, Walter (1921) »Public Opinion«, New York: Macmillan, 1921.
- Littlejohn, Stephen, W. (1989) »Theories of Human Communication«, Belmont, California: Wadsworth Publishing Company.
- Millar, Frank E. in L. Edna Rogers (1976) »A Relational Approach to Interpersonal Communication« v Miller Gerald (ed.) »Explorations in Interpersonal Communication«, Beverly Hills: Sage Publications.
- Miller, Gerald R. in Herbert Simons eds. (1974) »Perspectives on Communication in Conflict«, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Miller, G. R. in M. Steinberg (1975) »Between People: A New Analysis of Interpersonal Communication«, Chicago: Science Research Associates.
- Moreno, J. L. (1956) »Sociometry and the Science of Man«, New York: Beacon House.
- Parks, Malcolm (1977) »Relational Communication: Theory and Research 2«, Human Communication Research 3, str. 372-381.
- Pearce, Barnett W. (1976) »The Coordinated Management of Meaning: A Rules Based Theory of Interpersonal Communication« v Miller, Gerald R. (ed.) »Explorations in Interpersonal Communication«, Beverly Hills: Sage Publications.
- Pearce, Barnett W. (1989) »Communication and the Human Condition«, Carbondale: Southern Illinois University Press.

- Pool, Ithiel de Sola (1973) »Communication Systems« v Ithiel de Sola Pool in Wilbur Schramm (eds.) »Handbook of Communication«, Chicago: Rand McNally.
- Rapaport, Anatol (1963) »Mathematical Models of Social Interaction« v Luce, R. D. Bush, R. R. in E. Galanter (eds.) »Handbook of Mathematical Psychology«, Vol. 2, New York: Wiley.
- Rokeach, Milton (1969) »Beliefs, Attitudes, and Values: A Theory of Organization and Change«, San Francisco: Jossey-Bass.
- Simons, Herbert (1974) »The Carrot and the Stick as Handmaidens of Persuasion in Conflict Situations«, v Miller, G. R. in Herbert Simons (ed.) »Perspectives on Communication in Conflict«, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Spitzberg, Brian H. in William R. Cupach (1984) »Interpersonal Communication Competence«, Beverly Hills: Sage Publications.
- Toffler, Alvin (1980) »The Third Wave«, New York: William Morrow.
- Vreg, France (1990) »Demokratično komuniciranje«, Maribor, Založba Obzorja.
- Vreg, France (1987) »Communication Systems and the Promotion of Human Right«, UNESCO, Paris.
- Vreg, France (1973) »Družbeno komuniciranje«, Maribor, Založba Obzorja, (prevедeno v hrvaščino, CIP, Zagreb 1975, in makedonščino, Skopje, 1976).
- Vreg, France (1987a) »Communication Systems, Social Change and Cultural Pluralism« v Informatologia Yugoslavica, 7, Zagreb.
- Watzlawick, Paul, Beavin Janet in Jackson Don (1967) »Pragmatics of Human Communication« A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes«, New York: Norton.
- Wertheimer, M. (1912) »Experimentelle Studien über das Sehen von Bewegungen«.
- Wiener, Norbert (1961) »Cybernetics of Control and Communication in the Animal and the Machine«, Cambridge: MIT Press.

Značilnosti razvoja britanskega tiska

Začetki tiska v Veliki Britaniji

Začetke britanskega tiska zaznamujejo razni periodično objavljeni almanahi, pamfleti in novičarska pisma (newsletter), katerim je distribucijo omogočila vzpostavitev javne pošte leta 1637. Prvi časopis je bil uradni vladni Oxford Gazette, ki je začel izhajati leta 1665. Na začetku je vlada poskušala obdržati nadzor nad tiskom; leta 1662 je bil sprejet »Licensing act«, ki je določal, da lahko v Britaniji tiska le 20 pooblaščenih tiskarjev, ki jih nadzoruje »Surveyor of the Press«. Vendar že leta 1695 parlament ni hotel več obnoviti tega zakona. V naslednjih tridesetih letih je prišlo do prvega razcveta britanskega tiska. Prvi dnevnik, Daily Courant, se je pojavil leta 1702.

Tisk je bil institucija meščanstva, vzpenjajočega razreda, ki si je najprej pridobil bogastvo in družbeno veljavo z novim načinom poslovanja na liberaliziranem nacionalnem trgu in v prekomorski trgovini, prek tiska pa je začel posegati v politiko. Dnevnik so bili najprej usmerjeni na posredovanje osnovnih informacij, ki so bile pomembne za tržno poslovanje – od zunanje političnih novic do nihanja cen in delnic. Žanr komentarjev se je najprej pojavil v periodičnem tisku. Prvi politično usmerjeni tednik je bil Weekly Review (1704), ki ga je ustanovil Daniel Defoe, znan kot avtor romana Robinson Crusoe, nekaj kasneje pa se je pojavil Examiner (1711), ki ga je vodil Johnatan Swift, avtor Gulliverjevih potovanj. To kaže na tesno povezavo med literaturo in političnim angažmajem, na zvezo med literarno in politično javnostjo. Družbeni in družabni komentar ter poročanje o gledališčih in umetnosti je začel znani Tatler. Sledila mu je cela vrsta periodičnih publikacij, ki so služile različnim interesom in okusom, npr. Genetlmas Magazine, Female Tatler, Town and Country Magazine itd. Že leta 1730 pa se je pojavil Advertiser, ki je bil najprej v celoti posvečen objavljanju oglasov, kasneje pa se je razširil tudi na splošno poročanje. Obseg oglaševanja se je začel širiti že v sredini 18. st., zato uspešen časopis takrat ni bil več za lastnika predvsem prestižno podjetje, temveč mu je prinašal tudi znaten dobiček. Pojavil se je nov tip lastništva. Na začetku so bili lastniki listov često tiskarji, ki so vodili časopis zato, da bi izkoristili kapacitete svoje tiskarne. Z naraščanjem komercialne funkcije tiska pa so lastništvo prevzeli tisti, katerih prva poslovna dejavnost je bila vodenje časopisa. Uveljavil se je tip »lastnika-urednika«, človeka, ki je list hkrati posedoval in urejal. A. J. Lee navaja, da je v prvem obdobju obstajala določena ambivalenca med poslovnimi, političnimi in prestižnimi motivi za posedovanje in vodenje časopisa. (Lee, 1980) Kot bomo pokazali, so kasneje prevladali poslovni interesi.

Da bi omejila to eksplozijo tiska, je vlada v prvi polovici 18. st. uvedla davke na tisk¹ in na oglaševanje. Kljub temu je letna naklada časopisov naraščala: 2,25 milijonov izvodov leta 1711, 7 milijonov leta 1753 in 24,5 milijonov leta 1811. (Williams, 1962) Hkrati je skušala vlada s finančnimi podporami nekaterim listom

* mag. Andrej Škerlep, asistent na katedri za novinarstvo FSPN.

¹ Davek na tisk je bil opredeljen kot »Stamp Duty«; vsak izvod časopisa je moral imeti nalepljeno davčno znamkico.

in s podkupovanjem novinarjev vplivati na politično poročanje. V drugi polovici 18. st. se je položaj tiska okrepil z ustanovitvijo pomembnih časopisov: Mornig Cronicle (1769), Mornig Post (1772) in Times (1785). Leta 1779 se je pojavil Sunday Monitor, prvi nedeljski tednik, leta 1791 mu je sledil Observer. Izboljšava poštne sistema je omogočila, da se je leta 1788 pojavil prvi večernik, Star. Na prelomu stoletja se je tisk finančno in politično toliko okrepil, da je lahko nastopal povsem samostojno, brez občasnih vladnih podkupovanj.

Že v drugi polovici 18. st. se je začela ostra borba za politično neodvisnost časopisov. Wilkes je leta 1762 v prvi številki North Briton-a zapisal: »Svoboda tiska je rojstna pravica vsakega Britanca in upravičeno jo ocenjujejo kot najbolj trdno oporo svoboščin te dežele.« (citirano po Williams, 1962) V 18. st. je potekal boj za to, da bi tisk lahko svobodno poročal o parlamentarnih debatah in jih komentiral – po prvih previdnih začetkih na začetku 18. st. in po ostrih zakonskih protiukrepih parlamenta, ki so to izrecno prepovedali kot »breach of privilege«, si je tisk to pravico postopno izboril šele v drugi polovici 18. st.. Habermas, ki obravnava zgodnji razvoj tiska v Britaniji kot primer nastajanja moderne javnosti, ga interpretira takole: »Stalno komentiranje in stalna kritika ukrepov krone in sklepov parlamenta sta tako prerasla v institucijo in spremenila javno oblast, ki je bila odslej klicana na odgovornost pred forum javnosti.« (Habermas, 1989)

Vzpon papverskega tiska in represivne strategije vlade

Leta 1801 je uvodničar v torijevskem Anti-Jacobin Review zapisal: »Že dolgo smo imeli etabliranje časopisov v tej deželi za nesrečo, ki jo je treba obžalovati. Toda od kar je z večanjem naklad njihov vpliv postal prevladujoč, vidimo v tem pravo katastrofo.« (citirano po Williams, 1962) V nemirnem času po francoski revoluciji se je vlada bala, da se bodo radikalne revolucionarne ideje prek tiska prenesle tudi v Britanijo. Zaradi preproste tehnologije je bilo tedaj mogoče izdajati časopis z relativno nizkimi stroški, zato se je na prelomu stoletja lahko pojavil tudi radikalni tisk, ki je zastopal ideje nastajajočega delavskega gibanja. Williams piše, da je tedaj prišlo do delitve na »respektabilni« in »papverski tisk«. Ker je bil »papverski tisk« napisan v jeziku, ki je bil nižjim slojem razumljiv in ker je izražal njihove interese, se je v prvi polovici 19. st. silno razmahnil. Leta 1816 je bila npr. naklada Cobbetovega radikalnega Twopenny Trash nekajkrat višja od etabliranih in spoštovanih meščanskih časopisov. Leta 1836 je imel npr. levo radikalni Weekly Police Gazette dvakrat večjo naklado kot konzervativni Sunday Times. (Curran, Seaton, 1988)

Vlada je poskušala zajeziiti vpliv politično radikalnega tiska s poostrojitvijo zakonov o »bogokletnem in puntarskem klevetanju« (blasphemous and seditious libels), kar ji je omogočilo inkriminacijo radikalne kritike. Kljub temu pa represivni posegi vlade niso bili posebno uspešni, saj je že Foxov zakon o klevetništvu (1792) prepustil odločitev o krivdi ali nedolžnosti neodvisni poroti, v katero se vlada ni mogla vmešavati. Moč porote je 1843 nadalje okrepil Zakon o klevetništvu lorda Campbella, ki je opredelil, da je javno izražanje resnice v javnem interesu, s čemer je kriterij resničnosti postal legitimna obramba pred obtožbami o puntarskem klevetništvu. Vlada je končno prišla do zaključka, da je pravna inkriminacija radikalnih urednikov in novinarjev kontraproduktivna. Ko so npr. leta 1819 sodili uredniku časopisa The Republican, je njegova naklada narasla za 50%. Leta 1849 je vrhovni javni tožilec izjavil: »Klevetnik si ne želi ničesar bolj kot

pomembne publicitete javnega sojenja na sodišču.« (citirano po Curran, Seaton, 1988)

Druga represivna strategija vlade je bilo močno zvišanje davkov na tisk – v obdobju 1789–1815 so se realno povišali za 266%. Te tako imenovane »taxes on knowledge« so močno zvišale stroške izdajanja časopisov, kar naj bi omejilo lastništvo časopisov samo na premožne predstavnike višjih razredov, ter z dvigom cen preprečilo dostop do časopisov nižjim slojem. V dvajsetih letih 18. st. je to res zmanjšalo število radikalno usmerjenih časopisov, v tridesetih pa se je pojavil »neodvisni ilegalni radikalni tisk«. V obdobju 1830–1836 so npr. samo v Londonu sodno preganjali 1130 odkritih primerov časopisov brez davčne znamkice. Vlada je morala priznati poraz, njen predstavnik pa je v parlamentu izjavil, da »je vlada uporabila vsa zakonska sredstva preganjanja, vendar pa je obstoječi zakon neučinkovit za preprečevanje neobdavčenega tiska«. (citirano po Curran, Seaton, 1988) Zares učinkovito je bilo strateško popuščanje vlade s 75% znižanjem davkov na tisk, kar je povzročilo, da so leta 1837 povsem izginili ilegalni časopisi brez davčnih znamkic, vendar pa se je istočasno povečevalo število legalnih radikalnih časopisov. Zaton radikalnega pauperskega tiska v drugi polovici 19. st. sta povzročila dva dejavnika: propad čartističnega gibanja leta 1848 in, paradoksalno, ukinitve davkov na tisk.

Liberalna teorija tiska

Novo kampanjo za reformo tiska so leta 1848 sprožili liberalni industrialci in njihov whigovski parlamentarni lobi. Zahtevali so liberalizacijo zakonske regulacije tiska s ciljem, da bi ukinili vse davke na tisk. Njihova argumentacija je bila, da svobodno izražanje mnenja v demokraciji ne sme biti cenzurirano, niti obdavčeno. Ukinitve »davkov na vednost« bo pritegnila nove investicije v časopisno in revialno založništvo, kar bo povečalo konkurenco, ta pa bo zvišala kvaliteto tiska in spodbudila tehnološki razvoj. Liberalci so politični radikalizem obravnavali kot problem neizobraženosti nižjih slojev, ki jih je treba razsvetliti. Sklepali so, da bo tisk z reformo prišel v roke odgovornim ljudem meščanskega razreda, ki bodo lahko s svojo izobrazbo in političnim prepričanjem razsvetlili nižje sloje. V tistem času se je razvila tako imenovana »liberalna teorija tiska«. ² Ker še danes nastopa kot nadvse vplivna »teorija« svobode tiska, navajamo na tem mestu nekaj njenih temeljnih postavk. Svoboda tiska je zakoreninjena v svobodi, da lahko vsakdo izdaja časopis, ne da bi bil podrejen državni cenzuri pred objavo. V bistvu »liberalne teorije« je predpostavka, da je svoboda tiska svoboda lastnikov. Lastnik ima pravico upravljati s svojim medijem tako, kot se mu zdi primerno. »Skrita roka« svobodnega trga bo poskrbela, da lastniško zasledovanje lastnih egoističnih interesov služi javnemu dobru. Svoboda objavljanja in tekmovanja na trgu, ki ni omejen z zakonsko regulativo, spodbuja raznovrstnost, odgovornost in javnomnenjsko reprezentativnost tiska. Svobodna konkurenca sama od sebe izrine slabe publikacije in povzdigne dobre. Resnica se lahko pojavi le prek igre svobodnega trga idej. Ker se po načelu svobodnega trga ponudba prilagaja povpraševanju, je

² Ne gre za teorijo v ožjem pomenu besede, saj ni bila nikdar sistematično obdelana, temveč za argumentacijo, ki so jo v parlamentu in časopisnih polemikah razvili liberalci. Povzemam jo po rekonstrukciji J. A. Leeja in J. Currana. Glej Lee, 1980; Curran, 1979; Curran, J., Seaton, 1988. O tem, zakaj so si danes v Veliki Britaniji »liberalno teorijo« tiska prisvojili konzervativci, glej Kean, 1990.

tisk reprezentativen glas ljudstva, ki zrcali široko pahljačo družbenih mnenj in interesov. Po »liberalni teoriji tiska« vzpostavi tržna konkurenca tisk, ki reflektira javno mnenje, kritično nadzoruje vlado in opravlja občo funkcijo družbene kontrole.

Industrializacija tiska

Ko so v obdobju 1853–1869 odpravili vse glavne davke na tisk, se je del napovedi liberalnih reformistov uresničil. Prišlo je do velikega preloma v razvoju britanskega tiska, ki ga zaznamuje hitra industrializacija založništva in širjenje vseh vrst publikacij. Odprava davkov je sprožila nove investicije, te pa so spodbudile tehnološke inovacije – v naslednjih tridesetih letih so uvedli rotacijski tisk, linotype, nove grafične tehnike, za zbiranje novic so začeli uporabljati telegraf, za distribucijo pa železnico. Uvajanje nove tehnologije je imelo za posledico ogromen porast fiksnega kapitala, ki je bil potreben za časopisno založništvo. To je zavrlo dostop na trg vsem tistim, ki so imeli omejena finančna sredstva. Leta 1837 je npr. radikalni Northern Star začel prinašati dobiček pri stroških manj kot 1000 funtov in pri nakladi 6200 izvodov. Leta 1918 so v Sunday Express vložili 2 milijona funtov, ki je pri nakladi 250.000 izvodov pokrtil zagonske stroške in začel prinašati dobiček. (Curran, Seaton, 1988)

Število časopisov, letno kupljenih na prebivalca, je naraslo od 6 izvodov 1850 na 182 izvodov 1920, letna prodaja časopisov pa je narasla od 85 milijonov leta 1851 na 5604 milijonov leta 1920. K temu je prispevala rast pismenosti – narasla je od 69% leta 1850 na 97% leta 1900. Porast fiksnih stroškov izdajanja je deloval kot prednost za tiste, ki so tiskali velike naklade oz. več časopisov v isti tiskarni, ker je bila njihova proizvodna cena na izvod časopisa manjša. Šele pri velikih nakladah je zaradi nove tehnologije in bolj kompleksne organizacije proizvodna cena posameznega izvoda padla. To je sprožilo vertikalno integracijo tiska, kar pomeni, da je imela velika založniška organizacija svojo papirnico, tiskarno in več časopisov in revij. Začenja se moderno obdobje tako imenovanega »verižnega lastništva« časopisov in revij. Ker so imele velike založniške organizacije manjše proizvodne stroške na izvod časopisa, so lahko bodisi zmanjšale prodajno ceno, bodisi povečale dobiček ter ga vložile v nadaljnje širjenje in dviganje kvalitete, kar je še bolj povečalo njihovo prednost pred manjšimi založniškimi hišami. Pavperski tisk, ki so ga vodili ljudje s političnimi motivi in skromnimi sredstvi, v procesu industrializacije ni mogel vzdržati konkurence velikih založniških hiš, ki so se z založništvom ukvarjale v prvi vrsti iz poslovnih razlogov.

Industrializacija tiska je povzročila spremembo tipa lastništva. V zgodnjem obdobju je prevladovalo individualno oz. družinsko lastništvo časopisov ali poslovno partnerstvo. Po zakonski reformi v petdesetih letih pa se je začel uveljavljati model delniške družbe (joint stock company), ki je omogočil pridobitev potrebne kapitala za tehnično posodabljanje in širitev poslovanja. Čeprav je model družinskega podjetja nudil popoln nadzor nad časopisom, se je mnogo starejših družinskih podjetij zaradi konkurenčnega boja za naklade, ki je potekal z nižanjem cen, spremenilo v drugi polovici 19. st. v delniške družbe. V 20. st. je postal model delniške družbe dominanten, vendar se je individualno oz. družinsko lastništvo obdržalo v formi delniških družb, v katerih ima posameznik (oz. člani rodbine) kontrolni delež delnic. V obdobju industrializacije so postali »mainstream« komercialni časopisi dobičkonosnejši, zato so začeli vanje investirati industrijalci in ban-

kirji, za katere je bilo založništvo sekundarna poslovna dejavnost. Tako nastali tisk je minimaliziral socialne razlike in konflikte ter slikal družbo kot idealizirano skupnost industrialcev in delavcev. Curran to imenuje »konsenzualno novinarstvo«, ki gradi družbeni konsenz vseh razredov in ustvarja pozitivno identifikacijo bralcev z družbenim redom. Hkrati se je v drugi polovici 19. st. večina časopisov strankarsko opredelila. V obdobju od reforme v petdesetih letih do leta 1890 je po številu časopisov najprej vodil liberalni tisk pred konzervativnim, še posebno v provinciah, nato se je tisk nagnil na stran konzervativcev, nazadnje pa je izgubil neposredno vez s strankarsko politiko. Kot dokazuje Lee, je strankarski tisk igral pomembno vlogo v transformaciji aristokratskih frakcij v parlamentu v stranke kot moderne množične organizacije. Opredelitev med liberalno in konzervativno stranko pa ni bila v nasprotju z »konsenzualnim novinarstvom«, saj je šlo za dve politični usmeritvi v okviru istega temeljnega konsenza. Indikativno je, da so se laburistični dnevnikarji pojavili šele leta 1912 (Daily Citizen, Daily Herald), vendar niso nikoli uspeli utrditi svojega položaja.

Moč oglaševanja

Ker je reforma tiska v petdesetih letih ukinila tudi davke na oglaševanje, je sledila nagla rast oglaševanja. Zaradi povečanih potreb za kapitalom in konkurenčnega nižanja prodajnih cen so časopisi postali odvisni od oglaševanja kot finančnega vira. Curran dokazuje, da se je oglaševanje pojavilo kot bistven faktor v transformaciji britanskega tiska. (Curran, 1981) Kapital od oglaševanja namreč ni bil porazdeljen vsem časopisom enako. Oglaševalci so bili industrijalci, ki so ostro nasprotovali radikalnim političnim prepričanjem, zato so oglaševali le v časopisih, ki so zastopali konzervativna ali liberalna politična stališča. V drugi polovici 19. st. je prevladoval predsodek, da nižji sloji nimajo denarja, da bi reklamirane izdelke kupovali, zato so oglaševali v časopisih s premožno publiko. Če je hotel radikalni tisk pritegniti oglaševalce, je moral omiliti svoja radikalna politična stališča in pritegniti premožnejšo publiko. Primer takšnega »komercialnega oportunitizma« je tednik Reynolds News, ki je bil v prvi polovici 19. st. ekstremno radikalen, kasneje pa je izgubil svojo kritično ost in se je začel naslanjati na kombinacijo publike tako delavskega kot srednjega razreda, svoja stališča pa je prilagodil liberalni in individualistični meščanski kritiki. Druga možnost preživetja radikalnih časopisov je bila, da so se omejili na zelo majhno publiko, na delavski geto, ter tako obdržali izgube na tako nizki ravni, da so jih lahko pokrivali z donacijami premožnejših istomišljenikov. Tretja možnost pa je bila podreitev institucionaliziranemu političnemu patronatu. Delavski Daily Herald je imel velikanske izgube, kljub temu, da je imel naklado 250.000 in je lahko preživel le tako, da ga je leta 1922 prevzela laburistična stranka kot svoj uradni strankarski časopis. Če časopis ni imel zadosti virov od oglaševanja, je večanje naklade hkrati pomenilo večanje izgube. (Curran, Seaton, 1988)

Med starim in novim novinarstvom

Reforma pravne regulacije tiska v petdesetih letih 19. st. je izboljšala pogoje respektabilnega tiska, ki je doživel nov vzpon. The Times, ki mu je naklada poskočila od 7000 izvodov v letu 1820 na 60.000 leta 1860, je z uvajanjem tehnolo-

skih inovacij in z dviganjem kvalitete novinarstva utrdil svoj položaj in postal osrednje glasilo konzervativno naravnane srednjega razreda. Uredniški format Timesa, ki je kot najuglednejši londonski dnevnik dajal ton tudi drugim, je bil v sredini 19. st. za današnja pojmovanja zelo okoren. Temeljlil je na dolgih uvodnih, »intelektualistično-tutorskih« komentarjih, obširnem povzemanju političnih govorov ter na borznih in drugih poslovnih informacijah. Njegovo občinstvo je ostalo omejeno na višji srednji razred nenazadnje tudi zato, ker je bila njegova cena 5 penijev.

Industrializacija tiska v petdesetih letih je omogočila nov fenomen – poceni časopise. Leta 1855 je začel izhajati Daily Telegraph, katerega cena je bila samo 1 peni. Spremenil je tradicionalni uredniški format: omejil je uvodnike in komentarje, uvedel krajše, udarne novice in vznemirljive naslove, kot prvi dnevnik je začel objavljati ilustracije, mnogo več prostora pa je namenil poročanju o kriminalu in škandalih ter tako imenovanim »human interest stories«. S takšnim »bolj berljivim« pristopom je ustvaril novo publiko, ki prej ni brala časopisov. Hitro je dosegel rekordno naklado, ki se je povzpela od 140.000 leta 1860 na 300.000 leta 1890. Drugi časopisi, posebno tedniki, tako imenovani »halfpenny papers«, pa niso bili samo poceni, temveč tudi ceneni. Še bolj so poudarili senzacionalistično komponento »novega novinarstva« in mu dodali novo, bolj privlačno tipografijo in grafično obdelavo. Tako je nekdanjo delitev na respektabilni meščanski in radikalni pavperski tisk nadomestila nova delitev, ki se je v 20. st. še poglobila – delitev na »quality press«, ki goji visokokvalitetno novinarstvo namenjeno eliti, ter »popular press«, ki najširšim množicam posreduje vsakovrstne senzacionalistične trivijalnosti. Kot se je 1887 ironično izrazil eden tedaj najbolj uglednih kulturnih kritikov, Matthew Arnold: »Novi žurnalizem ima mnogo takega kar ga priporoča; je poln sposobnosti, novosti, raznolikosti, senzacij, simpatij, velikodušnih instinktov; njegova velika napaka pa je, da ima pernate možgane (it is feather-brained). Stresa drzne trditve, ker želi, da bi bile resnične; če se izkaže, da so lažne, ne popravlja niti njih niti sebe; in zdi se, da ne čuti nobene potrebe, da bi se prebil do dejanskega stanja stvari.« (citirano po Lee, 1980)

Obdobje baronov tiska

Od začetka 20. st. do druge svetovne vojne se je okrepilo nekaj tradicionalnih lastnosti britanskega tiska: 1. verižno lastništvo; 2. trg, ki se neprestano širi; 3. tendenca, da nekateri časopisi postanejo na trgu dominantni. Med vojnoma so stroški izdajanja tako narasli, da se ni pojavil niti en novi osrednji nacionalni dnevnik ali tednik. Zgoraj zarisana ekonomska logika, po kateri dodatni dobiček velikim založnikom omogoča nadaljnjo krepitev njihove pozicije na trgu, je povzročila, da so se v obdobju od začetka 20. st. do druge svetovne vojne pojavili takoimenovani baroni tiska, ki so ustvarili moderen množični tisk z milijonskimi nakladami. Najbolj znani so bili bratje Harmsworth, ki so leta 1921 skupno obvladovali dnevno naklado 6 milijonov izvodov: Lord Northcliffe je posedoval The Times, Daily Mail, Weekly Dispatch in London Evening News; njegov brat Lord Rothermere je nadziral Daily Mirror, Sunday Pictorial, Daily Record, Glasgow Evening News in Sunday Mail; njun brat Sir Lester Harmsworth pa je posedoval verigo lokalnih časopisov v južni Angliji; skupaj so posedovali še založniško družbo Amalgamated Press, ki je izdajal celo vrsto revij. Njihov največji tekmeč, Lord Beaverbrook, je imel samo 4 časopise, vendar so imeli ti leta 1937 skupno dnevno

naklado 4,1 milijona izvodov. (Curran, Seaton 1988) Baroni so upravljali s svojimi časopisi povsem avtokratsko in so v njih videli podaljšek svojih političnih stališč. Sicer nobeden ni bil »lastnik-urednik«, vendar so svojim najljubšim časopisom narekovali uredniško politiko do najmanjših detajlov, tja do grafične ureditve vremenskega poročila. Do svojih uslužbencev so bili kruti in so jih odpuščali brez posebnega vzroka. Uredniki in novinarji so izgubili vso svobodo in so se morali slepo podrežati njihovemu diktatu.

V začetku stoletja so imele razne politične asociacije odločilne lastniške deleže časopisov, kar jim je omogočalo, da so vplivale na uredniško politiko. Ker so bili baroni zaradi svoje uspešnosti finančno neodvisni, so v svojih časopisih strankarsko propagando nadomestili z lastnimi konzervativnimi političnimi prepričanji. Prek svojih časopisov so se vtikali v politiko neposredno, brez povezave s strankami. Laburiste, ki so bili vladna stranka že leta 1924, so slikali kot podaljšano roko Moskve, sindikate pa kot uničevalce angleške družbe. Na drugi strani pa je Rothermere leta 1934 sprožil kampanjo v podporo britanskim fašistom. Pred drugo vojno so časopisi Northcliffa in Rothermera širili ekstremni antisemitizem in opravičevali Hitlerjev genocid nad Židi.

Zaradi ostre konkurence so bili baroni pod ekonomskim pritiskom višanja naklad. Zato so začeli privabljati bralce z loterijami, kar je zvečalo konkurenco in povišalo stroške izdajanja. V tridesetih letih se je začelo tržno raziskovanje – raziskovanje strukture in preferenc občinstva. Pokazalo se je, da največ ljudi bere zgodbe o nesrečah, zločinah, ločitvah in »human interest stories«. Na drugi strani pa so ugotovili, da imajo novice o javnih zadevah (public affairs news) podpovprečno malo bralcev. Pritisk za večanje naklad je tako pripeljal do radikalnega zmanjševanja resnih političnih in gospodarskih novic ter komentarjev. Leta 1936 je šest od sedmih časopisov posvečalo več pozornosti športu in »human interest stories« kot pa javnim zadevam. Daily Mail je npr. v letih 1927–1937 povečal pokrivanje športa s 27% na 36% celotne vsebine in znižal domače politične in ekonomske novice od 10% na 6% celotne vsebine! (Curran, Seaton, 1988) Posebno pomembno je, da so zaradi velikih investicij in finančnega tveganja tržne in reklamne agencije, ki raziskujejo interese in okuse ciljnega občinstva, v tem obdobju začele igrati ključno vlogo pri določanju uredniškega formata osrednjih časopisov.

Tisk v obdobju industrijskih konglomeratov

V povojnem obdobju je na britanski tisk močno vplival razcvet novih elektronskih medijev, predvsem televizije. V tem času so podoba britanskega tiska preoblikovali pospešeni cikli rasti in krize, v katerih so se veliki dobički menjavali z velikimi izgubami, kar je povzročilo menjanje lastnikov in izginotje mnogih časopisov. Kot navaja Williams, so se britanski mediji po vojni pod vplivom trga razvili tako, da ponujajo vsebine za vse družbene sloje, ravni izobrazbe, interese in okuse. Na področju tiska se je raznovrstnost razmahnila predvsem v revijalnem tisku. Drugačnja slika se pokaže, če pogledamo tradicionalno osrednji del tiska: dnevnik in tednik. Tu je prišlo do katastrofalnega poglobljanja razlik med kvalitetnim in popularnim tiskom, »sredinski tisk« pa je praktično izginil. Popularni dnevnik in tednik so se spremenili v ekstremno trivialne tabloide, v katerih dominirajo kriminal, škandali, družabno obrekovanje javnih osebnosti (npr. dvora in pop zvezdnikov), vsak dan obvezne »gole prsi« in senzacionalistično obravnavana politika,

večinoma konzervativne usmeritve. Williams razliko med popularnim in kvalitetnim tiskom opredeljuje takole: »Izgleda, da se formule vsebine in prezentacije utrjujejo: množice – kriminal, seks, šport, osebnosti, zabava, slike; elita – tradicionalna politika, tradicionalna umetnost, poročila o družbenih trendih.« (Williams, 1976) Tunstall pa opisuje spremembe takole: »Televizija je postala veliki zabavljač in oskrbovalec (skupaj z radiom) živih povzetkov novic. Resni časopisi so se razvili; popularni časopisi so postali tabloidni dodatki televiziji, saj njihovo jedro vse bolj tvorijo objave TV programov in z njimi povezanih člankov.« (Tunstall, 1983) Tisto, kar zares preseneča, je kontrast med višino naklad trivialnega popularnega tiska in nizkostjo naklad kvalitetnih časopisov.³ Na ključno vprašanje, zakaj toliko ljudi bere tabloide, je najbolj prepričljivo odgovoril C. Sparks z naslednjo hipotezo: na eni strani danes radio in TV posredujeta najširšemu občinstvu temeljne informacije in komentirata aktualne teme; na drugi strani se je v stabilni britanski demokraciji najširša javnost depolitizirala; sfere politike, ekonomije in elitne kulture so preveč oddaljene od vsakdanjega življenja večine prebivalstva, da bi sledili podrobnim informacijam v kvalitetnem tisku; za »plave ovratnike« so informacije, ki jih ponuja kvalitetni tisk, v vsakdanjem življenju praktično neuporabne, zato v tisku iščejo predvsem zabavne vsebine o stvareh, ki jim napolnjujejo domišljijo. (Sparks, 1988)⁴

Kvaliteten tisk, ki ima nizke naklade, a elitno publiko, se financira predvsem iz oglasov, katerih cena je nekajkrat višja kot v popularnem tisku. Prihodki od prodane naklade pa so glavni finančni vir popularnega tiska. Radikalni delavski časopisi so propadli zato, ker niso imeli niti dovolj velikih naklad niti premožne publike, ki bi pritegnila dovolj oglaševalcev. To najlepše ilustrira usoda Daily Heralda. Leta 1912 je nastal kot laburistično usmerjeni časopis, ki se zaradi pomanjkanja oglaševanja kljub veliki nakladi ni mogel obdržati, zato ga je 1922 kot svoje strankarsko glasilo prevzela laburistična stranka. Ker tudi ta ni mogla pokrivati velikih izgub, je leta 1929 korporacija Odhams odkupila 51% njegovih delnic, vložila 3 milijone funtov v njegovo preoblikovanje in novo promocijo, ter v treh letih dvignila naklado s 300.000 na 2 milijona izvodov. Vendar je po vojni kljub nakladi 1,2 milijona izvodov, ki je bila petkrat višja od takratne naklade Timesa, spet zašel v finančno krizo, ker zaradi svoje laburistične usmeritve ni imel dovolj oglasov. Leta 1964 je kontrolni delež delnic kupila International Publishing Co., spremenila ime v The Sun, ter poskušala razširiti občinstvo še na radikalno usmerjeni srednji razred. Ker to ni uspelo, ga je leta 1969 prodala avstralskemu medijskemu magnatu Rupertu Murdochu, ki ga je v nekaj letih spremenil v izjemno dobičkonosen tabloid z najvišjo naklado v Veliki Britaniji. Tržna logika je nekdanji laburistični Daily Herald spremenila v popularni The Sun, ki med golimi prsmi in škandali prodaja konzervativno politiko Margaret Thatcher.

³ Naklade v letu 1985 (v oklepaju je naveden lastnik): *Popularni dnevnik*: Sun (Murdoch) 4.1 milijona, Daily Mirror (Maxwell) 3 m., Daily Express (Stevens) 1.9 m., Daily Mail (Associated Newspapers) 1.8 m., Daily Star (Stevens) 1.4 m. *Kvalitetni dnevnik*: Daily Telegraph (Black) 1.2 m., Guardian (Guardian Newspapers) 487.000, Times (Murdoch) 478.000, Financial Times (Pearson) 234.000.

Popularni tednik: News of the World (Murdoch) 5.1 m., Sunday Mirror (Maxwell) 3 m., Sunday people (Maxwell) 2.9 m., Sunday Express (Stevens) 2.4 m., Mail on Sunday (Associated Newspapers) 1.6 m.

Kvalitetni tednik: Sunday Times (Murdoch) 1.2 m., Sunday Telegraph (Black) 736.000, Observer (Rowland).

Povzeto po Time, Stop Press! Revolution on the Fleet Street (cover story), March 17, 1986.

⁴ Treba je dodati, da se je v zadnjih tridesetih letih prepad med nakladami popularnega in kvalitetnega tiska nekoliko zmanjšal: popularni časopisi so svoj vrh dosegli v petdesetih letih, ko je naklada Daily Mirror-ja presežala 5 milijonov; upad naklade popularnega tiska pripisujejo razvoju TV. Na drugi strani se je kvalitetnemu tisku naklada nekoliko zvišala, kar pojasnjujejo s procentualnim širjenjem »belih ovratnikov«. Glej Tunstall, 1983; Sparks 1987.

Tunstall pravi, da je edino revolucijo v povojnem britanskem tisku napravil Rupert Murdoch. Poseduje tabloid Sun, popularni dnevnik z najvišjo naklado, tabloid News of the World, popularni tednik z najvišjo naklado, Sunday Times, kvalitetni tednik z najvišjo naklado in prestižni Times. Poleg tega vodi satelitski Sky Channel (4 kanali), ki se je v oktobru 1990 sicer združil s konkurenčnim konzorcijem British Satellite Broadcasting, vendar je Murdoch obdržal kontrolni delež. V Avstraliji kontrolira 60% tiska, v ZDA pa nadzira holywoodski Twentieth Century Fox, ki se ob filmski produkciji poskuša uveljaviti še kot četrti TV mreža; v ZDA poseduje tudi Triangle Publications, ki med drugim izdaja TV Guide, najpopularnejši TV tednik z naklado 17 milijonov, ter založniško hišo Harper/Collins. Tu je naštetih le nekaj najbolj znanih delov Murdochovega medijskega imperija, ki je po najnovejših podatkih vreden 20,5 milijarde dolarjev, pri čemer ima 8.2 milijarde dolarjev bančnega dolga! Njegov dolg je zaradi recesije v zadnjih mesecih sicer postal kritičen, vendar borzni analitiki napovedujejo, da se bo z reorganizacijo izlekel. (Newsweek, 1990)

Rupert Murdoch sodi med najmočnejše akterje na britanskem, avstralskem in severnoameriškem medijskem trgu. Njegov medijski imperij je tipičen primer procesa transnacionalizacije oz. globalizacije medijskih korporacij. Drug proces, ki se po vojni odvija na britanskem in svetovnem medijskem trgu, je močna koncentracija lastništva medijev. Leta 1987 so v Veliki Britaniji trije največji medijski lastniki – Murdoch, Maxwell in Stevens – nadzorovali 73% naklade dnevnega časopisja in 82% naklade tednikov v Veliki Britaniji. Koncentracija lastništva pa ne poteka samo na področju tiska – v sredini osemdesetih let je v Britaniji pet največjih korporacij nadzorovalo 40% prodaje knjig, 45% komercialnih TV programov ter 2/3 prodaje plošč in videokaset. (Curran, Seaton, 1988) Koncentracija lastništva je rezultat prisvajanja manjših podjetij s strani večjih korporacij (acquisition) oz. združevanja korporacij (merger). S transnacionalizacijo in koncentracijo lastništva je povezan še tretji proces, ki ga imenujejo proces konglomeracije korporacij, ki medije posedujejo. Po vojni je prevladala doktrina, da je najboljša strategija za zmanjšanje poslovnega tveganja pri vodenju korporacij ta, da korporacije »diverzificirajo« svoje investicije v povsem različne industrijske panoge in finančne naložbe. V obdobju med 1969 in 1986 je v Veliki Britaniji 9 multinacionalnih kompanij kupilo prek 200 časopisov in revij. En del teh korporacij je bil usmerjen predvsem na aktivnosti izven medijev, njihovi posegi na področje medijev pa so bili v nekaterih primerih prestižnega značaja. Z lastništvom prestižnih medijev, ki so sicer ustvarjali izgubo, so si ustvarile javni imidž – Lord Thomson je npr. v času svojega lastništva dnevnika Times izgubil 8 milijonov funtov. Javni imidž pa ima danes zelo veliko poslovno vrednost, tako da korporacijam pokrivanje izgub medijev prinaša poslovno korist. Tiste korporacije, ki so usmerjene predvsem na medijski trg, npr. Murdoch in Maxwell, pa so se diverzificirale tudi v druge, ne-medijske aktivnosti, npr. v industrijo plina, inženiring, transport in bančništvo. V Britaniji sta trenutno samo dva osrednja dnevnika – Guardian in Independent – ki ju ne vodijo korporacije, katerih dejavnosti so usmerjene tudi na ne-medijske trge.

Koncentracija lastništva ter transnacionalizacija in konglomeracija korporacij, ki medije posedujejo, so sicer posledice običajnih ekonomskih trendov, vendar pa je področje medijev mnogo bolj občutljivo od drugih industrij, saj ima bistvene politične in kulturne implikacije. Britanski komunikolog Graham Murdock je dokazal zmotnost tistih teorij, ki sklepajo, da velikih korporacij zaradi razpršitve lastništva med tisoče delničarjev ne vodijo več lastniki, temveč neodvisni menedžerji, katerih prvi cilj je kompetentno vodenje. V večini medijskih korporacij ima

nekdo kontrolni delež, kar mu omogoča, da prek sveta direktorjev korporacije določa strateške usmeritve ter postavlja takšne vodilne menedžerje in glavne urednike, ki te usmeritve izvajajo. Številne zgodbe o avtokratskem načinu vodenja medijskih mogotcev Ruperta Murdocha in Roberta Maxwella to nazorno dokazujejo. Verodostojnosti tiska škodujejo predvsem tisti primeri, ko vodstvo korporativnega konglomerata prepreči svojemu časopisu kritično poročanje o zadevah, ki se neposredno ali posredno dotikajo korporativnih interesov (Murdock, 1982, 1990; Curran, Seaton 1988). Obstajajo pa tudi nasprotni primeri. Harold Evans, nekdanji glavni urednik uglednega tednika Sunday Times ter kasneje dnevnika Times, v izvrstni knjigi »Good Times, Bad Times« opisuje, kako se Lord Thomson, lastnik teh dveh časopisov v šestdesetih in sedemdesetih letih, ni nikdar vtikal v uredniško politiko. Lastnik Thomson ni popustil npr. niti pred pritiski vlade, ko je urednik Evans v Sunday Timesu s timom raziskovalnih novinarjev odkril in v nadaljevanjih objavljaj resnico o ruskem agentu Kim Philbyju v vrhu britanske obveščevalne službe. Vendar pa Evans opisuje tudi to, da je Rupert Murdoch, ki je Times in Sunday Times kupil leta 1982, prelomil pogodbo o neodvisnosti urednikov, ki mu je omogočila, da je ta dva časopisa sploh lahko kupil, ter da je nazadnje zamenjal vse pomembne urednike in uredniško politiko povsem podredil svojemu diktatu. Evansova knjiga kaže, da je usoda časopisov v okovih korporativnega lastništva ambivalentna – na eni strani imajo lahko povsem neodvisno uredniško politiko, ki prakticira kvalitetno raziskovalno novinarstvo ter se pri tem spopada s političnimi in korporativnimi interesi, na drugi strani pa so lahko podrejeni diktatu interesov korporacije, katere del so.

Britanski parlament je po vojni oblikoval tri »Kraljeve komisije za tisk«, ki so raziskale probleme tiska. Curran je z podrobno analizo pokazal na notranja protislovja v zaključnih poročilih teh treh komisij. Že v poročilu prve komisije iz leta 1949 piše: na področju tiska je »monopolist s svojo selekcijo novic, z načinom poročanja in s svojim komentiranjem javnih zadev v poziciji, da določa, kaj bodo ljudje brali o dogodkih in temah dneva, s tem pa izvaja močan vpliv na njihovo mnenje.« (citirano po Curran, 1979) Kljub temu, da so se člani teh komisij zavedali problema monopolov, pa parlamentu niso predlagali učinkovitih ukrepov za njihovo odpravo. Curran je izpostavil, da so te komisije izhajale iz načel »liberalne teorije«, ki trdi, da nevidna roka svobodnega trga zagotavlja raznolikost in javnomnenjsko reprezentativnost tiska. Vendar je, kot navaja Curran, imela v volilnem letu 1983 konzervativna stranka podporo 74% tiska, na volitvah pa je dobila samo 43% glasov, kar kaže, da danes britanski tisk v političnem pogledu ne reprezentira proporcionalno mnenj in stališč britanske javnosti. (Curran, Seaton, 1988) Ta podatek kaže tudi to, da danes v Britaniji bralci ne kupujejo časopisov zaradi njihove politične usmeritve. Vendar se zdijo vzroki, zakaj so Kraljeve komisije, ki so vključevale tudi laburiste, zamižale pred konsekvencami monopolnega lastništva, jasni. Britanski tisk je postal tako velika industrija, da jo v sedanjih družbenoekonomskih pogojih lahko vodijo le še korporacije, saj nihče drug, niti država, nima dovolj kapitala. Zato so Kraljeve komisije raje zašle v protislovja, kot da bi s predlogom učinkovitih zakonov, ki bi prepovedovali monopolno lastništvo, porušile sedanjo ekonomsko strukturo britanskega tiska, ki ima dolgo historično genezo. Zaradi koncentracije lastništva bi v sedanjem trenutku uvedba učinkovite protimonopolne zakonodaje povzročila veliko razprodajo britanskega tiska in vprašanje je, koliko časopisov bi se obdržalo. Na drugi strani pa so politične in kulturne konsekvence sedanje strukture britanskega tiska povsem evidentne, in Curran upravičeno trdi, da britanski tisk doživlja vse večjo krizo legitimnosti.

Pozornost britanske politične in strokovne javnosti je trenutno usmerjena predvsem na zakonsko regulacijo TV. BBC je javna institucija, ki se financira iz naročnine, zato morajo biti njeni programi politično nepristranski in javnomnenjsko reprezentativni. Sedanja konzervativna politika M. Thatcher pa poskuša z deregulacijo komercialne TV, katera je bila do oktobra 1990 omejena na 2 kanala, ki ju je strogo nadzirala Independent Broadcasting Authority, razširiti komercialno TV in zmanjšati vpliv na neodvisnost BBC-ja. Zato se polemike okrog zakonske regulacije medijev sučejo predvsem okrog TV.⁵ A to je že druga zgodba. Pregled razvoja britanskega tiska je pomemben zato, ker najbolj jasno kaže logiko razvoja medijev na tržnih principih, ter izpostavlja današnjo neadekvatnost »liberalne teorije tiska«, ki jo nekateri prostodušno zastopajo tudi v sedanjih polemikah okrog reorganizacije slovenskih medijev.

LITERATURA:

- Curran, J., *Capitalism and Control of the Press 1800–1975*, v: *Mass Communication and Society*, ur. Curran, J., et al., London 1975
- Curran, J., *Press Freedom as Property Right: the Crisis of Press Legitimacy*, v: *Media, Culture and Society*, January 1979
- Curran, J., *The Impact of Advertising on the British Mass Media*, v: *Media, Culture and Society*, January 1981
- Curran, J., *Communications, power and social order*, v: *Culture, Society and the Media*, ur. Gurevitch, M., et al., London 1982
- Curran, J., *Culturalist Perspectives of News Organizations: A Reappraisal and a Case Study*, v: *Public Communication: The New Imperatives*, ur. Ferguson, M., London 1990
- Curran, J., Seaton, J., *Power without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain*, London 1988
- Evans, H., *Good Times, Bad Times*, London 1984
- Garnham, N., *Capitalism and Communication: Global Culture and Economics of Information*, London 1990
- Habermas, J., *Strukturne spremembe javnosti*, Ljubljana 1989
- Kean, J., *Svoboda tiska v devetdesetih*, v: *Teorija in praksa*, št. 5, 1990
- Lee, J. A., *The Origins of the Popular Press: 1855–1914*, London 1980
- Murdoch, G., *Large Corporations and the Control of the Communication Industries*, v: *Culture, Society and the Media*, ur. Gurevitch, M., et al., London 1982
- Murdoch, G., *Redrawing the Map of the Communication Industries: Concentration and Ownership in the Era of Privatization*, v: *Public Communication: The New Imperatives*, ur. Ferguson, M., London 1990
- Newsweek, Robert Maxwell: *A Raider on the Prowl* (cover story), November 30, 1987
- Newsweek, *Murdoch feels the squeeze*, October 29, 1990
- O'Malley, P., *The Invisible Censor: Civil Law and the State delegation of Press Control 1890–1952*, *Media, Culture and Society*, October 1982
- Robertson, G., Nicol, A., *Media Law*, London 1985
- Sparks, C., *The Working Class Press: Radical and Revolutionary Alternatives*, v: *Media, Culture and Society*, April 1985
- Sparks, C., *The Readership of the British Quality Press*, v: *Media, Culture and Society*, October 1987
- Sparks, C., *The Popular Press and Democracy*, v: *Media, Culture and Society*, April 1988
- Samuelson, P. A., Nordhaus, W., *Economics* (Twelfth Edition), New York 1985
- Time, *Stop Press! Revolution on the Fleet Street* (cover story), March 17, 1986
- Tunstall, J., *The Media in Britain*, London 1983
- Williams, R., *The Long Revolution*, Harmondsworth 1962
- Williams, R., *Communications*, Harmondsworth 1976

⁵ Glej Kean, 1990.

Cerkev in politika v novih razmerah

V članku *Konec nekega obdobja* sem dovolj jasno, pregledno in utemeljeno napovedal, da se zanesljivo končujejo petinštiridesetletna razmerja med katoliško cerkvijo in državo v Sloveniji (Teorija in praksa, let. XXVII, št. 3–4/1990). Takrat še niso bile opravljene aprilске skupščinske volitve, a je vendarle bilo dovolj pomenljivih znakov prihajajočih družbenih sprememb, ki so vključevali tudi razmerja med cerkvijo in politiko. V svoji analizi sem posebej opozoril, da se je proces vračanja cerkve na javno, tudi politično prizorišče, pričel v Sloveniji vsaj od začetka 1988. leta – s sicer skromnimi, zadržanimi in počasnimi koraki, a vendarle vztrajno in dovolj samozavestno. Že takrat sem bil mnenja, da je to »vračanje« cerkve v javno življenje normalno dogajanje, neodtujljivi sestavni del demokrati-zacije. Demokratični družbenopolitični sistem namreč ne more zadrževati oziroma ohranjati cerkve kot izvensistemske ustanove, kot je to veljalo prejšnja desetletja. Poskusil sem utemeljiti svojo domnevo o tem, da cerkev v novih razmerah ne bo podpirala oziroma da bo »skrajno zadržana do morebitnih pobud, ki bi nastale v znamenju zahtev po desekularizaciji javnih ustanov in uradne socialnopolitične organizacije slovenske družbe«. Bil sem mnenja, da bosta v prihodnosti v tem pogledu na preizkušnji dve temeljni vprašanji. Kot prvo sem navedel *šolsko vprašanje* oziroma »izid napovedanih procesov dezideologizacije zlasti osnovnih in srednjih šol, pa tudi univerz«. Kot drugo pa sem omenjal *versko zakonodajo* oziroma novo pravno ureditev statusa verskih organizacij in pravic, ki izhajajo iz moderno, neideološko pojmovane verske svobode.

Zdaj, ob koncu leta 1990, je naša sociološka evidenca o dogajanjih po aprilskih volitvah popolnejša in preglednost razmer mnogo jasnejša tudi v pogledu razmerij med cerkvijo in politiko. Cerkev je vsekakor že umeščena v samo središče dogajanj, kar je mnoge opazovalce presenetilo. Nekateri so izrecno izrazili ob tovrstnih spremembah nezadovoljstvo in izrekli bojazen, da bi lahko prišlo do obnove predvojnega klerikalizma, do (posredne ali neposredne) politične vladavine cerkve, njenih ustanov in duhovščine, do obnove nekakšne cerkvene države, do teokracije. Po njihovem mnenju bi cerkev morala, tako pravijo, tudi poslej ostati zunaj politike, saj bi bil v nasprotnem primeru v temelju ogrožen laični, posvetni značaj slovenske družbe in bi bilo kršeno eno od temeljnih načel sodobne države – njena ločenost od cerkve, z vsemi posledicami za državljanske pravice in svoboščine. Cerkveni predstavniki javno in odločno zavračajo očitke o namerah cerkve po obnovi njene politične vladavine, hkrati pa zahtevajo, da ima, tako kot drugod po svetu, pravico do izrekanja javne besede tudi o političnih dogajanjih – seveda na svojo odgovornost.

Tako kot se bodisi javno bodisi zasebno pojavljajo ta in podobna vprašanja (šola in verouk, pouk o verah, cerkveno premoženje, verske oddaje na televiziji,

vklučitev teološke fakultete v Univerzo itn.), vsekakor zahtevajo tudi javna razjasnjevanja, seveda pa tudi izostritev vseh tistih kriterijev, ki v sodobni, t. i. postindustrijski ali informacijski družbi veljajo za določanje obsega verske svobode in s tem za razmerje med cerkvijo in politiko. Vse to pa je, vsaj v naših razmerah, poleg primerjanja z razmerami v drugih deželah, povezano tudi z natančnim prepoznavanjem vsega, kar se je dogajalo pri nas po letu 1945.

I

Za razumevanje sedanjosti in prihodnosti je nujno še enkrat prepoznati ključne sestavine dolgo veljavne verske politike, ki je tudi pri nas imela v osnovi – kljub razlikam – vendarle iste značilnosti, kot jih je imelo ravnanje partijske države v vseh realsocialističnih družbah:

1. Sistem enopartijske vladavine je v najboljšem primeru toleriral (trpel, prenašal) obstoj različnih verskih organizacij in skupnosti. Partijska država se iz različnih razlogov ni odločala za popolno prepoved njihovega formalnega obstoja in delovanja (razen v Albaniji). Vendar je sistem vzpostavil veliko število pravnih mehanizmov za omejevanje delovanja, katerih cilj je bil tudi družbena marginalizacija verskih organizacij. Izrazito ideološko razumljen koncept svobode verskega delovanja je to svobodo omejeval v bistvu le na človekovo notranje prepričanje ter na versko obredno dejavnost znotraj cerkvenih stavb. Za enopartijski sistem je bila namreč sistemsko nesprejemljiva vsaka organizacija, ki ni bila pod njegovim nadzorom oz. ni bila izrecno dovoljena. Velike cerkve (katoliška, pravoslavna, protestantska, islamska) zato niso bile le zunajsistemske ustanove, marveč so vedno predstavljale pomemben in vpliven del družbe, ki ga sistem kljub naporom ni mogel neposredno nadzorovati niti vplivati na njegovo notranjo strukturo in še posebej ne na cerkveni nauk. Katoliška cerkev je bila za sistem še poseben izziv vsled tega, ker je bila mednarodna, svetovna organizacija z njenim hierarhičnim središčem zunaj države, na katerega še posebej ni bilo mogoče vplivati. Lahko rečemo, da je obstoj tako velikih cerkva predstavljal za fundamentalistično razlago marksizma pravzaprav stanje še nedokončane revolucije. In prav iz tega so izhajala številna postopanja partijsko-državne uprave, katerih cilj je bil dovršitev te revolucije.

2. Monopolni, avantgardni politični (komunistični) stranki, ki je ves čas vztrajala na absolutnem monopolu glede družbenega odločanja, je bilo potrebno že od samega začetka prevzema oblasti, še posebej pa v nadaljnjem razvoju, opravičevanje lastnih neuspehov oziroma težav pri graditvi nove družbe, kot so to običajno rekli. In prav zato so cerkve dostikrat igrale vlogo tako imenovanega »grešnega kozla«, ki so mu pripisovali odgovornost in krivdo za neuspehe. Sistem je namreč moral brezpogojno ustvariti zunaj samega sebe osebek odgovornosti za neuspehe, kajti v nasprotnem primeru bi bila lahko v očeh prebivalstva vprašljiva avantgardnost komunistične stranke, še zlasti pa njenega najožjega vodstva. Kot je to splošno znano, je ves čas to vlogo prevzemal tako imenovani »razredni sovražnik«. In vedno je bilo zaželjeno, da bi bil ta sovražnik kar najbolj neopredeljen, imaginaren. Odtod so bile v rabi znane besedne zveze: nacionalizem, tehnokracija, protikomunizem, protisocializem, protirevolucija in podobno. Pa vendar so v določenih obdobjih »borbe proti sovražnikom socializma« pripisovali odgovornost za lastne napake, bodisi cerkvam in duhovščini neposredno, ali pa so uporabljali priljubljene besedne zveze o klerikalizmu, klerofašizmu ali kleronacionalizmu. Razumljivo je, da so taka označevanja povzročala nove omejitve in nasilja nad verskimi organizacijami in ustanovami.

3. Prav v primeru Slovenije in Hrvaške so sistemsko proizvedene besedne zveze in ideološke prikazni o nevarnosti klerikalizma in kleronacionalizma igrale

posebno vlogo. Če namreč gledamo na stvar neprizadeto, je šlo v tem primeru za najbolj občutljivo točko sistema enopartijske vladavine: za tekmovalnost na političnem področju, za ogrožanje političnega monopola. Enostranski monopol ne vključuje le monopola ene same politične organizacije in politične ideologije, ki jo proizvajajo in uresničujejo od zgoraj navzdol, iz nezmotljivega političnega vodstva. Prav tako že načeloma izključuje vsako resno politično pobudo, ki bi prišla od spodaj navzgor, tako znotraj sistema, še bolj pa zunaj njega. Kot vemo, pa si vse cerkve povsod po svetu tako ali drugače pridržujejo pravico izrekanja moralnih sodb in stališč o vseh družbenih vprašanjih in dogajanjih. To velja zlasti za krščanske cerkve, medtem ko islam družbene ustanove vzpostavlja neposredno z uporabo načel svete knjige – korana. Zaradi značaja sistema enopartijske vladavine pa je bila vsaka politična pobuda v obliki moralnega vrednotenja družbenih in političnih dogajanj videti v očeh nosilcev sistema kot protisistemska – in zato je bila podvržena represiji. Dovoljene so bile le izjeme iz politično-taktičnih in koristoljubnih razlogov. Vladajoča elita je večkrat, zlasti kadar je šlo za pridobivanje ugleda v tujini, pa tudi zaradi notranje politične ali socialne umiritve prebivalstva, dovoljevala ali celo spodbujala cerkvene predstavnike, posamezne cerkve ali duhovniške skupine k pozitivnim političnim izjavam o delujoči politični in družbeni ureditvi. Pa vendar se je besedna zveza o klerikalizmu v načelu nanašala na poizkus artikuliranja kritičnega moralnopolitičnega premišljanja o družbeni dejavnosti, bodisi s strani državljanov kot vernikov, še posebej pa cerkvenih dostojanstvenikov. Besedna zveza o kleronacionalizmu pa je načeloma zadevala vsak poizkus javnega govora cerkve o razmerju med vero in narodom.

4. Verniki-državljeni so se lahko po določbah pravnega in političnega sistema v primerih svojih teženj po političnem delovanju vključevali le v aktivnosti obstoječih in od sistema pripoznanih družbenopolitičnih organizacij, ki so bile prav v vseh deželah realnega socializma enake, čeprav z različnimi imeni. To se je nanašalo tako na politične organizacije v ožjem pomenu besede, kot tudi na druga združenja in društva nepolitičnega ali predpolitičnega značaja. Te slike ni v ničemer spreminjalo dejstvo, da so v nekaterih vzhodnih državah (Vzhodna Nemčija, Poljska) vzdrževali nekakšen večpartijski sistem, ki pa je bil bolj okras kot resničnost. Celotna mreža družbenopolitičnih organizacij, zvez in društev je bila namreč iz središča političnega sistema strogo predpisana, tako vsebinsko kot tudi organizacijsko. Pa tudi v tem okviru sta za vernike veljali še dve dodatni omejitvi. Prva je zadevala možne načine njihovega vključevanja v socialno in politično življenje. Sistem namreč ni prenašal, kaj šele dovoljeval pri vključevanju v politiko kakršnokoli izrecno sklicevanje na religiozne vrednote ali motive. Vernik je lahko deloval politično samo kot abstraktni (krščanskih vrednot »izpraznjeni«) državljan; v skladu s sistemskim načelom, da je religiozno verovanje njegova osebna in zasebna stvar, je moral puščati svoja verska prepričanja »doma«, kadar je vstopal v politične procese. Druga, še pomembnejša omejitev pa je bila povezana z absolutnim političnim monopolom komunistične stranke. Celotna mreža družbenopolitičnih organizacij, zvez in društev je namreč lahko delovala le kot prenosni mehanizem, kot sredstvo za uresničevanje političnih ciljev komunistov. V skrajnem primeru so celo programi teh organizacij izrecno navajali istovetnost lastnih ciljev s cilji programa komunistične stranke, ki je bila izrecno ateistična organizacija. V partijskih programih je bila namreč vera bolj ali manj vedno označevana negativno; oznanjali so celo njeno smrt v svetli prihodnosti. In tako so se verniki – državljeni znašli v položaju, ko so morali delovati celo proti lastnim prepričanjem.

5. Od tod tudi utemeljena trditev o vernikih kot drugorazrednih državljenih,

o čemer sem v tej reviji pisal že pred leti. Ta oznaka je najbolj izrazito in neposredno izhajala iz avantgardne – vodilne vloge komunistične stranke. Te stranke so v deželah realnega socializma (in v nasprotju s t. i. strankami evrokomunizma po letu 1960) prevzele v svoje programe in prakso boljševisko stališče o religiji kot oviri za človekovo polnovredno vključevanje v spreminjanje družbenih razmer. V partijo kot privilegirano ustanovo vstop vernikov ni bil dovoljen. To sicer ni pomenilo, da vernikov v partiji ni bilo. Bili so (to se najboljše vidi v spremenjenem vedenju ljudi po večstrankarskih volitvah), a so svoja prepričanja skrivali. Objavljene statistike o razlogih izključevanja članov partije kažejo, da je bilo sodelovanje pri verskih obredih kar pogosto navajani razlog. Ključno pa je bilo to, da v organih, ustanovah ali središčih političnega sistema, kjer je bila osredotočena politična in družbena moč, prepoznanih vernikov praktično ni bilo. Na teh mestih in v teh vlogah je dajal sistem vdanim članom komunistične stranke popolno prednost. Verniki so bili praviloma izključeni iz vladnih ustanov in tudi pri sistemu javnih natečajev za vodilna mesta na posameznih področjih družbe zaradi »moralnopolitične kvalificiranosti« niso imeli upanja za večji uspeh, če svojih verskih prepričanj niso prikrivali ali celo začasno zatajevali. Socialna, profesionalna in politična promocija (napredovanje) vernikov kot državljanov je bila potemtakem sistemsko onemogočena. Drugačna praksa bi bila protisistemska zato, ker bi problematizirala monopol (vdanih, zvestih, predanih in samo takšnih) članov komunistične stranke.

6. V vseh deželah realnega socializma je bila razglaševana ali celo uzakonjena ideološka skovanka o znanstvenem socializmu, se pravi o znanstvenem svetovnem nazoru kot kriteriju za človeško in človekovo naprednost. To je terjalo zlasti na vzgojnoizobraževalnem področju sistematizirano in programirano »proizvodnjo« takega svetovnega nazora in nekakšno neprestano svetovnonazorsko homogenizacijo. Ti postopki in sistemska napadalnost je vernike še posebej prizadela in občutno krnila njihovo osebno svobodo. Religiozni svetovni nazor kot neznanstveni nazor je namreč v očeh sistema veljal za posebno oviro pri prodoru znanstvenega napredka in duhovnem življenju. Koncept znanstvenega svetovnega nazora so praviloma istovetili z marksističnim, kar je vključevalo če že ne teoretični, pa vsaj metodični ateizem kot obvezujoč za vzgojo in učenje. Kot teistični nazor je bil religiozni opredeljevan kot nasproten ali celo sovražen marksističnemu. Na teh izhodiščih je bil v vseh realsocialističnih državah (tudi pri nas!) bolj ali manj trdno in dosledno institucionaliziran sistem prevzgoje državljanov, katere cilj je bila prej omenjena homogenizacija. To se je v šolskem podsistemu izražalo v obliki izrecnega ali posrednega učenja tako imenovanega znanstvenega ateizma. Prav tako ne smemo prezreti bolj ali manj razvite ateistične propagande zlasti v množičnih občilih, v katerih vera dolgo časa sploh ni smela biti omenjena v pozitivnem smislu. Vse to in še marsikaj drugega je prinašalo v svet verne populacije hude psihološke posledice. Ker so bili verniki izpostavljeni stalnim pritiskom, je to izzivalo v njih tudi množična in individualna travmatična stanja, zato niso mogli sprejemati tako opevane svobodne socialistične družbe za svojo, za družbo, ki tudi njim prinaša več svobode.

Ta moj oris preteklosti, veljaven v osnovi tudi za slovenske razmere, je seveda idealnotipski. To pomeni, da je praksa kdaj pa kdaj odstopala od enopomenskih oznak. Noben, tudi totalitarno zasnovan socialni sistem ne more vsak dan stoodstotno udejanjati svojih zamisli. A vsa ta odstopanja, ki jih vsakdo od nas pozna tudi iz lastnih izkušenj in opažanj, osnovnih značilnosti ne ukinjajo. V danih razmerah je cerkev, še posebej katoliško, že sam sistem potiskal v stran, na rob,

v opozicijo. Pa tudi same cerkve so morale biti subjektivno v opoziciji do sistema, ki je načenjal njihove temelje. V skladu s svojimi tisočletnimi tradicijami pa so vse cerkve poizkušale »preživeti« tudi pod pogoji tega sistema, s čimer lahko razložimo tudi njihovo izogibanje, da bi sistemu dajale povode za represalije, oziroma njihove poizkuse, da bi si z različnimi »sporazumi« s sistemom olajšale pogoje za lastno dejavnost.

II

Po tem bežnem pregledu preteklih dogajanj je že v izhodišču premišljanja o sedanosti jasno in najbrže tudi prepričljivo, če rečemo, da odstranitev enostranskih sistemskih ovir za cerkev in vernike, do katerih je pri nas v Sloveniji prišlo pred letošnjimi aprilskimi volitvami in tudi po njih, ne pomeni samodejnega preprostega vračanja razmer, ki smo jih imeli v predvojni Sloveniji v obliki tako imenovane klerikalne politične in duhovne vladavine popolnega zlitja države in cerkve. Čeprav tudi takšna stremjenja niso izključena in bo do njih prihajalo, zaenkrat ni osnov za trditev ali napovedi, da bi celo cerkev sama to želela, saj si je ob spremembah, do katerih je prišlo po drugem vatikanskem koncilu v celotni svetovni cerkvi, tudi cerkev na Slovenskem sama nabrala dovolj naukov iz položaja, ki ga je svojčas imela. Dr. France Bučar je že leta 1988 to izkušnjo ocenil takole: »Na Slovenskem je bila cerkev (pred letom 1945, op. Z. R.) še posebej povezana z obstoječo družbeno ureditvijo, saj je ta nastala v veliki meri kot plod neposrednega sodelovanja med cerkvijo in državo, že od protireformacije naprej. Ker je v avstrijskih deželah, kamor je spadalo tudi slovensko ozemlje, protireformacijo izvajal neposredno habsburški dvor, ki se je po njeni zmagi postavil v vlogo zaščitnika cerkve, je v veliki meri razumljivo, da je ta pri nas v podpori habsburške vladavine videla tudi podporo obstoječi »krščanski« družbeni ureditvi. To istovetenje in sožitje je bohotno razcvetelo klerikalizem kot neposredno udeležbo cerkve v izvajanju oblasti, pa tudi avstrofilstvo. Oboje je predstavljalo težke menične hipoteke, ki so sicer omogočale daljši odlog, a prej ali slej so nujno prispele v izplačilo. In to se je zgodilo prav med NOB. Račun je bil nujno zelo visok. Medtem pa se je seveda nabrala tudi vrsta novih dolgov. Z Jugoslavijo je cesarski dvor sicer zamenjal srbsko kraljevski, politika, ki je slonela na že dolgo shojeni poti sodelovanja z nosilci oblasti, pa se je v bistvu nespremenjeno nadaljevala... Odpor proti Jugoslaviji v predvojnem času sicer še ni prerasel v odpor proti cerkvi, stalno pa se je povečevalo nezaupanje pa tudi nerazpoloženje proti klerikalizmu cerkve, ki je sodelovala z državo, kolikor bolj je postajalo jasno, da ta država nima pravega razumevanja niti za socialne niti za narodnostne probleme Slovencev. In ko je Jugoslavija tako hitro propadla pred prvim navalom nacifašistov, se je ta propad v veliki meri prelevil tudi v socialno psihološko hipoteko zoper cerkev. Partija jo je znala hitro in zelo dobro aktivirati in politično izrabiti«. (*Usodne odločitve*, str. 131). V tem premišljanju, ob točnem zgodovinskem orisu nastajanja slovenskega klerikalizma, tiči tudi pomembna sociološka zaznava o tem, da je za nastanek (ali obnovo) vsakršne klerikalne politične vladavine potrebno vsaj troje: ustrezna usmeritev cerkvene organizacije in še zlasti njene vodilne elite, pa tudi ustrezna struktura države in njene vodilne elite, še posebej vlade in njenih ministrov; hkrati pa bi morale biti takim usmeritvam v prid tudi slovensko javno mnenje. Vsaj zaenkrat pri nas ni izpolnjen noben od navedenih pogojev. Zato tudi nedavne prisposode v politični reviji »Mladina« o tem, da je na spravnih slovesnostih 8. julija v Kočevskem Rogu prišlo (zaradi nastopov metropolita dr. Alojzija Šuštarja in predsednika predsedstva Slovenije Milana Kučana) do poroke med

cerkvijo in državo, ne bi smeli jemati dobesedno, marveč kot bolj ali manj posrečeno domisljico o spremembah po znani, povsem drugačni preteklosti.

In če bi hoteli zdaj prepoznati in nepristransko ovrednotiti te spremembe in novosti, bi morali upoštevati vsaj naslednje:

1. Z dopolnili k slovenski ustavi iz septembra 1989 je prišlo do ukinitve doslej ustavno pravno varovane vodilne družbenopolitične vloge komunistične stranke pri vodenju in upravljanju družbe in države. Takrat je prišlo do pospešenega razpadanja partijske države z vsemi posledicami glede tistih sistemskih omejitev za državljane-vernike, ki sem jih dovolj nazorno utemeljil v prvem delu tega članka. Kot vemo, je sedaj stranka demokratične preнове, kot naslednica ZKS, samo ena od delujočih političnih strank in v povsem enakem položaju z drugimi. Monopolne politične vladavine ene politične stranke zdaj ni več. Prav tako vemo, da so prenovitelji tudi ukinili nereligioznost kot pogoj za članstvo, kar pa ima v novih razmerah za sedaj le simboličen pomen. Cerkev in verniki kot državljani se ne soočajo več le z eno stranko, marveč s pluralizmom političnih strank. Analiza volitev v letošnjem aprilu pa je pokazala, da so verniki volili liste in kandidate prav vseh političnih strank – od krščanskih demokratov do komunistov.

2. Z istimi ustavnimi dopolnili je bilo črtano iz veljavne ustave določilo, da je izpovedovanje vere človekova zasebna stvar; ostalo je le besedilo, da je izpovedovanje vere svobodno. S tem smo se približali besedilu Mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah, ki določa:

»Vsakdo ima pravico do svobode misli, vesti in veroizpovedi. Ta pravica vsebuje svobodo, imeti ali sprejeti vero ali prepričanje, po svoji izbiri in svobodno izražati svojo vero ali prepričanje posamično ali v skupnosti z drugimi, javno ali zasebno, z bogoslužjem, izpolnjevanjem verskih ali ritualnih obredov ali poučevanjem.«

Naše prejšnje določilo o zasebnosti vere je bilo dolga leta razlagano tako, da vernost nima mesta v javnem delovanju, da s tem, če kdo navzven, v javnosti, poudarja svojo vernost, na nek način le-to vsiljuje drugemu. Razlagano pa je bilo tudi tako, da so pravni mehanizmi strogo zadrževali osebno versko dejanje bodisi v človekovi notranjosti bodisi v cerkvenih prostorih. Tudi to je vplivalo npr. na izločitev teološke fakultete iz univerze in na to, da visokošolska diploma te ustanove ni imela nikakršne veljave v javnosti. Zato tudi verske besede niso mogle prodreti niti v radijske valove ali na televizijske slike. To skrajnostno in ideološko razlago zasebnosti vere, pa tudi ločitve cerkve od države, veljavna ustavna dopolnila ukinjajo. Ta preskok in sprememba, potem, ko je bilo prej versko popolnoma odsotno v javnosti, zdaj (po radijskih in televizijskih prenosih polnočnic, roške spravne slovesnosti, nagovorih škofov itd.) ustvarjata vtis in občutek, da smo postali nekakšna procerkvena država.

3. Prišlo je do ustanovitve stranke slovenskih krščanskih demokratov, ki je od strank, združenih v Demosu, dobila na aprilskih volitvah celo največ glasov, s tem pa tudi predsednika nove slovenske vlade, ki je kristjan. Obrat je bil sunkovit. Od prejšnje popolne prepovedi političnega delovanja kristjanov do legalne, množične krščanske politične stranke. Do tega je moralo priti, če smo hoteli novo, demokratično družbo. V tem smislu je, ne glede na to, kakšen odnos ima kdo od nas do te stranke, njena ustanovitev in delovanje nekaj povsem naravnega.

Krščanska politična stranka ima na slovenskih tleh bogato tradicijo, zgodovino s pozitivnimi in negativnimi prvinami, ki pa je bila po letu 1945 nasilno prekinjena. Zato je bil njen povratak v politično življenje čustveno nabit in za nekatere naravnost šokanten. Ko se bodo slovenske (strankarske) politične razmere umirile in ko

bo čustvena napetost popustila, bomo na to stranko, kot na vse druge, gledali povsem normalno in jo presojali po njenem delovanju. Pa vendar je prav pri tej stranki slovenska cerkev na preizkušnji. Zelo mamljiva je priložnost, da bi se najtesneje povezali, v skladu s tradicijo klerikalizma med obema vojnoma. Cerkev bo morala to uganko ali celo past razrešiti sama. Vsaj zaenkrat cerkveni dostojanstveniki poudarjajo privrženost političnemu pluralizmu in nasprotovanje klerikalizmu. To najprej pomeni, da strogo upoštevajo določila cerkvenega zakonika, ki duhovnikom prepoveduje prevzemanje vlog funkcionarjev ali aktivistov v katerikoli politični stranki. Nadalje to, da tudi sama cerkev sprejema načelo ločitve cerkve od države, ki pa seveda ne pomeni izločitve cerkve iz javnega življenja, kot je bilo to doslej. Končno to pomeni, da se verniki načeloma svobodno, po svoji vesti odločajo za katerokoli politično stranko in da jim cerkev ne vsiljuje samo ene. Tudi cerkev sama naj bi imela enak odnos do političnih strank; edini kriterij za večje ali manjše simpatije za eno ali drugo stranko naj bi bilo integralno spoštovanje človekovih pravic. V tem smislu tudi politična stranka s krščanskim imenom ne bi smela imeti vnaprej, za vse čase in za vse priložnosti zagotovljene cerkvene naklonjenosti ali celo podpore.

4. Morebiti je na manifestni ravni doslej vzbudilo največ zanimanja pa tudi različnih premislekov ter pomislekov javno, in lahko bi rekli tudi politično nastopanje cerkvenih dostojanstvenikov – od posamičnih škofov, škofovskih komisij do slovenske škofovske konference, vsaj od sredine leta 1988 dalje – torej po znanih dogodkih na Slovenskem ob procesu na vojaškem sodišču zoper četverico (J. B. Z. T.). S temi izjavami so se izrecno in nedvoumno izrekli v korist sproženim demokratičnim preobrazbam v slovenski družbi, utrjevanju in zaščiti človekovih in državljanskih pravic, političnemu in kulturnemu pluralizmu ter zaščiti in polni veljavi slovenske narodne in državne suverenosti. Cerkev se je pri tem sklicevala na univerzalno pravico, da kot verska ustanova izreka v skrbi za človekov in človeški napredek moralne sodbe, mnenja ter priporočila o vseh, tudi izrecno političnih vprašanjih. Dejstvo je, da ji je bila ta pravica v prejšnjem obdobju kratena. Dejstvo pa je tudi, da to pravico cerkve demokratične družbe po vsem svetu spoštujejo; to pa seveda ne pomeni, da take cerkvene sodbe, mnenja ali priporočila niso v javnosti podvržena kritični presoji in včasih zelo strogemu ugovarjanju in nasprotovanju. To navadno pomeni, da se razmere pri nas v tem pogledu le normalizirajo. Pomembne so bile pri nas izjave in sporočila nadškofijske komisije Pax et iustitia (Pravičnost in mir), ki ji predseduje ugledni teolog dr. Tone Stres. Posebnega pomena so izjave slovenskih škofov, novoletna poslаницa o odgovornosti za javno življenje, izjava o narodni spravi, ki je pripeljala tudi do slovesnosti 8. julija 1990 v Kočevskem Rogu, kot tudi znana predvolilna izjava, ki je edina naletela tudi na kritiko javnosti. Zgodilo se je namreč, da je prav zaradi vsebine te izjave (ki je na nek način moralno problematizirala zlasti komunistične kandidate) prišlo v mnogih župnijah do posredne ali neposredne cerkvene podpore kandidatom DEMOS-a. Primer samo kaže, da je politično prizorišče zelo gibljivo in občutljivo ter da bo cerkev slej kot prej v novih »skušnjavah« neposrednega vpletanja v politične igre. To pa seveda – v primerjavi z drugimi deželami – ni bila in tudi nikoli ne bo slovenska posebnost, da se na te pojave odziva tako ali drugače. Tudi na to se bomo morali navaditi.

Avtonomija in integracija v evropskem prostoru

V tem prispevku bom poizkušal osrednje zanimanje naše javnosti, ki zadeva položaj in perspektive slovenskega naroda v širšem, evropskem prostoru, postaviti v kontekst socioloških (politoloških) interpretacij teritorialne družbenopolitične organizacije in njenega prestrukturiranja. V navidezno enkratnih vprašanih bom poizkušal razkrivati tisto, o čemer je dejansko – v Evropi in svetu – nakopičeno že dosti znanja. Ključ do znanja pa je ustrezna sociološka konceptualizacija zadevne problematike. Kot osrednja pojma pri tem pa izstopata *avtonomija* (suverenost, osamosvajanje, individuacija) in *integracija* (povezovanje, medsebojna odvisnost, globalizacija), ki obenem predstavljata enotnost nasprotij in jedro družbenega razvoja (Mlinar, 1986).

Ne da bi na tem mestu povzemal in ponavljal lastne interpretacije družbenega razvoja, jo bom poizkušal le upoštevati, in sicer:

- a) v navezovanju na relevantne koncepcije in modele drugih avtorjev in
- b) v navezovanju na izkustveno realnost v Evropi in pri nas.

Tako torej poizkušam razumeti, kako in zakaj se razkrajata tradicionalna teritorialna organizacija družbenega življenja in kaj je tisto, kar jo bo nadomestilo. V ta namen je treba – precej smelo – poseči v širše časovne in prostorske okvire, kot pa jih lahko danes izkustveno preverjamo in obvladujemo. Še zlasti bom opozoril na nekatere koncepcije in razlage, ki se zdijo vsebinsko najbližje tistemu, kar štejem za jedro današnjega dogajanja, pa čeprav ga zadevajo le delno ali enostransko.

1. Regionalizem in »supranacionalizem«

Danes so še vedno v ospredju organizirane teritorialne skupnosti, kakršna je »nacionalna država«. Te pa se nenehno spopadajo s protislovnimi zahtevami: po eni strani z zahtevo po ohranjanju identitete in strukturnega vzorca, podedovane-ga iz preteklosti (npr. ohranjanje nacionalne čistosti glede na sestavo prebivalstva, jezik, kulturo), po drugi strani pa s težnjami k večji subsistemski avtonomiji in nadnacionalni (supranational) integraciji. V redistribuciji družbene in politične moči prihaja tako do sprememb v smeri decentralizacije kot tudi do sprememb v smeri še večje centralizacije v še širših teritorialnih okvirih.

Obstoječa teritorialno družbena in politična struktura v »razvitem svetu« Evrope in Amerike sta simultano podvrženi vse večjemu pritisku v dveh smereh: po eni strani k manjšim ali vsaj bolj *decentraliziranim* strukturam, obenem pa k večjim in bolj *integriranim* sistemom. Prva se izraža v regionalizmu, druga pa v »supranacionalizmu«. Podobno npr. Watts ugotavlja, da se danes povsod po svetu pojavlja dvojni pritisk, to je v smeri k *večjim političnim enotam*, ki bi bile zmožne pospeševati ekonomski razvoj in zagotavljati potrebno varnost, ter k *manjšim političnim enotam*, ki bi bile bolj občutljive v odnosu do njihovih volilcev ter zmožne izraziti lokalne posebnosti. V nasprotju s prejšnjimi pričakovanji izkušnje tako razvitih kot držav v razvoju v zadnjih desetletjih kažejo, da je razvoj na področju prometa,

družbenih komunikacij, tehnologije ter organizacije industrije povečal pritiske ne le k večjim državam, temveč tudi k manjšim. Tako kot so na eni strani značilna prizadevanja za bolj učinkovito in dinamično moderno državo, tako na drugi strani izstopajo iskanja specifične identitete. V zvezi s prvim prihaja do vse določnejšega osveščanja, da se z uveljavljanjem nove tehnologije obenem povečuje medsebojna odvisnost v svetu, kar se lahko izkaže tako v konstruktivnem kot v destruktivnem smislu. V zvezi z drugim pa gre za prizadevanja, da bi uveljavili manjše, avtonomne politične enote, ki bi bile bolj odzivne tako v odnosu do individualnega državljana kot tudi do primarnogrupnih pripadnosti glede na verske, jezikovne in kulturne vezi ter zgodovinske tradicije in način življenja, kar vse je podlaga za posebno identiteto teritorialne enote in za njeno samoupravo (Watts, v: Cameron, 1981, 3–4). V zadnji polovici 20. stoletja se vse to izrazito kaže v protislovnih političnih trendih. Tako smo hkrati lahko spremljali nastajanje supernacionalnih združenj in organizacij kot tudi (zlasti v poznih 60-ih letih) ustanavljanje vrste miniaturnih držav. Gre za paradoks, da se ravno v času, ko se ljudje najbolj jasno zavedajo vse večje medsebojne odvisnosti, obenem najbolj krepi tudi regionalna zavest znotraj političnih sistemov.

V zvezi s tem postanejo razumljivejše tudi nekatere bolj in manj znane koncepcije in modeli družbenoprostorskega prestrukturiranja. V tem smislu je še vedno aktualna, danes že povsem pozabljena, Sorokinova koncepcija kumulativnih skupnosti ter agregatov, razčlenjenih na funkcionalna združenja ter prehajanja od prvih k drugim v procesu urbanizacije. Ta koncepcija je zelo blizu danes dosti bolj popularnemu »modelu biljardnih krogel« (billiard ball model), na katerega bomo tu še posebej opozorili. Tisto, kar je Sorokin po prvi svetovni vojni proučeval še v okviru ruralne sociologije z vidika odpiranja tradicionalnih, avtarkičnih podeželskih skupnosti, se v določenem smislu in povsem ločeno od prvega ponovi na ravni proučevanja nacionalnih držav in transnacionalnih vezi številnih nevladnih (non-governmental) akterjev. V tem kontekstu pa naj še dodam: čeprav se povečuje število subjektov (skupin, institucij, drugih ljudi), od katerih posameznik postaja odvisen, se hkrati vendarle *zmanjšuje stopnja odvisnosti* od kateregakoli konkretnega subjekta. S tem ko se posameznik pojavlja v presečišču vse večjega števila različnih skupin, se dejansko povečuje njegova avtonomija (gl. tudi: Smith, 1980, 102).

2. Evropa kot skupek biljardnih krogel ali omrežje osamosvojenih subjektov?

Z vidika modela biljardnih krogel bi bila Evropa nekakšen seštevek, skupek posameznih narodov oz. nacionalnih držav, med katerimi prihaja do stikov in interakcij le na površini. Ta model implicira, da ob površinskih stikih in celo občasnih trčenjih ne prihaja do pomembnejših sprememb z vidika notranje strukture vsake države. Ker pa se danes s širjenjem informacijske in komunikacijske tehnologije povečuje medsebojna penetracija, tako da meje sistemov postajajo vse bolj prepustne, model biljardnih krogel izgublja svojo pojasnjevalno moč. Namesto stikov med nediferenciranimi celotami se krepijo in množijo transnacionalne vezi in (medsebojne) odvisnosti med vse večjim številom *osamosvojenih subjektov znotraj* vsake nacionalne države. S tem je nakazan prehod k *modelu mreže*, ki ima torej zelo podobno vlogo kot Sorokinovi »agregati, razčlenjeni na funkcionalna združenja«.

Državocentrične (state-centric) preokupacije – pa bodisi da gre pri tem za avtorje, ki so se omejevali na to raven teritorialno-politične in družbene organiza-

cije, ali za tiste, ki so na to omejenost kritično opozarjali, so močno zasenčile veliko pestrost subjektov in načinov njihovega povezovanja v transnacionalnih in globalnih okvirih. Šele Chadwick Allger (1988 idr.) je s svojimi številnimi raziskavami opozoril na *neposredne zveze* med posameznikom in svetovno družbo. Prav njegovo hkratno poudarjanje problemov v kontekstu svetovne družbe na eni strani ter procesov decentralizacije in aktivne vloge posameznikov in lokalnih skupnosti na drugi strani se najbolj približa naši interpretaciji družbeno-prostorskega razvoja.

V nekoliko drugačni terminologiji pa se na to dogajanje navezuje John Herz (v: H. Lubasz, 1964) s svojim konceptom *države kot »trde lupine«* (hard shell) v odnosu do zunanjega okolja. Država naj bi zagotavljala suverenost in bila varuh meja in teritorialne integritete. Brez nadzora nad njenim teritorijem je ogrožen obstoj države. Obenem pa je država tudi porok ekonomske avtonomije. Vendar pa je novejši razvoj, še zlasti v Zahodni Evropi, pokazal, da so morale države opuščati namero, da bi lahko same zagotavljale fizično varnost, in so tako postale odvisne od štita, ki jim ga nudijo ZDA. Dejansko so države že izgubile bistveni del svoje zaščitne funkcije, podobno kot so na ekonomskem področju, čeprav manj očitno, izgubljale svojo vlogo. V tem smislu se tudi izoblikovanje Evropske skupnosti obravnava kot odziv na vse večjo neustreznost države v kontekstu Zahodne Evrope.

Predstava o državah kot biljardnih krogih je lahko ustrezna, če predstavljajo relativno zaprte sisteme z nizko stopnjo notranje diferenciacije. To je tedaj, ko prihajajo te države v stik le: a) *na zunanjih robovih* ali pa b) *preko predstavnikov*, ki zastopajo sistem kot celoto. Takšen model pa že močno odstopa od dejanskega stanja v relativno razvitih zahodnoevropskih državah.

Na podlagi razlage (političnega) razvoja, ki sta jo predstavila Almond in Powell (1966), bi morali upoštevati, da z razvojem prihaja do vse večje

- strukturne diferenciacije
- večje avtonomije subsystemov in
- kulturne sekularizacije.

Čeprav gre pri tem za enostranskost (saj avtorja te spremembe ne pogojujeta z vzporednim procesom povezovanja, integracije), nas vendarle že takšna razlaga opozarja, da z razvojem prihaja do sprememb v tem, kdo sploh je glavni akter družbenega in političnega dogajanja. »... Na ravni relativno nediferenciranih političnih sistemov ima avtonomija subsystema povsem drugačen pomen kot pa v modernih sistemih. V piramidastih in segmentarnih sistemih podenote niso specializirane sestavine večjih in relativno integriranih celot, temveč so skoraj neodvisni politični sistemi. Tudi fevdalni sistemi, čeprav na višji stopnji diferenciacije in sekularizacije, so le ohlapno povezani skupki relativno neodvisnih patrimonialnih sistemov... V modernih demokratičnih sistemih se avtonomija subsystemov povečuje s strukturno diferenciacijo in sekularizacijo, toda v avtoritarnih sistemih se zmanjšuje« (prav tam, 307).

Ne da bi ju na tem mestu v podrobno razlagali, nam za naš namen zadostuje, da opozorimo predvsem na težnjo k večji notranji členitvi in avtonomiji subsystemov. Že iz tega pa se nakazuje implikacija, da se tudi v povezovanju preko državnih okvirov *množijo vezi različnih avtonomnih subjektov*, ki lahko zaobidejo državno posredništvo. Nacionalna država ne more več obvladovati vse kompleksnosti transnacionalnih povezav. Čim bolj se povečujejo tokovi materialnih dobrin, ljudi, kapitala in informacij, tem manj se uresničuje namera po popolnem *nadzoru* nad vsemi tokovi čez državne meje.

Če naj bi bila *neprepustnost* bistvo tradicionalne suverene države, ki jo je John Herz označil s prisposobo »trde lupine«, je očitno, da nakazani tokovi takšno suvereno državo vse bolj razjedajo. Vse teže lahko najdemo teritorij, ki bi ga obdajala »trda lupina« in uspešno ščitila pred penetracijo od zunaj. Tudi če ne gre za nasilno poseganje v prostor države, ki bi ga lahko označili kot agresijo, je treba upoštevati, da zlasti nova informacijska in komunikacijska tehnologija na široko prehajata čez prostorske ovire in tudi državne meje. V tem smislu sta nekakšna infrastruktura uresničevanja zahtev po »svobodnem pretoku informacij«. Nasproti temu pa so zagovorniki nadzora nad tem pretokom, kar naj bi obenem pomenilo zaščito nacionalne suverenosti. Mednarodna računalniška omrežja, ki omogočajo vse bolj *množične pretoke* podatkov čez državne meje (»transborder data flow«), ter satelitske komunikacije, ki omogočajo (vse bolj značilno tudi) *neposreden sprejem* številnih tujih televizijskih programov, ali pa »daljinsko zaznavanje« (remote sensing) stanja in sprememb na zemeljski površini katere koli države ipd., vse to nam kaže, kako nacionalna država *izgublja zmožnost za nadzor* in s tem suverenost nad svojim teritorijem.

3. Avtonomija in/ali integracija

Procesov (evropske) integracije ne moremo pojasniti, če jih ne povežemo s spremembami v avtonomiji subjektov, ki se vključujejo v vse širši teritorialni kontekst. Vendar pa takšno stališče ni splošno sprejeto; celo tisti, ki se osredotočajo na to razmerje, se močno razlikujejo v svojih interpretacijah, ne da bi se zavedali protislovnosti in razvojne dinamike, za katero pravzaprav gre. Nasploh pa gre za enostranska pričakovanja: v ospredju so predvsem koristi in pridobitve, ki da jih evropska integracija prinaša v primerjavi s sedanjo fragmentacijo. Pri tem so mišljeni racionalizacija, odpravljanje podvajanja različnih dejavnosti, ekonomija obsega, izpodkopavanje monopolov ipd. Ob tem pa ostaja ob strani vprašanje o »ceni« integracije. Kaj pa pri tem izgubimo? Nacionalno suverenost, avtonomijo, identiteto? Kdo pridobi in kdo izgubi?

3.1 Ničelna vsota in/ali pozitivna vsota?

Razširjene so razlage, da v tem procesu »nobeden ne izgublja«; vsakdo bo na boljšem. Jean Monnet je dokazoval, da se nacionalna suverenost zmanjšuje, kadar je ujeta v preživele oblike, tako da jo poizkušajo uveljavljati le v izoliranih »žepih«. »Da bi bila učinkovita v razširjajočem se svetu, jo je treba prenašati v širše sfere, v katerih se bo lahko zlila s suverenostjo drugih, ki so izpostavljeni istim pritiskom. V tem procesu *nobeden ne izgublja: nasprotno, vsi dobivajo novo moč*« (Fontaine, 1988, 31, podčrtal Z. M.)¹ Imamo pa tudi nasprotni ekstrem, npr.

¹ Politična gibanja, ki si prizadevajo za evropsko integracijo – še posebno v državah, ki še niso članice Evropske skupnosti – na splošno vidijo le eno plat medalje. Tako ne vidijo neskladnosti v tem, ko se hkrati zavzemajo za integracijo (Evropa brez meja) in za popolno nacionalno suverenost. Ernest Wistrich kot izraziti pristaš evropskega federalizma dokazuje, da člani skupnosti niso le ohranili svojih nacionalnih navad, tradicije in identitete, temveč so dejansko povečali svoj vpliv zunaj svojih meja. »Z njihovimi glasovanji in rotirajočimi predsedstvi dosežejo, da njihova mnenja štejejo dosti več, kot pa so kadar koli prej, ko so delovali sami zase«. Pri tem dodaja navedbo lorda Cockfielda: »Skupnost ne temelji na izgubi suverenosti, temveč na združevanju suverenosti, na njenem uveljavljanju v skupno dobro, ne pa ločeno – pogosto sebično in v škodo drugih ljudi« (Wistrich, 1989, 13).

v današnji Jugoslaviji, kjer (se zdi, da) *vsakdo* (vsaka republika ali nacionalna skupina) *izgublja*; kar v enem delu države štejejo za izraz naravne pravice do avtonomije in samoodločbe, drugi razlaga(jo) kot grožnjo proti njemu (njim) in/ali integriteti celotnega sistema. Tako je videti, da imamo opravka s čisto »igro ničelne vsote«. Ali pa še »več«, t. j. z nekakšno »negativno vsoto«: *vsakdo* je prepričan, da prispeva več kot drugi in več kot dobiva od sistema. Z drugimi besedami, *vsakdo* je izkoriščen: razviti zaradi velikega bremena v obliki obveznih prispevkov za manj razvita območja; manj razviti zato, ker plačujejo visoko ceno za industrijske proizvode na trgu brez tuje konkurence ipd.

Ob tem se zastavljajo nova vprašanja za nadaljnje raziskovanje: ali imamo tu opravka z razlikami v zaznavah, v interpretaciji, ali z dejansko variabilnostjo v odnosi med avtonomijo in integracijo glede na družbeno-strukturni kontekst v evropskem prostoru?

Z vidika paradigme družbenega razvoja, ki sem jo že predstavil na drugem mestu, se to razmerje spreminja od izključnosti v smeri k vse večji komplementarnosti oziroma vzajemnosti glede na razvojno stopnjo. Kljub takšnem dolgoročnemu spreminjanju vidimo ne le na Balkanu, temveč tudi v Zahodni Evropi, da gre tudi za odnose med deli (nacionalnimi državami) in celoto (Evropsko skupnostjo), ki jih je mogoče razumeti v smislu logike »ničelne vsote«. Ta logika je nekakšna skupna predpostavka tako »konfederalistov« kot tudi »federalistov«. Med njimi je razlika le v tem, kateri rešitvi dajejo prednost. Konfederalisti dajejo prednost nacionalni suverenosti ne glede na omejitve, ki iz tega izhajajo za integracijo. Medsebojno sodelovanje je možno samo na podlagi sporazuma in samo toliko, kolikor ne omejuje suverenosti nacionalnih držav, t. j. moči, ki jim jo daje pravica do veta. Nasprotno pa federalisti sprejemajo določeno prerazdelitev politične moči, s tem ko posamezne države združujejo svojo suverenost v okviru nadnacionalne skupnosti. Pragmatične rešitve pa poizkušajo »premostiti prepad med nacionalno avtonomijo in evropsko federacijo v postopnem procesu. Namesto da bi se morali čez noč odreči vsej svoji suverenosti, se od držav članic pričakuje, da se odrečejo dogmi o njeni nedeljivosti« (Borchardt, 1989, 25).

Ta vprašanja je v širšem kontekstu obravnaval že Robert Dahl (Dahl and Tufte, 1973; Dahl, 1989), pri čemer je poudarjal zgodovinsko težnjo, ki jo vidi v tem, »da manjše teritorialne enote prepuščajo svojo avtonomijo naslednjim večjim enotam kar v nekakšnem zaporedju. Moč in oblast manjših sistemov – vasi, manjših in večjih mest, občin, držav, provinc, regij – de facto in de jure postaneta podrejeni moči in oblasti nacionalne države. V drugi polovici 20. stoletja pa suverenost nacionalne države sama upada, s tem ko se te države začnejo vključevati v nadnacionalne organizacije, kot so OZN, skupni evropski trg, NATO, EFTA in Comecon, in sprejemati obvezujoče omejitve lastne suverenosti... Če se bo ta proces nadaljeval... se bo v prihodnosti tudi *nacionalna država* preobrazila tako, da bo postala *lokalna oblast*« (Dahl, Tufte, 1973, 129, podčrtal Z. M.).

Čeprav je takšno prikazovanje v opisnem smislu lahko točno, je vendarle tudi enostransko in zavajajoče. Ne upošteva namreč nasprotnih teženj k diferenciaciji večjih teritorialnih enot, decentralizaciji oblasti in individualizaciji vse večjega števila različnih subjektov, kar prihaja do izraza tudi v institucijah Evropske skupnosti. R. Hay (1989, 49) npr. piše: »V skoraj vsaki državi članici se sedaj pojavlja težnja k decentralizaciji in prenašanju odgovornosti s centralne uprave na druga telesa, pogosto na regionalni ravni. Skupnost se mora vključevati v ta splošni proces«.

Tisto, kar nas pri vsem tem moti, je prikrito prisotna logika odnosov »ničelne

vsote« med različnimi ravnmi v smislu, da kolikor več moči *pridobi* širša teritorialna enota, toliko *izgubi* manjša teritorialna enota. Kot smo že nakazali, je dejansko tudi to razmerje spremenljivka, ki jo je treba pojasnjevati glede na stopnjo družbenega razvoja. Dahl ne upošteva učinkov vse večje medsebojne odvisnosti v širšem prostoru, kar vodi do tega, da se povečuje tudi skupni delež vseh prizadetih tako z vidika zelenih kot tudi neželenih posledic družbenih intervencij.

3.2 Avtonomija z ločevanjem (disociacijo)

Koncept disociacije (v angleščini tudi »delinking«) je treba razumeti v kontekstu odnosov med jedrom in periferijo. Pojavil se je kot potencialni odziv svetovne periferije, da bi tako jedru onemogočila prevlado in izkoriščanje. To se lahko nanaša na mednarodno ekonomijo (Senghaas, 1977) ali kulturno avtonomijo v kontekstu globalnih komunikacij (Hamelink, 1983). Lahko pa je tudi zorni kot gledanja na odnose med avtonomijo in integracijo v Evropi.²

Da bi preseгла odnose enostranske odvisnosti, naj bi se periferna država odtegnila iz mednarodnih odnosov, ki omejujejo njen samostojni razvoj. Čeprav so disociacijo kot ekstremno avtarkijo v glavnem že zavrnil, je vendarle pred nami še vrsta pomembnih »disociacijskih« ukrepov, ki omogočajo, da se določen teritorialni sistem selektivno in prehodno distancira do zunanjega okolja.³

Nekateri konkretni primeri disociacije so se pojavili v zvezi z integracijskimi procesi v Evropi. Eden zadeva visoko ceno, ki jo je Velika Britanija plačala za to, ker se ni pridružila Evropski skupnosti že na začetku. »Britansko gospodarstvo je s tem, ko je bilo petnajst let izključeno, zaostalo in njegov vpliv na svetovne zadeve je dramatično upadel« (Wistrich, 1989, 17). Ker ni bila pripravljena sprejeti omejitev nacionalne suverenosti, je Britanija uveljavljala zamisel, da bi vzpostavili evropsko območje svobodne trgovine, kar je kasneje privedlo do ustanovitve EFTE (European Free Trade Association). Toda v manj kot petnajstih letih so Britanija, Irska in Danska že postale članice Evropske skupnosti. Tudi v drugih državah so imeli močne pridržke glede omejevanja nacionalne suverenosti in možnega povečanja zunanjih posegov. Kot smo že omenjali na drugem mestu (Mlinar, 1990, A), se je Norveška z referendumom odločila, da ostane zunaj Evropske skupnosti. Danes je postalo le še vprašanje časa, kdaj bo proces integracije absorbiral celotno skupino EFTE kot tudi preostalo območje Vzhodne Evrope.

Takšnega trenda ni mogoče povsem pojasniti, ne da bi upoštevali spremembe, ki se – vsaj navidezno – ne skladajo s splošno shemo. Te so vse bolj vidne v Sovjetski zvezi in v Vzhodni Evropi. Disociacija postaja pravzaprav nekakšen splošen vzorec za uveljavljanje avtonomije, tako kot se to npr. kaže v baltičskih republikah. Tudi Jugoslavija je dosegla višjo stopnjo avtonomije z disociacijo od Informbiroja že 1948. leta. Današnja visoka privrženost k večji avtonomiji (suverenosti) v Sloveniji ali na Hrvaškem se značilno pojavlja kot hkratna disociacija, kar se nakazuje v prehajanju od federacije h konfederaciji ali k odcepitvi od Jugoslavije.

Navedeni primeri niso v nasprotju z ugotovitvijo o omejeni vlogi disociacije, kakor se je pokazala v Zahodni Evropi. Ta omejena vloga se kaže v naslednjem:

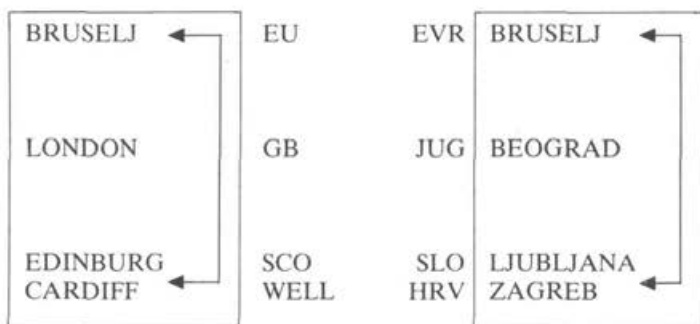
² Za podobno usmeritev gre v prizadevanjih za uveljavljanje regionalne ali lokalne avtonomije, ki se izraža v pojmu »endogeni razvoj« ali »opiranje na lastne moči« (Bassand, 1987).

³ Celso Furtado pa sicer na splošno ugotavlja, da za »skoraj vse periferne države ni več možnosti, da bi ušle gravitacijski sili industrijske civilizacije...« in »če bi sprejeli izolacionizem, to ne bi bila rešitev, strateški cilj naj bi bil čim bolj zmanjšati ceno odvisnosti in razkrivati vsa pota, ki vodijo k medsebojni odvisnosti«.

Prvič, disociacija, celo v ekstremni obliki, kakršna je odcepitev, ni absolutna (do sedaj je bila le Albanija nekakšna izjema). Dostikrat gre za nekakšno reorganizacijo povezav navzven; če so te v eni smeri prekinjene (v odnosu do enega centra), pa se intenzivirajo vezi v drugih smereh.⁴ Drugič, disociacija, kot smo že videli na primerih iz Zahodne Evrope, je omejena tudi glede na čas. Srbska blokada industrijskih izdelkov iz Slovenije je že po nekaj mesecih začela upadati. Nekateri državni ukrepi imajo seveda lahko tudi dolgotrajnejše posledice. Na splošno in vsaj hipotetično pa bi lahko rekli, da čim višja je stopnja razvoja, in še zlasti medsebojne odvisnosti, krajši je verjetni čas določene oblike disociacije. Disociacija Slovencev in Hrvatov v odnosu do Avstro-Ogrske, ki je nastopila 1918. leta, je trajala več kot 70 let. Današnja dinamika družbenih sprememb pa pogojuje dosti bolj prehodno naravo različnih oblik disociacije.

4. Teritorialna (de)hierarhizacija

Protislovne težnje spreminjanja v smeri k večji avtonomiji subnacionalnih enot in obenem k »supranacionalni« integraciji izpodkopavajo že podedovani prostorski red in teritorialno hierarhijo v Evropi. Pri tem je treba upoštevati tako proces polarizacije (bifurkacije) kot tudi medsebojno zблиževanje med individualno (lokalno) avtonomijo in globalno medsebojno povezanostjo.

Tako nekatera navidezno obrobna opažanja lahko dobijo – v okviru naše razvojne paradigme – velik pomen kot tipični pokazatelji ali pojasnjevalni dejavniki družbeno prostorskega prestrukturiranja. Tako je npr. Colin Williams (v: De Marchi in Boileau, 1982, 142) ugotovil, da tako Edinburg kot Cardiff kažeta težnjo, da bi okrepila *neposredne povezave* z Brusljem in se pri tem izognila posredniški vlogi Londona. Tudi pri nas je bila že večkrat izražena zahteva, da se mora Slovenija povezovati z Brusljem (Evropsko skupnostjo) ne preko Beograda, temveč neposredno iz Ljubljane (Rupel, 1990). Če bi sprejemali posredniško vlogo zveznih oblasti, bi to pomenilo sprejemati drugorazredni položaj v evropskem mednarodnem kontekstu. To je še posebej pomembno vprašanje v razmerah, ko gre za »večravensko periferijo« in za »statusno neskladnost« v položaju konkretne teritorialne enote glede na različna merila. Tako ima Slovenija periferni položaj

⁴ Kot je pokazala raziskava Slovensko javno mnenje, prebivalci Slovenije želijo več avtonomije, tudi če to pomeni določeno obliko disociacije (vključno z odcepitvijo) od Jugoslavije; toda hkrati želijo, da pride do intenzivnejše povezave z Zahodno Evropo (Mlinar, 1989).

v odnosu do političnega centra v Jugoslaviji, čeprav je superiorna glede na stopnjo ekonomskega razvoja. Takšna statusna neskladnost je dodatna spodbuda za uveljavljanje sprememb, s katerimi bi presegli – v evropskem kontekstu – položaj dvojne periferije.

Teritorialna dehierarhizacija se torej kaže v težnji, da se »preskočijo« določene (vmesne) ravni teritorialne družbenopolitične organizacije in krepijo neposredne vezi s čim širšim razponom teh ravni. V navedenih primerih gre za bolj neposredno vključevanje posameznih narodov (Slovencev, Hrvatov, Škotov, Valižanov) v Evropo in širši svet. Analogno pa velja tudi za lokalne skupnosti ter razne skupine in posameznike, ki odklanjajo posredništvo na vmesnih ravneh. Zalo značilna je pri tem ugotovitev, da se uveljavljanje človekovih pravic v manj razvitih (in vzhodnoevropskih) državah za kokretnega posameznika končuje na ravni njegove države; v bolj razvitih (zahodnih) državah pa npr. na mednarodnem sodišču (Mlinar, 1989).

Eno najpomembnejših sredstev, ki so na voljo perifernim enotam v njihovem prizadevanju, da bi presegle svoj podrejen položaj v odnosu do centra, je, da intenzivirajo *lateralne (tangencialne) povezave* in vzpostavijo »tangencialno koalicijo«. Evropske države se v tem smislu odzivajo na ameriško in japonsko prevlado (dejansko ali potencialno) in ustvarjajo tangencialne koalicije npr. v gospodarstvu, kulturi ali znanosti. Številne konkretne pobude za sodelovanje med evropskimi državami so odziv na nevarnost zunanje prevlade. V tem smislu in v toliko evropska integracija postane oblika tangencialne koalicije.

Periferne enote v posameznih državah imajo možnost oblikovati tangencialne koalicije tako znotraj držav ali čez državne meje. V drugem primeru npr. tri »periferne« enote, kot so Slovenija, Koroška in Furlanija–Julijska Krajina, intenzivirajo čezmejno sodelovanje in skupno nastopijo z novimi programi, s katerimi obenem sebe postavljajo v središče dogajanja (npr. organizirajo zimske olimpijske igre). Tako si torej same prizadevajo postati »središče« in preseči svoj podrejen položaj.

Njihova perspektiva torej ni avtonomija z izolacijo, temveč avtonomija z integracijo.

5. Sklepna misel

Glede na ateoretično, opisno in fragmentarno naravo večine obravnav problematike integracijskih procesov in družbeno prostorskih sprememb v Evropi, s tem prispevkom nisem hotel dodati »še več istega«. Prizadeval sem si predvsem za to, da bi aktualna vprašanja, ki se spontano porajajo, postavil v kontekst sociološkega in politološkega pojasnjevanja družbenopolitičnega prestrukturiranja tradicionalnih teritorialnih skupnosti. Pri tem sem opozoril na nekatere koncepcije iz več družboslovnih področij, ki so do sedaj ostajale povsem ob strani razprav o evropski integraciji. To je bilo med drugim pogojeno s tem, da so avtorji Evropo obravnavali bolj v konkretnem, fenomenološkem in geografskem smislu (v smislu »area studies«). Šele če presežemo takšno ozkost in – namesto enkratnosti v času in prostoru – poizkušamo konkretno problematiko *prevesti v teoretični jezik*, se nam razkrije bogastvo pomembnih spoznanj splošnejše narave.

Protislovnost razmerij med avtonomijo in integracijo v prostoru zadeva jedro celotne problematike. Pri tem pa smo ugotavljali skoraj nepregledno raznovrstnost njenih različnih pojavnih oblik. Pomen tega prispevka je predvsem v tem, da

poizkuša povečati selektivnost v obravnavi te raznovrstnosti in z usmeritvijo na tisto, kar je pri tem temeljno, povečati obvladljivost kompleksnosti, s katero se spopadamo. V tem smislu smo razgrnili pomembno konceptualizacijo, ki se le primeroma navezuje na izkustveno podlago. Toda če smo s tem nakazali vsaj okvirne vsebinske usmeritve za sistematično empirično raziskovanje in za delovanje v praksi, je bil s tem naš namen že dosežen.

LITERATURA:

- Alger, Chadwick F. (1988). *Effective Participation in World Society: Some Implications of the Columbus Study*, in: Michael Banks (ed.) *Conflict in World Society, A new perspective on international relations*, Brighton, Harvester press
- Borchardt, Klaus-Dieter (1990), *European Unification*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities
- sDahl, A. Robert (1989), *Democracy and its Critics*, New Haven
- Dahl, A. Robert, Edward Tufte (1973), *Size and Democracy* Stanford, Stanford University Press
- Fontaine, Pascal (1988), *Jean Monnet, A Grand Design for Europe*, Luxembourg, Office for Official Publication of the EC
- Furtado, Celso (1984), *Dependence in a Unified World*, in: R. B. J. Walker (ed.) *Culture, Ideology, and World Order*, Boulder, Westview Press
- Hamelink, Cess (1983), *Cultural Autonomy in Global Communications*, New York: Longman
- Hay, Richard (1989), *The European Commission and the Administration of the Community*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities
- Herz, John (1964), *Rise and Demise of the Territorial State*, v: *The Development of the Modern State*, ed. by H. Lubasz, New York: Macmillan
- Ionescu, Ghita (Ed.) (1974), *Between Sovereignty and Integration*, New York: John Wiley and Sons
- Mlinar, Zdravko (1986), *Protislovja družbenega razvoja*, Ljubljana, DE
- Mlinar, Zdravko (1989), *Individualna avtonomija in človekove pravice v razvojni perspektivi*, v: »Socializem in demokracija« (zbornik) Ljubljana, FSPN
- Mlinar, Zdravko (1990), *Evropska integracija z vidika teorije prostorsko-družbenega razvoja*, Teorija in praksa, št. 6-7
- Mlinar, Zdravko (1990), *Globalizacija, deterritorijalizacija i kulturni identiteti*, Kulturni radnik, št. 3
- Rousseau, Mark and Raphael Zariski (1987), *Regionalism and Regional Devolution in Comparative Perspective*, New York, Praeger
- Rupel, Dimitrij (1990), v *Evropo prek Beograda ali Ljubljane?* Delo, 13. January, 1990
- Senghaas, Dieter (1977), *Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik: Pladoyer für Dissoziation*, Frankfurt: Suhrkamp
- Smith, Michael Peter (1980), *The City and Social Theory*, Oxford, Basil Blackwell
- Sorokin, Pitirim et al. (eds.) (1930) *Systematic Source Book in Rural Sociology*, Mineapolis, The University of Minnesota
- Straley, Stacia (1984), *A System Approach to European Community Integration: A Teune-Milinar Model*, in: August William Smith (Ed.) *Systems Applications*, Vol. II, Society for General Systems Research, Intersystem Publications
- Taylor, A. J. P. (1956), *Habsburška monarhija, 1809-1918*, Ljubljana, DZS
- Williams, H. Colin, *Ethnic Regionalism in the Celtic Periphery* in: De Marchi Bruna and Anna Maria Boileau (1982) *Boundaries and Minorities in Western Europe*, Milano: Franco Angeli

ZDRAVKO MLINAR

Sociologija in globalizacija družbe: kako naj slepec prepozna slona?

Letošnji svetovni sociološki kongres me je še posebej pritegnil, ker je bil okvirno posvečen tematiki, ki me tudi osebno v zadnjem času zelo zanima. Uradna oznaka splošne tematske usmeritve je bila Sociologija za en sam svet: enotnost in raznovrstnost. To je dejansko pomenilo, da se je pozornost številnih prispevkov in razprav (predvsem v plenarnem delu kongresa) usmerila na proces globalizacije družbe in sociologije. S tem naj bi to srečanje spodbudilo večjo pozornost sociologov, da bi spoznavali tako dejanske spremembe v družbi v tej smeri kot tudi teoretske in metodološke implikacije tako spreminjajočega se predmeta.

Že praviloma pa se na kongresih dogaja, da opredeljena skupna tema ostaja bolj nekakšen zunanji okvir širših, bolj formalnih srečanj na kongresu, manj pa prodre v številne sekcije (raziskovalne komiteje, delovne skupine), ki dostikrat – ne glede na razpisano splošno temo – ostajajo zatopljene v svoja specifična predmetna področja. Tudi sedaj smo lahko videli, da je le manjši del referatov (kot so razvidni iz kongresnega programa ter objavljenih povzetkov) obravnaval procese globalizacije. Tokrat je to še lažje razumljivo glede na to, da tej tematiki sociologija prav do zadnjih let ni posvečala potrebne pozornosti. Tako je kongres dobil zares bolj animacijsko vlogo, kot pa da bi predstavljal bogat prikaz že doseženih spoznanj. Celo v knjigi, ki sta jo – kot urednika – za kongres pripravila Martin Albrow in Elizabeth King – *Globalizacija, znanje in družba*, Sage, 1990 in je bila razdeljena udeležencem, ni novih prispevkov na to temo, temveč je le ponatis izbranih člankov, ki so bili že dotlej objavljeni v reviji *International Sociology*, ki jo izdaja ISA.

Ob vsej klasični dediščini velikih teoretskih sistemov, ki so si prizadevali, da bi bili vseobsegajoči, je sociološko raziskovanje v preteklih desetletjih v svetu in pri nas vendarle močno zaostajalo za procesom globalizacije v družbi.

Tako angloameriški empirizem kot tudi »marksistični«*»* aprioristični konstruktivizem nista primerno izhodišče za proučevanje dejanskih procesov internacionalizacije in globalizacije v svetu. Tudi blokovska delitev sveta in potenciranje ideoloških razlik sta prispevala svoje.

Pri nas smo sicer že konec petdesetih let dobili za tedanje razmere tehtno študijo, ki jo je objavil Ante Fiamengo, z naslovom *Kozmopolitizem in proletarski internacionalizem*. Vendar je to delo nastalo, še preden je bila sociologija pri nas povsem priznana, torej nekako zunaj oz. mimo sociologije. Nekaj let kasneje (1965) je v okviru Ameriškega sociološkega združenja Wilbert Moore pozval k oblikovanju »*globalne sociologije*«. Zastavil je vprašanje, ali smo že prišli do tiste stopnje v povezovanju celotnega sveta, ko lahko govorimo o eni sami civilizaciji, in če da, v kakšnem pogledu (glej: *Global Sociology: The World as a Singular*

System, AIS, 1966, No. 5). Globalna sociologija naj bi bila odziv na dejstvo, da je življenje posameznika, kjerkoli že je, pod vse večjim vplivom dogodkov in procesov od vsepovsod.

Vendar je značilno, da so bila takšna razmišljanja še kasneje dosti bolj prisotna v politoloških proučevanjih mednarodnih odnosov in v »mednarodni ekonomiji« kot pa v sociologiji. Nasploh pa so se v družboslovju v tem stoletju pretežno omejevali na raziskovanja znotraj nacionalnih okvirov, kar je spremljala tudi temu ustrežna etnocentrična miselnost. Kot je bilo že večkrat ugotovljeno, sta se npr. Weber in Durkheim medsebojno ignorirala in pri tem nista odstopala od prakse svojih kolegov. Martin Albrow je z natančnejšo razčlenitvijo razkril, da gre v teku časa za podobna »cik-cak« nihanja, kot sem jih pred časom ugotovil za povojno obdobje v Jugoslaviji. Tako je identificiral pet značilnih faz:

1. »Univerzalizem« klasične faze sociologije, ko je prevladovalo mnenje, da gre za znanost o (in za) celotnem(o) človeštvu(o) na podlagi večno veljavnih načel in zakonitosti (Comte, Spencer, Lester, Ward).

2. »Nacionalne sociologije« v času ustanovitve sociologije na profesionalni podlagi in v institucionalnih okvirih, npr. v Nemčiji, Franciji, ZDA; profesionalni stiki so bili omejeni na nacionalne meje.

3. »Internacionalizacija« je sledila kot odziv na polom nacionalističnih ideologij po obeh svetovnih vojnah in se med drugim kaže v ustanovitvi UNESCO-a in Mednarodnega sociološkega združenja (1949) ipd.

4. »Podomačenje« (indigenisation) se pojavi v sedemdesetih letih predvsem kot odziv in odpor tretjega sveta na enosmerne vplive ter penetracijo dominantnih modelov iz prvega sveta. Zagovorniki podomačenja so opozorili na paradoks, »ko tretji svet gleda nase pretežno z zahodnimi očmi«, ter poudarjali posebnosti nacionalnih kulturnih tradicij, ki lahko obogatijo spoznavni proces v okviru sociologije.

5. »Globalizacija« je zadnja, čeprav ne končna faza, s katero je treba računati. Pri tem ne gre več predvsem za povezovanje nacionalnih organizacij sociologov, temveč za svobodo posameznih sociologov, da delajo z drugimi posamezniki kjerkoli na svetu in da upoštevajo svetovne procese, znotraj katerih in na katere delujejo, ne glede na nacionalne meje. Globalizacija sociologije se pojavlja znotraj širšega procesa »globalizacije zavesti« ali »globalizacije kulture« (na kongresu je bila npr. prvič predstavljena knjiga Mika Featherstona, ured., »Globalna kultura«, Sage, 1990).

Tako se sedaj postavlja zahteva po sociologiji kot globalni družboslovni disciplini, kar naj bi dosegli s tem,

- a) da to dejavnost opravlja svetovna skupnost družboslovcev,
- b) da je usmerjena na inkluzivni proces družbenega spreminjanja, na globalizacijo, in
- c) da opravlja vzgojno-izobraževalno vlogo v utrjevanju mednarodne in globalne zavesti (Albrow).

Čeprav danes še ne moremo govoriti o nekakšni že povsem izoblikovani globalni družbi, temveč – kot je na kongresu opozorila tudi dosedanja predsednica ISA Margaret Archer – le o nastajanju takšnega svetovnega sistema, torej o procesu globalizacije, je vendarle značilno, da spoznavni proces zaostaja za dejanskim stanjem v družbi. Množica raziskovalcev deluje ločeno v ozkih, zaprtih problem-skih ali subdisciplinarnih področjih. Na kongresu smo imeli 42 raziskovalnih komitejev oz. sekcij ter delovnih skupin, pa še vrsto ad hoc sej idr., tako da je šlo skupno za več kot 500 tematskih razprav.

Te velike razčlenjenosti ne bi kazalo kar a priori ocenjevati kot nekaj negativnega. Gre bolj za to, da ob tej veliki raznovrstnosti ni (bilo) v sociološkem delovanju (na kongresu in nasploh) tudi temu ustreznega medsebojnega povezovanja, integracije oz. sinteze. V zvezi s tem je značilno, da med dvainštiridesetimi sekcijami vse doslej ni bilo nobene, ki bi se primarno posvečala sociološki teoriji. Tudi v tem se verjetno kaže dejstvo, da ideološka razcepljenost do sedaj sploh ni zagotavljala skupnega imenovalca za dialog na tako splošni ravni. Zdaj pa je Piotru Sztompki iz Krakowa in Jeffreyju Alexandru iz Los Angelesa uspelo uresničiti njuno pobudo, tako da je bila končno ustanovljena tudi sekcija za sociološko teorijo. V takšnih okoliščinah je razumljivo, da se ponavlja stara praksa, da na kongresih prihaja do *agregiranja* posameznih spoznanj (ta bi že sicer lahko bila dostopna tudi v pisni obliki), ne pa do dialoga in sinteze, ki terjata neposredno prisotnost in intenzivno osebno vključenost sodelujočih. Pravzaprav bi bilo preveč pričakovati, da bi lahko takšno množico različnih prispevkov že v kratkem času (recimo v dveh urah) povezali v koherentno celoto.

V zvezi s tem smo že na prejšnjem kongresu v New Delhiju v imenu FSPN ter Instituta za sociologijo iz Ljubljane dali pobudo, da bi v Ljubljani ustanovili ustrezno središče za shajanje sociologov z vsega sveta, kjer bi lahko v manjših delovnih skupinah bolj poglobljeno, bolj sproščeno in z večjim kumulativnim učinkom razpravljali o posameznih temah, še zlasti o tistih, za katere bi lahko rekli, da so »na špiči« stroke. Prav ta naša pobuda je bila po prvotni precejšnji zadržanosti in nezaupljivosti sedaj soglasno sprejeta pod imenom Mednarodni sociološki inštitut (ISI). Imel bo dva dela: »raziskovalni forum« v tem smislu, kot smo ga že nakazali (delovne skupine raziskovalcev), in »letno šolo« na podiplomski ravni. Dokončna odobritev te zamisli je sicer zelo zavezujoča za naše sociologe in za Slovenijo, obenem pa je – vsaj potencialno – naš najbolj neposreden in konkreten vstop v jedro svetovnega sociološkega dogajanja. Namesto da bi se s periferij trudili slediti dogajanju v svetu, to dogajanje samo postavimo v naš prostor. To pa ne le ad hoc kot enkratno dejanje (Beograd je npr. predstavil svojo kandidaturo, da bi v Centru Sava organizirali prihodnji kongres), temveč kot trajnejšo aktivnost, ki bo lahko več prispevala k internacionalizaciji tako naše sociologije kot našega družbenega okolja.

Ob večji *strpnosti* do različnosti (ki ni več sinonim za sovražnost) in večji dostopnosti družbene raznovrstnosti celega sveta ter različnih teoretskih in metodoloških rešitev se sicer lahko celo poveča nepreglednost in neobvladljivost celote. Archerjeva je (nekoliko poenostavljeno in ne povsem točno) zaostriła problem, ko je rekla, da sta se v zadnjih treh desetletjih razvoj sveta in sociologija gibala v povsem nasprotnih smereh. Namreč tako, kot se je krepila globalizacija v družbi, tako so se povečevali tudi dvomi v sociologijo in njen namen spoznavati splošno veljavne družbene zakonitosti; v ospredje so stopile raznovrstnost, lokalnost, neprimerljivost ipd.

Vendar pa danes postaja očitno, da pospešene globalizacije družbe, še posebej pod vplivom nove informacijske in komunikacijske tehnologije, ne moremo zajeti v spoznavne okvire, ki ostajajo na ravni fragmentarnosti. Saj bi to pomenilo, da se kot raziskovalci najdemo v vlogi slepca, ki poizkuša prepoznati slona. Osrednja dinamika današnjega družbenega dogajanja bi tako postajala vse manj spoznavna.

Kongres v Madridu lahko štejem kot spodbudo k hitrejšemu ozaveščanju dejstva, da na pragu informacijske dobe objektivne družbene spremembe prehitevajo do sedaj utrjene okvire spoznavanja in odločanja. To je izziv in prvi korak, da

v spremenjenih razmerah konkretnije opredelimo naloge in program delovanja znotraj sociologije; z njeno pomočjo pa tudi v našem ožjem in širšem družbenem okolju.

VJERAN KATUNARIČ

Sociologija (še) v kleščah politične presoje

1. Sistemska teorija. Hegemonija in odvisnost med državami. Teorija in raziskave o etnično-nacionalnih odnosih – s posebnim ozirom na politične spremembe v Vzhodni Evropi.

Na simpoziju o sistemske teoriji je bilo malo udeležencev. Uvodničarji, med katerimi sem poznal le K. D. Baileya, so predstavili nekatere svoje konceptualne fineše, ki zadevajo možnosti interpretacije družbenih procesov v kategorijah sistemske teorije. Zaznavna je bila težnja, da se interpretacija nekoliko bolj poenostavi. Glede na to in pa izkazani interes med udeleženci se zdi, da prevzema primat na splošni teoretski ravni teorija racionalnega izbora; v nasprotju s prej omenjenim simpozijem je bil ta drugi množično obiskan – udeležili so se ga tudi znanstveniki svetovnega slovesa. Skratka, velika imena pritegujejo poznavalce ter spodbujajo produkcijo socioloških del, vplivajo na izbiro tem in ustvarjajo interpretativne modele, ki jih potem drugi na široko posnemajo.

Na simpoziju o hegemoniji in odvisnosti med državami, ki je bil tudi zelo dobro obiskan, sta največ pozornosti požela Johan Galtung in Immanuel Wallerstein, ki sta predstavila svoja videnja novo nastajajočih interesnih sfer v svetu. Pri tem sta se izkazala z dokajšnjo geopolitično imaginacijo, ki je bila na trenutke podobna strateškim igram s futurističnimi scenariji. V tem in še v drugih primerih se poslušalcu vsiljuje dojem, da so kongresi podobni velikim sejamskim prireditvam. Hiperinflacija idej, katere glavna značilnost je proizvodnja novih besedi in skovank, je momentum intelektualnega tržišča – hkrati pa tudi izraz samoohranjanja zakladnice jezika; gre za razloček med kruto politekonomsko stvarnostjo družbe, »gluhostjo« držav, korporacij in establichmenta trdih znanosti, vključno z ekonomijo – nasproti poetizirajočemu diskurzu družbeno-humanističnih ved.

Simpozijem in sejama o etnično-nacionalnih odnosih sta dajala ton predvsem dva pristopa. Prvi je ameriški, ki etnične odnose preučuje v kontekstu socialne stratifikacije, drugi pa je vzhodnoevropski, ki te odnose postavlja v kontekst teritorialnih vprašanj in razmejevanj. Ta drugi vidik se mi je zdel zanimivejši; takoj pa moram pristaviti, da je v tem pogledu, kolikor sem pač lahko ugotovil, sociološka artikulacija etničnih problemov komaj v fazi nastajanja, z izjemo morda pri jugoslovanskih sociologih. Kolegi z Vzhoda, pa tudi mi smo še dokaj močno obremenjeni z nekakšnim političnim nad-determinizmom, ki nam ne vsiljuje le »dnevni redov«, pač pa tudi konstruira družbo prek ultimativnih in dokončnih nazorov o zgodovini, suverenosti, pravicah narodov in o optimalnih mednarodnih odnosih oz. odnosih med državami. Sociologi se seveda ne morejo povsem ogniti nad-determinaciji z nekakšno utopično koncepcijo družbe, upravičeno pa bi bilo pričakovati, da ne bodo slepo korakali po poti političnih konstrukcij, ki so, po mojem prav tako iluzorne, pa najsi gre za secesionistične ali za imperialistične konstrukci-

je – bodisi v litvanski ali v rusko-sovjetski varianti. Ko sem, na primer, vprašal svojega kolego iz Češkoslovaške, kaj po njegovem mnenju povzroča tolikšna trenja med Čehi in Slovaki, mi je odgovoril, da gre pri tem izključno za ekonomske probleme. Podobna temu je bila reakcija nekega ameriškega kolege na moja pojasnila o etnično-nacionalnih spopadih v Jugoslaviji, ko me je vprašal, kakšna je ta nerazumljiva navezanost balkanskih narodov na njihove teritorije. Seveda je bilo to (ne)razumevanje v tipični vzročni zvezi z ameriškim kontekstom – prav tako kot tudi dokaj splošno sprejeta sodba mnogih ameriških sociologov in antropologov, da je evropski ideal »Blut und Boden« zgodovinski anahronizem, ki so ga ZDA že zdavnaj pokopale. V bistvu pa v tem primeru ne gre le za ateoretično premiso takega razmišljanja, docela je skregano z logiko – saj je tudi teritorij ZDA sakrosanktno dejstvo, pa najsi se izraža v patriotski evforiji ali pa v modernem mednarodnem pravu. Obsojati male narode na tisto (prilaščanje teritorija), kar so veliki narodi počenjali v preteklosti, je izrazit primer političnega vplivanja na razsojanje. To je v bistvu *status quo*, ki paralizira sociološko misel in njeno zmožnost, da bi prispevala k razreševanju problemov. Kakor hitro pa se takemu vplivanju uprete, postavite v dvom marsikaj, kajti potem morate razmišljati v povsem drugačnih razsežjih. V tem pogledu na kongresu predstavljena sociološka misel ni bistveno evoluirala. Je to morda bojazen pred vnovičnimi pojavi nekega radikalizma ali utopizma, na to vprašanje ne bi znal odgovoriti. Zavedam pa se tega: če bomo toliko obremenjeni s politično usodnostjo zgodovine, tudi poslej ne bomo niti kot znanost niti kot profesija sposobni sooblikovati svobodnega sveta v pluralu, kar je kongres izpostavil kot simbolično nalogo za to leto.

2. Na kongresu sem govoril o problemu političnega reprezentiranja etnično-nacionalnih manjšin v enopartijskem in večpartijskem sistemu, pri čemer sem kot primer uporabil Srbe na Hrvaškem. Na podlagi izsledkov dveh raziskav o etnični stratifikaciji na Hrvaškem ter s komentarji o sedanjih političnih dogajanjih sem opozoril na resne težave pri vzpostavljanju politične demokracije v multietničnem kontekstu; to posebej vsled tega, ker se je suverenost naroda po zlomu boljševiske nadsuverenosti (Jugoslavije) skušalo nadomestiti z etnično-nacionalnim ključem v kadrovske politiki, zdaj pa se ta vrača k svojim primordialnim izvorom (teritorij, meje, resursi, jezik, kvazi sorodnost itd.). Konec koncev so tako pot v konstituiranje demokracije ubirale tudi razvitejše nacije, seveda ob občasnih daljših zastojih in pretresih. Na kongresu sem se omejil na prikaz stanja in probleme, ki jih sproža. Teoretskih reperkusij takega historično determinističnega pojmovanja pluralne družbe v svojem prispevku tokrat nisem načenojal.

DRAGO KOS

Delitve in združevanja v svetovni sociologiji

Kongres v Madridu je bil po obsegu največje dosedanje srečanje sociologov, kar je nedvomno eden izmed pokazateljev naraščajoče dejavnosti sociologov celega sveta. Zelo verjetno pa je na tako množičen obisk (več kot 5000 udeležencev) vplivala »prostorsko časovna distanca«. Predhodna kongresa sta bila namreč

v Mehiki oz. Indiji, tj. relativno daleč od držav, kjer je koncentracija sociologov največja. Madrid pa je za udeležence iz Severne Amerike in Zahodne Evrope dokaj ugodna lokacija. Spremembe v Vzhodni Evropi pa so nedvomno vplivale na večjo udeležbo s tega prostora.

Sociologija je dosegala tudi zelo visoko stopnjo disciplinarne diferenciranosti, kar prav tako vpliva na številčnost udeležbe na kongresu, kjer na bi bila predstavljena vsa paleta sociološke refleksije. Tako je npr. število raziskovalnih komitejev oz. institucionaliziranih posebnih socioloških disciplin naraslo že na več kot štiri-deset. Prav na madridskem kongresu je bil institucionalno legaliziran komite za »stanovanjske študije«, tj. osamosvojitve dela socioloških raziskovanj, ki so do sedaj potekala nekako vzporedno v več »prostorskih komitejih«. Ustanavljanje novih raziskovalnih komitejev je po mojem mnenju dokaj ambivalentno dogajanje. Po eni strani je *vedno večja diferenciacija sociologije* povsem logična, po drugi strani pa ta proces vedno večje delitve sociologije lahko ocenjujemo tudi kot inercialni zagon dobe, ki se po mnenju nekaterih priznanih sociologov pravkar izteka. Kot sociologa, ki se ukvarja z raziskovanjem družbenoprostorskih pojavov, me razbijanje »enotnega predmeta proučevanja« še posebej moti, ker je prav prostorska sociologija med najbolj diferenciranimi disciplinami. Skratka, stanje je takšno, da se že znotraj ene sociološke veje nakazuje potreba po integraciji.

V Madridu fizično ni bilo mogoče slediti niti vsem »prostorskimi« komitejem oz. tistim, ki so imeli na sporedu »prostorske« teme. Še težji pa je bil položaj za nekoga z bolj interdisciplinarnim interesom. Rešitev tega problema delno omogoča le »post festum« vpogled v delo množice komitejev, delovnih skupin, »ad hoc« srečanj, pri čemer je v neizbežno pomoč več kot 500 strani obsežna publikacija, v kateri so objavljeni skoraj vsi naslovi referatov. Za osnovno usmeritev je koristna tudi druga publikacija, v kateri je objavljenih skoraj dva tisoč povzetkov. Skratka, visoko diferenciranost socioloških disciplin bi še pred kratkim lahko interpretirali kot pokazatelj razvitosti sociologije kot znanosti, ob preobrazbi industrijskih oz. modernih družb pa to ni več sama po sebi umevna ugotovitev.

Najnovejša faza institucionalne diferenciacije sociološkega raziskovanja prostorskega dogajanja je nastanek novega komiteja za raziskovanje stanovanjske problematike. Tako smo poleg treh že obstoječih »prostorskih« komitejev dobili še enega, kar neposredno sproža razmišljanje o smotrnosti takšnega razvoja. Nedvomno je sociološko raziskovanje stanovanjskega vprašanja pomembna tema, drugo vprašanje pa je, ali je to lahko tudi že posebna disciplina. Izkušnje, ki sem jih dobil s spremljanjem in tudi aktivno udeležbo v »stanovanjski« delovni skupini, potrjujejo visoko specializiranost tega sociološkega področja, vendar pa po mojem mnenju ne opravičuje institucionalne osamosvojitve »stanovanjske sociologije«. Zdi se mi, da stanovanjske problematike ni mogoče obravnavati ločeno od načina nastajanja grajenega okolja na splošno. Poleg tega so možnosti za tovrstne nadaljnje diferenciacije skoraj neomejene. S tega vidika je torej nastajanje posebne »stanovanjske sociologije« vprašljivo. Skratka, postavlja se vprašanje, ali je razlikovanje med različnimi »prostorskimi« komiteji res spoznavno teoretsko utemeljeno, ali pa je nastajanje novih sorodnih komitejev posledica delovanja nekaterih manj pomembnih, vendar kljub temu očitno dovolj vplivnih dejavnikov.

Verjetno je bila na letošnjem kongresu stanovanjska problematika zelo močno zastopana tudi zaradi tega, da bi s številčnostjo utemeljevali potrebo po posebnem stanovanjskem raziskovalnem komiteju. Na skupno desetih srečanjih je sodelovalo šestdeset referentov, med katerimi so seveda prevladovali udeleženci iz Zahodne Evrope in Severne Amerike. Kljub temu, da sta bili stanovanjski problematiki

v bivšem realsocializmu in državah t. i. tretjega sveta posvečeni posebni predstavitvi, pa lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da tudi po tem srečanju večina zahodnih sociologov nima prave predstave o obsegu in bistvenih značilnostih stanovanjske krize v postsocialističnih družbah. Lahko bi govorili kar o nekakšni komunikacijski blokadi, v nekaterih pogledih pa kar o neposredno nasprotujočih si izhodiščih. Dobra ponazoritev teh razlik je npr. privatizacija javnega (družbenega) stanovanjskega sklada. Kar se zdi nekaterim edina možna rešitev za izboljšavo stanja (Vzhod), drugi opazujejo kot izrazito enostranski in zato tudi škodljiv razvoj. Dialog bo verjetno še nekaj časa zelo otežen, vsaj dokler se ne bo tudi pri »vzhodnih sociologih« povečalo zanimanje za nekatere klasične teme, kot je npr. stanovanjska segregacija, ki še vedno priteguje veliko sociologov iz t. i. razvitega sveta. Na drugi strani pa je prav tako težko prepričati sociologe iz modernih zahodnih družb, kako pomembno je bilo v socialističnih sistemih neformalno, zunaj- ali parasistemsko delovanje, npr. na stanovanjskem področju. Ta tema se jim sicer zdi zanimiva, vendar pa je, ker je skoraj neprimerljiva z razmerami na Zahodu, precej zunaj njihovega obzorja zanimanja.

S tem sem delno že odgovoril na vprašanje o primerljivosti stanja in razvoja sociologije pri nas in v sociološko najbolj razvitih državah. Svet še zdaleč ni enoten, čeprav nekateri znaki kažejo, da postaja vedno bolj enoten. Sociologija za en svet – enotnost in različnost, je s tega vidika posrečeno izbrano geslo madridskega kongresa, čeprav se mi zdi, da bi bilo treba nekoliko več pozornosti posvetiti razlikam in ne podleči navdušenju zaradi bolj ali manj šokantnih pokazateljev »poenotenja« sveta. Kljub velikim spremembam so razlike med Vzhodom in Zahodom, še zlasti pa med Severom in Jugom, še vedno zelo velike. Preobrazba realsocializma teh razlik še ni zmanjšala, celo nasprotno, zdi se, da so celo večje, kar pa je nedvomno učinek tega, da se lahko o razlikah govori in piše brez močnih ideoloških cenzur oz. cenzur. V določeni meri velja to tudi za slovensko, še bolj za jugoslovansko sociologijo. Sedaj, ko se je nedvoumno pokazalo, da je socializem neuspeh modernizacijski poizkus, je postalo zelo jasno tudi, da je bilo ogromno sociološke energije usmerjeno v nek eksperiment, ki ni dal pričakovanih rezultatov. Ne glede na različno vpletenost sociologije in sociologov v »graditev tega globalnega eksperimenta« je določena sled ostala. Značilno je, da so se v Raziskovalnem komiteju za študije bodočnosti (RC 7) prav sociologi iz vzhodnega dela Jugoslavije spraševali o usodi socializma. Res pa je, da ta tema zelo zanima tudi zahodne sociologe, med katerimi so mnogi, ki so se bolj ali manj tesno vezali na socialistični družbeni projekt.

Moj vtis je, da veliki premiki na Vzhodu na madridskem kongresu še niso doživeli poglobljene sociološke refleksije. V določeni meri je to najbrž posledica kratke časovne razdalje, predvsem pa množice nasprotujočih si informacij o tem dogajanju. Tako se le počasi prebija spoznanje, da Vzhod ni monoliten blok oz. da je bila enotnost zgolj vsiljena in navidezna. Razlike med državami, ki so zlasti z razvojnosociološkega vidika zelo zanimive, pa bodo, upajmo, bolj raziskane do naslednjega svetovnega sociološkega kongresa. Takrat bo tudi bolj jasno, kje in katere so meje procesa globalizacije. Ta nosilna tema letošnjega kongresa je očitno padla na plodna tla. Veliko je bilo udeležencev, ki so se svojih specifičnih tem lotevali prav iz te perspektive. Vendar se ne morem ubraniti vtisku, da je zanimanje za raziskovanje procesov globalizacije nekoliko predimenzionirano. Razvoj tehnologije, prav tako pa tudi vedno večji obseg ekološke degradacije nedvomno spodbujata »globalistično« razmišljanje. Najti pa je mogoče tudi pokazatelje, ki jih ne moremo zlahka uskladiti s procesom globalizacije. »Novi lokalizem« oz. regi-

onalizem tako na Zahodu, še bolj pa v nekdanjih centralističnih vzhodnih sistemih, sta pojava, ki zaslužita precejšnjo oz. vsaj tolikšno pozornost kot proces globalizacije. Tudi iz prispevkov precejšnjega števila udeležencev kongresa je mogoče sklepati, da ne gre zgolj za enosmerni linearni proces, pač pa je treba ustrezno pozornost posvetiti tudi redefiniciji vloge oz. položaja intermedialnih ravni (individualna, lokalna, regionalna, nacionalna, internacionalna raven). S tega vidika se mi zdi ustreznejše govoriti o preobrazbi teh ravni, kot pa poudarjati zgolj krovno, t. j. globalno raven.

Dvanajsti svetovni sociološki kongres se je dogodil prav v trenutku, ko so nekateri svetovni procesi dozoreli do svoje manifestne faze, kar je nedvomno vplivalo na dogajanje, tj. na poudarjeno zanimanje za velike globalne teme. Po drugi strani pa se je kongres v precejšnji meri odvijal po dosednji logiki vedno večje diferenciacije socioloških disciplin, ki vodi v zelo specializirano obravnavanje posameznih izsekov družbenega dogajanja. Te dvojnosti seveda ne postavljamo kot nasprotje, zdi se le, da je bilo v Madridu opaziti razhajanje med inovacijskimi velikimi teorijami in specializiranim raziskovanjem družbene empirije. Drugače rečeno, velike teorije globalnih družbenih preobrazb izzivajo empirično potrditev. Mogoče se bo to zgodilo že na naslednjem svetovnem sociološkem kongresu. Če bo res v združenji Nemčiji, tako kot je napovedano, bo verjetno tudi 13. svetovni sociološki kongres posvečen »poenotenju« sveta.

PETER KLINAR

Razmišljanja o novih trendih migracijskih politik

(Tematski zapis o XII. svetovnem sociološkem kongresu)

Uvod

Splošni prikazi velikih in heterogenih po področjih specializiranih svetovnih znanstvenih srečanj ostajajo na ravni utrinkov in nepopolnih informacij. Kaj več skorajda ni mogoče storiti. Zato sem se odločil, da mi služi letošnji XII. svetovni sociološki kongres, ki je bil julija v Madridu, za izhodišče razmišljanj le o eni temi, ki je bila na sporedu raziskovalnega komiteja za sociologijo migracij: »Novi trendi migracijskih politik«. Kongres je združeval 42 raziskovalnih komitejev, ki so organizirali po 9 tematskih sej, s številnimi skupnimi sejami različnih komitejev, 8 delovnih skupin, 5 tematskih skupin, 21 ad hoc sej in 6 plenarnih simpozijev. V vseh teh oblikah kongresnega delovanja so bila organizirana številna vsebinsko bolj ali manj zaokrožena srečanja.

Razmišljanja o novih trendih migracijskih politik osredotočam na obrazložitev razlogov za majhne migracijske tokove znotraj Evropske skupnosti (ES), med katerimi izstopa spreminjanje južnih evropskih držav z razvojem iz emigrantskih v imigrantske družbe, v katere priteka močan tok ilegalnih imigrantov iz tretjih držav, nečlanice ES. Ilegalne imigracije spodbujajo administrativne zapore za množične legalne imigracije iz tretjih držav v države ES. Nastajajo zanimive razmere.

Medtem ko administrativne zapore za legalne imigracije učinkujejo, ostajajo takšni ukrepi neučinkoviti za ilegalne imigracije. So pa množične ilegalne imigracije nedvomno rezultat sedanjih enostransko usmerjenih migracijskih politik, ko pri njihovem snovanju povsem prevladujejo interesi imigrantskih držav. V prihodnosti v okvirih držav ES ni mogoče pričakovati množičnih imigracijskih tokov. Utegnejo pa se povečati medsebojne migracije posebnih kategorij migrantov (podjetnikov, strokovnjakov, uslužbencev mednarodnih podjetij).

Imigrantske družbe ES se bodo tudi v prihodnje branile pred množičnimi imigracijami nekvalificirane delovne sile iz tretjih držav. Možnost pa imajo kategorije kvalificiranih imigrantov in strokovnjakov. Razlogi za pospešene tokove ilegalnih imigracij in azilantov so znani in številni od njih bodo aktualni še v prihodnje, odprta pa ostajajo sredstva, ki jih bodo uporabljale nacionalne politike držav ES za njihovo zajezitev.

Analiza politik emigrantskih in imigrantskih družb pokaže, da so neskladne, kar velja za politiko emigracij oziroma imigracij kakor tudi za politiko, ki ureja razmere emigrantov oziroma imigrantov. Iskanje smeri približevanja obeh vrst politik zahteva upoštevanje interesov imigrantskih, emigrantskih družb ter migrantov. Takšna smer pluralistične politike o mednarodnih migracijah bi pomenila hkrati korak k predvidenim medetničnim odnosom v postindustrijskem družbenem razvoju.

Majhni migracijski tokovi znotraj držav Evropske skupnosti in ilegalne imigracije

Migracijska politika evropskih imigrantskih držav je dinamično zasnovana, pa tudi v praksi preizkušena in vsestransko strokovno analizirana. Bližnja integracija zahodne Evrope odpira nove dileme migracijske politike, ki se jih lotevajo sociologi v svojih raziskavah. Raziskovalci se sprašujejo o prihodnjih migracijskih gibanjih v Evropski skupnosti (ES) po 1992. letu. Poskušajo predvidevati, kakšni bodo migracijski tokovi med državami ES in kakšen priliv imigrantov je mogoče pričakovati v države ES iz tretjih držav (Penninx).

Znano je, da velja med državami ES načelo svobode migracij, ki je uveljavljeno že dalj časa, in bojazni o navalu »južnjakov« (imigrantov iz Grčije, Španije, Portugalske, Južne Italije) v severnejše države ES se dozdej niso uresničile. Imigrantske države so načelo svobode migracij vendarle uredile na ta način, da mora imigrant v treh mesecih najti zaposlitev (kar je pogoj za pridobitev socialno zavarovanih pravic), sicer izgubi možnost za bivanje v imigrantski državi. Če se zaposli le do enega leta, dobi omejeno bivalno dovoljenje, do dolgotrajnejšega pride šele s pridobitvijo zaposlitve, ki presega enoletno obdobje.

Drugi razlog, da relativna svoboda migracij znotraj ES ni povzročala večjih migracijskih gibanj iz manj v bolj razvite države ES, je, da se dosedanje klasične emigrantske države ES postopno spreminjajo v imigrantske države. Podatki kažejo, da se migracijski tokovi v smeri jug-sever znižujejo, povečujejo pa se nasprotni tokovi sever-jug (remigracije). Tudi sekundarne imigracije (združevanje družin) iz juga proti razvitemu severu Evrope se umirjajo. Do nedavna emigrantske države ES se hitro razvijajo in same sprejemajo imigrante – še posebej ilegalne, ki začinjajo opravljati socialno nezaželjena delovna opravila. Novonastale imigrantske države, npr. Italija, so neučinkovite pri uveljavljanju svoje politike, s katero skušajo zaustaviti ilegalne imigracije (Sciortino). Italija se očitno srečuje z dvema trgoma delovne sile, z legalnim in ilegalnim (črnim, sivim), med katerima prihaja do

napetosti. Politika je protekcionistična do legalnega trga, proti črnemu trgu delovne sile pa se bori z neučinkovitimi sredstvi. Z omejitvijo legalnih imigracij naraščajo ilegalne imigracije in z njimi vred črna ekonomija. Italija od 1982. leta naprej ureja imigracije z administrativnimi sredstvi, ki zapirajo vrata za legalne imigracije. Črni trg delovne sile je bolj kompetitiven kot legalni, saj ni možnosti za pogajanja med delavci in delodajalci, ni možnosti za postavljanje kolektivnih zahtev delavcev. Ni socialnega nadzora in težko pride do zamenjave dela brez izpostavljanja represalijam. Ilegalni trg delovne sile je torišče uveljavljanja deviacij: Omejevanja pravic delavcem, kršenja prava, medetničnih konfliktov, diskriminacije, kriminala ipd. Imigrantske države, ki sprejemajo ilegalne imigrante, občasno zanje sprejmejo amnestijo, tako da kategorijam, ki dalj časa delajo ilegalno in pri tem ne kršijo predpisov, legalizirajo njihov imigrantski status.

Z ilegalnimi imigranti iz azijskih držav se ukvarja tudi razvita Japonska, ki je bila do nedavnega homogena družba, zaprta za imigracije, sedaj pa na ta način postaja imigrantska družba (Sassen). Japonska je bila emigrantska družba, v sodobnosti, ko postaja pomembna velesila v transnacionalni ekonomiji, investitor v jugovzhodni Aziji, dobiva iz teh okolij, kjer se širijo o njej glasovi kot o deželi velikih možnosti, številne ilegalne imigrante. Ukrepi migracijske politike za ureditev in nadzor ilegalnih imigracij na Japonskem so številni in tudi nasprotujoči: pomoč emigrantskim državam, od koder prihajajo ilegalni imigranti, nadzor imigracij zaradi zaščite domačega trga delovne sile, kazni za zaposlovalce ilegalnih imigrantov, naknadno izdajanje delovnih dovoljenj za profesionalce in kategorije ilegalnih imigrantov, ki najbolj ustrezajo delovnim opravilom ipd.

Vse kaže, da se migracijska politika razvitih imigrantskih držav neučinkovito spopada z naraščajočimi ilegalnimi imigracijami in da prehode imigrantskih v emigrantske države spremljajo močni ilegalni imigracijski tokovi. Te spodbujajo razmere na črnem trgu delovne sile in pa podoba razvijajočih se novonastalih imigrantskih držav kot držav obetajočih zaposlitvenih in promocijskih možnosti.

Pomemben razlog za širjenje ilegalnih imigracij in s tem za spreminjanje emigrantskih v imigrantske družbe pa je, da je obseg legalnih migracijskih tokov odvisen predvsem od povpraševanja po delovni sili. Ponudba delovne sile, ki prihaja od emigrantskih držav, pa se slabo upošteva. Z drugimi besedami: migracijski tokovi so tako urejeni, da upoštevajo predvsem dejavnike privlačevanja, ne pa tudi dejavnike odbijanja. V tej luči se migracijske politike emigrantskih in imigrantskih držav med seboj bistveno razlikujejo. Medtem ko emigrantske države dajejo množice nekvalificiranih in nezaposlenih delavcev, pa imigrantske države po legalni poti sprejemajo predvsem strokovnjake, podjetnike, družinske člane, politične imigrante ipd. Če temu dodamo še negativno selekcijo remigrantov, ki jo opravljajo imigrantske države, je nasprotje med migracijskimi politikami obeh tipov držav jasno razvidno (Klinar), iz česar sledi sklep, da enostranska politika o mednarodnih migracijah, v kateri predvsem prevladujejo interesi imigrantskih držav, ki so neusklajeni z interesi emigrantskih držav, spodbuja ilegalne imigracije.

Prihodnje migracije znotraj držav Evropske skupnosti

Prognoziranje migracij je dokaj zapletena zadeva. Pri prognozah imigracij v Evropski skupnosti je treba upoštevati nekaj elementov, ki so zanimivi tudi za druge migracijske napovedi. Očitno je, da dosedanje migracijske teorije slonijo

pretežno na makroravni, mikroraven analize pa je zanemarjena; kar pomeni, da se zgublja smisel za individualnega imigranta, ki se odloča kot posameznik za migracijo, na katerega vplivajo njegove primarne skupine in socialne mreže (verižne migracije), v katere je vključen, skupno z njegovimi imigrantskimi etničnimi skupnostmi, ki vplivajo na njegove odločitve. Zatorej kaže pri prognozi migracij upoštevati makro- in mikroraven migracijskega dogajanja.

Nedvomno so pri določanju migracijskih pogojev odločilni oblastni organi imigrantskih držav. Že ilegalne imigracije kažejo, da imigrantske države niso sposobne v celoti urejati mednarodne migracije. To velja tudi za legalne imigrante, ki jim imigrantske države ne morejo povsem urediti njihovih odnosov, saj ne prodrejo v primarne odnose, socialne mreže, socialne dejavnosti imigrantskih etničnih skupnosti ipd. Ukrepi imigrantske države do imigrantov ne upoštevajo mikroravni imigrantskega dogajanja, kar je še eden od razlogov za upoštevanje makro- in mikroravni pri prognoziranju migracij. In končno, generalne prognoze migracij brez upoštevanja posameznih kategorij imigrantov se izkažejo za zanesljive. Migracijske politike imigrantskih držav posebej urejajo pravice za posamezne kategorije imigrantov, ki se specifično odločajo za imigracije.

V prihodnje je med državami članicami ES mogoče pričakovati med kategorijo individualnih imigrantov večje obojestranske migracije kvalificiranih kadrov in manj migracij nekvalificiranih delavcev. Nekvalificiranim delavcem, med katerimi je že številna nezaposlenost, migracije ne odpirajo perspektiv. Pričakujejo več začasnih imigracij kategorij zaposlenih v mednarodnih (multinacionalnih) podjetjih, še posebej specialistov. Prav tako se utegnejo povečati imigracije podjetnikov, ko bodo padle vse omejitve znotraj ES, vednar v tem primeru ne bo šlo za množične imigracije.

Kar zadeva kategorijo študentov, zanje ne velja svoboda migracij znotraj držav ES, imigracije študentov urejajo nacionalne zakonodaje. Predvidevajo omejeno povečanje imigracij študentov znotraj ES. Tudi za imigracije upokojenec veljajo nacionalne zakonodaje. Migracije te kategorije, ki se pospešeno seli proti jugu, se utegnejo povečati po odpravi omejitev za članice ES znotraj ES. Malo je verjetno, da bi se porajale med državami članicami ES številnejše kategorije političnih beguncev in ilegalnih emigrantov (Penninx).

Predvidevanja imigracij v ES iz tretjih držav

Imigrantske države članice ES pa se bodo srečevale z večjimi imigracijskimi pritiski iz manj razvitih emigrantskih držav, ki niso članice ES. Ti pritiski bodo veliki iz Vzhodne Evrope, pa tudi iz drugih kontinentov. Za tretje države ne velja svoboda imigracij v države ES, ki vodijo vsaka svojo nacionalno migracijsko politiko.

Kljub veliki ponudbi nekvalificirane delovne sile iz tretjih držav se obeta le malo imigracij teh kategorij v države ES. Nekaj več možnosti je za selekcionirane imigracije kvalificiranih kategorij in strokovnjakov. Ker je vrhunec združevanja družin imigrantov že mimo, tudi ni pričakovati množičnih sekundarnih imigracij iz tretjih držav v države ES. Ker so bile bolj množične vsiljene remigracije tudi že opravljene in je imigrantska populacija v državah ES že dokaj selekcionirana, pa tudi ker ni dovoljena ponovna imigracija po remigraciji, so utemeljena predvidevanja o manjšem obsegu remigracij iz držav ES v tretje države, nečlanice ES. Ne

nazadnje tudi prevladujoče napovedi ne predvidevajo kratkoročnejšega hitrejšega razvoja sedanjih nerazvitih emigrantskih držav.

Negotove politične razmere v državah, nečlanicah ES, z manifestacijami kršenja političnih in človeških pravic ter zaostreno socialno ekonomsko krizo, obetajo močne migracijske pritiske beguncev in (fiktivnih) azilantov proti državam ES. Prav tako bodo zmeraj prisotne različne kategorije ilegalnih imigrantov. Njihov obseg bo odvisen od delovanja črnega trga delovne sile, ponudbe socialno nezaželenih delovnih opravil, solidarnosti imigrantskih etničnih skupnosti, družinskih in socialnih mrež, pripravljenosti zaposlovalcev da kršijo prepovedi zaposlovanja ilegalnih imigrantov ipd. – in seveda od večje ali manjše tolerance migracijske politike do vstopa in delovanja ilegalnih imigrantov. Pritiski ilegalnih imigrantov iz nerazvitih držav v razvite države ES bodo veliki zaradi zaprtih vrat za ilegalne imigracije.

Zanimivo je, da se prognoze imigracij iz tretjih držav v države ES sploh ne ukvarjajo z imigracijami kategorij zaposlenih, ki so vezani na svoja mednarodna podjetja in z imigracijami kategorij podjetnikov (Penninx). Iz tretjih držav je vendarle mogoče pričakovati imigracije v države ES posebne kategorije detaširanih (v tujino dodeljenih) delavcev, ki v okviru svojih matičnih podjetij (npr. gradbeništvo) opravljajo dela v imigrantskih družbah. Prav tako ni mogoče prezreti imigracij manjšega števila podjetnikov iz tretjih držav v države ES, ki ne morejo uspešno poslovati v svojih izvornih družbah.

Neskladja med migracijskimi politikami imigrantskih in emigrantskih držav ter smeri medsebojnega približevanja nasprotujočih si migracijskih politik

Treba se je vprašati, kaj pomenijo predvidevanja o prihodnjih migracijah iz tretjih držav v države ES, ki izhajajo iz različnih migracijskih politik, za emigrantske družbe. Z onemogočenimi množičnimi emigracijami presežkov delovne sile in s selektivnimi emigracijami razvojno pomembnih kategorij emigrantske države s pomočjo emigracij in remigracij svojih razvojnih problemov ne bodo mogle reševati. Načelo svobode mednarodnih migracij je za tretje države, ki niso vključene v ES, omejeno, hkrati pa izgubljajo kategorije emigrantov, ki so nosilci razvoja. Dosedanje izkušnje kažejo, da emigrantske države zaradi prevlade migracijskih politik imigrantskih držav svoje emigracijske in remigracijske politike ne morejo voditi. Ob že omenjenem neskladju med ponudbo in povpraševanjem delovne sile, vidnem v migracijskih politikah imigrantskih in emigrantskih držav, se kaže še vrsta drugih neskladij, kot npr.: imigrantske države se zavzemajo za trajne imigracije selekcioniranih kategorij, emigrantske pa za relativno trajnejšečasne emigracije – imigrantske za vsiljene remigracije negativno selekcioniranih kategorij migrantov, emigrantske države pa za prostovoljne, inovativne remigracije ipd. Svoboda migracij velja le za pripadnike držav članic ES. Glede svobode in enakopravnosti migracij se migracijske politike emigrantskih in imigrantskih držav bistveno razlikujejo, in ni znakov, da bi moglo o tem temeljnem vprašanju priti v prihodnjem uveljavljanju evropskih integracij do medsebojnega približevanja. Emigrantskim državam, nečlanicam ES, tudi ne preostaja veliko možnosti za medsebojno izmenjavo kategorij migrantov, usklajeno z razvojnimi možnostmi in ponudbo delovne sile ter povpraševanjem po njej.

Razlike v migracijskih politikah emigrantskih in imigrantskih držav pa ne pomenijo, da npr. enosmerne bega možganov – emigracij strokovnjakov s sode-

lovanjem imigrantskih držav in njihovim večjim razumevanjem za razvojne probleme emigrantskih držav, ni mogoče omejevati. Težnje po množičnih emigracijah nekvalificirane delovne sile pa je s sodelovanjem imigrantskih držav mogoče dolgoročneje reševati z alternativami mednarodnih migracij, to je z mednarodno pomočjo, usmerjeno v hitrejši razvoj manj razvitih emigrantskih področij. Ena od možnosti za učinkovitejšo migracijsko politiko emigrantskih držav se kaže tudi v njeni preusmeritvi od začasnih emigracij in remigracij k sodelovanju z njenimi trajnimi emigranti (Klinar).

Razmere sodobnih imigrantov v imigrantskih družbah v veliki meri določajo migracijske politike

Sodobni imigranti v imigrantskih družbah doživljajo pojave izrazite statusne inkongruence (neskladnosti), ki so mnogo bolj poudarjeni kot pri avtohtonem prebivalstvu. Ti so vidni v njihovi različni socialni in kulturni participaciji, še posebej pa v izločitvi iz politične participacije ali v njeni diskriminacijski omejitvi. Posebni socialni statusi imigrantov so med seboj neskladni, če pa so usklajeni, pa dosegajo statusno kongruenco na nizki stratifikacijski ravni obrobnih socialnih kategorij. Pri statusni inkongruenci izstopa izrazito neskladje med socialnoekonomsko vključenostjo in politično ne vključenostjo imigrantov, kar kliče po kolektivni akciji imigrantov. Nadzor imigrantske države nad delovanjem imigrantskih etničnih skupnosti povzroča individualne reakcije imigrantov, ki neredko nameenjajo večjo pozornost svojim individualnim interesom kot pa skupinskim interesom imigrantske etnične skupnosti, kar povzroča pojave njihove statusne segmentacije (Bolzman, Fibbi).

Še celoviteje je mogoče zajeti razmere imigrantov, do katerih prihaja precej zaradi politike imigrantskih držav do njih, s pomočjo analize alienacijskih procesov, ki jih prizadevajo. Imigranti so v bistvu brez družbene in še posebej politične moči, ali pa je ta izrazito omejena. To pa bistveno vpliva na njihovo nepomembnost, manjše razumevanje socialnih dogajanj, družbenih sprememb in jim povzroča težave v predvidevanju prihodnjega razvoja. Prispeva k potiskanju imigrantov v socialno osamitev in spodbuja pojave anomije, ostajajo brez norm, sredstev za doseganje ciljev (Jongkind).

Našteti pojavi statusne inkongruence, izločitve iz političnega dogajanja, statusne segmentacije in alienacije imigrantov spodbujajo razmišljanja o razlikah v migracijskih politikah emigrantskih in imigrantskih družb, ki zadevajo emigrante oziroma imigrante.

Razumljivo je, da se emigrantske države zavzemajo za socialno-ekonomsko in politično vključitev emigrantov v imigrantsko družbo, kar predpostavlja zagotovitev političnih pravic emigrantom. Politika imigrantskih držav priznava le socialno-ekonomsko integracijo imigrantov, ne pa hkrati tudi njihove politične integracije, zaradi česar so brez bistvenih političnih pravic. Emigrantske države težijo k integraciji trajnih imigrantov na temelju etničnega pluralizma, adaptacijske akulturacije, kar temelji na etnični enakopravnosti, zavračanju diskriminacije in etnične stratifikacije, statusne inkongruence ter segmentacije, pojavov alienacije emigrantov. Politika imigrantskih držav uveljavlja kvazi integracijo selekcioniranih trajnih imigrantov dejansko z asimilacijo, in ne preprečuje pojavov etnične stratifikacije in diskriminacije. Emigrantske države si prizadevajo za večjo enakopravnost različnih kategorij emigrantov glede na to, da imigrantske države diferencirajo pravice

različnih kategorij imigrantov (v ES pripadniki države članice, nečlanice ES, trajni ali začasni imigranti ipd.). Ker le avtonomne emigrantske etnične skupnosti morejo preživeti in sodelovati z izvorno emigrantsko-imigrantsko družbo ter drugimi imigrantskimi etničnimi skupnostmi, je razumljivo, da je interes emigrantskih družb usmerjen v priznavanje avtonomije imigrantskih etničnih skupnosti. V primerjavi s temi prizadevanji sloni politika imigrantskih družb na nadzoru delovanja imigrantskih etničnih skupnosti.

Kako priti do zmanjševanja razlik v migracijskih politikah obeh tipov držav?

Izenačevanje možnosti za različne kategorije imigrantov odpira zahteve po večji enakopravnosti imigrantov ne glede na njihovo etnično pripadnost, pri čemer naletimo na problematiko sedanjih pojavov neenakopravnosti med pripadniki držav članic in nečlanic ES v državah ES. Izenačevanje možnosti imigrantov pa zadeva tudi kategorije imigrantov, ki so v bistvu brez pravic – to so ilegalni imigranti in kategorije začasnih imigrantov ter azilantov, ki so jim številne pravice v imigrantskih družbah izrazito omejene. Kategorije trajnih imigrantov s priznanim imigrantskim statusom imajo sicer priznane socialno-ekonomske in druge pravice, ne pa tudi politične pravice. Da se ta kategorija potegne iz izločenosti v političnem dogajanju in se ji zagotovijo enakopravne možnosti, se kažejo različne poti: priznanje političnih pravic imigrantske države, priznanje dvojnega državljanstva ipd. Zmanjševanje razlik med migracijskimi politikami emigrantskih in imigrantskih držav, ki zadevajo imigrante, je mogoče še graditi na načelih etničnega pluralizma, interkulturalizma, adaptacijske akulturacije in avtonomije imigrantskih etničnih skupnosti – kakor tudi z uveljavljanjem pluralizma politik mednarodnih migracij, ki ne bodo več slonele na prevladi imigrantskih držav. Pluralizem migracijskih politik vodi do migracijskih politik, ki nastajajo v medsebojnem sodelovanju imigrantskih, emigrantskih držav in imigrantov. Opisana izhodišča za približevanje dozdej nasprotnih migracijskih politik imigrantskih in emigrantskih držav so skladna s predvidevanji medetničnih odnosov v postindustrijskem družbenem razvoju (Klinar).

Viri:

- R. Penninx: *Prospects of migration within the European community after 1992.*
- G. Sciortino: *Immigration from outside the EEC and migratory policies.*
- S. Sassen: *The Mobility of Labour and Capital.*
- C. Bolzman, R. Fibbi: *Collective strategies Assertion of immigrants in Switzerland.*
- F. Jongkind: *Forced migration and alienation, Human rights and structural perspectives.*
- P. Klinar: *Migrational policies of emigrant societies.*

KATJA BOH

O delu Komiteja za raziskovanje družine

a) Komite za raziskovanje družine je imel več sekcij. Udeležila sem se sekcije, ki je obravnavala procese spreminjanja družine v Evropi oz. v zahodnem delu sveta in v državah v razvoju. Za Evropsko sekcijo, v kateri sem sodelovala z refe-

ratom, je bilo značilno, da so bili, za razliko prejšnjih sestankov in konferenc oz. kongresov, tokrat skoraj vsi referati osredinjeni na probleme, povezane z družinsko politiko, njenimi idejnimi zasnovami in izvedbami. V preteklosti so se referenti povečini ukvarjali z analizo družinskih problemov in odnosov. Glavna tema je bila, kakšen je položaj družine v sodobnih družbah in kako družini pomagati pri izvajanju njenih vitalnih funkcij v obdobju, ki ga označujejo kriza (kriza države blaginje na Zahodu) ter ekonomska, politična in moralna kriza na Vzhodu. Večkrat je bila izpostavljena pomembna vloga družine in sorodnikov v težkih življenjskih razmerah, zaostreni delovni in psihični pritiski na žensko, koncentracija revščine v enoroditeljskih družinah in družinah z več otroci.

b) Ob tej priložnosti želim izraziti nekatera svoja stališča do te in prejšnjih tovrstnih prirediteljev. Dokler je bila sociologija še razmeroma mlada veda in so se zlasti v Evropi generacije sociologov šele »rojevale«, so bili kongresi, ki so poskušali zajeti vse razsežnosti sociološke problematike, še smiselni, vse dokler se je teh kongresov udeleževala še obvladljiva množica približno 2000 ljudi. Množica 4000 udeležencev, ki jih pogosto spremljajo še njihove družine, pa enostavno ni mogoče več organizirati. Zaradi velikega števila udeležencev se v zadnjem času dogajajo kongresi v velikih mestih, in sekcije se sestajajo v različnih, neredko precej oddaljenih krajih. Množica ljudi, velike razdalje, vse to ovira neformalno komunikacijo med udeleženci, ker pa naj bi pravzaprav bila ena od prednosti takšnih srečanj.

Menim, da se bomo tudi sociologi morali odločiti za bolj »specializirane« kongrese po vzoru drugih strok. Zdravnikom ne pride na misel, da bi organizirali svetovni kongres medicine, pa tudi inženirjem in biologom ne. Res imajo takšni kongresi tudi svoje pomanjkljivosti (vsaka disciplina hoče imeti svojega, ne dobi se splošnega pregleda dogajanja oz. novosti), je pa zato lažje neposredno izmenjavati informacije. Prihodnji kongres bo prav gotovo še vsesociološki, in videli bomo, kdaj, ob kolikšnem številu udeležencev bodo tudi organizatorji spoznali, da je potrebno nekaj ukreniti.

MACA JOGAN

Sociologija – svetovni centri in periferija

1. »Sejem bil je živ«, bi lahko upravičeno ponovila za A. Aškercem, ko presojam zadnji kongres sociologov celega sveta, ki je potekal ob tropski vročini v mestni četrti Moncloa v Madridu. K živosti ni prispevala le množica sociologov in sociologinj, ki so prinesli zvrhane torbe miselnih proizvodov na ta svetovni trg, temveč dobesedno tudi živahna gradbena in pleskarska dejavnost, ki sta potekali hkrati v prostorih štirih fakultet, na katerih so bili simpoziji, okrogle mize in druge oblike delovnega združevanja. Prav ta značilnost, ki bi se ji organizatorji gotovo morali izogniti, je ob nehlajenih in neozvočenih prostorih prispevala, da je izkupiček (za večino!) manjši, kot bi lahko bil, če bi bile razmere znotraj meja znosnosti.

Ně glede na to pa je vendarle veliko zanimivega in vrednega pozornosti ter tudi kronističnega zapisa. Seveda je ob več sto prireditvah nemogoče, da bi se posameznik/ca udeležil vseh različnih dogajanj, pa čeprav bi ga to še tako mikalo in bilo

pomembno z vidika njegove profesionalne usmeritve. Sama sem spremljala predvsem delo raziskovalnega komiteja št. 8, ki se ukvarja z zgodovino sociologije in ki ga vodi znani nemški sociolog Dirk Käsler iz Hamburga (pomemben poznavalec dela Maxa Webra).

Udeležila sem se obravnave teh tem: Kako lahko upravičimo proučevanje zgodovine sociologije glede na sodobno situacijo človeštva; Uporaba sociologije; Filozofsko ozadje socioloških klasikov; Ekonomsko ozadje klasikov v sociologiji; Sociologija in fašizem; Pojav klasikov in zanemarjene tradicije; proces selekcije v sociološki teoriji. Že navedba tem posameznih sej kaže na izredno širino spoznavnega interesa.

Če upoštevamo organizacijsko merilo, je bila splošna značilnost vseh razprav pomanjkanje časa za večsmerno komuniciranje, kar je brez dvoma velika škoda ob (sorazmerno) velikih stroških za prostorsko zedinitev. Z vsebinskega vidika pa so ob izražanju nekaterih starih hib (npr. redukcioniistično in stereotipno sprejemanje razlag posameznih klasikov) prišle do izraza tudi novosti, ki jih je vredno upoštevati pri oblikovanju zgodovinskega spomina in profesionalne samozavesti ter identitete. Tako je npr. vedno več spoznanj, ki kažejo na vlogo sociologije med fašizmom in ki pomagajo odpravljati sorazmerno preprosto sodbo o nevtralni in čisti znanosti. Ker je bila ta predstava dolga desetletja neločljiva sestavina imperativov znanstvenosti sociologije in ker v nekaterih okoljih še vedno živahno obstaja naprej, je vsak dokaz o resničnih praktičnih potencialih sociologije in njeni vpetosti v nekatere (ne pa v vse) vrste produkcije smiselnosti vsakdanjega življenja izredne vrednosti in nujna sestavina oblikovanja temeljev bodočega razvoja.

Od drugih novosti, na katere so opozarjali sociologi z različnih koncev sveta, naj se nekoliko zadržim predvsem pri presoji nekaterih značilnosti razvoja sociologije – zlasti znanstvene teorije – z vidika odnosa med centrom (produkcije sociološkega znanja) in obrobjem, ali internacionalno in nacionalno določenostjo, ali tudi »zahodocentrizmom« in partikularizmom. Še bi lahko navajala oznake, ki so jih ponujali tisti sociologi, ki so se poglobljeno lotili analize spoznavne usmerjenosti socioloških raziskovanj v konkretnih okoljih, zlasti od sredine tega stoletja naprej. Izločila bom tista ključna spoznanja in vprašanja, ki so pomembna tudi za delovanje sociologije na Slovenskem, kajti zlasti glede na nekatere zunajznanstvene določilnice delovanja sociologije nam more koristiti umestitev v prostor center–obroboje.

Zelo poglobljeno in oprto na podrobno proučevanje konkretnega primera razvoja finske sociologije je to problematiko obdelala Veronica Stolle-Heiskanen v prispevku, ki v naslovu jedrnat izraža bistvo sodobnega presojanja: »Od hegemonije je do pluralnosti: ali mnoge sociologije prispevajo k boljši družbeni znanosti«. Zlasti za sociološko teorijo velja, da se je večinoma oblikovala (in se v glavnem to še vedno počne) v nekaj svetovnih centrih in da so se potem njene razlage širile pretežno enosmerno na obrobja. Stoltejeva govori o »kolonizaciji« finske sociologije od začetkov institucionalnega razvoja od sredine tega stoletja naprej in zastruje vprašanje ustreznosti prevladujočih teoretičnih koncepcij v različnih kulturnih in zgodovinskih okoljih. Na podlagi relevantnih pokazateljev (npr. sprejemanje teoretičnih razlag v zastavljanju empiričnega raziskovanja, navajanje različnih avtorjev, itd.) bi gotovo bilo treba preveriti tezo o kolonizaciji tudi pri vrednotenju razvoja sociologije v Sloveniji.

Ta težnja je svetovna in v vseh obrobnihih okoljih prihaja do tega, da se uporabljajo tista znotrajznanstvena merila pomembnosti raziskovanja, ki jih določa izključno ugledna elita »internationalne znanosti«. V centrih ni konceptualne raz-

like med nacionalno in internacionalno usmerjenim znanstvenim raziskovanjem tako z vidika teoretične zastavitve (znotrajznanstveni vidik) kot glede na (zunajznanstvene) zahteve družbenega okolja. V odnosih med centrom in obrobjem pa obstaja vrsta ovir, ki zavirajo dvosmernost komuniciranja; Stoltejeva npr. opozarja, da je priznavanje znanstvenih zaslug originalnih splošnoteoretičnih prispevkov posredovano prek ugledne mednarodne elite, pri čemer pa ne obstajajo enake možnosti za vse (denimo – problem publiciranja, neformalni stiki, itd.). Največ možnosti za mednarodno priznanje je za nosilce tistih ožjih empiričnih raziskav, ki so nacionalno pomembne in mednarodno zanimive (ob sprejemu ene »mednarodne« paradigme).

Ob zavračanju hegemonistične internacionalizacije in poenostavljenih razlag o vsebini relativizacije Stoltejeva poudarja, da »ne smemo le prilagajati sposojenih teorij, temveč oblikovati originalne ideje, ki temeljijo na lastnih izkušnjah znotraj nacionalnega prostora«. Ta ugotovitev se mi zdi izjemno pomembna, saj niso redke priložnosti, ko se srečujemo s svojevrstno vzporedniško prakso: na eni strani sposojena teorija (včasih tudi empirično podprta), na drugi pa (včasih celo kavarniško) deskripcija konkretne družbene entitete, dehistorizirana in naturalizirana.

Vprašanje, kako preseči hierarhijo v odnosu med centrom in obrobjem, je ena od ključnih nalog, ki se je mora lotiti ISA – tako so zahtevali mnogi sociologi, zlasti iz »tretjega sveta«. Večkrat je bila poudarjena potreba, da je treba izoblikovati »perspektivo tretjega sveta v sociologiji«, da je treba iskati načine za relativiziranje in »udomačevanje« (indigenization) teoretičnih koncepcij. Takšna usmeritev je bila zlasti poudarjena na drugi seji prvega simpozija, ki je potekala pod naslovom »Ali obstaja posebna perspektiva tretjega sveta v sociologiji?« Sociologi iz razvitih družb (npr. Himmelstrand) in z njihovega obrobja (npr. O. Albornoz, A. Akiwowo) so enotno zagovarjali potrebo po konstruiranju takšnih teoretičnih pojmovanj, ki bi upoštevala družbeno resničnost posameznih okolij in procese preoblikovanja znotraj njih; v okviru globalističnih videnj in teoretičnih pojasnjevanj globalizacije bi morali upoštevati tudi gledišče »tretjega sveta«. Uravnovešene med univerzalnim in relativističnim prijemom je skratka eden od največjih epistemoloških izzivov za sociologijo v sodobnosti.

Ob takšnih zahtevah po historizaciji sociologije je bilo prav na tej seji tudi poudarjeno, da je potrebna resnična demokratizacija produkcije znanj in raziskovanja. Gotovo ni posebnih (teoretičnih in praktičnih) ugovorov zoper te zahteve tudi v slovenski sociološki skupnosti.

Potreba po prestrukturiranju svetovne sociološke skupnosti, ki naj ne bi bila predvsem skupnost angloameriških sociologov, se je izrazila tudi na organizacijski ravni: novi predsednik ISE naj bi po besedah S. Ginerja predstavljal dejansko vse sociologe sveta. (Mimogrede naj omenim, da je bilo v 41 letih obstoja ISE med 11 predsedniki 6 predsednikov iz ZDA in VB). Očitno so s temi idejami »okuženi« mnogi sociologi z obrobja, zato verjetno ni naključje, da je bil brez problemov izvoljen indijski sociolog T. K. Oommen za predsednika ISE.

V prvem intervjuju (Buletin of the XII World Congress of Sociology, 12 July 1990, No. 4:1) se je odkrito zavzel za oblikovanje »več centrov« in hkrati za pluralizem v spoznavnih horizontih. Večja odprtost v substancialnem smislu po njegovem mnenju velja predvsem vključevanju novih prostorskih enot in odnosov med spoloma. Sploh je bila razsežnost spola izredno močno navzoča v različnih delovnih srečanjih, zato ni odveč, če opozorim, da bi bilo treba tudi v širši slovenski sociološki skupnosti pokazati malo več resničnega interesa za ta vprašanja.

Ta zahteva je še toliko bolj resna, ker je sicer težko (znanstveno neoporečno)

dajati (zgodovinsko situirane) odgovore na temeljna vprašanja, s katerimi se srečuje sociološka teorija v sodobnosti in ki jih je (na prvem simpoziju »Univerzalni diskurz in različne paradigme«) N. Smelser izrazil tako (kot so bila in verjetno bodo zastavljena, dokler bo obstajalo človeštvo): Kakšna je prava podoba človeške narave v teoriji družbene znanosti; ali ima sociologija internacionalno koherentnost in enotnost, ali je razdeljena na nacionalne, regionalne in kulturne podvrste, ki jih ni mogoče sintetizirati v splošen korpus znanja; ali je bolje začeti analize na mikro ravni (medsebojnih odnosov med individui) ali na makro ravni družbene strukture in kulture; kakšen je status sociološkega znanja v širšem filozofskem kontekstu.

Glede zadnjega vprašanja je izredno pomembno (za svetovno sociološko skupnost in posebej za slovensko) poudarjanje (npr. M. Archer, S. Giner, R. Bhaskar), da je tradicionalno razlikovanje med dejstvi in vrednotami nevzdržno. Mimogrede – prav na tem epistemološkem načelu se je razvijala prevladujoča sociološka teorija do konca šestdesetih let tega stoletja, kar je bilo povezano z dehistorizacijo in naturalizacijo ter končno predvsem z enosmerno uporabo znanj v praksi. Za slovenske razmere lahko omenim, da že dve desetletji navajam študente sociologije k temu, da bi sami odkrivali povezanost med dejstvi in vrednotami na ravni teoretičnih razlag.

2. Radovednost ima velike oči, bi lahko rekla za svoja začetna pričakovanja. Ko pa sem bila postavljena v konkreten (tropsko vroč) prostor in (v bistvu zelo omejen) čas, sem ugotovila, da bom lahko sodelovala samo na omejenem številu prireditvev. Zlasti mi je žal, ker zaradi nemogočih razmer nisem mogla sodelovati na večernih razpravah o problematiki odnosov med spoloma, ki so bile vse zelo resno zastavljene.

Svoj prispevek sem predstavila na 7. seji raziskovalnega komiteja št. 8, ki sta jo vodila italijanski sociolog Sandro Segre (iz Milana) in avstrijski kolega Josef Langer (iz Celovca). Ker upam, da bo kdaj objavljen v kateri od družboslovnih revij na Slovenskem, bom njegovo vsebino predstavila izrazito telegrafsko. Pod naslovom »Sociološka teoretična dediščina in konstrukcija družbene resničnosti žensk« sem poskusila razkriti v sociološko teorijo vključene spoznavne in praktične potencialne pri družbenem (re)produciranju hierarhije med spoloma. Izhajala sem iz spoznanja, ki ga v zadnjih dveh desetletjih vedno bolj osvetljujejo različna raziskovanja v okviru »women studies«, da obstajajo marginalnost in sekundarnost ter podrejenost žensk v vseh znanih družbah – torej kot pankulturno dejstvo. Z analizo razlag T. Parsonsa (ki je pomembno določeval teoretično usmeritev sociologije v svetovnih okvirih sredi tega stoletja) sem pokazala, kako je tudi ta teorija v okviru »maledominated science« prispevala, da se je vedno znova v veliki meri uresničevala organizacija življenja, v kateri je (kot je ugotovil že 1911. leta nemški sociolog G. Simmel) »objektivno-moško«.

3. Glede na to, da sem že v odgovor na prvo vprašanje vnašala komparativni vidik, naj omenim le še to: tako z vidika zastavljanja vprašanj kot z vidika odgovorov nanje ne bi mogli govoriti o splošnem zaostajanju ali splošni prednosti, temveč o delnem zaostajanju na nekaterih področjih (zlasti glede vključenosti hierarhije med spoloma v sociološko teorijo) ter na enako raven na drugih področjih. Naša sociologija pa brez dvoma sledi svetovnim sociološkim trendom – seveda nekaterim paradigmam bolj ko drugim. Naj ob tej priložnosti opozorim na neprimernost zahtev, ki se pojavljajo z veliko silovitostjo, da je treba pri izobraževanju sociologov upoštevati samo eno paradigmo; če bi se to uresničilo, bi bil to izjemno krepak korak nazaj glede na tokove v svetu.

4. Brez dvoma je prav, da upoštevamo vsa tista spoznanja, ki so – kljub vsej različnosti – vendarle postala sestavina splošne sprejetosti v svetovnih okvirih, tako na ravni konstrukcije teorij, empiričnega raziskovanja, uporabe znanj kot tudi izobraževanja. V to nas bodo po svoje potiskala tudi bodoča dogajanja v evropski sociološki skupnosti, saj se priporočilo o večjem regionalnem združevanju sociologov začenja uresničevati tudi v tem prostoru.

Tako je bil 10. julija v Madridu tudi pripravljani sestanek za konferenco evropskih sociologov, ki bo pod naslovom »Sociological Perspectives on a Changing Europe« od 24. do 27. avgusta 1992 na Dunaju. Prav zaradi možnosti primerjav z lastnimi prizadevanji naj predstavim teme in tematske sklope, ki jih bo obravnavala ta konferenca: Ekonomska integracija in kulturna identiteta Evrope (Evropa in globalna ekonomija); Religija – sekularizacija – spremembe vrednot; Problemi okolja; Restrukturiranje evropskih periferij; Evropska družba v nastajanju; Feminizem in državljanstvo v Evropi; Spreminjanje struktur družin in nove oblike skupnega življenja; Migracijski procesi in Evropa – pojav novih manjšin; Odnosi med spoloma in trg delovne sile; Razredna struktura in stratifikacija; Regionalne, etnične in nacionalne identitete; Politično preoblikovanje Evrope; Načrtovanje in spontanost v spreminjavalnem procesu v Evropi; Politične reforme v Vzhodni Evropi; Trendi k posttotalitarizmu; Industrijska in delovna razmerja: reformacija na Zahodu – rekonstrukcija na Vzhodu; Evropska država blaginje: propad ali razvoj; Trendi v razvoju sociologije v Evropi in v posamičnih državah.

Prepričana sem, da bodo slovenski sociologi/nje lahko uspešno nastopali na tej konferenci. Bilo pa bi koristno, če bi tudi domača strokovna srečanja usmerili tako, da bi upoštevali tematsko zastavitev evropske konference.

5. ISA je z organiziranjem svetovnih kongresov v bistvu postala velikanska organizacija z vsemi prednostmi in tegobami takšnega statusa. Razvoj v tej smeri se mi ne zdi smotrni in več vrst zahtev, ki se bodo postopno uresničevale, kaže na to, da bo v prihodnje močnejše prihajalo do novih oblik integracije na različnih podlagah (od regionalnih do vsebinsko sektorskih). Koristno pa bi bilo, če bi različna prihodnja mednarodna srečanja omogočila več medsebojnega komuniciranja ob posameznih prireditvah. To pa bi bilo mogoče, če bi bili vsi prispevki vnaprej (vsaj kakšen mesec) publicirani in dostopni zainteresiranim udeležencem.

Ta nujnost je še bolj očitna, če upoštevamo težave v govorni komunikaciji, ki jih povzroča različnost sprejemanja občevalnega jezika – v glavnem je to angleščina v »multiple performance« – s strani posameznikov. Zlasti špansko govoreči sociologi opozarjajo tudi na jezikovni imperializem (in prav imajo!) in se trudijo, da bi npr. španščina postala tretji občevalni jezik v mednarodnem delovanju sociologov. Samo na enem od simpozijev sem doživela, da je angleško govoreči voditelj posebej opozoril na potrebno spoštovanje kulture sporočanja svojih spoznanj, ker da večini angleščina ni materni jezik. Ta resnično plemenita izjema je bila verjetno povzročena z osebnim vztrajanjem sovoditelja, ki mu je (najbližja!) materinščina – francoščina. Kakorkoli, ta primer spodbuja k razmišljanju o uvajanju minimalnih pravil v medsebojnem neposrednem govornem komuniciranju v svetovnih socioloških okvirih.

VLADIMIR KAVČIČ

Nedoraslost zgodovini

Židovski radio (30. IX. 1990) in nato še Delo (9. X. 1990) sta objavila predlog skupine mladih ljudi iz Škofje Loke za spremembo vsebine in datuma občinskega praznika. Ta praznik je bil doslej posvečen dražgoškim dogodkom v prvem letu nemške okupacije. Po omenjenem predlogu pa naj bi občinski praznik povežali s 30. junijem leta 973, ko je nemški cesar Škofjo Loko izročil v fevd freisinškim škofom. V tej fevdalni listini je namreč Škofja Loka prvič omenjena. (Kot slovenska naselbina pa je gotovo obstajala že dosti prej).

Zdaj, ko smo priča vsesplošnemu prevrednotenju dovčerajsnjih »resnic«, ne preseneča ne prizadevanje posameznikov ne političnih in politikantskih skupin, da bi na ruševinah starega sistema pridobili kar največ psihološkega »prostora« za uveljavljanje svojega vpliva pri nadaljnjem razvoju naše družbe. Da pri tem uspevajo in si javno podporo zagotavljajo tudi nedomišljena, neutemeljena in s širšega vidika nesprejemljiva stališča, je jasno in razumljivo, če pogledamo, čigavo podporo iščejo. Priče smo pravi tekmi za vpliv na javno mnenje in v tej tekmi mnogi ne izbirajo sredstev. Prav vse jim pride prav, če le lahko zbudi odmev v slabo informiranih in v mnogih primerih tudi nezadostno osveščenih okoljih. Gre pač za učinek.

Ker pa takšnih posplošenih očitkov ne bi naprtil predlogu (in predlagateljem) za spremembo škofjeloškega občinskega praznika, kaže najprej preveriti tiste temeljne predpostavke, ki so dosedanji občinski praznik utemeljevale z zgodovinskimi dogodki v Dražgošah. (V tem kratkem zapisu seveda ni mogoče opozoriti na vse dogodke in na vsa spoznanja v zvezi z Dražgošami, čeprav Dražgoše to zaslužijo. Prepričan sem, da bodo javni mediji tem vprašanjem posvetili več pozornosti in mlajšim bralcem posredovali informacije, ki bodo uporabne in zavezujoče tudi za sedanji čas.)

Po mojem je nesporno, da je dražgoška bitka bila edinstven dogodek v takratni Evropi, skoraj v celoti okupirani od nemških nacistov. Nikjer drugje v Evropi ni bilo odporniškega gibanja, ki bi se bilo sposobno spustiti v tako obsežen in tako uspešen spopad z okupacijsko soldatesko. O dražgoški bitki so poročali samemu Hitlerju in mu pri tem zamolčali, da gre za odporniško gibanje na področju, ki naj bi bilo že v bližnji prihodnosti priključeno nemškemu rajhu. Informirali so ga, da je šlo za spopad z ostanki bivše jugoslovanske vojske.

Po dražgoški bitki je bila priključitev Gorenjske k rajhu odložena, odloženo pa je bilo tudi množično izseljevanje Slovencev nasploh. (Da so nacisti načrtovali izselitev oziroma razselitev vseh Slovencev, bi moralo biti znano tudi mlajšim generacijam, da bi lahko razumeli utemeljenost in upravičenost narodnoosvobodilnega boja.)

Marsikaj, kar se je zgodilo pred dražgoško bitko, ob njej in po njej pa je pomembno tudi za razumevanje kasnejših vojnih dogodkov na Gorenjskem in še posebej v bližnji in daljni okolici Dražgoš.

Dražgoška bitka je (med drugim) bila nadaljevanje in posledica decembrske vstaje na Gorenjskem, ki se je zlasti razmahnila v bohinjskem kotu in v zgornjesavski dolini, pomembna pa je bila tudi na širšem območju Poljanske doline, kjer je bilo tedaj pod orožjem nekaj sto (verjetno vsaj 300) upornikov. Njihovo jedro je bil Cankarjev bataljon, ki je v spopadu v Rovtah uničil nemško policijsko patroljo (več kot 40 mož). Tudi to zadnje je bil tedaj dogodek brez primere v Evropi. Sama poljanska vstaja je bila pomembna tudi zaradi tega, ker je nedvomno izpričala zavest o potrebi odpora proti nacionalnemu zatiranju, bila je pravi izraz patriotizma in dokončen obračun s socialno demagogijo nacionalsocializma, ki je na začetku okupacije kazala nekaj sledov tudi v teh krajih. Spopadi z Nemci na Pasji ravni in na Valterskem vrhu so trajali nekaj dni in so se dejansko končali z nemškim porazom, čeprav so bili uporniki nezadostno organizirani in brez oskrbovalnega zaledja, kar je bil tudi glavni vzrok, da so se organizirano razšli. Njihovo jedro se je umaknilo v Dražgoše, v kraj, ki se je v nastopajoči zimi zdel še najbolj primeren za obrambo. Tam so sprejeli boj, ki zasluži spoštovanje tudi sedanjih in prihodnjih rodov.

Delovanje Cankarjevega bataljona, decembrska vstaja, dražgoška bitka in njen krvavi epilog (vključno z Mošenjsko planino) so bili dogodki, s katerimi bi se ponašalo vsako odporniško gibanje v Evropi.

Moralne in politične razsežnosti Dražgoš so še kako resno ocenili Luksenburžani med nemškimi vojaki, ki so oblegali Dražgoše, saj so se uprli, bili na licu mesta ustreljeni in pometani v gorečo hišo. Iz razumljivih razlogov ti dogodki v tedanji Evropi niso mogli ustrezno odmevati, našim notranjim odnosom (in naši majhnosti) pa se imamo zahvaliti, da jih nismo znali bolj afirmirati v Sloveniji in v Jugoslaviji.

Iz lastne izkušnje vem, da mnogi, celo iz bližnjega okolja teh dogodkov, niso znali in niso mogli pravilno ovrednotiti. Preprosto se niso zavedali njihovega širšega pomena, ker niso bili ustrezno informirani ne dovolj osveščeni, da bi se zavedali resničnega pomena okupacije in odpora proti njej.

Toda po vojni je bilo o vsem tem kar dosti napisanega in objavljenega, kdor je želel, se je lahko ustrezno informiral. Kljub temu pa za vsestransko razumevanje Dražgoš ni bilo storjenega dovolj, ne v šoli ne v sredstvih javnega obveščanja. Uradne in shematizirane »resnice« so pogosto zameglile pristno človeško vsebino medvojnih razmerij in dogodkov, pogum in požrtvovalnost naših ljudi, tudi partizanov in domačinov v Dražgošah.

Seveda je bilo mogoče že med vojno in tudi zdaj je upravičeno kritično presoja-ti vse, kar se je dogajalo, podvreči kritični presoji tedanje vodje in druge udeležence dogodkov, o vsem je mogoče imeti tudi svoje mnenje in se celo ne strinjati s tedanjimi dejstvi in z zgodovinskim razvojem dogodkov, toda bistvena, zgodovinska dejstva ostajajo. Znano je tudi, da se je med vojno zgodilo marsikaj, kar z današnjimi merili ni opravičljivo, celo razumljivo ne. O vsem tem je mogoče razpravljati tudi v zvezi z Dražgošami. So bili vaščani aktivni udeleženci dogodkov ali le njihova žrtev. Nedvomno je bilo njihovo trpljenje izjemno, prav tako njihove žrtve. Mnogim so se že tedaj zdele te žrtve nepotrebne ali vsaj zmotne.

Ne bi želel razvrščati ljudi, ki ne priznavajo veličine osvobodilnega boja, njegove nujnosti in utemeljenosti. Vzroki za odklanjanje tega boja so najrazličnejši, od osebnih do političnih. Toda zavedati se je treba tudi posledic teh in takšnih odklonilnih stališč. Ob vseh zmotah in »napakah«, ob vseh osebnih obračunih, nerazumljivih krutostih in premnogih nepotrebnih žrtvah pa je zgodovinska ocena tedanjih dogodkov nesporna. Hitler je hotel zavojevati pol sveta in uničiti cele narode (če

ne kar rase), da bi vzpostavil oblast svoje arijske elite. Boj proti nacizmu je zato bil boj na življenje in smrt in temu boju je bilo treba marsikaj podrediti. Tudi Angleži in Američani se niso z lahkim srcem odločali za sodelovanje s Stalinom in s Sovjetsko zvezo. Toda boj za preživetje jih je prisilil v to. Kako srdit je bil ta boj, pričajo žrtve na obeh straneh. Izid tega boja je bil dolgo, malodane do konca vojne negotov, nepredvidljiv. Zato so zavezniki, protihitlerjevska koalicija, posameznike in oborožene skupine ocenjevali predvsem po tem, ali so se jim pridružili v boju proti nacizmu. Šlo je za rešitev sveta, za zagotavljanje takšne prihodnosti, ki bo dostojna človeka in bo v skladu z humanistično vizijo človeštva. Za doseg tega cilja ni bila nobena žrtev prevelika. In temu cilju je bilo treba pogosto žrtvovati tudi ljudi, ki v boju niso sodelovali. Toda za te žrtve ne gre kriviti predvsem tiste, ki so se borili proti nacizmu, za te žrtve je kriv predvsem nacizem sam. V luči zgodovinskih razmerij, v katerih je potekala druga svetovna vojna, tudi naš osvobodilni boj in dražgoški dogodki dobijo nesporno zgodovinsko veljavo, ne glede na to, kakšen odnos imajo do njih posamezniki. Če pa so takšna stališča še posledica neznanja, neosveščenosti ali celo zavestne pripadnosti drugačnemu nazoru, na primer tistemu, ki boju proti okupatorju ne pripisuje zgodovinskega pomena, ali pa celo meni, da bi bilo bolje sodelovati z okupatorjem, jih je mogoče ocenjevati le takšna, kot so. Ob teh posplošitvah seveda dopuščamo možnost osebnih zmot in osebnih tragedij, ki se niso dogajale po logiki zgodovine, temveč so bile pod vplivom drugih dejavnikov.

Skratka, o osebnih stališčih in izkušnjah je vedno mogoče razpravljati, zgodovinskih razmerij pa za nazaj, žal, ni mogoče spreminjati. Druga svetovna vojna se je iztekla, kakor se je. Njeni udeleženci so storili svoje, kakor so vedeli in znali. Borili so se pogumno, za zmago žrtvovali najboljša leta svojega življenja in premnogi tudi svoja življenja. Spoštujmo njihov boj in njihove žrtve, kot želimo razumeti tiste, ki so se borili na napačni strani, in celo tiste, ki se sploh niso bili pripravljeno boriti.

Toda če bomo z prevrednotenjem zgodovinskih dejstev kar nadaljevali, če se z zgodovinskimi dejstvi nikakor ne bomo mogli sprijazniti, potem nam ne bo preostalo drugega, kot da svoje različne nazore znova soočimo, na koncu z orožjem, z novo vojno in z novo (kontra)revolucijo. Bodo tisti, ki se čutijo neupravičeno poražene, hoteli izbojevati novo, pravično zmago? Če ne gre za to, za kaj pravzaprav gre?

Izkušnje nas učijo, da imajo mnogi sodobniki težave z zgodovinskim spominom ali da so celo kar brez njega. Nekateri od teh ponavljajo stare vzorce in ponujajo stališče, da se zgodovina začanja šele z njimi. Zdaj, ko pometamo z vsem starim, je pravi čas tudi za zanikanje zgodovine.

Vendar nimam argumentov, da bi kaj takšnega očital mladim iz Škofje Loke. Odpovedujejo se oživljanju spomina na dražgoško bitko in želijo občinski praznik posvetiti dnevu, ko so daljnega leta 973 njihovi predniki tudi uradno (in črno na belem) postali podložniki nemškega fevdalnega gospodarja.

Dobro bi bilo, če bi nam natančneje pojasnili, kaj jih je privedlo do tega, da se odrekajo enemu najpomembnejših in največjih dogodkov iz osvobodilnega gibanja med drugo svetovno vojno na Gorenjskem. Zakaj dražgoški boj in dražgoške žrtve ne zaslužijo trajnega spomina?

Demarginalizacija socialne antropologije

Sredi letošnjega maja je bila brez prevelikega pompa pri Slovenskem sociološkem društvu ustanovljena Sekcija za socialno antropologijo (SSA). Ustanovitev sekcije pri nekem društvu, vsaj običajno, ni niti priložnost niti povod za neko obširnejše poročanje o »seksijskih« zadevah. Tudi v tem primeru bi bilo tako, če bi SSA ne sprejela programa, ki bistveno presega značaj seksijskega delovanja in bi ne bila povezana s procesom demarginalizacije socialne antropologije pri nas. To dvoje je razlog, zakaj je o »seksijskih« zadevah morda vendarle vredno spregovoriti nekaj več.

Če se najprej ustavimo pri problemu demarginalizacije socialne antropologije, je seveda treba jasno poudariti predvsem to, da je bila prav težnja po »pomakniti« naše socialne antropologije iz njenega vsaj dve desetletji trajajočega marginalnega položaja ena od tistih pobud, ki so pripeljale do ustanovitve sekcije. Za položaj, ki je bil v našem družboslovju in humanistiki namenjen socialni antropologiji v preteklosti, bi namreč lahko rekli, da je bil v nekem bistvenem smislu paradoksalen. Po eni strani se je neprestano ustvarjal vtis in širilo mnenje, da (socialne) antropologije pri nas tako rekoč (še) ni. Po drugi strani pa je več kot dvajset let (točneje od leta 1969 dalje) redno, vsakoletno potekalo študijsko delo pri predmetu Socialna in politična antropologija – in to za študente vseh smeri Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo na dodiplomski kot tudi na podiplomski ravni. Enoletni kurz se je praviloma podaljševal v drugo leto skozi študij lingvistične antropologije, dopolnjeval pa s študijem vrste predmetov, ki so uvajali v tistih letih pri nas že docela nepoznano (zato pa danes zelo modno) »antropologizacijo družboslovja« (npr. študij razvojne problematike, antropologizacija zgodovine ipd.). V tem času se je oblikoval tudi edini slovenski avtorski antropološki opus, namreč dela red. prof. dr. Staneta Južniča, na čigar osebna prizadevanja in iniciative je bila vezana omenjena dvajsetletna zgodovina socialne antropologije pri nas. Ob dejstvu, da je bilo omenjeno kontinuirano izvajanje socialno-antropološkega študijskega programa v vsakem pogledu izjema – in to tako v okviru slovenskega univerzitetnega študija kot tudi širše v jugoslovanskih mejah – pa ne gre pozabiti, da je bilo istočasno trajno »pod udarom« vsaj dveh trendov: najprej tistega iz vrst navdušencev in študentov, ki so često pisali peticije, prošnje, predloge ipd. za širitev antropološkega študija – celo zahteve po samostojnem oddelku oz. katedri; po drugi strani pa tistega, ki je trajno skušal ožiti prostor socialni antropologiji, kar mu je, gledano dolgoročno, vsaj deloma uspevalo tudi tako, da je antropologijo izrinjal oz. jo zadrževal v marginalnem statusu. In ker se je zdelo, da navedenih tenzij tudi v sedanosti ne gre zanemarjati, je bilo treba zahtevo po demarginalizaciji socialne antropologije pri nas premestiti v drugačne okvire. To še posebej vsled tega, ker postaja težnja k antropologizaciji družboslovja danes v slovenskem prostoru povsem očitna; ujema se s končno odkrito nujnostjo, da je treba v slovensko družboslovje in humanistiko vključiti tudi antropologijo, ki je v svetu že dolgo ena od klasičnih družboslovnih disciplin. Vendar ta trend v Sloveniji, morda navidez paradoksalno, spremljajo tudi poskusi prezrtja že prej omenjene avtohtone slovenske socialne antropologije. Ne da bi se na tem mestu spuščali v iskanja razlogov, naj zgolj omenimo, da motivi za to niso

bistveno drugačni od tistih, ki so antropologijo tudi že v preteklosti potiskali na znanstveno obrobje.

In v tej luči je treba tudi razumeti poskus SSA, da bi prispevala svoj delež k afirmaciji naše socialne antropologije. In to v vsaj dvojnem smislu: najprej seveda v smislu, da se zavzema za to, da se antropologiji vendarle »dodeli« tisto mesto in vloga v univerzitetnem kurikulumu, ki ga v veliki večini uglednih univerz v svetu že ima; drugič pa vsaj še v smislu, da uveljavi slovensko socialno antropologijo z njeno vsaj dvajsetletno tradicijo vred, da se torej nasloni na lastno preteklost, njene rezultate (pa tudi zmote) na produktiven način, kar pomeni vsaj to, da se nadaljuje od tam, do koder je naša socialna antropologija že prišla. Tako razumljen produktiven zastavek pa seveda opredeljuje tudi vse druge cilje in namene, ki si jih je SSA postavila v svoj program. Omenimo vsaj najpomembnejše.

Prvi zadeva področje publiciranja. SSA si je glede tega zadala kar nekaj nalog. Kot prvo, ki že uspešno poteka, naj omenimo projekt Antropoloških zvezkov. Gre za projekt, ki naj bi z dvemi do tremi knjigami letno uvedel v slovenski prostor antropološko tematsko in avtorsko monografsko zbirko; ta bi ob izbrani temi združila antropološke tekste avtorjev, ki so člani sekcije, pa tudi drugih piscev, ki so se na Slovenskem ukvarjali z določeno antropološko tematiko že v preteklosti ali pa se z njo ukvarjajo še danes. Prva številka Antropoloških zvezkov z naslovom Zbornik socialnoantropoloških tekstov je že v tisku, izšla bo predvidoma sredi novembra. Tudi naslednja številka je že v pripravi. SSA pa namerava nekaj števil Antropoloških zvezkov posvetiti tudi sodobnim tekstom iz svetovne antropologije. Prvi tak izbor, za katerega že tečejo dogovori, bo posvečen sodobni ameriški antropologiji.

Druga vrst publicistične dejavnosti bo usmerjena v prevodno dejavnost. V slovenski jezik namreč nimamo prevedene niti klasične niti sodobne antropološke literature. Člani sekcije so tudi glede tega že sprejeli določene sklepe; omenimo naj le dva: najprej gre za navezavo stikov z uredniškim odborom zbirke Studia Humanitatis; drugič pa tudi za razmisleke o tem, da bi sami člani sekcije aktivno sodelovali pri prevajanju izbranih antropoloških tekstov.

Tretji vidik zadeva publicistično dejavnost v revialnem tisku. Po eni strani gre za poskuse, izoblikovati uredniški odbor prve specializirane strokovne revije za antropologijo na Slovenskem, po drugi strani pa za bolj organizirano in celovitejše sodelovanje z že uveljavljenimi strokovnimi časopisi (npr. v obliki tematskih števil).

SSA se je tudi odločila, da bo za področje publicistične dejavnosti oblikovala poseben strokovni organ (strokovni svet), ki bo bdel nad kvaliteto tekstov in publikacij sekcije. V njem bodo tudi tuji znanstveniki, s čemer se bo uveljavil kot najvišje strokovno telo sekcije.

SSA namerava – in tu gre že za drugo skupino ciljev in aktivnosti sekcije – redno (približno dvakrat letno) prirejati strokovna sračanja, na katera bo vabila širšo strokovno javnost. S tem naj bi vpeljala v slovenski družboslovni prostor problemska srečanja na izbrane antropološke tematike ter s tem omogočila konfrontacijo tudi širše slovenske družboslovne oz. humanistične javnosti bodisi s klasičnimi tematikami in opusi kot tudi s sodobnimi in najbolj zanimivimi antropološkimi izsledki.

Kot tretje si bo sekcija prizadevala v slovenskem prostoru uveljaviti antropološko tematiko in specifični antropološki metodološki pristop tudi v raziskovalnih projektih in programih. Zaenkrat sta v teku dva takšna raziskovalna projekta

(eden na FSPN, drugi pa na FF), ki ob eventuelni uveljavitvi vsekakor že pomenita bistven premik od prej omenjene odsotnosti antropologije v raziskovalni dejavnosti slovenske Univerze.

SSA namerava prevzeti koordinacijo tudi v različnih mednarodnih projektih. Tu gre predvsem za sodelovanje v INTERCOCTA projektu, dalje za sodelovanje z IUAES, ki je SSA že ponudila tudi sodelovanje na naslednjem mednarodnem kongresu, na katerem bo nastopila kot samostojna sekcija z možnostjo sooblikovanja oz. vodenja komisij te svetovne antropološke organizacije. SSA je vzpostavila uspešno sodelovanje še z nekaterimi drugimi antropološkimi združenji, katerih kolektivni član je že postala.

In še bi lahko naštevali. Vendar se zdi, da bo tudi teh nekaj informacij za uvod zadoščalo. Iz njih je mogoče docela jasno izluščiti rezultate, ki jih je sekcija v teh nekaj mesecih svojega delovanja dosegla, kot tudi cilje in ambicije, ki jih ima za prihodnost.

Vse posameznike, ki bi jih delo sekcije zanimalo in ki bi želeli sodelovati pri uresničevanju njenih ciljev, vabimo k sodelovanju. Omenimo naj, da se je sedanjemu članstvu sekcije, ki je večinoma slovensko, pridružilo tudi nekaj posameznikov iz drugih delov Jugoslavije, ki so v svojih okoljih orali ledino v uveljavljanju (socialne) antropologije in ki bodo delo sekcije obogatili predvsem na njenih strokovnih srečanjih. S tem pa bo, po mnenju članov sekcije, prihajalo tudi do tistih primerjav in verifikacij, ki bodo za uveljavljanje antropoloških profesionalnih standardov kot tudi specifične antropologije kot discipline morda celo najbolj produktivne.

Zalivska kriza

(v luči nastajanja nove arhitekture mednarodnih odnosov)

Zalivska kriza oziroma iraška zasedba Kuvajta je od 2. avgusta naprej rdeča nit v proučevanju mednarodnih odnosov in tudi svojevrsten lakmus različnih opcij, ki nastajajo v pričakovanju razpleta krize. Vzroki in posledice spopada namreč kažejo neke povsem nove obrise razporeditve strateške moči v svetu in neko povsem novo podobo (nastajajoče) sodobne mednarodne skupnosti.

1. Iraška zasedba Kuvajta je namreč močno spremenila strateška razmerja sil v svetu. Pa ne zato, ker bi Irak na račun zasedbe majhnega emirata, »19. kuvajtske pokrajine«, pridobil toliko ozemlja, da bi lahko z njim povsem drugače diktiral določene pogoje; strateško razmerje se je spremenilo zato, ker je Irak v trenutku prišel do četrte svetovnih rezerv nafte, od katere je odvisen današnji ustroj zahodnih gospodarstev. Ta katastrofa ni primerljiva z nobenim prejšnjim naftnim šokom, pri katerih je šlo običajno za igre s cenami in s poceni nafto. Tokratni šok je bil takšen, kot bi Irak zavzel Sovjetsko zvezo. Pri tem je bila za nadaljnji razplet krize v Zalivu morda usodna iraška namera napasti Saudsko Arabijo; v tem primeru – in če bi podvig uspel – bi Irak dobil v roke skoraj natanko polovico vseh doslej ugotovljenih in priznanih svetovnih zalog nafte. S tem je Sadam Husein močno porušil vzpostavljena geostrateška in gospodarska razmerja v svetu, zato je bila tudi reakcija »druge strani« tako odločna.

2. Iraško aneksijo Kuvajta je doletela verjetno najbolj složna in najbolj ostra obsodba mednarodne skupnosti po drugi svetovni vojni. Kot rečeno, je bila silovitost tega odgovora premo sorazmerna z močjo porušeni strateških razmerij v svetu. Pred leti, ko je bil svet vsaj bipolarno, večkrat pa multipolarno razdeljen in razcepljen, enotnosti mednarodne skupnosti ne bi nikoli dosegli; če nič drugega, potem so bili določeni »stebri« te skupnosti (SZ, neuvrščeni) premočno vmešani v izgradnjo iraške diktature. Morda je treba stvar relativizirati in reči, da tudi v današnjih spreminjajočih se mednarodnih odnosih morda ne bi dosegli takšne enotnosti, če ne bi šlo za tako pomembne strateške stvari. Pomembnost svetovnega protiudarca je imela namreč povsem praktično posledico, ki je mednarodna skupnost ni bila sposobna nikoli izvesti niti v Južni Afriki: sledil je namreč popoln ekonomski embargo Iraka, ne glede na dejstvo, da so najvažnejši trgovinski partner te arabske države ZDA in ne glede na dejstvo, da je Zahod pred 2. avgustom letos z iraško-kuvajtskega ozemlja dobival v povprečju po 4 milijone sodov nafte na dan, toliko kot iz Mehike in Velike Britanije skupaj. Irak je ta složna blokada kot prva praktična posledica složne obsodbe – katere jakost je bila odvisna od strateške »teže« iraške agresije – močno dotokla in najbrž ga bo tudi pokopala v trenutnem psiho-fizičnem utrujanju nasprotnikov, seveda takrat, ko bodo vsi efekti te blokade začeli delovati. Navsezadnje sta ZRN in Japonska s trgovino osvojili tisto, kar jima z orožjem ni uspelo. Paralela: Irak bo zaradi trgovine izgubil tisto, kar si je z orožjem prisvojil.

3. Ta složna mednarodna obsodba Iraka in njene praktične posledice pa je seveda omogočil čas, v katerem živimo in ki mu v publicistiki radi rečemo čas nastajanja nove arhitekture mednarodnih odnosov ali krajše nove svetovne arhi-

tekture. V času torej, ko padajo zidovi in se združujejo države in cele celine, ko izginjajo diktatorji in despotski vladarji, ko se pripravlja nova meddržavna pogodba, imenovana Helsinki II in v času, ko sta velesili v boljših odnosih kot kdajkoli, je ta invazijska avantura, ki je že sama po sebi skrajno neumno dejanje in povrhu vsega še v nasprotju z vsemi svetovnimi pisnimi in ustnimi dogovori, postala še bolj neumno in nerazumno dejanje, vnaprej obsojeno na poraz. Pravzaprav je bila to velika preizkušnja za mednarodno skupnost. Če bi ta tokrat Irak zgolj obsodila s kakšnimi medlimi resolucijami, sprejetimi s tesno večino v sicer dodobra kompromitiranem izvršnem organu Združenih narodov in če bi jim še nasprotoval kdo od tistih, ki v svetovnem razmerju sil kaj pomeni, potem bi si lahko nastanek nove svetovne gospodarsko-politične in strateške arhitekture zataknil za klobuk. Tri mesece pred novimi Helsinki so se tisti, ki držijo niti urejanja sveta v svojih rokah, tega očitno zavedali. Usoda nove arhitekture je bila na kocki: »ne« Iraku je pomenil, da možnost nove arhitekture še naprej obstaja, »da« – čeprav posreden – bi to možnost za naslednja desetletja pokopal. Na novo logiko skupnega premaganja problemov sta se oprla tudi Moskva in Washington; Sadam je ostal sam proti svetu.

4. Tudi sicer so bila osemdeseta leta – stvar pa se očitno nadaljuje tudi v devetdesetih – pogubna za razne diktatorje in oblastnike, ki so radi mahali z orožjem. Ravno spremenjeni gospodarsko-politični ustroj sveta, ki je danes privedel do idej o novi svetovni arhitekturi, je botroval padcu številnih diktatur in bo njihov boter očitno še naprej. Nova mednarodna politična ureditev, ki so jo v osemdesetih letih narekemale predvsem anglosaksonske države in ki izhaja iz predpostavke o čim večji politični in gospodarski svobodi ljudi in državljanov in na njej temelječi demokraciji, je bila namreč povsem nenaklonjena različnim oblikam diktatur, katerih temeljno gibalno je bila vedno represija; svoboda in nesvoboda sta si tu prišli močno navzkriž. Težava, ki je dotokla te diktatorje, je bila namreč v tem, da so bile velesile, ki so narekemale usmeritev k čim večjem obsegu političnih in gospodarskih svoboščin, v tem času tudi gospodarsko najmočnejše in so vzdrževanje vzpostavljenega gospodarskega (kapitalskega) in političnega sodelovanja s številnimi državami pogojevale s širitvijo teh svoboščin, ki edine zagotavljajo – vsaj doslej je bilo tako – uspešno razpolaganje s posojenim denarjem. In ker se nihče izmed diktatorjev ni želel sam od sebe odreči vzpostavljeni represiji kot temelju diktature, so na hitro ostali brez tuje finančne pomoči, ki je te diktature držala pokonci. Tako so padli skorajda vsi diktatorji Latinske Amerike – na koncu osemdesetih let je prišlo do zamenjave na čelu prav vseh držav zelene celine – in delno tudi vzhodnoevropski komunistični voditelji, medtem ko je bil Bližnji vzhod poleg Afrike pri tem še najmanj prizadet. Takšno gospodarsko-politično vzdušje osemdesetih let je bilo torej treba zgolj »nadgraditi« s splošnim sodelovanjem vseh najmočnejših držav – kar se je zgodilo tisti hip, ko je s padcem komunizma ideološko izginila še zadnja alternativa tem prizadevanjem za širitev svoboščin – in na vrstni red so prišli še zadnji diktatorski režimi. To je treba v vsakem primeru upoštevati pri obravnavanju složnosti mednarodne skupnosti ob iraškem vdoru v Kuvajt; ker so se prizadevanja za popolno širitev politične in gospodarske svobode v zadnjem času pokazala kot ideološko povsem zmagovita in so jih za »svoja« sprejele tudi države, ki so jih nekoč z »zgodovinskega in razrednega« vidika odklanjale, je jasno, da bo v bodoče vsaka diktatorska usmeritev prišla navzkriž z mednarodno skupnostjo, še posebej, če bodo te diktature močnejše geostrateško ali gospodarsko-politično povezane s svetom, kot je bilo to v primeru Iraka.

5. Pri obravnavanju zalivske krize nikakor ne moremo mimo vprašanja, ali bo

zaplet rešljiv že s temi novimi »stanji duha« v mednarodni skupnosti oziroma trgovinsko-psihološkimi pritiski, ali pa se utegne zapleteni vozle novo vzpostavljeneh geostrateških razmerij v svetu razplesti tudi z vojaškim obračunom; natančneje, postaviti si moram vprašanje, ali je pot k vojni običajno res tlakovana z miro-ljubnimi resolucijami. Slišati je različne »scenarije« iz nekaterih »štabnih doku-mentov« ameriških oziroma zavezniških obveščevalnih služb, po katerih naj bi do razpleta prišlo še do konca leta (besedilo je pisano 20. oktobra, ko do spopada še ni prišlo, op.a.); toda zaenkrat obstajajo le tri verodostojne verzije morebitnega konca krize v Zalivu, pri čemer vojaška opcija ni omenjena. Prvič: taktika, na katero igrajo Združene države že od samega začetka, je onemogočiti Irak pri nadaljnjem ozemeljskem prodiranju, ga vojaško-politično in predvsem gospodar-sko osamiti (pri čemer so potrebni vsi kontingenti oboroženih sil, ki so trenutno v Zalivu) in čakati na to, da bo blokada začela delovati, njena končna posledica pa naj bi bila padec Sadama Huseina in s tem tudi konec zavračanja dialoga o zaliv-skem vprašanju. Drugič: blokada naj bi bila vsaj tako učinkovita – in prvi rezultati bodo vidni šest mesecev po začetku delovanja – da bi iraški režim zaslutil osamlje-nost in se nenasilno umaknil iz Kuvajta, kar je z ameriške strani tudi prvi in edini pogoj za kakršnakoli nadaljnja pogajanja. Tretjič: v dolgem psihološkem boju, ki naj bi načel tako eno kot drugo stran, naj bi se Zahod zadovoljil z iraškim umikom z najbolj občutljivih kuvajtskih ozemelj (naftnih polj pri Rumaili, Bubijanu in Varbi), medtem ko naj bi del nekdanjega Kuvajta vendarle ostal za vedno iraško ozemlje, s čimer bi prišli do formule, pri kateri bi morali popuščati obe strani in bi bila kolikor toliko kompromisna. Šele če vse tri formule ne bi dale nikakršnih rezultatov niti po pol leta od začetka blokade in začetka dovažanja vojaških sil v Zaliv, bi morebiti lahko prišlo tudi do oboroženih obračunavanj na tem geostra-teško občutljivem in sedaj tako spremenjenem ozemlju. V nobenem primeru pa tudi to ni trajna rešitev problema, ne glede na morebitnega končnega zmagovalca ali poraženca. Na Zahodu se danes že zavedajo negotovosti morebitnega posthu-seinovskega iraškega režima; Zahod namreč ne more zagotavljati »benignega« režima v Bagdadu tudi potem, ko bi morebiti odstranil »malignega«. Rešitev je namreč le v širšem bližnjevzhodnem kontekstu.

6. Iraško-kuvajtski oziroma zalivski spopad torej ponuja hkratno možnost raz-rešitve širšega sklopa bližnjevzhodnih vprašanj, trenutno zavitih v nenehne verske in nacionalne – delno tudi resne – spopade. Pri političnem obravnavanju teh vprašanj je vse doslej prevladovalo mnenje, da gre pri Bližnjem vzhodu za nekaj »orientalskega«, se pravi nerazrešljivega. Toda v času iraške invazije na Kuvajt oziroma v trenutku, ko so Husein in njegovi redki zavezniki začeli pogojevati umik iz Kuvajta z rešitvijo palestinskega vprašanja, je prišla na dan tudi možnost »ena-krat-za-vselej« reševanja bližnjevzhodnega sklopa vprašanj. Resda Zahod tudi še sedaj – vzvratno – pogojuje reševanje teh vprašanj s takojšnjim umikom iraških čet iz Kuvajta; toda problem je odprt in prej ali slej ga bo treba začeti reševati, še posebej zato, ker so zgoraj opisane mednarodne okoliščine takšnemu reševanju trenutno zelo naklonjene. Nikjer sicer še ni videti ne slišati podrobnosti bodoče regionalne varnostne strukture na Bližnjem vzhodu in odgovora na to vprašanje najbrž ne bo niti na bližnjem pariškem vrhu Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE), kjer bodo odprta predvsem vprašanja nove regionalne varnost-ne strukture na stari celini. Toda obrazec, po katerem bodo reševali vprašanja v Parizu – najbrž bo šlo za določen regionalni sporazum, podkrepjen z mednarod-nim nadzorom – bo bržkone tudi obrazec za reševanje bližnjevzhodne krize. Bati pa se je, da tega vprašanja ne bo nihče načeljal vse dotlej, dokler se obstoječa

kriza v Zalivu oziroma iraška zasedba Kuvajta ne konča. Ta spor torej ni zgolj merjenje moči pred nujnim prerazporejanjem starih varnostnih mehanizmov v tem delu sveta, ampak tudi iskanje čim bolj ugodnih izhodiščnih položajev pred dokončnim novim odločanjem o varnostno-politični strukturi na Bližnjem vzhodu v času zблиževanja velesil; pri tem »sodelujejo« tako regionalne kot svetovne velesile. Zalivska vojna je torej resno načela vprašanje, ki je trenutno v svetu gotovo najbolj občutljivo in tudi najtežje rešljivo; pri njegovem reševanju se bo trdnost nove sodobne mednarodne skupnosti – ki je trenutno povsem enotna glede temeljnih političnoekonomskih izhodišč – tudi najbolj kristalno izkazala.

7. In če gremo še za korak naprej: z zalivsko krizo so se dokončno – v duhu nove mednarodne ureditve – razkrile tudi prav vse slabosti gibanja neuvršenih, ki podobnih spopadov med članicami gibanja nikoli ni znalo preprečiti ali omiliti; še več, skorajda vse regionalne konflikte so zakuhale ravno države članice nekoč tako opevane politične združbe, v kateri je sicer več kot polovica vseh držav sveta, in zalivski spopad tudi sodi med te. Jugoslovanski zunanji minister sicer še vedno poudarja »prihodnost« gibanja, ki pa ob izbruhu konflikta znova ni bilo sposobno odigrati nikakršne povezovalne vloge; večinoma so bili namreč stebri tega gibanja tesno povezani z »izgradnjo« iraškega režima (predsedujoča v gibanju še zdaleč ni izvzeta). Kot v primeru Namibije – razreševanje vprašanja te zadnje kolonije na svetu se je začelo ravno v prvih letih pravega popuščanja napetosti – sta bili tudi v primeru Iraka velesili tisti, ki sta odigrali prelomno vlogo, medtem ko so neuvrščeni, sicer v večini tako v varnostnem svetu kot generalni skupščini Združenih narodov, le statirali. Nekaj državam torej, ki so bile gospodarsko najbolj prizadete z izbruhom zalivske krize, je uspelo animirati vso svetovno politiko v okviru Združenih narodov in tudi svetovno javnost proti iraškemu diktatorju, neuvrščeni pa so bili le pasivni opazovalci. Resda je vzrok temu v dejstvu, da so razviti neposredno bolj čutili to strateško spremembo na Bližnjem vzhodu kot pa neuvrščeni, a vseeno so bili tudi ti globoko vpleteni v iraški konflikt, vsaj posredno, in bi že zato lahko odločneje posredovali. Zgodilo se je celo to, da so edine tri države, ki na svetovni sceni bolj ali manj odkrito podpirajo Irak (gre za Kubo, Jemen in PLO), tudi članice – in to ne čisto nepomembne – omenjenega gibanja. Neuvrščenost je torej pokopana; ne zgolj zaradi skorumpiranosti, ki je z zalivsko krizo prišla docela na dan; tudi ne zgolj zaradi tega, ker je notranje bistvo neuvrščenosti (torej preseganje blokvske razdelitve sveta) s koncem hladne vojne postalo irelevantno – ampak predvsem zavoljo tega, ker ni sposobno – in to je vojna v Zalivu očitno dokazala – odigrati pomembnejše vloge pri vzdrževanju ali izgradnji nove varnostne strukture v svetu, pa čeprav imajo za to na razpolago skorajda vse mehanizme, vključno s Združenimi narodi, kjer imajo v varnostnem svetu celo večino in s tem tudi svojevrstno pravico veta. Tako neuvrščenim kot svojevrstni skupnosti zgolj ostane, da poskušajo v organu (OZN), ki je končno začel igrati vlogo, zaradi katere je sploh nastal, delati čim manj težav in se prilagoditi svetovnim tokovom političnega združevanja na podlagi uspešnosti, preden jih doleti kazen in kot organizacija dokončno razpadejo.

O globljih razsežnostih zalivskih dogajanj pa je po avgustovskih vojaških operacijah in že skoraj dvomesečnem zatišju nemogoče govoriti; svetovna skupnost čaka na razplet dogajanja na tem območju, od tega razpleta pa so bistveno odvisne tudi vse vektorske smeri determinant, ki smo jih zgoraj opisali. Iraški vdor v Kuvajt je probleme namreč zgolj odprl in ponudil možnost svojevrstnih novih

prijemov mednarodne skupnosti pri reševanju regionalnih konfliktov. V kolikšni meri pa bo novo stanje duha postalo konstanta tudi pri razreševanju regionalnih konfliktov in ne le muha enodnevnica, pogojena z dnevnimi strateško-političnimi interesi, pa nam bo pokazal izid tega sicer nesmiselnega, a kljub vsemu (vsaj za nekaj) koristnega zalivskega regionalnega spora.

MILAN BUFON*

Nove »meje« slovenske etnične skupnosti v Italiji

1. O vprašanju »etnične meje«

Iz opravljenih analiz¹ je razvidno, kako je »etnična meja«, kljub njeni časovni persistenci in splošni stabilnosti, v drobnem zelo elastična in spremenljiva. Tako je mogoče iz navedb nekaterih starejših avtorjev² ugotoviti, kako je tudi v dobi, ki jo v glavnem označuje dokajšnja statičnost v interetničnem interagiraju in torej tudi »konstantna« etnična delimitacija na makro nivoju, etnična meja stalno spreminjala potek in se pred asimilacijsko »agresivnostjo« neslovenskih etničnih skupin večinoma umikala v odročnejše lege. To se je dogajalo v celotnem pedemontanskem pasu, kjer je bilo v obdobju pred nastopom državotvornih procesov slovensko prebivalstvo prisotno in etnično dejavno vse do in vključno z urbanih centri s furlansko večino v tem pasu (od Čente do Čedadada). Namenoma tu uporabljам izraz »državotvorni procesi«, saj očitno ne moremo iz njih izvirajoče asimilacijske pojave pripisati običajnemu nacionalnemu prebujanju in mednacionalnim trenjem, ki se večinoma odigravajo na škodo manjšinskih etničnih skupin. Etnična meja med slovenskim in furlanskim namreč ni poznala klasičnih mednacionalnih nasprotij, saj tedaj ni šlo za »furlansko« večinsko nacionalno osveščanje, temveč za splošni vseitalijanski državotvorni integracijski proces, ki je tako tu živeče Furlane kot Slovence preoblikoval v italijanske »državljanke«. Ker se ti državotvorni procesi zaradi njihove tesne navezanosti na šolsko in upravno strukturo v svoji prvi fazi nujno osredotočajo v urbanih centrih³, je razumljivo, zakaj je bila slovenska prisotnost v relativno urbaniziranem pedemontanskem pasu pod večjim pritiskom kot pa v perifernejših, hribovitih predelih, kjer je slovensko prebivalstvo lahko, vsaj do nastopa fašizma, ki je državotvorno integracijo razvijal v najbolj ekstremnih oblikah, ohranilo svoj tradicionalni način življenja in jezik.

Ta problem se v odmaknjeni Reziji sploh ni postavljal⁴, medtem ko je v prometno odprti Kanalski dolini, katero označuje tudi razgibana mednarodno-politična usoda, odmik »etnične meje« na vzhod, izven nekdanje etnično mešane občine

* Mag. Milan Bufon je sodelavec Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu

¹ M. Bufon, Etničnost in teritorialnost, Trst (v tisku).

² Npr.: M. Samudo, Itinerario per la Terraferma Veneziana nel 1483, Padova, 1847; V. Bollami, Archivio di Stato di Venezia, Relazioni, Collegio V (Secrete), F. 49; F. Musoni, Gli abitanti, v: La Slavia Italiana, Estratto della Guida delle Prealpi Giulie di Olinto Marinelli, Bologna, 1978 (ponatis).

³ Prim. npr.: E. Gellner, Nations and nationalism, Oxford, 1983.

⁴ Po popisu za leto 1910 izhaja, da je slovenske narodnosti 100,0% prebivalcev tega območja. Ta delež je ostal v bistvu nespremenjen do danes, saj naj bi bilo po sami vladni oceni za leto 1983 (za interno rabo) Slovencev še vedno 98,0% prebivalcev Rezije.

Tablja, posledica tako asimilacijskih rezultatov v konfliktu večina-manjšina v nekdanjem slovenskem kraju Lipalja vas, kot odtrivanja slovenskih državnih uslužbencev in železničarskega centra Tablje po prvi svetovni vojni⁵. Nepovezanost z ostalimi predeli slovenskega etničnega ozemlja v Italiji je bistveno prispevala k odmiku »etnične meje« v tradicionalno slovensko-furlanskih mešanih občinah med Čedadom in Krminom⁶. Morda najbolj izrazit primer »drobnega« spreminjanja etnične meje oziroma meje avtohtonega slovenskega etničnega ozemlja pa je mogoče opaziti v Soški ravnini, kjer je sprotan pritok slovenskega prebivalstva iz Brd in njihova sprotna asimilacija povzročila stalno nihanje etnične strukture v predvojnih popisnih rezultatih za to območje⁷.

Edinstven je v okviru »klasičnega« slovenskega poselitvenega ozemlja stalni in trajen porast deleža Slovencev na Laškem (v trikotu Tržič–Štarancan–Ronke), kamor so se priselili z Doberdobske planote od konca prve svetovne vojne do danes⁸. Poglavitni vzvod selitev so predstavljala finančna sredstva, ki so jih prebivalci od vojne prizadetih krajev prejeli za obnovo lastnih bivališč in ki so jih izkoristili še za nakup rodovitnejših zemljišč v bližnjem nižinskem pasu. Razpoložljivost zemljišč pa je mnoge tudi zvalila v stalno emigracijo, zlasti tedaj, ko se je to območje začelo industrializirati. Na ta način je precejšnje število narodno zavednih in ekonomsko večidel neodvisnih Slovencev ohranilo in razvijalo svojo nacionalno pripadnost tudi izven tradicionalnega historičnega slovenskega ozemlja, kar pa se je dogajalo dovolj zgodaj, da lahko tudi to ozemlje priključimo t. i. klasičnemu slovenskemu poselitvenemu ozemlju v Italiji⁹.

Na Tržaškem ni prišlo do bistvenih teritorialnih sprememb v poteku »etnične meje«, pač pa se je na celotnem poselitvenem ozemlju spričo dokaj intenzivnih asimilacijskih in migracijskih procesov dokaj zmanjšal delež avtohtonega slovenskega prebivalstva.¹⁰ Na tem mestu bi morda kazalo posvetiti nekaj več besed terminu avtohtonosti, ki determinira obseg »klasičnega« v ozemeljski delimitaciji slovenske etnične skupine. Z izrazom »avtohtono poselitveno ozemlje« razumemo tisto ozemlje, ki ga je določena etnična skupina bolj ali manj množično in strnjeno naselila v časovno dovolj odmaknjenem obdobju, tako da ga je s svojo kontinuirano dejavnostjo in prisotnostjo tudi kulturno zaznamovala. Termin avtohtonosti torej ne določuje, da mora biti na tem ozemlju določena etnična skupina trajno prisotna in obenem večinska, saj imamo primere avtohtonega etničnega ozemlja, na katerega se istočasno sklicuje več etničnih skupin. Tako ozemlje zato upravičeno imenujemo tudi narodnostno ali bolje etnično mešano ozemlje, pri čemer moramo vedeti, da je ta etnična pomešanost že tradicionalna in trajna. Prav časovna perpetuacija ali obstojnost tako opredeljene teritorialne delimitacije omogoča, da celoto avtohtonih poselitvenih ozemelj, ki so v prostoru bolj ali manj sklenjena in v večjem ali manjšem deležu poseljena z določeno etnično skupino, opredelimo kot »klasično« poselitveno ozemlje te skupine.

⁵ Čeprav se ne kaže v občutnem upadu relativnega števila prisotnih Slovencev. Sledeč istim virom, ki so bili uporabljeni v op. 3 izhaja, da se je delež Slovencev zmanjšal le od 19,5 na 16,4%.

⁶ Tu je redukcija deleža Slovencev zelo izrazita: od 54,8 na 27,1% v občini Prapотно, od 28,8 na 15,0% v občini Dolenje in od 7,0 na 2,6% v občini Krmin (1910 = popisni podatki, 1983 = vladna ocena).

⁷ Sledeč popisnim podatkom za leta 1901, 1910 in 1921 so bila sosledja deležev slovenskega prebivalstva naslednja: občina Koprivno (2,0/0,0/0,0); občina Morar (0,5/0,0/0,0); občina Moš (1,0/3,0/2,0); občina Slovrenc (0,0/1,0/0,0).

⁸ Od 1,1 na 5,8% v občini Ronke, od 1,2 na 3,0% v občini Tržič, od 0,0 na 3,0% v občini Štarancan (1910 = popisni podatki, 1983 = vladna ocena).

⁹ M. Bufon, Doberdobska planota, diplomatska naloga, Oddelek za geografijo Univerze E. Kardeleja v Ljubljani, Trst, 1983 (tipkopis).

¹⁰ Od 32,5 na 10,3% (1911 = popisni podatki (revizija), 1985 = ocena inštituta SWG).

Tudi novejša družbena dogajanja, ki jih sintetično označujemo s terminom »modernizacija«, takih lastnosti avtohtonega etničnega ozemlja niso bistveno spremenila, kar obenem pomeni, da je pojav teritorialne etnične delimitacije časovno persistenten in obstojen, skratka, pojav, za katerega lahko z vso upravičenostjo uporabimo iz »nove« historiografije izposojeno lastnost »longue duree« pojava, na kar nas vedno znova opozarjajo dogajanja v bližnjih in oddaljenejših okoljih, ki imajo za osrednjo temo »etničnost«, »etnično diferenciacijo« in »etnično konfrontacijo«. Etnične skupine zato tudi v sodobnem času, ko so procesi družbene in administrativne homogenizacije in integracije vse močnejši in ko se je zelo povečala prostorska mobilnost, morda pa prav zaradi uveljavitve teh procesov, vidijo v avtohtonem poselitvenem ozemlju tisto kulturno in historično referenco, ki njihovo etnično »specifiko« sploh ohranja in izpričuje, pa čeprav dobršen del pripadnikov teh etničnih skupin spričo navedenih procesov »modernizacije« ne živi in dela več v tradicionalnih okvirih »klasičnega« poselitvenega ozemlja.¹¹

Videli smo, kako je slovenska zahodna »etnična meja« v svojem »podrobnem« poteku že v preteklosti doživljala nenehne spremembe in korekture, ki so v glavnem šle v škodo družbeno in numerično šibkejši etnični strani tudi tedaj, ko ta »šibkost« še ni bila institucionalizirana v odnosu večina–manjšina, kakršnega poznajo moderne nacionalne države. Če pa vse te »drobne« spremembe na mikro nivoju za trenutek odmislimo, opazimo, da je »etnična meja« v svojih osnovnih obrisih in bistvu vendarle konstantna in »realna« vsaj do nastopa t. i. »modernizacije«. Odtlej pa je bila ta »meja« na mnogih svojih mestih in lastnostih povsem porušena in odstranjena. Jasno, da je pojem avtohtonega poselitvenega ozemlja ostal bolj ali manj nedotaknjen, toda to »ozemlje« sedaj ne omejuje več neka »realna« etnična linija, ampak obstaja zgolj kot »kulturna dimenzija«. To »rušenje« in »brisanje« etnične meje, ki je nekdaj delimitirala dve etnično homogeni in točno opredeljivi enoti, se izraža preko številnih elementov in pojavov, katere pa lahko vseeno strnemo v nekaj pglavitnih opažanj. Po eni strani so klasično etnično mejo »razbili« pripadniki »manjšinske« etnične skupine, ki so zaradi povečane prostorske in družbene mobilnosti zapuščali tradicionalno poselitveno ozemlje (to ozemlje je bilo po razvojnem konceptu prvotnih nacionalnih držav praviloma nerazvito in periferno) in se izseljevali v bolj ali manj oddaljena »moderna« razvojna središča (večinoma so bili to industrijski zaposlitveni bazeni). Z druge strani pa so pripadniki »večinske« etnične skupine, najprej kapilarno preko svojih institucij (administracija, šolstvo), nato pa tudi »fizično« vdrli v »manjšinsko« poselitveno ozemlje, zlasti v tistih predelih, kjer je to ozemlje predstavljalo periurbani ekspanzijski pas. Toda na splošne probleme, ki jih odpirajo ti procesi, se bomo povrnili v nadaljevanju. Najprej pa moramo razrešiti nelahek problem etnične opredelitve ter samoopredelitve po uveljavitvi družbene »modernizacije«.

2. Etnično opredeljevanje: vse prej kot preprosto opravilo

Ob ugotavljanju teritorialne razširjenosti in konsistence slovenske etnične skupnosti v Italiji se odpira nov kompleks problemov, ki zadevajo samo opredelitev subjekta te obravnave: se pravi, katero osebo lahko smatramo za Slovenca,

¹¹ Tako živi v Videmski pokrajini izven »klasičnega« poselitvenega ozemlja že ok. 10.000 Slovencev. Ti so prisotni v industrializiranih furlanskih občinah, kjer predstavljajo po italijanskih vladnih ocenah v nekaterih primerih že do 30% celotnega prebivalstva teh občin.

katero pa ne. Na prvi pogled je problem narodnostnega ali bolje etničnega opredeljevanja obrobni in zlahka rešljiv: Slovenec je pač pripadnik slovenskega naroda, tega pa prvenstveno opredeljujejo jezik, nacionalni izvor in kulturno obzorje. V obdobju »klasične« etnične delimitacije pred nastopom »modernizacije« etnično opredeljevanje v resnici ni povzročalo večjih težav, saj je etnična meja, spričo prevladujočih agrarnih, statičnih dejavnosti, potekala sredi dveh etnično homogenih podeželskih pokrajin, od katerih je bila ena pretežno ravninska, druga pa pretežno hribovita. Na meji teh dveh različnih ruralnih kulturnih enot so nastali in se razvili nekateri etnično mešani urbani centri, ki so izvajali svojo gravitacijsko privlačnost tako na eno kot na drugo stran in v katerih so pripadniki obeh gravitacijskih etničnih enot v medsebojnem sporazumevanju enakovredno uporabljali lasten jezik.¹²

S postopnim uveljavljanjem »modernizacije«, ki je težila k večji funkcionalni povezanosti vseh v določeno politično tvorbo zaobjetih območij, je bil lokalni jezik v čedalje večji meri izločen iz javne prakse, se pravi predvsem iz upravnih in šolskih ambientov, ti pa so bili koncentrirani zlasti v urbanih centrih. Ta težnja je v začetku tega stoletja marsikje prerasla v pravo nacionalistično preganjanje vsake oblike jezikovne »drugačnosti«, kar je privedlo do skrajnih oblik nasilnega zatiranja jezikovnih manjšin in njihove asimilacije oziroma »bonifikacije«. Tudi v novejšem času, kljub konsolidaciji demokratičnega družbenega in političnega sistema, je princip vsedržavne jezikovne funkcionalne enotnosti v Italiji še vedno prevladujoč, tako da pripadniki manjšinskih jezikovnih skupnosti lastnega jezika praviloma ne morejo uporabljati v javni praksi. Manjšinskemu jeziku je na ta način odvzeta njegova temeljna družbena razsežnost in njegova uporabnost se tako omejuje le na družinske ali vaške govorne položaje. S tem je seveda njegova pozicija na vrednostni lestvici močno nazadovala, še toliko bolj pa v tistih območjih, kjer je manjšinski, lokalni jezik popolnoma nezaščiten in izrinjen iz šolskega sistema. V takih razmerah seveda ne moremo pričakovati, da bi se ta jezik lahko sploh ohranil, še celo v družinskem okolju ne, še toliko bolj pa, če se opisana jezikovna neenakost povezuje z odkrito družbeno zaznamovanostjo pripadnikov manjšinske jezikovne skupnosti. V mnogih primerih to splošno, »strukturno« jezikovno podrejenost manjšinskih jezikov še zapleta dejstvo, da jezik ni dobil nikakršnih simbolnih »nacionalnih« funkcij, ker se njegovim nosilcem ni uspelo pravočasno vključiti v »lastno« nacionalno gibanje. Na ta način imamo znotraj »izvirno« enotne etnične skupnosti predele, v katerih je do razvoja nacionalnega gibanja prišlo, in predele, ki tega gibanja niso okusili. Če ima v prvem primeru manjšinski jezik vsaj »interno« povezovalno simbolno funkcijo, je v drugem ta jezik regrediral na pozicijo »izvirne lokalne govornice«.

Zgoraj povedano se zelo dobro prilega razmeram Slovencev v Italiji: na eni strani imamo situacijo Slovencev v Videmski pokrajini, kjer je bila državna asimilacijska dejavnost posebno dolgotrajna in »popolna«, na drugi pa situacijo Slovencev v Goriški in Tržaški pokrajini, ki sicer razpolagajo s šolami s slovenskim učnim jezikom, a kjer je slovenščina izločena iz vseh preostalih »javnih« govornih položajev. Neenakost javne jezikovne prakse so skušali Slovenci v teh predelih nadomestiti z ustanavljanjem velikega števila docela slovenskih asociativnih centrov na teritoriju. A pravi problem ostajajo urbani centri, ki se še nadalje obnašajo kot prave asimilacijske »črne luknje«, še zlasti do družbenoekonomsko šibkejših, ki jih je deagrarizacija slovenskega podeželja potiskala vanje. Ob izteku te prve »moder-

¹² M. Bufon, Regionalni razvoj in narodnostno vprašanje, Geografski obzornik, št. 2, 1987.

nizacijske« faze pa se je pričela naslednja, ki teži zlasti k brisanju družbenoekonomskih razlik med mesti in podeželjem, kar je sprožilo zelo intenzivno družbeno in prostorsko mobilnost med obema enotama in zabilisalo nekdanjo »realno« etnično mejo.

Vsi ti procesi, ki so se razvijali na »normalizacijskem« kontinuumu med akulturacijo in shizoglosijo, so v razmerah družbene neenakopravnosti slovenskega jezika in njegovih nosilcev povzročili skrajno problematizacijo narodnostnega ali bolje etničnega opredeljevanja, saj sta bila pripadnikom manjšinske etnične skupnosti v mnogih primerih odvzeta dva temeljna opredelitelvena atributa: jezik in kulturno obzorje. Ostaja le etnična izvornost, a le v primeru, ko bi bila manjšinska družbena skupnost v svojem reproduciranju docela zaprta, kar pa seveda ni odgovarjalo resnici niti v preteklosti, kaj šele danes. V čedalje večji meri se problem etničnega opredeljevanja srečuje z »nerešljivimi« primeri interetnične amalgamacije (otroci »čistih« mešanih zakonov ali celo otroci generacijsko ponavljajočih se mešanih zakonov), ki so bili nekdanj prisotni le v urbanih centrih, a so se danes razširili že tudi na njihovo gravitacijsko zaledje.¹³ V takih primerih ne moremo več uporabljati »objektivnih« opredelitelvenih kriterijev tipa »otrok slovenskih staršev, ki se je asimiliral (še zna slovensko, a tega jezika ne uporablja niti v pogovoru s starši)« – torej »po izvoru Slovenec«, ampak le »subjektivne« opredelitelvene kriterije tipa »otrok asimiliranega slovenskega očeta in neslovenske matere, ki se je po univerzitetnem študiju vključil v slovensko okolje in se začel učiti slovenščine« – torej »potencialni Slovenec«.

Očitno je v čedalje večjem številu primerov odgovor na vprašanje: »kateri etnični skupini pripadate?« odvisen od muhavosti življenjske usode in je vse prej kot konstanten, saj lahko neka oseba z etnično mešanega ozemlja v določenem obdobju svojega življenja izrazi pripadnost eni etnični skupini, v naslednjem pa drugi, mnogokrat pa je na to vprašanje povsem nemogoče odgovoriti v stilu »ali—ali«, ampak večplastno, ker občutijo mnoge osebe, zlasti tiste iz mešanih zakonov, istočasno pripadnost dvema ali celo več etničnim skupinam, seveda preko različnih asociativnih vezi. Odgovori pa nihajo tudi glede na trenutno družbeno in politično klimo, ki je lahko bolj ali manj odprta do manjšinske problematike. Etnično opredeljevanje na etnično mešanih ozemljih se tako vse bolj pomika iz »objektivne« v »subjektivno« družbeno sfero.

Vzemimo v ilustracijo trenutne etno-lingvistične situacije Slovencev v obmejnem pasu Furlanije–Julijske krajine sondažo, ki jo je konec leta 1985 izvedla neka specializirana ustanova.¹⁴ Na vprašanje »kateri etnični skupini pripadate?« se je za slovensko opredelilo 10,3% intervjuvanih v Tržaški, 10,4% v Goriški in 5,9% v Videmski pokrajini (skupaj 9,4%). Na vprašanje »kateri etnični skupini pripada vaš oče?« je slovensko navedlo 14,0% intervjuvanih v Tržaški, 17,2% v Goriški in 9,4% v Videmski pokrajini (skupaj 13,9%). Na vprašanje »kateri etnični skupini pripada vaša mati?« je slovensko navedlo 17,8% intervjuvanih v Tržaški, 18,3% v Goriški in 9,4% v Videmski pokrajini (skupaj 16,3%). Na vprašanje »kateri jezik običajno uporabljate v družinskem krogu?« je slovenski jezik navedlo 8,6% intervjuvanih v Tržaški, 10,2% v Goriški in 12,0% v Videmski pokrajini (skupaj 9,7%). Na vprašanje »kateri jezik običajno uporabljate v pogovoru s prijatelji?« je sloven-

¹³ Otroci mešanih zakonov predstavljajo danes že ok. 25% učencev slovenskih šol na tržaškem in ok. 40% učencev slovenskih šol na goriškem podeželju.

¹⁴ Sondažo je izvedel tržaški inštitut SWG po naročilu Slovenske kulturno gospodarske zveze (podatki niso bili objavljeni).

skega navedlo 8,8% intervjuvanih v Tržaški, 9,2% v Goriški in 11,1% v Videmski pokrajini (skupaj 9,4%). Na vprašanje »razumete slovensko?« je pozitivno odgovorilo 14,0% intervjuvanih v Tržaški, 17,1% v Goriški in 13,5% v Videmski pokrajini (skupaj 14,7%). Na vprašanje »vaši starši govorijo ali razumejo slovensko?« je odgovorilo »oba« 22,1% intervjuvanih v Tržaški, 24,7% v Goriški in 25,0% v Videmski pokrajini (skupaj 23,3%), »samo eden« pa še dodatnih 11,2% v Tržaški, 13,2% v Goriški in 7,7% v Videmski pokrajini (skupaj 11,0%). Na vprašanje »vaš zakonski partner govori ali razume slovensko?« je pozitivno odgovorilo 29,6% intervjuvanih v Tržaški, 35,8% v Goriški in 32,9% v Videmski pokrajini (skupaj 31,7%). Na vprašanje »vaši otroci govorijo ali razumejo slovensko?« je pozitivno odgovorilo 20,9% intervjuvanih v Tržaški, 22,5% v Goriški in 22,1% v Videmski pokrajini (skupaj 21,5%). Na vprašanje »so vaši otroci obiskovali slovenske šole?« je pozitivno odgovorilo 15,4% intervjuvanih v Tržaški, 16,9% v Goriški in 3,1% v Videmski pokrajini (skupaj 13,5%). Končno je na vprašanje »na 10 znancev, koliko Slovencev poznate?« odgovorilo »5 ali več« 25,8% intervjuvanih v Tržaški, 26,1% v Goriški in 21,5% v Videmski pokrajini (skupaj 25,0%).

Iz navedenih podatkov lahko razberemo nekaj pomembnejših elementov. V prvi vrsti to, da je delež »izjavljenih« Slovencev povsod precej manjši od deleža »potencialnih« Slovencev, največja pa je ta razlika v Videmski pokrajini, kjer jezikovna pripadnost zaradi znanih dolgoletnih asimilacijskih postopkov ne korelira več (ali še) z narodnostno. Temu nasprotno pa je, zlasti na Tržaškem, delež »izjavljenih« Slovencev višji od deleža oseb, ki v družinskem krogu govorijo slovensko, kar priča o tem, da je zaradi višje nacionalne zavesti »slovenstvo« persistentnejše tudi v primerih mešanih zakonov. Tako se je na Tržaškem za Slovence izjavilo 10,3%, doma pa je slovensko govorilo le 8,6% intervjuvanih, na Goriškem je bilo to razmerje bolj izenačeno (10,4% proti 10,2%), medtem ko se je v Videmski pokrajini za Slovence izjavilo 5,9%, doma pa je slovensko govorilo kar 12,0% intervjuvanih.

Toda očitno sama jezikovna praksa ne more dati zadovoljivega odgovora glede potencialnega deleža slovenskega prebivalstva, saj slovensko razume v povprečju 14,7% prebivalstva obmejnega pasu, medtem ko ta jezik doma govori v povprečju le 9,7% tega prebivalstva, kar pomeni, da približno tretjina vseh tistih oseb, ki slovenščino obvlada, tega jezika iz takih ali drugačnih vzrokov ne uporablja doma, še manj pa v razgovoru s prijatelji (9,4%) in v javnosti. Še višji je delež »potencialnih« Slovencev, če za osnovo vzamemo jezikovno znanje staršev, se pravi »izvorno« etnično pripadnost intervjuvanih. V tem primeru odkrijemo, da izhaja iz docela slovenskih družin v povprečju 23,3% vsega obmejnega prebivalstva, iz delno slovenskih družin pa še dodatnih 11,0%. Skupaj izhaja torej iz docela ali delno slovenskih družin točno tretjina celotnega prebivalstva obravnavanega obmejnega pasu. Če sedaj vzamemo še jezikovno znanje zakonskega partnerja, ugotovimo, da ti v kar 31,7% primerov obvladajo slovenščino, se pravi, da je tudi danes družin, v katerih je slovenska komponenta »potencialno« prisotna, še vedno skoraj tretjina.

V kolikšni meri pa se ta »potencialnost« ohranja tudi v naslednji generaciji, pove podatek, da slovenski jezik obvlada v povprečju 21,5% otrok intervjuvanih, med temi pa nista niti dva na tri obiskovala slovenskih šol. Končno velja poudariti, da živi v pretežno slovenskem okolju (po številu znancev) v povprečju točno četrtina intervjuvanih.

Poskusimo sedaj povedano še nadalje strniti v preglednico in preko nje izraču-

nati približno število »takih« ali »drugačnih« Slovencev po območjih in v celoti (ob predpostavki, da živi v obravnavanem obmejnem pasu okrog 430.000 prebivalcev – 285.000 v Tržaški, 95.000 v Goriški in 50.000 v Videmski pokrajini – po popisu iz leta 1981).

Kot je iz priložene preglednice dobro razvidno, lahko konsistenco slovenske prisotnosti v vzhodnem obmejnem pasu Furlanije–Julijske krajine postavimo med dve zelo različni skrajni števili: numerični minimum dobimo, če kot Slovence opredelimo le tiste, ki se za take tudi izjavljajo (kar nam že samo po sebi zelo jasno govori o posledicah preteklih in sedanjih oblik izvajanja jezikovne neenakopravnosti v teh predelih) – 40.000, numerični maksimum pa dobimo, če za osnovo vzamemo jezikovno znanje zakonskega partnerja – 136.000 (to število nam razgrne približno dimenzijo obsega mešanih zakonov, se pravi okolij, kjer je slovenski element potencialno še prisoten in »živ«, če ne drugega pa vsaj v latentni obliki, iz česar lahko izpeljemo še podatek, da je slovenščina dejansko v rabi le v 30% družinskih okoljih s potencialno slovensko prisotnostjo). Kot vedno gre »resnico« iskati nekje vmes, in tudi v našem primeru jo lahko poskusimo izbrskati iz medgeneracijskega jezikovnega prenašanja. Recimo torej, da za Slovence opredelimo tiste osebe, katerih starši in otroci obvladajo (se pravi: govorijo ali razumejo) slovenski jezik. Ti odstotki so dokaj stabilni tako v času kot v prostoru in jih lahko zato jemljemo kot relativno najboljši samoopredelitelveni indikator prisotnosti Slovencev na obravnavanem območju, saj navedeni postopek intervjuvancev ne prisili k neposrednemu etničnemu samoopredeljevanju, ampak jim omogoča, da etnično opredeljevanje, pa čeprav niti ne na ravni jezikovne prakse, ampak le na ravni jezikovnega znanja, izvedejo posredno z njegovim prenašanjem na najbližje družinske generacijske predstavnike.

Izhajajoč torej iz podatkov o medgeneracijski jezikovni obstojnosti, lahko ugotovimo, da živi v obravnavanem obmejnem pasu, ki ga smemo enačiti s slovenskim »klasičnim« poselitvenim ozemljem, med 90.000 in 100.000 Slovencev, od tega: v Tržaški pokrajini ok. 60.000 (21,5% vsega prebivalstva), v Goriški pokrajini ok. 22.000 (23,5% vsega prebivalstva) in v Videmski pokrajini ok. 12.000 (23,5% vsega prebivalstva). To pa je precej več celo od števila »pričakovanih« Slovencev, kakršnega je v neki raziskavi izpeljal SLORI.¹⁵ Razpon med ocenami je opazen zlasti med Tržaško in Goriško pokrajino na eni strani in Videmsko na drugi, kar gre pripisati dejstvu, da je jezikovni aspekt pri etničnem opredeljevanju bolj determinanten v prvih dveh pokrajinah, v tretji pa gre iz znanih vzrokov etnično opredeljevanje raje izpeljati iz posrednih elementov lokalne kulture, saj tu tudi dialektalna slovenska jezikovna praksa, kolikor je še živa, večinoma ne izraža zavestne jezikovne in etnične pripadnosti, ampak le pripadnost določeni lokalni družbeni skupini.

Iz podatkov pa lahko razberemo še nekaj: samo ok. 43% posredno »ugotovljenih« Slovencev se za take trenutno tudi eksplicitno izjavlja. »Trenutnost« izjavljanja gre še zlasti poudariti, saj je iz navedenega zelo očitna velika prožnost in elastičnost v etničnem samoopredeljevanju, seveda v mejah zgornjih ekstremnih vrednosti. Drugače povedano: če se danes in v sedanjih razmerah za Slovence izjavlja le določen delež »potencialnega« slovenskega prebivalstva, še ni rečeno, da bi se v drugačnih (boljših) razmerah ta delež ne povečal in približal zgornji meji

¹⁵ V Gospodarskem načrtu slovenske narodne skupnosti v Italiji za obdobje 1986–1990, Trst, 1985 (tipkopis). Po tej oceni, naj bi bilo v »klasičnem« slovenskem poselitvenem ozemlju le 73.000 Slovencev, in sicer: 40.000 v Tržaški, 17.000 v Goriški in 16.000 v Videmski pokrajini.

Delež in število Slovencev po različnih opredelitelvenih stopnjah v obmejnem pasu Furlanije–Julijske krajine leta 1985

Opredelitvene stopnje	Delež				Število*			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Izjavljen Slovenec	10,3	10,4	5,9	9,4	29.400	9.900	3.000	40.400
Doma govori slovensko	8,6	10,2	12,0	9,7	24.500	9.700	6.000	41.700
Razume slovensko	14,0	17,1	13,5	24,7	39.900	16.200	6.800	63.200
Starši obvladajo slovenščino	22,1	24,7	25,0	23,3	63.000	23.500	12.500	100.200
Zakonski partner obvlada slovenščino	29,6	35,8	32,9	31,7	84.400	34.000	16.500	136.300
Otroci obvladajo slovenščino	20,9	22,5	22,1	21,5	59.600	21.400	11.100	92.500
Otroci obiskujejo slovenske šole	15,4	16,9	3,1	13,5	43.900	16.100	1.600	58.100
Večina znancev Slovenci	25,8	26,1	21,5	25,0	73.500	24.800	10.800	107.500

Opombe:

- 1 – Tržaška pokrajina
- 2 – Goriška pokrajina
- 3 – Videmska pokrajina
- 4 – Skupaj

* – Števila so izračunana neposredno iz deležev, zaradi česar skupna vrednost pod 4 ne odgovarja seštevku 1 + 2 + 3.

slovenskega »potenciala«. S tem mislimo, da etnično opredeljevanje ne more slediti zgolj »ali–ali« logiki in da je zato statistično izredno težko merljivo (na primer s popisi).

Etnično mešana območja se na ta način iz dvodimenzionalnega vse bolj spreminjajo v »fraktalen« družbeni prostor, v katerem so možne neštete interetnične kombinacijske in interakcijske oblike. Preprosteje povedano označuje ta območja zlasti zelo visoka stopnja etnične dinamike in fluktuacije: to so, skratka, predeli, kjer je etnična struktura »v drobnem« v nenehnem spreminjanju, kljub temu pa v svojih »makro« dimenzijah dokaj stabilna (vsaj v pogledu prenašanja jezikovnega znanja med generacijami). Kar med drugim pomeni, da asimilacijo pripadnikov manjšinske etnične skupnosti, katero lahko pojmuje kot nekakšno »konstanto«, kompenzirata po eni strani kontinuiran dotok »svežih« nacionalnih sil (zaradi negativne naravne rasti avtohtonega slovenskega prebivalstva pomeni ta »dotok« zlasti imigracijo iz Slovenije), po drugi pa tudi bolj ali manj opazni procesi »deasimilacije« na ravni družinske in širše družbene socializacije (na primer z vstopom v zakonsko zvezo s slovenskim partnerjem ali z življenjem v pretežno slovenskem in družbeno dovolj privlačnem okolju).

Sicer pa je pojav etnične amalgamacije na taki ali drugačni stopnji relativno nov in je zato težko predvideti, kolikšne bodo lahko kvantitativne in kvalitativne spremembe, ki jih bo vnesel v obravnavano etnično strukturo. Nekaj pa je neizpodbitno: slovensko etnično skupino ni in ne bo mogoče obravnavati ločeno, ker so vezi, ki jo povezujejo z »zunanjim« družbenim okoljem vse tesnejše in kompleksnejše. Nekateri ta tip družbe, ki se oblikuje na etnično mešanih območjih, imenujejo kar »interetnična formacija«, ¹⁶ znani evropeist Edgar Morin pa je v tem oziru slikovito zapisal: »živimo v iluziji, da je naša identiteta ena in nedeljiva, v resnici pa je vselej neka unitas multiplex«. ¹⁷ Metodološki instrumentarij, ki bi to »unitas multiplex« uspel zadovoljivo prikazati in analizirati, pa je še vse prej kot izdelan.

3. Zaključek

Preobrazba slovenske etnične skupnosti v Italiji, o kateri je bilo tu govora, je seveda zlasti rezultat procesa družbene urbanizacije ali »terciarizacije«, ki je zajel tako tisti del slovenskega prebivalstva oziroma prebivalstva slovenskega etničnega izvora, ki je ostal na avtohtonem ozemlju, kot tisti del, ki je emigriral v bližnje pedemontanske urbane centre (in tujino). Nasploh prihaja, kot je mogoče razbrati iz opravljenih analiz, ¹⁸ do tendenčnega zmanjševanja socioekonomskih razlik med urbani in podeželskimi območji, obenem pa prihaja, tako iz prostorskega – objektivnega – kot iz socialnega – subjektivnega – zornega kota do brisanja nekdanje zelo jasno začrtane »klasične« linearne etnične meje, tako da se oblikuje nekak vmesni ploskovni »interetnični kontinuum«, ki prehaja na eni strani v »čisti« italijanski, na drugi pa v »čisti« slovenski etnični prostor.

Ena izmed najbolj opaznih posledic tega fenomena je gotovo velik porast mešanih zakonov, ki niso več omejeni le na mesta, ampak se vse bolj uveljavljajo tudi na podeželju. Toda razlika ni le kvantitativne, ampak tudi kvalitativne nara-

¹⁶ Prim. npr.: D. Bratina, Il »volto« etnico. Regione cronache, Trieste, marzo 1988.

¹⁷ E. Morin, Penser l'Europa, Milano, 1987.

¹⁸ Prim. M. Bufon, Etnično-regionalni razvoj obmejnih regij, magistrska naloga, Oddelek za geografijo Univerze E. Kardelja v Ljubljani, Trst, 1989 (tipkopis). Razlika med najbolj in najmanj razvito občino v stopnji socioekonomskega razvoja se je na Tržaškem zmanjšala od 67 na 33%, na Goriškem pa od 92 na 76%.

ve: v nasprotju s preteklostjo mešani zakoni ne vodijo več nujno v asimilacijo družbeno šibkejšo komponente, kar se kaže na primer v tem, da je v zadnjih letih v izrednem porastu število otrok iz mešanih zakonov, ki obiskujejo slovenske šole.¹⁹ Perpetuacija mešanih zakonov, ki je v urbanih okoljih dosegla že nekaj generacij, pa po drugi strani znotraj takih družinskih ambientov ne dopušča več enostavne etnične kategorizacije med Slovenci in Italijani. S širjenjem takih družinskih tipov se tako oblikuje povsem nov tip etnične formacije, katero ni več mogoče primerjati s prejšnjimi homogenimi ali »čistimi« etničnimi skupinami, a niti s sicer politično skonstruirano formacijo t. i. vindišarjev, saj ta formacija ni več le rezultat asimilacijskega stapljanja, ampak v vedno večji meri tudi aktivne etnične integracije. To pomeni, da bo lahko posamezna oseba znotraj interetničnega kontinuuma samostojneje in svobodneje izbirala »zanimivejšo« ali »funkcionalnejšo« etnično skupino oziroma kulturno okolje, v katerega se namerava večinoma kretati, s tem, da bo istočasno dobro vključena tudi v »drugem« kulturnem okolju.

Če bi hoteli uporabiti kako fizikalno primerjavo, potem bi lahko rekli, da so »klasične« homogene etnične skupine podobne statičnim geometrijskim likom in dejansko se tako »klasične« nacionalne države s svojo centripetalno ureditvijo in ostro linearno zamejenostjo s soslednjimi državami kot »klasične« etnične skupine, ki jih je prav tako delimitirala zelo jasna in prav tako linearna etnična meja, pa čeprav se etnična in politična meja nista prekrivali, takimle statičnim geometrijskim modelom dobro podrejšajo. Nove »prehodne« ali »interakcijske« etnične formacije z vmesnim »interetničnim kontinuumom« pa se še najbolj približujejo modelu dinamičnih gravitacijskih teles, pri katerih se okrog nekega kompaktnega »težkega« jedra vrste v pogledu etnične »čistosti« vse manj goste plasti, ki ne interagirajo le s svojim matičnim jedrom, ampak v vse večji meri tudi z zunanjim okoljem oziroma najbližjim ali najbližjimi »težkimi« jedri.

Na ta način izgublja slovenska etnična skupnost v Italiji, isto pa seveda velja za druge evropske manjšinske skupnosti na sorodni stopnji razvoja, značilnosti klasične nacionalne manjšine, vsaj v tistih območjih, kjer je te značilnosti sploh imela, in ki so jo kot nekakšen pomol slovenskega naroda potisnile v »tuje« okolje. Da je ta prehod v »interetnični kontinuum« povezan z aktivno integracijo slovenske etnične skupnosti v Italiji v širše družbeno okolje, nam na nek način garantirajo procesi urbanizacije v postindustrijski družbi,²⁰ ki predstavljajo že po definiciji pravo »alternativo« stari centripetalno urejeni in prostorsko zamejeni industrijski družbi, in kateri bi morali vendarle dovesti do tega, da bo ob sprostitvi lastne specifikke ta skupnost lahko svobodneje in zavestneje izvajala svojo »naravno« ali »potencialno« vlogo kulturnega in ekonomskega povezovalca in integratorja med soslednjima deželama. Na ta način pa postaja slovenska etnična skupnost v Italiji, kakor druge avtohtone manjšinske skupine v Evropi, nepogrešljiv dejavnik regionalnega razvoja tistega ozemlja, v katerem ji je to vlogo dovoljeno in omogočeno izvajati.²¹

¹⁹ Po analizi, ki jo je izvedel SLORI za šolsko leto 1984–85 izhaja, da dosega delež otrok iz mešanih zakonov na vseh slovenskih šolah na Tržaškem in Goriškem skupaj že 36%, v mestnih šolah v Gorici in Trstu pa kar 41 oz. 50%. Izraz »novega duha« predstavlja nedvomno naraščajoče število otrok italijanskih staršev, ki obiskujejo slovenske šole. V navedenem šolskem letu je delež teh otrok dosegel na vseh šolah Tržaške in Goriške v povprečju že 6%, razlike med območjema pa prav gotovo izražajo različno družbeno in politično stopnjo interetničnih razmerij, saj znaša ta delež na Goriškem kar 11%, na Tržaškem pa le 3%.

²⁰ O tem glej npr. diskusijo v št. 8–9 Teorije in prakse (1989) in zlasti prispevek P. Klinarja: Nacije v postindustrijskih družbah ter Nekaj potrebnih dostavkov.

²¹ M. Bufon, Sviluppo regionale e sviluppo etnico: il caso degli Sloveni in Italia, v: L'effet frontiere dans les Alpes, v tisku.

Odnos med urbanimi središči in podeželjem

Pomembno področje v razvoju urbanih struktur je soodvisnost med regionalnimi središči in njihovim zaledjem – podeželjem. To zaledje ni pomembno le kot izvor delovne migracije, ampak kot razvojni vir v procesu prvobitne akumulacije kapitala. Produktivnost primarnega sektorja je zato osnovna predpostavka razvoja regionalnega središča.

Začetna soodvisnost, za katero pa sta značilni podrejenost in kasneje odvisnost podeželja, prerašča v celovito strukturo odnosov relativne neodvisnosti zdaj že razvitih lokalnih središč ter stapljanja z urbano-tržno mrežo osrednjega središča.

Medsebojna odvisnost podeželja z rastjo mesta se razrašča tudi v področje konfliktnih interesov. Infrastrukturne potrebe goste urbane poselitve so velike, z ekonomsko rastjo se povečuje trg in oboje zahteva znatna vlaganja v transportno komunikacijsko povezavo. Že sama izraba zemljišča, bodisi da gre za obdelovalno zemljo ali naravne kvalitete prostora, postane predmet konfliktnih razmerij. Vsak poseg v lokalno prostorsko zaledje neposredno vpliva na kakovost bivanja prebivalcev, pogosto konfliktnost narašča še posebno v sistemih z egalitaristično zasnovano razvojno ideologijo, zaradi katere se povečujejo pričakovanja lokalnega prebivalstva za izboljšanje življenjskih razmer.

Nazorni za dejansko polarizacijo razvoja med urbanim ter podeželskim okoljem v Jugoslaviji so npr. podatki o standardu opremljenosti gospodinjstev, ki relativno dobro izražajo kakovost življenja družine. Dobro opremljena gospodinjstva (vrednost 4 med petimi možnimi) tako npr. najdemo v skoraj enakih razmerjih (62,5% : 64,2% v obeh regijah, urbanih središčih in podeželju. Slabo opremljena gospodinjstva pa so pogostejše na podeželju (9,1% : 22,6%) ali drugače – od tistih, ki imajo zelo dobro opremljena gospodinjstva, jih 74% živi v urbanih središčih, 26% na podeželju, med zelo slabo opremljenimi jih je 33,5% v mestih, 66,5% na podeželju.

Ob ekspanziji proizvodnih lokacij v širše zaledje mesta ter satelitska naselja se razraščajo nasprotja zaradi ekološke ogroženosti naravnih virov, ki mnogo bolj prizadene lokalno prebivalstvo. Ta odnos Chris Hamnett poimenuje urbani imperializem (1981 : 47), medtem ko podeželje zaznamujejo konzervativnost in omejitve alternativ – ali drugače, težnje blokiranja ekonomskega razvoja.

Ker pa z urbaniziranostjo naraščajo tudi vsi drugi življenjski stroški (cene prevoza, poraba energije in uvajanje tehnologije), možnosti za integracijo prebivalcev v dominantni sistem pa so različne, se povečuje tudi socialna segregacija v prostoru glede na njegovo kakovost ter ceno (KŽ 89).

Čeprav je to mnogo očitnejše v družbah s tržnim sistemom, pa je zanimivo, da podobne pojave zasledimo tudi v vseh socialističnih državah. Ekološki konflikti bodo zaradi neusmiljenih posegov v naravno okolje pripeljali ne le do roba njegove »naravne zmogljivosti«, ampak ogrozili večji del dejavnosti prebivalcev podeželskih območij (KŽ 89).

Segregacijo v zadnjih povzročajo plansko redistributivni posegi, za katerimi delujejo političnoideološke vrednote in manipulacije lokalno-regionalnih oblastnikov. Ekološke vrednote do pred kratkim sploh še ni bilo na programu, ki je manipuliral zgolj s količinami industrijskih proizvodov.

Iz navedenih primerov je razumljiva posledica nekompatibilnih razvojnih interesov (in občutka izkoriščenosti nasproti omejevanju ekspanzije), da se lokalna središča začnejo boriti za relativno družbeno in politično samostojnost. Decentralizacija regionalnih enot na številna občinska središča pri nas je dober primer razreševanja te težnje. Kljub temu, da je potekala v imenu ideološke kvazidemokratizacije in boljših možnosti za samoupravljanje.

Tako lahko ugotavljamo, da je za razvoj in rast urbanih (regionalnih) središč pomembna odločitev o dominantnih gospodarskih dejavnostih in vlaganjih v potrebno infrastrukturo. Dosežena raven ter stopnja rasti za oboje pa sta bistveno odvisni od uspešne vloge središč, da si pridobijo nadzor nad viri svojega zaledja. Gre za relativno razmerje moči in sposobnosti urejanja razvoja v okolju na način, ki uresničuje lastne interese dominantnih skupin (J. Simmie, 1981).

Rast regionalnih središč je torej odvisna od stopnje ekonomske in politične kontrole, od kontrole v procesu odločanja ter moči, da se uveljavijo interesi pri uporabi razpoložljivih virov v širšem regionalnem območju.

In kakšen je odnos med alokacijo omenjenih urbanih virov ter alokacijo dobrin za prebivalce?

Za razmerje med socialno in prostorsko alokacijo virov je značilno njeno pogosto prekrivanje (L. McDowell, 1981 : 115). Tudi pri nas ugotavljamo, da obstaja znatna verjetnost, da si bodo dominantne družbene skupine pridobile uporabo vrednejših ali bolje opremljenih prostorskih enot.

Ta trend smo ugotovili za Slovenijo in za Jugoslavijo. To je še posebno očitno v distribuciji kakovosti stanovanj in opremljenosti ter kakovosti prostora. Te učinke producirajo najrazličnejši mehanizmi ne glede na sisteme, saj že prostor sam npr. ni enako kakovosten, moč družbenih skupin pa je različna in spremenljiva.

Centralne in marginalne skupine glede na uporabo kakovostnejšega prostora pri nas lahko ločimo po regionalni razsežnosti – kot skupine, ki poseljujejo urbani ali podeželski prostor, ali po vertikalni stratifikacijski razsežnosti, ki jo označuje družbeni status (dohodek, izobrazba, politična moč, stopnja družbene integriranosti, panoga zaposlitve itd.). Značilna je težnja po prekrivanju obeh strukturnih elementov, s tem da pride do akumulacije dejavnikov, ki utrjujejo centralni ali marginalni položaj skupin. To verjetno učinkuje na zmanjševanje vertikalne socialne mobilnosti.

Polarizacija med mestom ter podeželjem obstaja v prvi vrsti že po izobrazbi poseljenih, saj linearno narašča, ko gre za višjo izobrazbo ter urbana središča, ter v enaki krivulji pada, ko gre za podeželje in nižje izobrazbene skupine.

Pri stanovanjskih razmerah je polarizacija skoraj popolna: na podeželju se ukvarjajo s samogradnjo, samopomočjo ter uporabo lastnih virov (45,7%); v mestih gradi družbeni sektor (le 17,2% samogradnje), zato je tudi najemnikov na podeželju šestkrat manj (5% : 30,9%), pogost način bivanja je »pri sorodnikih« (28,9%). Zelo jasna ter statistično pomembna je regionalna polarizacija v stopnji opremljenosti bivalnega okolja. Na podeželju kar 38,4% bivalnega okolja dosega komaj najnižjo stopnjo opremljenosti (v mestih 10,5%), tudi zelo dobro opremljenega okolja je komaj 6,8%, v mestih kar 39,4%. V mestih 3/4 vsega bivalnega okolja dosega dobro ali zelo dobro raven opremljenosti s servisi ter družbeno infrastrukturo.

Očitna je tudi regionalno selektivna poselitev socialnih skupin v Jugoslaviji.

Največje so razlike v poselitvi prostora najvišje, prve socialne skupine: le 8,9% njenih pripadnikov živi na podeželju (v Sloveniji, Hrvaški mnogo višji deleži, KŽ 1986/9), skoraj dvainpolkrat toliko v mestih (21,8%).

Gre torej za koncentracijo pomembnejših vodilnih, vodstvenih, političnih ter visoko izobraženih prebivalcev v mestih. V tem pogledu lahko govorimo o profesionalni marginalizaciji podeželja. Razvoj preko policentrizma te razlike omili, vendar jih v začetni fazi ne presega, jih celo ustvari; potencira pa jih monocentrična oblika urbanizacije.

Kolektivizacija kmetijstva tako na žalost ni pripomogla k profesionalizaciji te dejavnosti. To je verjetno tudi eden od razlogov, da na podeželju pogrešamo večjo prisotnost srednje starostne kategorije prebivalcev, torej aktivnih, čeprav mladine ne primanjkuje. Enako smo ugotavljali za Slovenijo (KŽ, 1986).

Socialno ter regionalno polarizacijo v dostopu do bolj opremljenega bivalnega okolja bi lahko sklenili takole: čim višja je raven opremljenosti okolja, večja je verjetnost, da je to okolje urbano središče ter da v njem žive višje socialne ali izobrazbene skupine prebivalcev.

Za preseganje tega stanja je več mehanizmov. V neenake pogoje lahko posega država – bodisi z intervencijo na trgu ali s planskim in redistributivnim urejanjem. Na Zahodu so značilni tudi restriktivni (ali spodbujevalni) ukrepi v privatnem sektorju produkcije, najema in nakupa stanovanj, na Vzhodu redistribucijski mehanizmi bodisi zemljišč ali družbenih stanovanj. Alokacija storitvenih in družbenih servisov se v večini prekriva z alokacijo stanovanj, oba s stopnjo relativne socialno prostorske segregacije.

Takšne razlike v socialnih neenakostih so posledica formalnih ideologij, ki urejajo sisteme alokacije virov v produkcijo podobnih ali raznovrstnih neenako dostopnih dobrin med socialnimi skupinami v zelo različnih družbenih sistemih (prav tam, 116).

Tako npr. v zahodnoevropskih državah in ZDA največje razlike v stanovanjskem standardu in opremljenosti okolja povzročajo tržni mehanizmi, v socialističnih pa sama država z neustreznimi mehanizmi delitve virov kljub egalitaristični ideologiji. To še ne pomeni, da se to dogaja nenamerno.

Različne družbene strukture in njihove internalizirane vrednote oblikujejo vzorce družbenega vpliva in moči, ki proizvajajo presenetljive podobnosti, vendar tudi razlike v rezultatih odločanja. Pri reševanju problemov strukturnih razlik v dostopu do družbene moči in standarda teh specifičnih razlik ni smiselno zanemarjati, saj uporaba neustrezno prilagojenih strategij (njihovega razreševanja) izniči učinkovitost akcij.

1. model – policentrizem

Slovenija kot deloma tudi Hrvaška imata že zgodovinsko in kulturno ugodnejšo dediščino tako glede razvitosti infrastrukture kot proizvodnih zmogljivostih. Pri tem ne gre zanemariti kulturnih dejavnikov prilagajanja več generacij na industrijsko urbano življenje.

Razpršena poselitev Slovenije in hrvaškega primorja je tudi pripomogla k razvoju manjših urbanih središč ter omogočila postavitev industrijskih obratov tudi na podeželju. Čeprav je nesporna soodvisnost med politično odločitvijo o decentralizaciji in razvojem občinskih lokalnih središč (Petovar, Seferagić, Bežovan, Ver-

lič), je prav tako res, da ta ista odločitev ni imela enakega učinka v preostalih predelih Jugoslavije.

Kljub temu, da je takšna pravnoformalna odločitev sama po sebi (naselitev vsega birokratskega in političnega aparata za odločanje in vodenje, nekaj infrastrukture ter družbenih servisov) v kraj prinesla vrsto ugodnosti, to še ni nujno pomenilo tudi njegovega nadaljnega razvoja.

Prav tako je v obeh republikah prav ta zgodovinska specifika – zaradi katere je vendarle večji del prebivalcev ostal vezan, če ne že na vas, pa vsaj na manjša mesta – omogočila uspešnejši policentrični razvoj.¹

Kljub depopulaciji vasi glede na aktivni delež prebivalcev je rast večjih središč v Sloveniji ustavljena že v 75. letih, bolj pa so se razvila regionalna in občinska središča (Letopis Slovenije 1985–8). V teh danes najdemo tudi relativno ugoden bivalni ter družbeni standard (Verlič, Dekleva, KŽ, 1986).

Glede na te značilnosti se v tem okolju srečujemo s pojavom, ki je značilen za razvito Evropo v letih 1970–1980. Mislimo na selektivni urbani eksodus srednjega ter višjega socialnega sloja v manjša naselja blizu mest. S spremenjeno socialno strukturo so prišle tudi nove zahteve po infrastrukturi (komunikacije) ter splošni opremljenosti okolja.

S tem ne želim trditi, da imamo v Sloveniji ali Hrvaški že evropski standard, ampak da je to le še en primer za tezo nelinearnega razvoja v fazah urbanizacije.

Zgolj posebna zgodovinska-kulturna dediščina je omogočila razvoj podeželja in manjših središč, čeprav bi sicer po zgledu razvoja Evrope v preteklosti takšne procese šele lahko pričakovali nekje v bodočnosti.

K temu vzorcu lahko prištejemo tudi že očitne deurbanizacijske migracijske tokove v večjih središčih ter selektivno poseljevanje urbanih središč z novo populacijo. V bistvu so se manjša naselja industrializirala, obenem pa tradicionalne oblike gospodarstva in načina življenja niso izginile; to dobro ponazarjajo podatki o prostorski distribuciji popoldanskih kmetov, zaposlovanju v družbenem sektorju tudi na podeželju (kar lahko pomeni dvoje: kolektivizacijo kmetijstva ali industrializacijo podeželja; nedvomno gre delež te kategorije tudi na račun dnevnih migracij v bližnja središča) ter prisotnosti razširjene družine. Zaradi tega so manjše potrebe po družbenem standardu v tem prvem obdobju omilile neugodnosti hitre rasti v večjih mestih drugje po svetu ali pri nas na jugu.

»Neodvisno od tega, koliko so bila mešana gospodinjstva nepriljubljena v praktičnih predstavah mnogih planerjev, so omogočila kolikor toliko uravnotežen proces urbanizacije, kjer je bila industrializacija praviloma premalo močna, da bi jamčila razvojne perspektive vsem slojem, zajetim z deagrarizacijo. Na robu formalne ekonomije so realizirala »paraekonomsko prakso«, ki je za mnoge skupine pomenila tudi izogib radikalni pavperizaciji. V urbani strukturi se na tej podlagi legitimira »paraurbanizacija« (z oblikami črnih gradenj naselij in »divjim« družbenim standardom), ki obstaja kot senca tistega, kar so planerji imenovali urbanizacija« (Rogić, 1986 : 4).

Razhajanje med industrializacijo ter s tem novim načinom življenjskih vzorcev ter urbanizacijo je bilo tako zapolnjeno s klasičnimi načini zadovoljevanja potreb zunaj delovnega področja. Ohranili so se socialni stiki in tradicionalni družinski ter sorodstveni življenjski vzorci, medtem ko je v večjih mestih pogosteje prihajalo do

¹ V letu 1984 (KŽ, ISU) še vedno približno polovica slovenskega prebivalstva živi v krajih, ki nimajo niti statusa občinskega središča – torej na podeželju. V občinskih središčih (58), v regijskih središčih (8) in republiškem središču pa druga polovica. Med vsemi prebivalci je le še 8% kmetov, vendar je mnogo večje število mešanih gospodarstev – ko so postala in ostala posebnost v socialističnih državah.

dekulturacije in anomalije (ruralizacija mest!). Zanimiv pa je podatek, da se razširjene družine kar v visokem deležu (25,8) ohranjajo v nerazvitih republikah tudi v republiških in regionalnih središčih (Boh KŽ, 89).

Ljudje v prvih so si hitreje pomagali sami, medtem ko so bili prebivalci v mestih bolj odvisni od formalno organizirane (zmeraj zapoznele ali sploh odsotne!) družbene pomoči.

Samoorganizacija ter deloma neodvisni viri za vsakdanje potrebe življenja so imeli močne blažilne učinke v forsiranih razvojnih fazah; k tem tradicionalnim vzorcem se danes velik del populacije zateka zaradi krize in odsotnih drugih alternativnih modelov zadovoljevanja potreb (zasebna pobuda v tržnem gospodarstvu), kar se je pokazalo na področju stanovanj, varstva, družinske nege obolelih itd. (Mandič, Tomc, Pešec, Sađar, Boh, Družboslovne razprave, 1987, ISU).

Vendar pa z njimi ni bilo mogoče nadomestiti ali doseči tiste stopnje družbenega standarda, ki se je kasneje razvil v večjih mestih.

Takšno področje je npr. izobraževanje, deloma zdravstvo. Najbolj vidne so posledice zaostajanja podeželja v servisnih in storitvenih dejavnostih (če ravno ne gre za turistična naselja!), ki bi jih lahko dopolnila zasebna podjetniška pobuda, ne le zgolj »naredi si sam«!²

To je sigurno posebnost urbanizacijskega pojava v Sloveniji ter deloma Hrvaški, ki je ne moremo vključiti v splošne tokove urbanega razvoja drugje po svetu, kjer je prihajalo do radikalnih sprememb v preselitvenih ter življenjskih tokovih. Te spremembe so večinoma zahtevale povsem nove načine družbene organizacije, nove družbene institucije (socialna politika, skrb za družbeni standard, demarginalizacija, podjetniški korporativizem, država blaginje npr.!).

Podobni procesi deurbanizacije so v ZDA potekali v poznih šestdesetih ter sedemdesetih letih, v Evropi prav tako, vendar pa to nikakor ni pomenilo vračanja k tradicionalnim vzorcem življenja, kot se je to zgodilo pri nas.

2. model – monocentrizem

V drugih predelih Jugoslavije sledimo izrazitejšemu konceptu centralizirane industrializacije (posledično prav tako urbanizacije), ki potekata skoraj sočasno. Prav to prekrivanje in pospešena razvojna rast (industrializacija = modernizacija = socializem) sta privedla do pretiranega priseljevanja prebivalstva s podeželja. Depopulacija podeželja in vasi ob sočasni neustrezni kmetijski politiki pa je to proizvodnjo potisnila v nizko učinkovitost.

Urbani razvoj je bil tako skoraj popolnoma odvisen od zunanjih prilivov (zvezna sredstva, posojila).

Ne glede na navedene argumente pa s podatki (KŽ, 1988) odkrivamo relativno manjše razlike v družbenem standardu prebivalstva med razvitimi ter nerazvitimi republikami, kot bi jih pričakovali glede na doseženo produktivnost gospodarstva.

² Podjetniška zasebna pobuda (družin, posameznikov) je bila v zadnjem desetletju podcenjevana ekonomska kategorija tudi v kapitalistično razvitih državah (Ivan Light, referat na ISA, 1985). Deloma zaradi močne koncentracije kapitala (Marxova teza) kot posledice razvoja korporacij, zmanjševanja samozaposlovanja v šestdesetih letih ter faze monopolističnega razvoja produkcije. Napovedano je bilo izginjanje manjših podjetnikov. Vendar pa so analize pokazale (I. Light, 1984/5), da se v vsakem kriznem obdobju samozaposlovanje močno povečuje, v nekaterih dejavnostih pa sploh ne izginja, ampak se celo razrašča (servisi). Pokazalo se je, da nekaterih storitev ni moč povsem vključiti v industrijsko produkcijo in je fleksibilni mali podjetnik zavzel vse večji delež v skupni produkciji.

Pri tem ni bilo pomembno, da je to mnogo manjši delež družbene produkcije v primerjavi z večjimi koncerni, ampak da ta produkcija dobiva jasno strukturo in lasten status. Torej ne nekaj, na kar čakamo, da bo kmalu izginilo. Takšno stališče tudi spreminja socialni odnos do samozaposlovanja in pospešuje družbeno pomoč zasebnemu sektorju dejavnosti. Torej tudi predpostavka o linearnem procesu koncentracije kapitala doživlja krizo.

Vlaganja družbe v socialni in družbeni standard z redistribucijo so bila tako očitno zelo močna v zadnjih desetletjih, vendar so bila prostorsko ter socialno selektivno usmerjena.

Razvijalo se je manjše število mest, ki so posrkala skoraj večino pritoka kapitala in ljudi. Ti niso bili uporabljeni le za nove (nizko produktivne ali celo ekonomsko nesmiselne) proizvodne dejavnosti, ampak tudi za reprezentativni standard lokalnih ter nacionalnih oligarhij. Izredno visoka je neizrabljenost profesionalnih virov, ki so se množično producirali preko dostopnega izobraževanja, vendar je razvoj potekal v smeri ambiciozne uporabe uvoženih tehnologij.

Tako ni presenetljivo, da so razlike v regionalni opremljenosti tako velike, da posamezne pokrajine sodijo med »nerazvite«, čeprav v povprečju republike kažejo nadpovprečno visoke standarde opremljenosti okolja v primerjavi s preostalimi deli države.

Razlike v opremljenosti okolja posameznih socialnih skupin odkrivajo pretirano velik delež »elite« z nadpovprečnim standardom ter prevelik delež nizke opremljenosti okolja širših, nižjih socialnih skupin. Delež ter doseženi standard srednjega sloja ne ustrezata ravni razvitosti teh republik.

Sklepne misli

Kako razložiti predhodno ugotovljena strukturna neskladja med ekonomsko in urbano rastjo ter regionalnimi in socialnimi neenakostmi?

Regionalne in socialne neenakosti v različnih razvojnih fazah industrijsko urbane rasti so bile obravnavane v študiji J. G. Williamsona (1965 : 3–45), ki ugotavlja povečevanje omenjenih neenakosti v prvih razvojnih fazah ter postopno izenačevanje standarda in dohodka v kasnejših. Študija je upoštevala primere 25 dežel in je opredelila to značilnost kot univerzalno. Teorija konvergence in tehnološkega determinizma torej predpostavlja, da industrijsko tehnološki razvoj sam po sebi vodi k relativni podobnosti pojavov v različnih družbah v celovitejših, zrelejših razvojnih stopnjah – ne glede na ideologijo, sistem produkcije in distributivne mehanizme v začetnih fazah.

Pri tem se lahko vprašamo, ali gre dejansko za tako zelo različne sisteme ali zgolj za razlike v poimenovanju sicer sorodnih družbenih pojavov prvotne akumulacije kapitala za industrijski razvoj. Končno je povsod treba v prvi vrsti nekaj producirati, da bi lahko nato delili – kdo ima interes za profit (država, delavci, privatnik) je lahko zanemarljivo vprašanje, če se z redistribucijo ne posega v učinkovitost gospodarstva in če država zagotavlja socialno varnost. Ali je v tem dilema današnjega sistema Jugoslavije?

V posameznih fazah se razlike med stopnjo ekonomskega razvoja in regionalnimi neenakostmi v družbenem standardu tudi pri nas sprva povečujejo ter so najmočnejše izražene med urbanimi središči ter podeželjem. Razlike se nato (lahko) postopoma zmanjšujejo in se izenačijo na višji, čeprav zmernejši fazi ekonomske rasti (Williamson, 1965). Podobne, čeprav grobo poenostavljene faze ekonomskega razvoja omenja med drugim tudi Rostow (1978).

Nekatere težnje k takim pojavom smo ugotavljali skozi podatke o opremljenosti okolja po različnih regijah Jugoslavije v prvi analizi (KŽ, 1988, 89, ISU) in so jih naslednje analize še potrdile. Zgolj z višjo stopnjo razvoja in demokratizacijo

(deelitizacijo) se regionalne in socialne razlike zmanjšujejo; niso odvisne od količine vloženega kapitala ali učinkovitosti gospodarstva, ampak od redistributivnih mehanizmov države ter moči socialnih skupin na regionalni ravni.

Kljub temu trendu pa je v ozadju teorije konvergentnega razvoja predpostavka že omenjene linearne linije »uspešnega modela razvoja ekonomskih struktur«, za katerega danes ugotavljamo, da ni povsem točen (L. McDowell, C. Hamnett, 1981). Vendar je bila to generalna oblika razvoja zahodne Evrope v preteklosti. Koliko bodo predhodno že omenjena odstopanja resnično spremenila poglede na modernizacijsko teorijo, posebno v primeru Jugoslavije, je ta trenutek še težko reči.

Nesporno dejstvo je, da tudi različno organizirane družbe »proizvajajo« podobne probleme v mestih, kar je pomembno vedeti ob uporabi ustreznih strategij za njihovo razreševanje. To je še posebno delikatno za sedanji trenutek v Jugoslaviji. Glede na ugotovitve in predpostavke preteklih študij nas visoka stopnja regionalnih in socialnih neenakosti na jugovzhodu ne sme presenečati.

Razumno pa je tudi upoštevati, da bi bile enotne strategije razvoja za celotno Jugoslavijo verjetno glede na razlike v stanju ter dosedanja spoznanja o moči socialnih skupin neučinkovite.

V razvitejših republikah ugotavljamo (KŽ, 1988) mnogo manjše regionalne razlike, ki se še vedno prekrivajo s socialnimi, vendar je povsem verjetno pričakovati, da se ob drugih ugodnih razmerah (kriza?) te ne bodo povečevale, ampak zmanjševale.

Strma socialna piramida juga, ki na severozahodu dobiva kopasto obliko, nakazuje možnost za povečevanje srednje socialne skupine ter postopnega zmanjševanja razlik med vsemi tremi. Vse te možnosti ostajajo zgolj in le verjetnosti, če se bo nadaljeval tako imenovani »linearni model uspešnega ekonomskega razvoja«. Zanj ta trenutek nedvomno nimamo najboljših obetov.

Potek in uporaba strategij za razvoj sta lahko spremenljiva zaradi specifičnih pogojev kulture in razpoložljivih virov, pa tudi ker se socialna razmerja distribucije družbene moči spreminjajo v času in prostoru (J. Simmie, 1981 : 17). Ideološke ovire in monopol partije v tem trenutku pri nas takšne procese zavirajo. Razlikovanje med dolgoročnimi podobnimi trendi ter uporabo specifičnih strategij se mi vendarle zdi temeljnega pomena za načrtovanje družbenega razvoja. Skoraj nobena razvita družba se ne more odreči težnji po racionalnem uravnavanju svojega razvoja, soočanju z njegovimi posledicami za različne socialne strukture.

Če drže ugotovljeni trendi o podobnosti razvojnih momentov družb v različnih sistemih, pa nam ti dolgoročni trendi ne pomenijo kaj prida za načrtovanje (ohranjajo upanje, da se ne more obrniti na slabše!). Prav posebnosti in razlike v družbenih mehanizmihi, ki pojave, odločitve ter regulacije izvajajo, so predmet večjega segmenta planiranja urbanega razvoja družb.

Dilema regionalnega in ekonomskega razvoja nasproti odpravljanju neenakosti, deprivegiranosti in revščine bi lahko sklenili z naslednjimi splošnimi spoznanji.

Ekonomska rast, zasebna pobuda in svobodnejši trg glede na vladne intervencije niso sami po sebi prinesli olajšanja za revnejše sloje prebivalstva. Zaposlovanje in nove dejavnosti dejansko zelo selektivno zaposlujejo ali poseljujejo naraščajočo kvalificirano delovno silo (Marris & Rein, 1982 : VIII).

V kritiki tržnih mehanizmov avtorja zanemarjata vprašanje, kje je vlada pridobila sredstva za socialno varnost revnih in transfer dohodkovnih programov v 60. letih v ZDA. Gre namreč za (zgolj možno) sosledje dveh akcij. V 50. letih je

s podpiranjem ekonomske rasti vlada spodbujala podjetnike k pridobivanju večjih dohodkov in vlaganjem – da bi v naslednji fazi, v 60. letih, uvajala različne programe za odpravljanje revščine ter marginalnih skupin.

Povsem upravičena je avtorjeva kritika tistih predpostavk, ki so ekonomski rasti in tržnim mehanizmom pripisovali tudi reševanje problema revščine. Gre za dve različni družbeni politiki, z različnimi nosilci. V osledju obeh akcij ni nobenega avtomatizma.

Druge akcije, torej odpravljanje revščine in delovna rehabilitacija nezaposlenih s programi prekvalifikacije, so vladne socialno usmerjene akcije in tudi rezultat različnih socialnih pritiskov. Vemo iz mnogih primerov Latinske Amerike, tudi Afrike, da obdobju ekonomske rasti niso sledili socialni programi, ampak odtujevanje in selitev pridobljenega kapitala. Zgled Zahodne Evrope in ZDA je lahko torej varljiv ob nekritični uporabi »modela socialnega razvoja« v sedanjih deželah razvoja.

Uspešnost tega modela je nedvomno močno odvisna od stopnje organiziranosti socialnih skupin, njihove osveščenosti o pravicah, od moči, ki jo imajo za uresničitev akcij, ki rešujejo njihove probleme. Gre torej za položaj relativne družbene moči organiziranih socialnih skupin, ki so uspešne v svojih socialnih zahtevah.

Pri tem ne gre le za kulturno-zgodovinske pridobitve državljskih pravic, tradicije sindikalnega organiziranja ter vplivanje preko političnih lobijev (»imperfect pluralism« politične igre po J. Simmie, 1981), ampak za dve temeljni predpostavki obeh zahodnih sistemov: pravne države ter demokracije. Oba pojava sta do te mere legitimna (kar ne pomeni, da sta v praksi popolna), da je povsem nedvoumna vladna odgovornost za reševanje socialnih problemov in zaščito pravic različnih skupin. Nedvoumna je tudi odgovornost za negativne posledice »neperfektnih igr« tržnega mehanizma in podjetništva, kot je razumljiva, pričakovana ter upravičena zahteva za boljši kos kruha tistih, ki se počutijo deprivilegirane. Ker je obstoj neke vlade tudi odvisen od uspešnega razreševanja takih problemov in konfliktov, ta ne more v nedogled odlašati z ukrepi in manipulirati z ljudmi.

Ta boj, pogajanja in merjenje socialne moči so del legitimnih družbenih procesov, ki so rezultirali uspešnost (relativno, občasno) socialnega razvoja družb zahodnih modelov. Vendar še enkrat, v tem modelu ni nobenega avtomatizma, nobenega zagotovila za socialni razvoj; so le ciklusi ekonomske rasti in recesije, preobrazbe, ki jim slede izbojevane ter različno uspešne socialne akcije.

VIRI IN LITERATURA

- Bežovan & Kuzmanović; 1987: Stambena politika, Niro, Zagreb
Berry, B. J. L.; The Human Consequences of Urbanization, Macmillan, London
Cochrane, Allan; Hamnett, Chris; McDowell, Linda; 1981: City, Economy and Society, Harper & Row, London
Friedland, R.; 1981: Power and Crisis in the City, Macmillan, London
Hawley, A. H.; 1971: Urban Society, Ronald press, New York
Konrad, G. & Szeleny, J.; 1977: Social Conflicts of underurbanisation (in Captive Cities by M. Harloe, ch. 8), Wiley, London
Kvaliteta življenja; 1984/6, 1987, 1988: raziskovalni projekt, Institut za sociologijo, Ljubljana
Linn, Johannes.; 1983: Cities in the Developing World, Oxford press, London
Marris, Peter & Rein, Martin; 1982: Dilemmas of Social Reform: Poverty and Community Action in the USA, New York
Pons, Valdo & Ray, Francis; 1983: Urban Social Research: Problems and Prospects, Routledge & Kegan, London
Rogić, Ivan; 1986: Sociološki študija Dubrovnika, Urbanistički institut SR Hrvatske, Zagreb; soavtor pri sociološki analizi: Donji Grad-Zagreb, 1988; Priština, 1988; Karlovac, 1988; Trogir, 1989
Simmie, M. J.; 1981: Power, Property and Corporatism, Macmillan, London

Stretton, H.; 1978: *Urban Planning in Rich and Poor Countries*, Oxford Univ. Press, London

Williamson J. G.; 1965: *Regional Inequality and the Process of National Development: Economic Development and Cultural Change* 13, UK.

Zdravje kot predmet in cilj naše razvojne politike

V pričujočem tekstu poskušam konceptualno teoretsko umestiti družbeni projekt in gibanje »Health promotion« (v nadaljevanju HPG)¹ v kontekst aktualnih procesov, trendov in konfliktov obstoječega (družbeno strukturno pogojenega) kriznega stanja slovenske in jugoslovanske družbe. Pri tem se mi kot produktiven instrumentarij kaže korpus idej, pojmov, trditev in domnev »modernizacijske« in sistemske teorije, ki ga združuje subjektivno hotenje po spojitvi strukturnega in akcijskega pristopa k družbenemu razvoju

V prvem delu podajam splošno podobo globalnega prestrukturiranja zdravstva modernih industrijsko visoko razvitih dežel, v drugem poskušam pokazati nekatere notranje značilnosti gibanja Health promotion, v tretjem in četrtem delu pa ga poskušam kontekstualizirati v aktualnih pogojih jugoslovanske družbe. Rezultat te kontekstualizacije pa je modernizacijska smer družbenega razvoja in z njo povezan postopen prehod enega tipa (funkcionalno dediferencirane, delno moderne) družbe v drugega (funkcionalno diferencirano, moderno družbo).

1. Globalno strateško-razvojni obrat zdravstva

Sprememba strukture osnovnih zdravstvenih problemov (prevlada bolezni civilizacije oz. načina življenja)² vrtoglava rast sredstev, namenjenih zdravstvu,³ spoznanja o vse bolj kompleksni vpetosti zdravstva v širši družbeni sistem, širjenje definicije zdravja in spoznanj o etiologiji posameznih bolezenskih problemov, ter številne kritike medicine in zdravstva,⁴ so pglavitni generatorji globalne reorientacije zdravstva, ki smo ji priča v osemdesetih letih in ki jo označujemo kot prehod od usmerjenosti v bolezen in zdravje, k večji skrbi in odgovornosti ljudi za lastno zdravje.

¹ »Health Promotion« srbsko-hrvatsko govorno področje prevaja z »Unapređenje zdravlja«, kolegica Erna Krševac-Ravnik ga je začela prevajati kot »Razvijanje zdravlja«, na bivši Zdravstveni skupnosti Slovenije so ga poimenovali »Krepitev zdravlja«. Vsled tega sem se odločil zadržati angleški izvirnik (skrajšano HPG).

² V to skupino bolezni spadajo: podhranjenost, diabetes, revmatizem, kardiovaskularne bolezni, ciroza jeter, duševne motnje; *naravne bolezni* so vse bolezni, izzvale z virusi, bakterijami, paraziti (tako imenovane infektivne in parazitarne bolezni); *podedovane bolezni* so podedovane duševne bolezni in genetske okvare; *umetne bolezni* pa: profesionalne bolezni, samomori, nasilja, nespečnost, srčne bolezni, kap, klasične respiratorne bolezni, neke vrste raka ipd. (S. Letica, 1989).

³ Rast je tako dramatična, da je ne morejo prenesti tudi najbolj učinkovite ekonomije na svetu. Poraba na področju zdravstva narašča hitreje kot na področju izobraževanja in hitreje kot na kateremkoli področju socialnega varstva... Švedi so izračunali, da bodo stroški za zdravstvo rasli tudi v primeru, če ne bodo uvajali novih programov, niti novih tehnologij, in sicer zgolj že zaradi tega, ker morajo plače zdravstvenega osebja spremljati rast plač na drugih področjih, kjer produktivnost nenehno narašča. Prav tako so ugotovili, da bi neovirana rast porabe na področju zdravstva prej kot v 80. letih presegla narodni dohodek. (V. Rus, 1989)

⁴ Kritiki medicine prihajajo predvsem iz vrst družboslovcov in se v glavnem gibljejo znotraj enega izmed naslednjih dveh pristopov: a) kriza medicine je del splošne krize kapitalističnega načina proizvodnje, in b) kriza medicine je del splošne krize sodobnih institucij. Kritike, ki so pomenile v glavnem »kulturni šok« za samozadovoljno medicinsko osebje in ki so relativno omejeno delovale na zavest uporabnikov, pa po mnenju S. Letice ustvarjajo prostor za postavljanje metodološkega okvirja za proučevanje odnosa medicine, zdravstvenega varstva in zdravja. Omogočajo razločevanje med celokupnim in marginalnim ter med latentnim in manifestnim prispevkom medicine.

Splošna deklaracija OZN o človekovih pravicah iz leta 1948 je dobila svojo operacionalizacijo v vrednostni orientaciji svetovne zdravstvene organizacije (SZO) v obliki gesel, kot so »zdravje za vse do leta 2000« in »Pravičnost v zdravju« (Equity in Health). 38 splošnih razvojnih ciljev zdravstva in zdravstvenih politik, ki jih je SZO sprejela 1978. leta v Alma Ati, je dobilo svojo nadaljnjo razgradnjo: leta 1984 v Kopenhagnu v obliki dokumenta »Krepitev zdravja – koncepti in principi« (health promotion – concepts and principles), leta 1986 v obliki Ottawske listine, v obliki dokumenta »Zdrava javna politika« (Healthy Public Policy) – sprejetega istega leta v Adelaide v Avstraliji in v obliki projekta »Zdrava mesta« (Healthy Cities Projects) – Lisboa 1986. Oxford University Press je istega leta začel skupaj s SZO izdajati tematski znanstveni časopis »Health promotion«. V večini evropskih dežel se formirajo posebna vladna telesa ter zavodi/inštituti, katerih delo je projektno usmerjeno v zdravje, izhajati začnejo specializirani časopisi, organizirajo se študiji, tečaji in strokovna srečanja, vrši se izmenjava izkušenj in informacij, množični mediji pa vse bolj popularizirajo uveljavljajoče se gibanje in aktivno dopolnjujejo konkretne raziskovalne in akcijske projekte.

Bolezen s tem seveda še ni izginila iz središča interesov medicine. Diagnosticiranje, zdravljenje in zavarovanje ostajajo še vedno vezani za bolezen. Toda v zdravstveno politiko, ekonomiko zdravstva, izobraževanje zdravstvenih delavcev, proizvodnjo opreme itd. je začelo prodirati zdravje kot kriterij in cilj lastnega delovanja. Bistveno pri tem je, da je zdravje razumljeno kot sredstvo vsakodnevnega življenja in kot *pozitiven koncept*, ki zahteva mobilizacijo volje, znanja, denarja in moči in kot tak ne more biti več v kompetencah medicine in zdravstva.

Cilji gibanja oz. projekta za krepitev zdravja so usmerjeni v povečanje možnosti kontrole ljudi nad pogoji in okoliščinami, ki opredeljujejo njihovo zdravje, kar je mogoče razumeti le kot zahtevo po povečanju njihove moči (vpliva) v sodobni decentrirani družbi oz. v procesih decentralizirane makro in mikro regulacije sodobnih sistemov (politične) moči, v katerih »moč ni več samonasilna, omejevalna in rušilna, ampak tudi osvobajajoča, stimulatívna in produktívna« (Rus, Adam; 1986).

Po drugi strani pa udejanjanje takšnega projekta zahteva tudi redefiniranje same zdravstvene politike v »politiko krepitve zdravja«, ki jo pojmujejo kot legitimno, sistematično organizirano dejavnost, katere razvojna naloga je oblikovanje vsesplošne *zdrave javne politike* (Healthy Public Policy), neposredna naloga pa koordinacija aktivnosti posameznih akterjev gibanja. To je politika, ki je usmerjena v povečevanje pravičnosti in enakosti v zdravstvu.⁵ Celokupno zavestno prizadevanje HPG pa se v »zadnji instanci« zvede na eno izmed naslednjih treh vlog:

- a) advokatura (zagovarjanje) zdravja,
- b) usposabljanje ljudi (usmerjeno v dvig njihovih sposobnosti),
- c) posredovanje v konkretnih akcijah in procesih.

Če rezimiramo: temeljni cilj gibanja oz. projekta je torej zdravje kot ena bistvenih komponent kvalitete življenja. Njegovi izvori so kulturni, ekonomski, politični in (javno) zdravstveni, po svojih ciljih pa so popolnoma prilagojeni vrednostni orientaciji industrijsko visoko razvitih dežel. Medtem ko ameriška in

⁵ Ob razpravah o razrednih razlikah v zdravju vedno obstaja nevarnost »viška smisla«, to je politizacije ali dominacije emocionalnega in iracionalnega. Ljudje namreč raje sprejemajo obstoj družbenih kot pa bioloških (socialnih) neenakosti. Razlike v imovini, moči, ugledu, izobraževanju ipd. se zdijo moralno sprejemljivejše od razlik v dolžini življenja, težavnosti poroda, morfoloških in bioloških lastnostih, v intelektualnem in zdravstvenem potencialu. Prav zaradi tega večina takoimenovanih socialističnih družb skriva podatke in ne financira raziskovanj o zdravstveno-razrednih razlikah. (S. Leticia, 1989)

kanadska varianta izražata predvsem radikalno-individualistično (protestantsko) tradicijo in sta v skladu s tem tudi izrazito biheavioralno usmerjeni, dodaja evropska varianta k temu še posamezne elemente izboljšanja človekovega okolja, reorientacijo zdravstva kot celote ter socialno politiko in se s tem konsistentno vključuje v naslednje dolgoročne strateške cilje zdravstvenega varstva v Evropi:

- a) »Dodajanje let življenja« (zmanjševanje predčasne smrtnosti);
- b) »Dodajanje zdravja življenju« (zmanjševanje nesreč in nesposobnosti za delo ter podaljševanje let življenja brez bolezni);
- c) »Dodajanje življenja letom« (maksimalizacija fizičnega, psihičnega in socialnega blagostanja).

Tako torej v Evropi, ki se združuje. Nekaj povsem drugega pa se dogaja pri nas, kjer smo z ratifikacijo nekaterih mednarodnih konvencij sicer formalno zavezani za spoštovanje formalnih ciljev tudi tega projekta SZO oziroma gibanja, vendar dejanskost kaže nekaj povsem drugega: počasnost, segmentarnost, neintegriranost in nekoordiniranost. Razlogi za takšno stanje so sistemsko-politične, ekonomske, kulturne in javno-zdravstvene narave – eden izmed njih pa je siceršnja odsotnost responzivne, funkcionalno-diferencirane in državno integrirane učinkovite in uspešne socialne politike.

Zakaj je temu tako, o tem v 3. in 4. delu teksta. Na tem mestu želim opozoriti le še na to, da Slovenija na tem področju nima pokazati ničesar! »Temeljni razlog za to pa je predvsem v neustrezni zdravstveni politiki«, kar dovolj dobro ilustrirajo naslednje besede dr. Bernija Strmčnika: »Neustrezen odnos do problematike zdravstvenega varstva se je vrsto let kazal v nenačrtnem lotevanju celostne obravnave tega področja družbenih dejavnosti, v podcenjevanju zahtevnosti problematike in v nerazumevanju nove strategije zdravstvenega varstva, ki se mora osredotočiti predvsem na ohranjanje in krepitev zdravja.« (Delo, 12. 1. 1990)⁶

2. »Health promotion« kot gibanje

Na osnovi omenjenih kulturnih, političnih, ekonomskih in (javno)zdravstvenih virov/faktorjev ter v skladu z vrednostnimi orientacijami industrijsko visoko razvitih, notranje funkcionalno diferenciranih, specializiranih in sistemsko integriranih družbenih sistemov, ki so kot taki zmožni tudi visoke stopnje samoreprodukcije, samotransformacije in samousmerjanja, so se izoblikovali globalni strateški in partikularni (sektorski) cilji, katerih skupni imenovalac je težnja po povečanju zmožnosti kontrole ljudi nad pogoji in okoliščinami, ki opredeljujejo njihovo zdravje. S tem je bil vzpostavljen »minimum pogojev za to, da cilji gibanja lahko obvezujejo širšo skupnost in da se sredstva akcije lahko prepoznajo kot legitimna« (C. Offe, 1987). Eksplicitno pa je njegova političnost prišla do izraza skozi legitimno, sistematično organizirano dejavnost, usmerjeno v oblikovanje zdrave javne politike, ki vključuje tako rekoč vse sektorje in vse organizacijske oblike politično (z medijem moči) opredeljene regulacije vedenja ljudi in odnosov med družbenimi akterji.

⁶ Ključ uspešne deregulacije, reorganizacije, racionalizacije in komercializacije celotnega zdravstvenega sistema je v jasnem in doslednem razlikovanju med alokacijskim in storitvenim subsistemom, med subsistemom, ki alokira sredstva v posamezne zdravstvene programe (transfer system) in sistemom, ki proizvaja zdravstvene storitve (service system). Koliko je nujno razlikovanje med zdravstvenim varstvom (transfornim) in zdravstvom (storitvenim sistemom), lahko ugotovimo že v fazi oblikovanja programov. V tej fazi je namreč ena od osnovnih dilem, ali naj se programi oblikujejo glede na vrsto ljudi, ki naj bi bili storitev deležni ali pa na osnovi storitev. (Povzeto po V. Rus, 1989).

Na ta način je HPG postalo nekakšen »Welfare mix« (Svetlik, 1988), način zagotavljanja zdravja, v katerem se med seboj prepletajo dejavnosti javnega in zasebnega, formalnega in neformalnega profesionalnega in laičnega (volunterskega), komercialnega in nekomercialnega, organiziranega in neorganiziranega. Ker gre za mesebojno učinkovanje različnih vrednot (enakost, varnost, pravičnost), različnih temeljnih načel (avtonomnost, izbira, učinkovitost, vzajemnost, altruizem), različnih alokacijskih mehanizmov (trg storitev, socialni programi, različne oblike neformalne recipročne menjave), različnih tipov dela (proizvodno in storitveno, plačano in neplačano), različnih parcialnih gibanj (ekološko gibanje, gibanje za zaščito pravic, gibanje za alternativne načine proizvodnje), bi lahko govorili o nekakšni »konfederaciji delnih gibanj in strategij« (Offe, 1987), vezanih za posamezna vprašanja oz. posamezne dimenzije medsektorske in multidimenzionalne pojavnosti zdravja.

Njegova značilnost pa je poleg omenjene pluralnosti in organizacijske ohlapnosti (visoke variabilnosti akcijskih form in nizke stopnje organizacijske učvrstitve) še ta, da njegova identiteta ni oblikovana zgolj z institucionalnim družbenim kompozitom njegovih akterjev, marveč je simbolno posredovana skozi komunikacijske procese, (samo)opazovanja, (samo)opisovanja ter pretvarjanja (samo)opisanega v komunikacijsko relevantne semantične figure v skladu s specifično, na lastnem komunikacijskem kodu temelječo samoproizvajajočo operativno logiko, s pomočjo katere posamezni delni sistemi (akterji) soproducirajo »družbo« oziroma se vanjo konstitutivno (samo)umeščajo.⁷

Ob tem pa se zastavlja vprašanje, od kod posameznim sektorjem, pluralnim nosilcem gibanja, ki jih odlikuje »široka težnja po individualizaciji življenjskih položajev« (K. P. Japp, 1989) sploh preferenca za vključevanje v strateške cilje gibanja? Kajti teh silnic ni moč pripisati zgolj njihovemu fundamentalnemu vidiku samoproizvajanja mej okolja – prilagojenih oblikam življenja in delovanja, ne zgolj reakciji na objektivno problemsko stanje, ne le razmahu razvoja resursov, ne le institucionalizaciji življenjsko praktičnih motivov, ne le spremembam vrednot. Iskati jih je treba v generativnem součinkovanju družbeno in osebnostno strukturalno, racionalno in iracionalno, iskustveno in teoretično, formalno in neformalno itd. pogojenih formah identitete, (samo)opazovanja, (samo)projektiranja in (samo)legitimiranja⁸ v pogojih funkcionalno visoko diferencirane in decentrirane družbe s široko paleto življenjskih možnosti ter visoko stopnjo strukturne, kognitivne in emocionalne negotovosti, »ki poraja komunikacijski pritisk majavih tal (kontingenco)« ter z njim povezano »rastočo pripravljenost za negacijo in konflikt na vseh parcialnih družbenih področjih.« (K. P. Japp, 1989).

Ali, z drugimi besedami, njihova vključenost in strateška učinkovitost HPG ni dana že s funkcionalno institucionalnimi povezavami in vnaprej konstituiranimi pravili kolektivnih procesov učenja, marveč zgolj s predpostavkami za samoselektivno, komunikativno, učno-procesualno avtokatalizo reševanja problemov in

⁷ S samoproizvajanjem (avto-poiezis) je v novejših sistemskih teorijah mišljena zmožnost delnih sistemov, da na temelju lastnih internih kriterijev samoreferenčno konstituirajo razliko med seboj in okoljem, oziroma da samoselektivno reducirajo (organizirajo) lastno kompleksnost znotraj decentriranega, funkcionalno diferenciranega družbenca sistema, ki ga odlikuje različnost »avtopoietičnih operativnih logik« (komunikacijskih kodov, ciljev, tipov racionalnosti, kriterijev relevantnosti (vrednot) in moral. Takšna logika je opredeljena s težnjo teh »sistemov« po minimalizaciji entropije lastnega instrumentalno racionalnega delovanja.

⁸ Legitimizacija namreč ohranja realnost družbeno konstruiranega sveta ... ni samo stvar vrednot, ampak tudi znanja ... funkcionalna povezava, če kdo sploh hoče uporabljati ta izraz, pomeni povezavo družbenega reda s pomočjo različnih legitimizacijskih procesov. Z drugimi besedami »povezava ni v institucijah, ampak v njihovih legitimizacijah« (Berger-Lukmann, 1988)

s fleksibilno izmenjavo strateških problemskih con, povezanih s skupno (komunikacijsko ustvarjeno) zavestjo o globalni ogroženosti življenja in zdravja ter z rastočo zmožnostjo za »rizično« sodelovanje pri procesih ustvarjanja in širitve življenjskih možnosti bolj zdravega življenja. To pa pomeni, da tudi strateški uspehi delovanja akterjev gibanja ne morejo biti v natančnem pomenu ciljno usmerjeni in kumulativno uspešni, saj so – bolj kot na racionalne zahteve stabilnih, funkcionalno diferenciranih sistemov – vezani na strateške interakcije samoreferenčnih sistemov (akterjev) z drugimi sistemi (akterji), (so)oblikovalci »družbe tveganja« (U. Beck, 1989) ter na s tem povezano bolj ali manj naključno(stno) medsebojno pogojevanje in omejevanje.

3. Sistem organizirane neodgovornosti, zdravje in deregulacija

Medtem ko so navedene lastnosti HPG pogojene s takšnimi značilnostmi moderne družbe, kot so diferenciacija, kontingenčnost in rizičnost, nam tematizacija HGP v kontekstu »delno moderne« (Ruschejejer), »obmoderne« (Bernik) slovenske (jugoslovanske) družbe skozi optiko modernizacijskega pristopa in sistemske teorije ponuja tisto videnje družbeno-strukturne pogojenosti gibanja, ki jo označuje sintagma »sistem organizirane neodgovornosti«.

Ker mi nimamo izdelane celovite teorije za razumevanje lastnega socialističnega projekta, ki se ob današnjem očitnem sesutju nekega imaginarnega scenarija, kaže v obliki anomične družbe (po eni strani žarko zazrte v integracijske procese razvitega sveta, po drugi pa v zaklinjanje duhov preteklosti, naj ji pomagajo), sem si iz povsem pragmatičnih razlogov (iskanja odgovorov na vprašanje o nemožnosti funkcionalno-racionalnega – nizko entropičnega doseganja sprememb znotraj danega sistema) izoblikoval »lasten pogled« na problem sistemske samozablockiranosti, neučinkovitosti in nezmožnosti razvoja.

Sistem organizirane neodgovornosti je namreč rezultat političnega konstruktivizma monopolno vladajoče vloge partije, njene monopolne interesne dominacije, odsotnosti delitve in kontrole oblasti in s tem povezane neinkluzivnosti dejansko eksistirajočih interesov. Ta politični konstruktivizem pa je vsej »izvirnosti« integralnega samoupravljanja navkljub tako rekoč identičen ostalim realsocialističnim režimom. Gre za model *tehnokratsko-birokratske koncepcije družbenega usmerjanja*, katerega značilnost je v tem, da model delovnega procesa kot neposredne materialne produkcije prenaša na družbeno organizacijo dela, posledica česar je ta, da se (podobno kot v delovnem procesu napram naravi človek nastopa kot naravna moč, ki posreduje, upravlja in kontrolira menjavo snovi med seboj in naravo) partija kot »organizator« (avantgarda, glava revolucije) napram družbi vzpostavi kot moč, ki spreminja ljudi v »vosek«, ki ga potem oblikuje v teleološkem delovnem procesu.

Tisto, kar pa je za nas zanimivo, je to, da se politični konstruktivizem monopolno vladajoče partije ravna po zakonitostih sistemske teorije. Vendar pa se partija ne ravna po zakonitostih moderne *strukturalne sistemske teorije*, ki izhaja iz funkcionalne povezanosti in interpenetracije in v kateri vlada primat sinhronije nad diahronijo, logike nad zgodovino in strukture nad substanco (Parsons, Luhmann, Munch, Willke), marveč iz klasične teleološke, substancialne oziroma *kavzalne sistemske teorije*, v kateri končni smoter (cilj = komunizem, v katerem družba svobodnih ljudi kot »en individuum« uravnava, posreduje, kontrolira menjavo snovi med seboj in naravo) postane prvi vzrok, izhodišče, temelj celotnega sistema

in substanca vseh odnosov. (Hribar, 1985) Ta teorija ima svoj izvor v Heglovem sistemu znanosti, v teleologiji absolutne ideje, od koder se je prenesla v marksizem oziroma dialektično materialistično sistemsko teorijo na osnovi napačnega transfera modela delovnega procesa (5. poglavje Kapitale) kot procesa med človekom in naravo na sistem družbenih odnosov. Posledica izenačevanja *družbene produkcije s produkcijo družbe* je tudi izenačevanje prognoziranja in planiranja v družbi ter družbene regulacije s prognoziranjem, planiranjem in z reguliranjem družbe kot celote. Od tod tudi primat diahronije pred sinhronijo, zgodovine pred logiko, substance pred strukturo, ki se jasno pokaže:

- na ravni vrednostne orientacije v obliki svobode, postavljene v prihodnost;
- v primatu realnega (ekonomske baze) pred simbolnim (vrednotami);
- v uresničevanju svobode ne z normami (pravom), marveč z revolucioniranjem realnih razmerij (ekonomske baze);
- v prevladi socialističnega pred demokratičnim;
- v iluziji o enotnosti teorije, prakse in zgodovine;
- v iluziji vzpostavljanja brezkonfliktne skupnosti;
- v siceršnji nediferenciranosti: prava od ideologije, države od partije, ekonomije od politike, kolektiva od podjetja itd.;
- v revolucionarni etiki kot odgovornosti pred prihodnostjo (zgodovino).

In tega primata substance pred strukturo, diahronije pred sinhronijo in zgodovine pred logiko ni mogel odpraviti niti projekt integralnega samoupravljanja, s pomočjo katerega naj bi se ljudje osvobodili državno-partijske hegemonije in kot apriorno cela idilično uravnovešena, neprotislovna skupnost racionalno uravnavali menjavo snovi med seboj in naravo.

Dejansko pa je z deetatizacijo družbenih dejavnosti oziroma z njihovo izločitvijo iz državne uprave, z njihovo osamosvojitvijo v posebnih OZD, ki so dobile isti status kot gospodarske organizacije, ter s poznejšo ustanovitvijo SIS nastala na teh področjih velika gostota upravljalških organizacij in velika prepletenost upravljalških ravni, katere rezultat je *upravljanje brez feed-backa* (Šmidovnik 1989) in s tem povezana neobčutljivost sistema oz. njegova nesposobnost za reakcije na okolje, njegova nesposobnost za (strukturno) prilagajanje. Totalni nezavezanosti politične moči partije se je ob njenem narcističnem neupoštevanju organizacijskih in tehnoloških rešitev razvitega sveta ter nepoznavanju nekaterih osnovnih sistemskih zakonitosti, pridružilo sistemu lastno logično proizvajanje norm, katerih regulativna smotrnost se je vsled njihovega medsebojnega interferiranja vse bolj manjšala, preko mehanizmov ideološke interpelacije pa je družbo sčasoma preplaval groteskno delujoči žargon, poln pojmov – često izpraznjenih sleherne smotrnosti. Penetraciji partije v posamezne družbene subsisteme (kar je bistveno omejevalo njihovo funkcionalno avtonomijo in z njo povezano možnost lastne funkcionalne diferenciacije) se je tako pridružilo še samodejno delovanje sistemskih zakonitosti diferenciacije brez sočasne funkcionalne integracije.

Segmentarizaciji se je pridružila *deprofesionalizacija* in pasivizacija. Znotraj sistema vsesplošne organizirane neodgovornosti, v katerem se je pod plaščem formalne organizacije postopoma formirala in učvrstila neformalna institucionalna struktura z lastnim sistemom vlog in pravil (tako imenovana kvazi ali para-institucija) se je power-lessness (manjko moči) povezal z mind-lessness (manjkom uma) v lahko prepoznavljiv *pragmatizem kratkega diha*, znotraj katerega je »naš človek« v skladu z znanim »da (vem) – ampak (ne verjamem)« začel razmišljati na način segmentarne partikularne danosti in ad hoc kopičiti odgovore brez predhodnih vprašanj. Iz javnosti je postopoma izginila etika javne besede, namesto analize je

v praksi zavladal pregled stanja, namesato strateškega delovanja pa je zavladalo nenehno izmišljanje nekakšnih odrešilnih modelov in sistemov, ki so ustvarjali videz koherentnosti, brezkonfliktnosti, neprotislovnosti obstoječih odnosov. S konstrukcijskimi napakami sistema pogojena latentna kriza je začela vse bolj preraščati v akutno fazo in destabilizacija sistema, ki ni izpolnjeval standardov sodobne države, je bila samo še vprašanje časa.

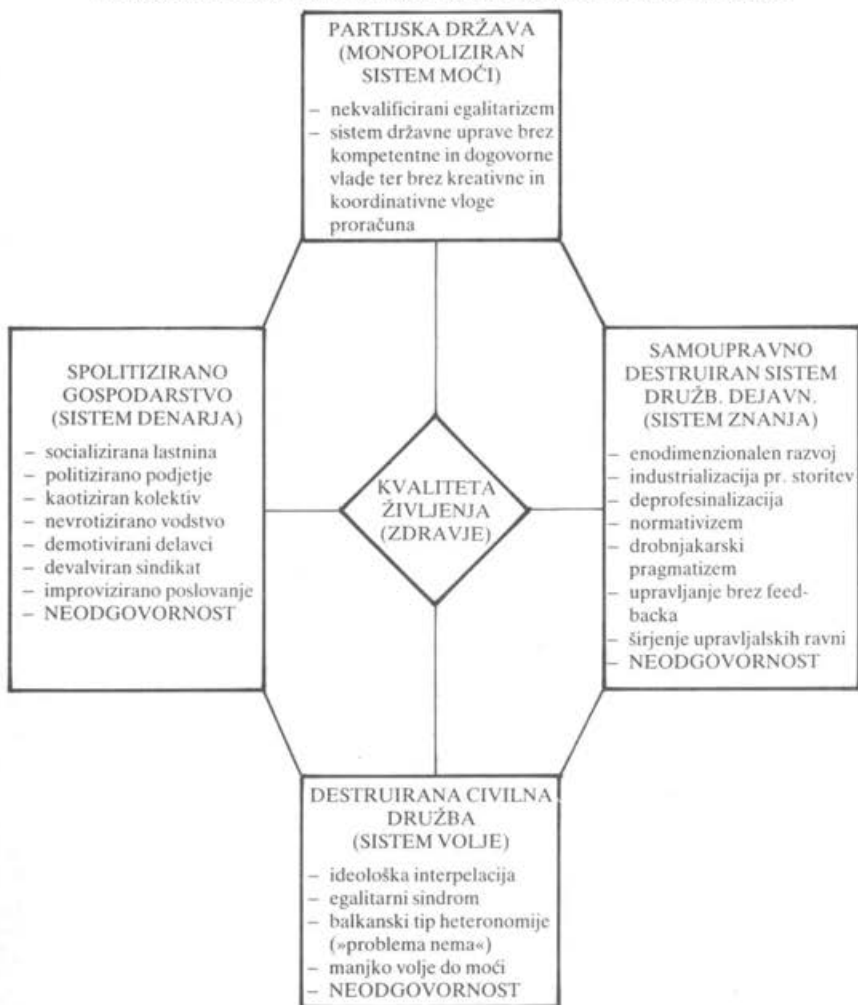
Tega trenda poslej ni mogla zaustaviti nobena politična kampanja, nobena institucionalna adaptacija, nobena represija in nikakršno (pa naj je bilo še tako sistematično) ideološko delo. Kajti celokupna družba sistemsko ni bila zamišljena kot *običajna družba*, ki obstoji, zato ker pač obstoji in se razvija v skladu s svojo lastno imanentno logiko, marveč kot *eshatološko-te(le)ološko usmerjena* v komunizmu, napram kateremu je sedanost (»tukaj in sedaj« kot edini topos racionalnosti) izgledala kot nekakšna čakalnica, v kateri se samopodreajoče gnetejo ljudje, čakajoč na voz, ki jih bo popeljal v svetlo prihodnost. Vse to zato, ker sistem, ki daje prednost *zgodovini* pred logiko in *substanci* pred strukturo (dejanskih interesov ljudi, takšnih kot so), ne temelji na funkcionalni povezanosti delov in zategadelj ne more omogočati razvoja funkcionalne diferenciacije/integracije ter s tem povezanega sistemsko višjega razvitja posameznih funkcij. Vse to zato, ker logika funkcionalno nizko diferenciranega sistema ne omogoča sprotnega strukturalnega prilagajanja na spremembe v okolju – kar je ena temeljnih lastnosti odprtih sistemov. Vse to zato, ker v same temelje, v izhodišče sistema ni vgrajena ne svoboda, ne učinkovitost-ekonomičnost, ne upoštevanje nekaterih temeljnih zakonitosti tistega dela žive materije, ki ji pravimo *človek*, človekova narava oz. narava človekove narave. Nenazadnje se je tudi v jugoslovanskem primeru socializma pokazalo, da družbe ni možno totalizirati.

Učinki političnega konstruktivizma monopolno vladajoče vloge partije in z njim pogojenega sistematskega reguliranja družbe oziroma sistema, ki ima že v samih izhodiščih implicirane nekatere grobe konstrukcijske napake, so vsestranski in očitni, zato jih ne bomo posebej obravnavali. Zaustavil se bom le ob tistih, ki se tičejo zdravja kot sestavine in sredstva vsakodnevnega življenja. Zanj danes že vemo, da to ni le odsotnost bolezni, marveč integralna sestavina kvalitete življenja, ki se kot taka ustvarja povsod tam, kjer ljudje živijo, delajo, se zdravijo, učijo, ljubijo itd. Zanj so predvsem odgovorni ljudje sami, po drugi strani pa del odgovornosti za zdravje ljudi leži tudi na samih institucijah sistema, tako tistih, ki s svojim funkcioniranjem sicer sooblikujejo določeno kvaliteto življenja ljudi, kot tudi tistih, ki so v družbi pooblašcene, da aktivno skrbijo za zdravje ljudi (institucije zdravstvenega sistema). In v skladu s tem lahko, upoštevajoč multidimenzionalno, medsektorsko produkcijo/determiniranost zdravja, razloge za izredno nizko stopnjo odgovornosti ljudi za slabšanje zdravstvenega stanja, za slabšanje higienskih razmer, naraščanje bolezni, revščine, alkoholizma, samomorilnosti, invalidnosti, prezgodnje umrljivosti iščemo tudi v sami logiki funkcioniranja tistega globalnega družbenega sistema, ki je produkt omenjene logike družbenega (de)strukturiranja in njemu lastne hiperinstitucionalizacije, hipernormativizma oz. viška regulacije.

V tem kontekstu se potem tudi DE-REGULACIJA ponuja kot ena izmed strategij, ki vodi v funkcionalno diferencirano/integrirano, na dejanski (individualni) odgovornosti utemeljeno, naravno, normalno družbo, v kateri velja primat strukture pred substanco, logike pred zgodovino in sinhronije pred diahronijo, skratka v družbo kot odprt sistem. V nadaljevanju podajam shematski prikaz

medsektorske produkcije/determiniranosti zdravja in prikaz alternativnega moda »deregulirane«, moderne, odgovorne, za razvoj sposobne družbe.

MEDSEKTORSKA PRODUKCIJA/DETERMINIRANOST ZDRAVJA V POGOJIH FUNKCIONALNO DE-DIFERENCIRANE IN PRE-REGULIRANE DRUŽBE

Kot je razvidno iz shem, je *deregulacija* v funkciji restrukturiranja, reorganiziranja in restabiliziranja družbe kot odprtega sistema, njen funkcionalni kriterij pa je po eni strani večja samostojnost, odgovornost in moč posameznikov, po drugi strani pa večja avtonomija in z njo povezana večja zmožnost funkcionalne diferenciacije posameznih družbenih subsistemov. Kot taka predstavlja zavestno, sistematično, razvojno-strateško relevantno in legitimno prizadevanje za zmanjševanje normativne regulacije in s tem povezano strukturno spreminjanje celokupnega družbenega regulativnega sistema, kar se izraža v pojmih, kot so degovernmentalizacija, decentralizacija, deinstitucionalizacija, (re)privatizacija, liberalizacija, indi-

vidualizacija, samoorganiziranje, samopomoč itd. Ker predstavlja le hrbtno stran same regulacije, so njena izhodišča in robni pogoji takšni, kot pri regulaciji: pomanjkanje in odvisnost ljudi od materialnih dobrin, zmožnost ljudi, da prenašajo negotovost kot možnost, tendence, kot so rast produktivnosti, rast delitve dela, rast prebivalstva, rast količine informacij ter nenehno prisotno nasprotje med odvisnostjo in neodvisnostjo ter sodelovanjem in konfliktom. Zategadelj lahko rečemo, da se z njeno pomočjo vzpostavlja takšno razmerje med ekonomskim in političnim sistemom, med ekonomsko in socialno politiko ter med državo in državljanji, ki ima za cilj optimalizacijo razmerij med varnostjo in ekonomičnostjo ter močjo in odgovornostjo. S tem, ko povečuje odgovornost ljudi za posledice njihovih lastnih ravnanj, (kar jih obenem dela bolj odgovorne za lastno zdravje), in ko prek povečevanja avtonomije in funkcionalne diferenciacije posameznih družbenih subsystemov vzpostavlja pogoje za njihovo aktivno medsebojno prežemanje, torej *s tem, ko vzpostavlja anatomijo odgovorne družbe, se z njeno pomočjo obenem tudi vzpostavljajo strukturni pogoji za »zdravo javno (socialno) politiko«.*

4. (Ne)zdrava javna (socialna) politika in krepitev zdravja

Izhajajoč iz povedanega ter upoštevajoč nekatera sodobna spoznanja o nemedicinskih in nezdravstvenih determinantah oz. inputih v zdravje, je možno logično sklepati na številne nemedicinske in nezdravstvene vidike zdravja in na s tem povezano globalno prerazdelitev odgovornosti zanj med navedenimi štirimi sistemi. V tem kontekstu pa ima nezamenljivo vlogo sama socialna politika, oziroma politika reguliranja disfunkcij družbenega razvoja in zagotavljanja kvalitete življenja.

Sam nad-biološki pojem zdravja (zdravje s fizično + duševno/mentalno + socialno blagostanje; potencialno: + emocionalno blagostanje + zdrav način življenja) je namreč tako širok, da praktično ni nobenega segmenta javne (socialne) politike, ki ne bi imel svoje zdravstvene posledice. Ali, kakor ugotavlja S. Letica, če se opredelimo za zdravstveno politiko kot politiko krepitev in razvijanja zdravja, lahko pridemo do zaključka, da je najboljša zdravstvena politika ravno dobra socialna in razvojna politika. (Letica 1989)

Ker pa socialne politike v pravem modernem pomenu besede (tako kot vsi ostali socialistični režimi) pri nas doslej pravzaprav sploh nismo imeli, in je le-ta kot taka šele v fazi konstituiranja, podajamo v nadaljevanju še kratek pledoaje zanj – opirajoč se pri tem na že opisani prehod iz »sistema organizirane neodgovornosti« v sistem »deregulirane«, odgovorne skupnosti.

Problem dosedanje socialne politike ni v tem, da bi bil ta ali oni njen element neustrezen in da bi zaradi tega bila tako ali drugače neučinkovita in neuspešna, marveč v njeni funkcionalni neizdiferenciranosti od drugih politik (npr. ekonomske, razvojne ipd.), v njeni neopredeljenosti, v odsotnosti vrednostne in funkcionalne hierarhije ciljev in v njeni državni neintegritanosti. Kot taka je generirala iz funkcioniranja oz. medsebojnega součinkovanja elementov sistema vsesplošne neodgovornosti, ki ga tvorijo: partijska država, spolitizirano gospodarstvo, samoupravno destruiran sistem družbenih dejavnosti ter odsotnost civilne družbe (kot od države relativno neodvisne sfere individualno odgovornega zasebnitva, podjetnitva in skupnosti oz. sankcijskega subjekta politične oblasti).

Jasno je, da v pogojih takšnega ideološko-sistemske samozablockiranega tipa (forme) družbenosti, socialna politika kot instrumentalno racionalna oblika regu-

lacije disfunkcij družbenega razvoja ni mogla zaživeti. Z dolgoletno dominacijo ideologije (utopije) opredeljena normativna regulacija aspiriranih odnosov je rezultirala v to, da je bila tudi sama socialna politika bolj *anticipativna* kot responzivna (takšna, ki bi se učinkovito odzivala na aktualne probleme, potrebe, interese). Bolj kot instrument odpravljanja socialnih disfunkcij je bila *instrument politične legitimacije, mobilizacije in kontrole*. Težko bi pri njej tudi govorili o kakršnemkoli razmerju med strategijo in taktiko (dolgoročnimi in kratkoročnimi cilji) ter o integraciji makro in mikro ciljev, saj je prioritete, bolj ali manj ad hoc in nekvalificirano (nekriterijalno), določala dnevopolitična konjunktura. Nezadostno izoblikovan *sistem javnih financ* je botroval slabemu družbenemu upravljanju s sred-

stvi, namenjenimi za delovanje hiperinstitucionaliziranega sistema družbenih dejavnosti, vse prisotni *samoupravni govor* pa je popolnoma zadušil voljo, energijo in ustvarjalne potenciale ljudi. *Demokratizacija* na mestu demokracije (kot specifične politične tehnologije) je botrovala odsotnosti socialnega konsenza, ki je pogoj uspešnosti »nacionalnih socialnih programov«. Pomanjkljivo izobraževanje, odsotnost raziskovalnih institucij, ki bi se kontinuirano sistematično in strokovno resno ukvarjale s to problematiko ter pomanjkanje bazičnih raziskav so botrovali temu, da nimamo razvite celovite teorije socialne politike (takšne, ki bi obsegala celokupno socialno, ekonomsko in politično realnost).

S socialno politiko se je ukvarjala le politična ekonomija z zgolj globalnega družbenega vidika in (državna ter paradržavna – SIS-ovska) socialna administracija s povsem pragmatičnega tehničnega vidika. Vmesni prostor med globalnim in pragmatičnim je ostal neizpolnjen. (Rus, 1989) Iluzija o uresničevanju vrednot (svobode, enakosti, varnosti) z revolucioniranjem ekonomske baze (namesto z zakonskimi normami) ter (tudi z neupoštevanjem organizacijskih in tehnoloških rešitev razvitega, funkcionalno diferenciranega sveta povezano) dolgoletno vztrajanje pri lastni izviranosti, sta botrovali:

- zamenjavi pozitivne svobode (kot izhodiščnega stanja) z negativno svobodo (svobode kot končnim stanjem);
- zamenjavi individualnih pravic in enakosti s kolektivnimi pravicami in kolektivno enakostjo;
- zamenjavi individualne (edino prave) odgovornosti s kolektivno (ne)odgovornostjo;
- nerazločevanju kvalificirane (kriterijalne) socialno pravične distribucije sredstev in ekonomsko učinkovite (optimalne) alokacije resursov.

Nizko diferenciran in inerten sistem se je odrazil v totalni segmentarizaciji delovanja institucij in posameznikov, v njihovi nezmožnosti funkcionalno racionalnega delovanja in v vzajemnem blokiranju pri uresničevanju lastnih ciljev.

Rezultat takšnega delovanja sistema pa je to, da so se sicer trošila (izdvajala) družbena sredstva, da so obstajale institucije in da so se izvajali določeni socialni programi, toda socialne politike kot celostne, integrirane in regulirane družbene aktivnosti sploh nismo imeli.

Vse to so spoznanja, ki jih je treba upoštevati pri kakršnihkoli zaresnih poskusih oblikovanja in implementacije zdrave javne (socialne) politike, ki kot takšna zahteva:

- a) metodično zagotovljeno kompatibilnost med vrednostno in funkcionalno hierarhijo ciljev,
- b) usklajenost vrednot in ciljev socialne politike s pogoji, v katerih naj bi se leti realizirali,
- c) usklajenost socialnih programov z davčnim in dohodkovnim sistemom ter
- d) njeno usklajenost z ekonomsko politiko.

Da pa bi do tega prišlo, je treba (politično, sistemsko, formalno in proceduralno) zagotoviti prehod:

- od negativne k pozitivni svobodi,
- od kolektivne k individualni enakosti,
- od primitivne komunistične pravičnosti h kvalificirani distributivni pravičnosti,
- od paternalističnega kolektivismu k avtonomnemu individualizmu,
- od kolektivne neodgovornosti k individualni odgovornosti.

Vsebinsko se ustvarjanje pogojev za ta prehod kaže kot:

- demonopolizacija oblasti (demokratsko parlamentarna oblast),
- depolitizacija gospodarstva (privatna lastnina, tržne zakonitosti),
- desegmentarizacija in pluralizacija sistema družbenih dejavnosti,
- rekonstrukcija, reaktivizacija in samoorganizacija civilne družbe.

Gornji procesi oz. strategije so pogoj za diferencirano vključevanje in aktivno medsebojno prežemanje sistemov volje, znanja, denarja in politične moči; le-to pa je pogoj celostne in integrirane (desegmentirane) socialne politike. Pri tem pa je treba vedeti, da globalni strateški razvojni cilj slovenske družbe niso zgolj takšni ali drugačni socialni (nacionalni) programi, ampak globalno in integralno vzpostavljane učinkovite, zdrave nacionalne socialne politike. To pa zahteva obilo sistematiziranega izkustva družboslovnih disciplin (ekonomije, politologije, sociologije), nadaljnje poglobljeno raziskovalno delo v okviru projekta »Prestrukturiranje družbenih dejavnosti«, intenzivno usposabljanje strokovnjakov ter ustvarjalno aplikacijo že preverjenih tehnoloških, organizacijskih in sistemskih rešitev razvitega sveta.

Brez takšne bolj ali manj sinhronizirane aktivacije volje, znanja, denarja in moči ostajajo posamezni socialni programi razvojno nerelevantni in bistveno omejeni v svojih »zdravstvenih« učinkih. Eno je namreč oblikovanje programov, drugo pa ustvarjanje pogojev za njihovo realizacijo.

Uporabljeni viri

- Ulrich Beck (1989): Družba tveganja, Družboslovne razprave št. 7.
- Katja Boh, Majda Čerinič (1989): Prispevek k poskusom za prestrukturiranje zdravstva, raziskovalo poročilo ISU, Ljubljana.
- P. L. Berger, Th. Lukmann (1987): Družbena konstrukcija realnosti, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Adam Frane (1989): Deformirana modernizacija – (realni)socializem med tradicijo in modernizacijo, Družboslovne razprave šte. 7, Ljubljana.
- Ivan Bernik (1989): Socialistična družba kot »obmoderna družba«, Družboslovne razprave šte. 7, Ljubljana.
- Ivan Bernik (1990): Pojemovni aparat teorije socialnih sistemov (fragmentarni oris), rokopis, Ljubljana.
- S. H. Berliner (1978): Nove ideologije u medicini, Pitanja št. 4.
- Meredith Turshen (1978): Ograničenja kliničkog pristupa, Pitanja št. 4.
- Andre Gorz (1978): Priroda, životne vrijednosti i vrijednosti tela, Naše teme št. 2.
- Gradivo II. Igmanskega kolokvija o uresničevanju jugoslovske strategije in ciljev »Zdravje za vse do leta 2000« (1989).
- Jürgen Habermas (1987): Nova nepreglednost, v Zborniku Obnova utopijskih energija, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd.
- Tine Hribar (1985): Moč znanosti, Delavska enotnost, Ljubljana, 1985.
- Klaus P. Jap (1979): Nova družbena gibanja in kontinuiteta moderne, Družboslovne razprave št. 7.
- Ciril Klajnsček (1988): Participacija in razvojna politika zdravstva, Zavod SR Slovenije za družbeno planiranje – elaborat.
- Ciril Klajnsček (1989): Moderni socialni politiki naproti, Revija za planiranje št. 8, Ljubljana.
- Dominik Komadina (1988): Kako ozdraviti zdravstvo, Zdravstveno varstvo, št. 6–8, Ljubljana.
- Mateja Kožuh-Novak (1990): Nevzdržne razmere v slovenskem zdravstvu 1–2, Delo 27. januar in 3. februar.
- Erna Kraševca, Boris Kramberger (1989): Izhodišča za zasnovno projekta Ljubljana zdravo mesto, UZZV, Ljubljana.
- Slaven Letic (1989): Zdravstvena politika u doba krize, Naprijed, Zagreb.
- Alberto Melucci (1987): Novi družbeni pokreti – teorijski pristup (v Obnova...).
- Claus Offe (1987): Društveni pokreti – izazov granicama institucionalne politike (v Obnova...).
- Ottawska listina o krepitvi zdravja, prevod, Zdravstvena skupnost Slovenije, Ljubljana 1989.
- Eugen Pusić (1989): Društvena regulacija, Globus, Zagreb 1989.
- Veljko Rus (1989): Med socialno državo in državo blaginje, skripta ISU, Ljubljana.
- Veljko Rus, Frane Adam (1986): Moč in nemoč samoupravljanja, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Berni Strmčnik (1990): Vlada brez zdravstvene politike, Delo, 12. januar 1990.
- Ivan Svetlik s sodelavci (1988): Prestrukturiranje družbenih dejavnosti, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.
- Janez Šmidovnik (1989): Problemi upravljanja na področju družbenih dejavnosti, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.
- Alain Touraine (1987): Uvod u proučavanje društvenih pokreta (v Obnova...).

Cenovne disparitete v slovenskem gospodarstvu

Da so v slovenskem gospodarstvu prisotne znatne cenovne disparitete, je v strokovni javnosti znano. Manj znane so kvantifikacije teh disparitet ter dejstvo, da tudi cenovne disparitete otežujejo vključevanje našega gospodarstva v evropske gospodarske tokove. V tem članku bomo prikazali nekaj rezultatov raziskav cenovnih disparitet v slovenskem gospodarstvu, ki jih je v preteklih letih izdelal Institut za ekonomsko diagnozo in prognozo pri Ekonomsko-poslovni fakulteti v Mariboru, in opozorili na njihove glavne vzroke. Večina vzrokov je sistemske in ekonomsko-politične narave, njihovo reševanje pa zaradi tega v glavnem v pristojnosti zveznih organov, ki na tem področju nikoli niso bili dovolj učinkoviti.

1. Disparitete med proizvajalnimi cenami

Disparitete med proizvajalnimi cenami so osnovne disparitete, ki odločilno vplivajo tudi na ravni izvoznih cen slovenske industrije in na disparitete cen na drobno. Ugotavljali smo jih tako, da smo kot referenčne cene za oceno domačih cenovnih razmerij uporabili proizvajalne cene v Italiji, saj absolutnih meril za cene ni.

Glavne informacije, ki jih daje taka raziskava, so, kateri proizvodi so na domačem tržišču nesorazmerno dragi oz. nesorazmerno ceneni v primerjavi z inodomicilnimi cenami. Glede na strukturo proizvodov, katerih cene primerjamo, lahko ugotovimo tudi cenovne disparitete v različnih fazah predelave (od osnovnih surovin prek polproizvodov do končnih proizvodov). Vsi ti podatki so tudi približna osnova za sklepanje o morebitnih komparativnih prednostih oz. slabostih slovenskega gospodarstva oz. za ugotavljanje njegovih uvoznih in izvoznih možnosti.

Čeprav so se zaradi spreminjajočega obsega administrativne kontrole cen, galopirajoče inflacije, neenakomernega naraščanja notranjih relativnih cen proizvodov in proizvodnih faktorjev ter neenakomernega drsenja tečaja dinarja ravni naših cen v primerjavi z italijanskimi iz leta v leto spreminjale, lahko na podlagi štirih doslej opravljenih raziskav (metodologija, viri podatkov in podrobnejši rezultati raziskav so objavljeni v viru 1) z dokajšnjo gotovostjo sklepamo o stalnosti cenovnih disparitet v nekaterih sektorjih slovenskega gospodarstva. To pa daje tudi zadostno podlago za analizo vzrokov, ki so povzročili ta cenovna neskladja.

V analizo so zajete najnižje in najvišje cene posameznih vrst blaga. Z najnižjimi cenami razumemo v Sloveniji ali administrativno določene cene (npr. cene sladkorja) ali bazne cene (npr. pri jeklarskih proizvodih) ali pa najnižje tržne cene. Vse najnižje cene v Italiji so tržne cene. Z najvišjimi cenami pa v Sloveniji razumemo tržno oblikovane cene (npr. v jeklarstvu bazne cene plus poprečna doplačila; podobno je pri barvastih kovinah) ali pa lastne cene proizvodov (npr. cene olja in sladkorja), sicer pa najvišje tržne cene. Vse najvišje cene v Italiji so tržne cene. Razlike med najnižjimi in najvišjimi cenami v Sloveniji izvirajo torej iz administra-

* Dr. Egon Žižmond, Institut za ekonomsko diagnozo in prognozo, Ekonomsko-poslovna fakulteta, Maribor

tivnih omejitev na eni in tržnih razmerij na drugi strani, v Italiji pa so te razlike utemeljene izključno s tržnimi pogoji (roki dobave, način plačila, manjše razlike v kakovosti ipd.). V obeh deželah smo vedno primerjali le en tip cene (torej samo najnižje ali samo najvišje).

Rezultati interdomicilnih primerjav proizvajalnih cen v septembru 1985, septembru 1987, septembru 1988 in marcu 1989 so osnova za oceno disparitet slovenskih proizvajalnih cen po blagovnih skupinah. V ta namen smo izračunane oz. ocenjene ravni najnižjih oz. najvišjih cen delili s poprečno ravni cen celotnega vzorca za vsako obdobje posebej in dobili nove ravni, ki kažejo odstopanje ravni notranjih cen blagovne skupine od splošne ravni cen v Sloveniji. Tako smo dobili dokaj objektivno sliko naših disparitet proizvajalnih cen, saj je analiza narejena na osnovi štirih raziskav, tako da v največji meri izključuje slučajnosti, ko je lahko zaradi dnevnega spreminjanja cen v razmerah visoke inflacije neka ugotovljena dispariteta zgolj trenutna.

Od leta 1985 do 1989 lahko kot o zakonitosti govorimo o relativni cenenosti naslednjih blagovnih skupin oz. vrst blaga pri nas:

1) Naftni derivati: tako primerjava z Italijo, ki ima najvišje cene v Evropi, kot tudi primerjava z nekaterimi drugimi evropskimi deželami kaže, da so naše rafinerijske in drobnoprodajne cene naftnih derivatov najnižje v Evropi. V celoti gledano je to najcenejša blagovna skupina v Sloveniji oz. Jugoslaviji, saj je poprečna večletna raven rafinerijskih cen kar za 22% nižja od poprečne ravni proizvajalnih cen v Sloveniji (izračunane s pomočjo ustreznih italijanskih cen).

2) Žita in moke: tako najnižje kot tudi najvišje tržne cene te blagovne skupine so v poprečju za 18% nižje od poprečne ravni slovenskih proizvajalnih cen.

3) Najcenejša vrsta blaga pri nas je žagan les. Poprečna večletna raven najnižjih cen domačega lesa je za 43%, najvišjih cen pa kar za 49% nižja od poprečne ravni proizvajalnih cen celotnega vzorca.

4) V primerjavi s poprečjem cen celotnega vzorca v zadnjih dveh raziskavah so za 19% nižje tudi osnovne cene papirja.

5) Nižje ravni od poprečne ravni cen v Sloveniji imajo tudi osnovni gradbeni materiali: cement za 9%, opeka za 11%, pesek in gramoz za 16% in hidrirano apno za 40% oz. vsi štirje reprezentanti skupaj za 15%.

6) V relativno cenejšo skupino proizvodov pri nas spadajo tudi ferolegure (najnižje cene so bile v poprečju za 5% nižje od poprečne ravni vseh analiziranih cen), goveje meso (cene so bile za 17% nižje), osnovna krmila (žirarice ter krmilna moka in otrobi so imeli za 23% nižje cene) ter najvišje cene kemičnih proizvodov (brez gnojil za 9%).

Relativno višje ravni cen v primerjavi s poprečno ravni cen pri nas pa so od leta 1985 do 1989 imele naslednje blagovne skupine oz. vrste blaga:

1) Najdražje je bilo jedilno olje, katerega lastne cene proizvodnje so bile za 71%, prodajne cene (ki s bile vse do leta 1989 administrativno določene) pa za 26% višje od poprečne ravni cen vseh proizvodov v vzorcu.

2) Najvišje cene jeklarskih proizvodov (torej bazne cene z doplačili) so bile višje od poprečne ravni proizvajalnih cen v Sloveniji za 25%.

3) Svinjsko meso in izdelki iz svinjskega mesa so bili v poprečju za 53% dražji, piščanci in deli piščancev pa za 31% dražji od poprečne ravni cen celotnega vzorca.

4) Med krmili sodijo v to skupino oljne tropine, ki so bile za 68% dražje, ter mesne in ribje moke, ki so bile dražje kar za 87%.

5) Relativno dražja so bila tudi kompleksna gnojila in urea (za okoli 16%).

- 6) Cene lesnih plošč so bile za 20% višje od poprečne ravni cen.
 7) Med relativno zelo drage proizvode pri nas sodi tudi celuloza: njene cene so bile v povprečju za okoli 77% višje od poprečne ravni cen.
 8) Osnovne cene barvastih kovin in zlitin ter sekundarnih kovin so bile za 12%, gornje tržne cene pa za 8% višje.
 9) Podobno velja tudi za izdelke predelave barvastih kovin: osnovne cene so bile za 17%, gornje pa za 7% višje.
 10) Končno sodijo v to skupino tudi drugi prehrabeni proizvodi, posebej sladkor (lastna cena Tovarne sladkorja v Ormožu), maslo in margarina, riž, ribje konzerve, vinski kis, marmelada, paradižnikova mezga in sadni sokovi. V povprečju je bila raven najnižjih cen te blagovne skupine za 19% višja od poprečne ravni proizvajalnih cen v Sloveniji.

Ugotavljamo, da so ravni cen v Sloveniji odvisne od dolžine reprodukcijske verige. Proizvodi so relativno dražji, kolikor daljši je proizvodni proces v smislu števila faz. To pomeni, da relativno ceneni proizvodnji produkta nižje stopnje dodelave sledi relativno dražja proizvodnja produkta višje stopnje dodelave. To je zelo očitno pri naslednjih proizvodih oz. skupinah proizvodov (v oklepajih so najnižje ravni naših cen v marcu 1989 v primerjavi z ustreznimi italijanskimi cenami): les (50) – lesovina (94) – celuloza (123); les (50) – iverne plošče (129); koruza (63) – koruzna moka (73); prašiči (59) – svinjina in izdelki iz tega mesa (92); govedo za zakol (66) – goveje meso (71); barvaste kovine (87) – predelava barvastih kovin (100). To pomeni, da deluje naš gospodarski sistem zelo neučinkovito, kakor hitro se prične dodelava osnovnih proizvodov. Disparitete med proizvajalnimi cenami v Sloveniji, ki smo jih ugotovili na podlagi primerjav z domicilnimi italijanskimi cenami, imajo torej svoje razloge, ki imajo pretežno sistemsko naravo.

2. Nizka raven izvoznih cen slovenske industrije

Nizko raven izvoznih cen proizvodov slovenske industrije v primerjavi z domačimi cenami proizvajalcev in tudi v primerjavi z njihovimi lastnimi cenami smo ugotavljali v vseh dosedanjih raziskavah. Čiste izvozne cene (brez izvoznih stimulacij) in polne izvozne cene (z izvoznimi stimulacijami) smo primerjali z direktnimi stroški, lastno ceno in primerljivo domačo proizvajalno ceno (metodologija, viri podatkov in rezultati raziskav so objavljeni v viru 2).

Pregled globalnih rezultatov vseh dosedanjih raziskav iz te serije dajemo v tabeli 1.

TABELA 1: RAVNI IZVOZNIH CEN SLOVENSKE INDUSTRIJE OD LETA 1984 DO LETA 1989

– Indeks pokritja

	Sept. 1984	Konec 1985	Febr. 1987	Febr. 1988	1989
1. KONVERTIBILNO PODROČJE (čiste izvozne cene)					
– kritje direktnih stroškov	101	112	125	129	147
– kritje polne lastne cene	69	83	74	81	91
– kritje domače primerljive cene	61	65	66	69	72

2. KONVERTIBILNO PODROČJE

(polne izvozne cene)

– kritje direktnih stroškov	111	122	153	142	156
– kritje polne lastne cene	76	90	92	90	97
– kritje domače primerljive cene	67	71	80	76	77

3. KLIRING

– kritje direktnih stroškov	...	161	188	214	338
– kritje polne lastne cene	...	118	124	134	194
– kritje domače primerljive cene	...	95	106	105	94

Poprečni slovenski izvoznik je torej proizvajalec, katerega izvozna kalkulacija temelji na pokritju direktnih stroškov. Razliko do lastne cene pokriva z domačo realizacijo, zato so notranje cene praviloma obremenjene s stroški celotnih kapacitet. Glede na razmerje med izvozno in domačo ceno lahko tudi sklepamo, da prihodek, ki ga podjetje realizira s polno izvozno ceno, ni edini motiv izvoza in da so pomembni tudi sekundarni učinki izvoza, ki so pomembnejši od tistega izpada dohodka, do katerega pride zaradi izvoza po nižji ceni, kot je domača.

Tečajni politiki – skupaj z drugimi oblikami stimuliranja izvoza – torej ni uspelo, da bi postal izvoz privlačnejši od prodaje na domačem trgu. To jasno kaže tudi razmerje med izvoznimi in domačimi cenami proizvajalcev. Teoretično gledano je ravnovesen tisti devizni tečaj, ki se v razmerah odprtega tržnega gospodarstva dejansko oblikuje tržno – v skladu s teorijo plačilne bilance. Jugoslovansko gospodarstvo nikoli ni imelo takih značilnosti. Bilo je etatično, netržno in zato sorazmerno zaprto; zato se je tudi devizni tečaj vedno oblikoval administrativno in subjektivistično, čeprav je politika tečaja zlasti v zadnjih osmih letih vgrajevala sistem »drsenja«¹ glede na relativno inflacijo (po teoriji paritet kupne moči), pri čemer pa izhodiščni tečaj (kot osnova za drsenje) ni izenačil izvoznih cen in razlike niso pokrile niti (včasih zelo visokih) izvoznih stimulacij (katerih izplačevanje pa je vedno zamujalo). To pomeni, da tečajna politika zvezne vlade (ki nikoli ni upoštevala opozoril ekonomistov), izvoznikom ni nikoli priznavala dejanskih stroškov, ki jih je v bistvu v največji meri povzročal obstoječi ekonomski sistem.

Tudi sedanja vlada je bila v letu 1989 pri drsenju tečaja zelo nedosledna. Še posebej je bilo zaostajanje tečaja očitno od septembra do novembra 1989, medtem ko je v decembru skušala nadoknaditi zamujeno in je pospešeno prilagajala tečaj. 18. decembra 1989 je bila izvedena zadnja devalvacija, tečaj pa fiksiran na 7 din za eno nemško marko. Stimulativnost tega tečaja za izvoznike lahko ocenimo na podlagi naše zadnje analize izvoznih cen. V februarju 1989 so poprečne čiste izvozne cene slovenske industrije predstavljale 72% ravni primerljivih proizvajalnih cen na domačem tržišču. Če to raven povečamo za stopnjo rasti deviznih tečajev od februarja 1989 do aprila 1990 in zmanjšamo za poprečno stopnjo rasti proizvajalnih cen v istem obdobju (indeks 2568,6), ugotovimo, da se je poprečna raven čistih izvoznih cen slovenske industrije zmanjšala za 17 indeksnih točk (pri tem smo zanemarili gibanje izvoznih cen v valutah). Ocena ravni izvoznih cen v aprilu 1990 glede na pomembnejša valutna področja je prikazana v tabeli 2.

TABELA 2: OCENA ČISTIH IZVOZNIH CEN SLOVENSKE INDUSTRIJE V PRIMERJAVI S PROIZVAJALNIMI CENAMI V ODNOSU DO POMEMBNEJSIH VALUTNIH PODROČIJ V APRILU 1990

VALUTA	Raven čistih izvoznih cen v februarju 1989	Indeks tečaja	Raven čistih izvoznih cen v aprilu 1990
		Ø april 1990 Ø febr. 1989	
Ameriški dolar	80	1848	57
Angleški funt	79	1724	53
Nemška marka	62	2031	49
Italijanska lira	78	2020	61
Francoski frank	64	2056	51
Avstrijski šiling	81	2027	64
Skupaj konvertibila	72	1952	55
Kliring	94	1946	71

Še večje poslabšanje rezultatov ugotovimo, če ocenimo raven polnih izvoznih cen (torej čistih izvoznih cen z izvoznimi stimulacijami) v aprilu 1990. Znano je, da so se izvozne spodbude v letu 1989 permanentno zmanjševale. V februarju 1989 so za poprečje vzorca znašale 6 odstotkov. Polna izvozna cena je takrat v poprečju vzorca znašala 77% poprečne primerljive domače proizvajalne cene. Če predpostavimo, da so se do konca leta 1989 izvozne spodbude zmanjšale na 2%, so bile polne izvozne cene v aprilu 1990 le na ravni 56 v primerjavi s poprečnimi domačimi proizvajalnimi cenami (ponovno smo predpostavili, da se izvozne cene v valutah niso spremenile).

Sedanje stanje torej kaže, da je še vedno donosneje prodajati doma kot pa na konvertibilnih trgih, še vedno je bistveno donosneje izvažati za klirinško kot pa za konvertibilno plačilo – in da so najslabši cenovni rezultati pri izvozu v dežele Evropske skupnosti. Če bodo izvozniki na osnovi lastnega ekonomskega računa še naprej tako ravnali, bo to povsem v nasprotju z interesi slovenskega in celotnega jugoslovanskega gospodarstva.

Ali bodo podjetja svoje potenciale bolj usmerila v konvertibilni izvoz, je odvisno predvsem od ekonomske-političnih ukrepov. Vse bolj postaja očitno, da je potrebno tečajno politiko izvajati drugače, ne pa le z administrativnim predpisovanjem na podlagi tega ali onega statističnega podatka, kar počenja tudi sedanja vlada. Fiksirani tečaj je ob nadaljevanju inflacije v prvih mesecih leta 1990 ponovno ogrozil položaj izvoznikov.

3. Disparitete med cenami na drobno

Tretja vrsta cenovnih disparitet, ki smo jih analizirali v slovenskem gospodarstvu, so disparitete med cenami na drobno. Deloma so te posledica disparitet med proizvajalnimi cenami, imajo pa tudi svoje posebne vzroke. Tudi za oceno disparitet med cenami na drobno smo uporabili ustrezne cene v Avstriji in Italiji (metodologija, viri podatkov in podrobnejši rezultati so navedeni v viru 3). Raziskave so bile opravljene šestkrat (od leta 1984 do 1989).

Agregatna raven drobnoprodajnih cen v Sloveniji je občutno nižja kot v Avstriji (v poprečju šestih let za okoli 33%) in Italiji (v poprečju šestih let za okoli 21%). To pomeni, da je bila poprečna šestletna notranja kupna moč dinarja za okoli 50% (primerjava z avstrijskim šilingom) oz. 27% (primerjava z italijansko liro) večja od vrednosti dinarja po njegovem uradnem tečaju. Nihanja naše agregatne ravni cen v primerjavi s sosednima deželama pa so posledica različne dinamike drsenja tečaja dinarja.

V naslednji tabeli navajamo šestletno serijo ravni cen na drobno v Sloveniji po potrošnih skupinah (primerjava za Avstrijo in Italijo). Ravni cen so izračunane na osnovi poprečne cenovne paritete (=100) v posameznem obdobju. Poprečne cenovne paritete celotnega vzorca, ki so izračunane v primerjavi s sosednima deželama, so zelo zanesljiv kazalec ravni cen na drobno v Sloveniji. Odstopanje cenovne paritete v posamezni potrošni skupini od poprečne ravni (=100) pokaže, za koliko odstotkov je ta potrošna skupina relativno dražja oz. relativno cenejša od poprečja cen vseh proizvodov in storitev, ki smo jih zajeli v vzorec.

Poprečne šestletne ravni cenovnih paritet prehrane nihajo v primerjavi z Avstrijo okoli ravni 100, v primerjavi z Italijo pa okoli ravni 96 (v nadaljevanju bo prvi podatek o ravni cenovnih paritet veljal za primerjavo z Avstrijo, drugi pa za primerjavo z Italijo). Relativno cenejši od poprečja vseh produktov in storitev, ki so zajeti v vzorec, so v Sloveniji meso in mesni izdelki (poprečna raven paritet 90 oz. 90) ter žitni in mlečni izdelki, medtem ko so zelenjava, sadje, brezalkoholne pijače in drugi prehranski izdelki relativno dražji.

Poprečne šestletne ravni cenovnih paritet alkoholnih pijač in tobačnih izdelkov so na ravni 82 oz. 100. Razlike so pa znotraj te potrošne skupine: cenovne paritete alkoholnih pijač so v Sloveniji v zadnjih štirih letih (večja primerljivost vzorca) v primerjavi z Avstrijo na ravni 98 in v primerjavi Italijo 138, tobačnih izdelkov pa zelo pod poprečjem (poprečne šestletne ravni 40 oz. 49).

Poprečne šestletne ravni cenovnih paritet tekstila in konfekcije zelo nihajo – okoli ravni 87 oz. 96, močna nihanja pa je opaziti tudi pri obutvi, ki je v Sloveniji v obeh primerjavah relativno cenejša od poprečja (ravni 80 oz. 91).

TABELA 3: POPREČNE RAVNI CEN NA DROBNO V SLOVENIJI V OBDOBJU 1984–1989

Potrošna skupina	Primerjava z Avstrijo	Primerjava z Italijo
1. Prehrana	100	96
2. Alkoholne pijače in tobačni izdelki	82	100
3. Tekstil in konfekcija	87	96
4. Obutev in galanterija	80	91
5. Oprema in storitve za stanovanje	119	121
6. Gradbeni material	122	152
7. Vozila in gorivo	119	95
8. Higiena in zdravje	63	72
9. Kultura, izobraževanja, razvedrilo	93	79
10. Storitve	45	66
SKUPAJ VZOREC	100	100

Ravni cenovnih paritet predmetov in storitev za stanovanje so nadpoprečne in

kažejo v zadnjih štirih letih (večja primerljivost vzorca) tendenco naraščanja (poprečna štiriletna raven je 116 oz. 116). Velike razlike v ravneh cen pa so znotraj te potrošne skupine. Pohištvo je v Sloveniji relativno dražje od poprečja vseh cen v vzorcu: poprečna raven cenovnih paritet v zadnjih štirih letih znaša 139 oz. 134 (raven narašča). Raven cenovnih paritet strojev in druge opreme za gospodinjstvo znaša v zadnjih štirih letih v primerjavi z Avstrijo 157, v zadnjih šestih letih pa v primerjavi z Italijo 163. To je v Sloveniji relativno najdražja potrošna skupina. Izrazito pod poprečjem pa sta v Sloveniji ravni cenovnih paritet energija za gospodinjstvo (poprečna šestletna raven 69 oz. 64) ter stanarine, katerih poprečje šestih let kaže le ravni 25 oz. 17. Gradbeni material se je v Sloveniji v zadnjih štirih letih relativno podražil (poprečna raven cenovnih paritet 113 oz. 198).

Vozila in gorivo kot celota so v Sloveniji v primerjavi z Avstrijo relativno dražji, v primerjavi z Italijo pa relativno cenejši od poprečja vseh cen v vzorcu. Razlog je v cenah goriv v Italiji, ki so najvišje v Evropi. Zato so tudi slovenske cene goriv v primerjavi z Italijo relativno nižje (poprečna šestletna raven cenovne paritete je 77), v primerjavi z Avstrijo pa višje (114) od poprečne ravni vseh analiziranih cen v Sloveniji. Relativno dražja pa so vozila in rezervni deli zanje (poprečna raven cenovnih paritet v zadnjih štirih letih je 140 oz. 132).

Podpoprečne ravni cenovnih paritet kažeta v zadnjih štirih letih (prej teh potrošnih skupin ni bilo v vzorcu) tudi skupini »higiena in zdravje« (poprečna raven 63 oz. 72) ter »kultura, izobraževanje in razvedrilo« (poprečna raven 93 oz. 79), šestletno poprečje ravni cenovnih paritet storitev pa znaša 45 oz. 66.

Šestletna poprečja ravni cenovnih paritet nam torej kljub visokim stopnjam inflacije in velikim razlikam v kratkoročni dinamiki cen posameznih proizvodov in storitev na jugoslovanskem trgu pokažejo zelo različne disparitete. Na eni strani imamo skupine s precej nižjimi ravnimi cenovnih paritet v primerjavi s poprečno cenovno pariteto vseh proizvodov in storitev, ki so zajeti v vzorec. To so stanarina, tobačni izdelki, storitve, proizvodi za higieno in zdravila, energija za gospodinjstvo, obutev ter tekstil in konfekcija. Na drugi strani pa so predvsem gradbeni material, pohištvo, vozila in rezervni deli zanje ter stroji in oprema za gospodinjstvo, ki s svojimi cenovnimi paritetami znatno presegajo poprečno cenovno pariteto celotnega vzorca.

Disparitete cen, ki so izračunane na osnovi poprečja ravni cenovnih paritet posameznih blagovnih skupin v zadnjih šestih letih niso rezultat niti slučajnih vplivov niti v nekem trenutku zajete sektorske dinamike cen niti morebitnih posebnosti primerjanih dežel. Gre torej za disparitete, ki so trajnega značaja in rezultat specifičnosti, ki opredeljujejo naš gospodarski sistem.

4. Sistemski in ekonomsko-politični vzroki disparitet

Povsem razumljivo je, da so ravni domicilnih cen v raznih državah različne. To je normalno zaradi neenakih splošnih razmer in primerjalnih prednosti ter zaradi razlik v razvitosti ter razvojnih in ekonomskih politikah. Višja stopnja razvitosti in produktivnosti nekega narodnega gospodarstva omogoča oblikovanje večje kupne moči, večja kupna moč pa omogoča tudi relativno višjo raven proizvajalnih cen za domicilno tržišče ter s tem zagotavlja tudi večjo reprodukcijsko in razvojno sposobnost.

Upošteva te splošne zakonitosti pa moramo vendarle ugotoviti, da obstajajo med našimi in tujimi cenami v mnogih primerih veliko večje razlike predvsem

zaradi velikih neuskklajenosti naših cen. Takšno stanje imamo zato, ker je naše gospodarstvo delovalo v razmerah številnih ideoloških in političnih blokad ter iz njih izvirajoče administrativne regulacije, ki je povzročala relativno zaprtost celotnega gospodarstva in monopolen razvoj nekaterih najbolj pomembnih gospodarskih panog. To je povzročalo podcenjenost nekaterih produktov na eni strani, na drugi strani pa v nekaterih sektorjih »zidanje« cen mimo normalnih konkurenčnih kriterijev.

1) Prvo vprašanje je, kaj omogoča relativno cenenost primarnih proizvodov pri nas? Gre za cene primarnih proizvodnih faktorjev.

Cena kapitala – kljub poskusom, da bi vzpostavili realno pozitivne obrestne mere – ni zaživela. Realizirane obrestne mere so bile namreč bistveno nižje od objavljenih, kar je bila predvsem posledica dolgoročnega kreditiranja iz preteklih let kot tudi selektivnega kreditiranja z nerealnimi obrestnimi merami. Zaradi tega je bila poprečna cena kapitala negativna.

Faktor delo je kljub visokim obremenitvam osebnih dohodkov (razmerje med bruto in neto osebnimi dohodki je višje kot v katerikoli deželi, ki smo jo v analizi primerjali) še vedno cenen. Poprečna bruto urnina slovenskega delavca je znašala v maju 1989 (izplačana v juniju 1989) le približno 32% urnine avstrijskega delavca (vir 3).

Tudi naravni viri kot proizvodni faktor v Sloveniji nimajo institucionalno določene cene. To je poleg ideoloških razlogov pogojeno tudi z uradnim nepriznavanjem naravnih rent. Posledica tega je, da stroškovna kalkulacija produktov praktično ne zajema stroškov uporabe naravnih virov (zemlja, drugi redki naravni viri, onesnaževanje okolja itd.) Zaradi tega ni mogoče vzdrževati in obnavljati naravnega bogastva, posledica tega pa je izčrpavanje naravnih virov in onesnaževanje okolja, kar v bistvu pomeni neevidentirano izgubo substance.

Proizvodi, ki temeljijo na intenzivni uporabi primarnih proizvodnih faktorjev so zato pri nas podcenjeni. Sistemske blokade namreč še vedno preprečujejo polno uveljavljanje cen produkcijskih faktorjev v proizvodjalnih stroških. To daje vtis, da obstajajo pri nas komparativne prednosti za proizvodnjo produktov nižjih faz dodelave.

2) Proizvodi višjih faz dodelave so pri nas v glavnem dražji kot v sosednih deželah. Tudi to je v bistvu posledica blokad v sistemu: proizvodni faktorji višjega ranga (organizacija, podjetništvo, racionalna država itd.), ki so potrebni za proizvodnjo teh produktov, namreč pri nas nimajo ustreznega mesta in pomena. Neustrezne institucionalne rešitve jih omejujejo in njihova odsotnost povzroča manj učinkovito proizvodnjo in višje stroške kot v deželah, kjer so ti proizvodni faktorji polno aktivirani.

Isto velja tudi za bistvene razlike med ravnijo paritet drobnoprodajnih cen storitev na eni strani in tehničnih izdelkov na drugi strani. Storitve so namreč potrošna skupina, ki je imela v vseh opazovanih trenutkih najnižje ravni cenovnih paritet, medtem ko so pohištvo, televizijski in akustični aparati, stroji in druga oprema za gospodinjstvo ter vozila že vsa leta med relativno najdražjimi skupinami proizvodov pri nas. Prav zato lahko sklepamo, da je delo v smislu neposredne proizvodnje pri nas učinkovito in ceneno, da pa imamo opraviti z izredno drago in neracionalno organizacijo na višjih ravneh organiziranosti gospodarstva (v proizvodnih in prometnih povezavah) in celotne družbe. Stroški te organizacije so bistveno večji kot v primerjanih deželah in se skozi različne proizvodno-prometne faze multiplicirajo; končni rezultat pa so cene, katerih relativne ravni so tem višje, čim daljša je reprodukcijska veriga.

Pri tem pa je treba upoštevati tudi naslednji dejstvi: prav proizvodi na koncu reprodukcijskih verig so najbolj uvožno odvisni (stroški uvoza se multiplicirajo z uvoznimi dajatvami), pri izvozu pa dosegajo relativno nizke cene, ki praviloma ne pokrivajo niti lastne cene. Zato cene na domačem trgu pokrivajo večino fiksnih stroškov celotne proizvodnje teh izdelkov, kar pa je mogoče realizirati le tako, da je domači trg za te proizvode z visokimi uvoznimi pregradami zaščiten pred tujo konkurenco.

3) Poseben problem v naših razmerah so cene prehrabnenih artiklov že zaradi tega, ker obsega hrana vedno večji delež v strukturi osebne potrošnje. Hrana je v Sloveniji relativno dražja kot v referenčnih deželah, če upoštevamo, da pri nas razen redkih izjem ni bila obremenjena s prometnim davkom (do konca leta 1989), v Avstriji in Italiji pa je (z 10% oz. 9% na neto drobnoprodajno ceno). Razlog za to prav gotovo niso naravne danosti našega kmetijstva, ampak predvsem dejstvo, da so pri nas v predelavi hrane navzoče močne monopolne strukture v družbenem sektorju, ki temeljijo na razdrobljeni ponudbi primarnih zasebnih kmetijskih proizvajalcev na eni strani ter na togem in zaradi upadanja realne ravni osebnih dohodkov relativno vedno večjem povpraševanju po osnovnih prehrabnenih artiklih. Če temu poglavitnemu vzroku dodamo še slabše ekonomske in organizacijske pogoje ter tržni nered v celotni reprodukcijski verigi, postane jasno, zakaj je hrana pri nas relativno dražja kot v sosednih deželah.

4) Posebno obravnavo terja devizni tečaj. V Jugoslaviji se devizni tečaj ni oblikoval na trgu, ampak je bil rezultat administrativno-političnih odločitev. Zato je vedno umestno vprašanje, v kolikšni meri je določitev nekega uradnega tečaja realistična. Preučevanje paritet cen različnih segmentov proizvodnje daje praviloma različne rezultate, kar je pomemben dokaz za trditve, da še tako izpopolnjena administrativna metodologija za določanje uradnega tečaja ne more (tudi če bi hotela) upoštevati vseh tistih vplivov, ki jih lahko ovrednoti tržišče. Tudi primerjava cen med Slovenijo in Italijo kaže, da ima lahko odnos med dinarjem in italijansko liro zelo različne dimenzije (primerjamo zadnje podatke, ki so nam na voljo):

a) Primerjava proizvajalnih cen kaže, da je bila v marcu 1989 globalna raven najnižjih oz. najvišjih cen slovenskih proizvajalcev analiziranih proizvodov, primerjanih prek uradnega tečaja, enaka 82 oz. 92, kar pomeni, da so bili pri preračunu po uradnem tečaju slovenski primerljivi proizvodi za 18% oz. 8% cenejši od italijanskih.

b) Splošna raven drobnoprodajnih cen je bila v juniju 1989 v Sloveniji enaka 75 v primerjavi z italijanskimi cenami na drobno.

c) Če pa naše domače proizvajalne cene primerjamo s cenami, ki so jih slovenski izvozniki dosegli pri izvozu v Italijo v februarju 1989 (čiste izvozne cene, brez izvoznih stimulacij), dobimo celo raven 128, kar pomeni, da je dobil slovenski proizvajalec za isti proizvod doma kar za 28% več kot pri izvozu v Italijo z obračunom izvozne cene po uradnem tečaju. Na osnovi tega lahko sklepamo, da slovenski izvozniki realizirajo na italijanskem trgu bistveno nižje cene, kot so primerljive cene italijanskih proizvajalcev (glede na različen zajem proizvodov v obeh raziskavah pa žal ne moremo izračunati tovrstnega globalnega razmerja).

Ti razponi kažejo na dokajšnjo nereprezentativnost uradnega tečaja kot posrednika primerjav cen, v še večji meri pa odpirajo problematiko politike »realnega tečaja«, ki jo vodi zvezna vlada. Ta problematika je še posebej občutljiva na področju izvoznih cen, saj predstavlja izvoz pomemben del realizacije slovenskega gospodarstva in skoraj tretjino jugoslovanskega izvoza. Prav tečaj namreč po-

vzroča disparitete med domačimi in izvoznimi cenami ter s tem veliko škodo slovenskemu gospodarstvu.

5) V nekaterih blagovnih skupinah, katerih paritete cen na drobno so trajno podpoprečne, je razlog za disparitete dolgoletna kontrola cen. Gre npr. za stanarine, zdravila, cigarete, energijo za gospodinjstva, pa tudi za nekatere storitve (npr. PTT storitve). Cene teh potrošnih skupin so bile v glavnem trajno pod režimom neposredne ali kakšne drugačne kontrole cen, ki jim je onemogočal normalno indeksacijo glede na porast stroškov.

6) Prav tako so že na prvi pogled vidne določene disparitete, ki so posledica davčne politike. Gre za tista področja, v katerih davčna politika (davek na promet proizvodov) bistveno odstopa od kriterijev, ki veljajo v sosednih deželah. V mislih imamo predvsem relativno visoke obdavčitve vseh vrst tehničnih proizvodov in nekaterih (resda redkih) vrst hrane in pijač (čokolada, kava, južno sadje, sadni sokovi).

5. Sklep

Cenovne disparitete, ki smo jih prikazali v tem članku, so zunanji izraz strukture slovenskega gospodarstva, ki se je razvijalo v razmerah etatističnega gospodarskega sistema in volutaristične ekonomske politike, ki sta bila posledica nekompetitivnega političnega sistema (vir 4). Da povzročajo resne notranje probleme (prelivanje dohodka ipd.), predvsem pa otežujejo vključevanje slovenskega gospodarstva v evropske gospodarske tokove, je nesporno dejstvo. Prav zaradi tega je nujna reforma gospodarskega sistema in ekonomske politike, ki pa je ni mogoče dosledno in celovito izvesti, še manj pa zagotoviti njene trajnosti, ne da bi uvedli tudi kompetitivni politični sistem, ki bi omogočal kontrolo in preprečeval volutarizem trenutnih nosilcev oblasti.

In prav v tem je jedro problema slovenskega gospodarstva. Reforma gospodarskega sistema in ekonomske politike je v pristojnosti zveznih organov, predvsem zvezne vlade. Sedanja zvezna vlada sicer prisega na tržno gospodarstvo in tržno naravnano ekonomsko politiko, vendar je pri izvedbi gospodarske reforme počasna, velike napake in kompromise pa dela tudi v ekonomski politiki (vir 5). Tudi sicer je pripravljenost na resne spremembe gospodarskega sistema in ekonomske politike v Jugoslaviji zelo polarizirana (vir 6), še manj pa je prisoten konsenz o nujnosti prehoda na večpartijski politični sistem. Prav zaradi tega obstaja tudi nevarnost, da bi sedanje politično jedro zaustavilo tudi doslej izvedene (sicer nepopolne) reforme gospodarskega sistema in ekonomske politike oz. da naslednja vlada ne bi nadaljevala po poti, ki jo nakazuje sedanja vlada.

Ta nevarnost postavlja Slovenijo pred pomembne odločitve. Ocenjujemo, da bi le popolna samostojnost Slovenije, ki je že konstituirala večpartijski politični sistem, omogočila tudi hitre in korenite spremembe gospodarskega sistema in ekonomske politike. Te spremembe bi na srednji rok omogočile prestrukturiranje slovenskega gospodarstva, s tem pa tudi oblikovanje normalnejših cenovnih razmerij, torej podobnih, kot jih poznamo v Evropi. Tudi to bi Sloveniji omogočilo hitrejše vključevanje v evropske gospodarske tokove prek tistih vrst blaga in storitev, za katere bi imela stvarne komparativne prednosti, ki bi jih pokazala tržno oblikovana cenovna razmerja.

Uporabljeni viri:

- 1) Primerjava proizvajalnih cen med Jugoslavijo in Italijo, Cene EDP 2 (1985)4, 4 (1987)4, 5 (1988)4, 6 (1989)3, IEDP – EPF, Maribor.
- 2) Izvozne cene slovenske industrije, Cene EDP 2 (1985)2, 3 (1986)1, 4 (1987)2, 5 (1988)2, 6 (1989)2, IEDP – EPF, Maribor.
- 3) Drobnoprodajne cene v Sloveniji, Avstriji in Italiji, Cene EDP 2 (1985)3, 3 (1986)3, 4 (1987)3, 5 (1988)3, IEDP – EPF, Maribor.
- 4) Žižmond E., Prevlada ideologije in politike nad ekonomijo se nadaljuje, Sodobnost, Ljubljana, 36 (1988)5, str. 468–473.
- 5) Se začneja novo poglavje v ekonomski zgodovini Jugoslavije? Bilten EDP 12 (1989)4, IEDP – EPF, Maribor.
- 6) Ovin R., Federalizam na oltaru protuinflacionih mjera, Opatijski bilten EDP 4 (1989), IEDP – EPF, Maribor, str. 20–23.

MILAN ZVER

Albin Prepeluh o demokraciji in avtonomiji Slovencev

Albin Prepeluh (1881–1937) je med najbolj izvirnimi predstavniki slovenske politične misli. Že zelo mlad je pisal prve politične spise. Objavil je tudi vrsto knjižnih del.

V nadaljevanju želimo predstaviti njegova razmišljanja o demokraciji in avtonomiji ter o problemih Slovencev v stari Jugoslaviji.

Teorija socialnih dejavnikov demokracije

Prepeluh je v enem od svojih zgodnejših spisov poudarjal dve temeljni razsežnosti demokracije, t. j. socialno in narodno.¹ Leta 1920 je napisal razpravo Demokracija ali diktatura,² ki je eden njegovih najbolj pomembnih političnih spisov. Je nekakšen interpretacijski model oziroma teoretični okvir, brez katerega ni mogoče razumeti ne predstaviti njegovega razumevanja demokracije. Podoben je Bauerjevemu konceptu iz knjige Bolschewismus oder Sozialdemokratie, ki je izšla spomladi istega leta.³

Prepeluh je pojmoval demokracijo in demokratično državo z razrednosocialnega vidika izvorno nevtralno. Socialno vsebino dobi šele z delovanjem socialnih faktorjev oblasti.⁴ V tej zvezi je Prepeluh pisal: »Vsak sloj, ki prihaja do politične moči, uporablja demokracijo v svoj prid, v svoje socialne namene.«⁵ Dalje je trdil, da v demokratični politiki, v kateri sodelujejo vse socialne sile (volitve »odobrijo oblast« oziroma »razporedijo vpliv na državno vodstvo in uporabo«), določa naravo (demokratične) ureditve večina. Ta je lahko meščansko demokratična, kmečko demokratična ali pa proletarsko (socialistično) demokratična. Kdo bo na oblasti, je odvisno od učinkov in medsebojnega razmerja socialnih faktorjev oblasti.

Prepeluh je demokracijo pojasnjeval z razmerjem med upravo in družbeno razdelitvijo moči v državi. To pomeni, da je analitično ločil med družbeno in državno sfero. Če sta v njunem odnosu preveliko neskladje, nasprotje, oblast ni naravna. Takrat govorimo o diktaturi. To stanje pa se ne more ohraniti dolgo, saj je v nasprotju z zakonitostmi družbenega razvoja. V tem kontekstu je kritiziral boljševisko diktaturo in ji pripisoval kratko življenjsko dobo.

Pisal je, da razvita Evropa boljševiskega socializma ne potrebuje, niti »njego-

¹ Abditus, Demokracija, Naši zapiski, 1912, po delu Albin Prepeluh – Abditus, Politični spisi, Trst, 1984, s. 45–53.

² Abditus, Demokracija ali diktatura?, Naši zapiski, XII, 1920, s. 85–87.

³ O. Bauer, Bolschewismus oder Sozialdemokratie, Wien 1920, s. 110.

⁴ Primerjaj: Abditus, Demokracija ali diktatura, ibid., s. 86, in O. Bauer, Bolschewismus, ... ibid., s. 109.

⁵ Abditus, ibid., s. 86.

ve« armade, ne »njenege« nasilja. V nasprotju s »totalnim« socializmom se je zazvel za »minimalistično« zamisel socializma. Prepeluh je dobro uvidel možnost socialistične diktature, ki se ohranja z nasiljem oborožene sile.⁶ »Materialna sila« je pri Prepeluhu omejena torej na stalno vojaško organizacijo – na armado.

Med socialne dejavnike, ki oblikujejo demokratični sistem, je Prepeluh prišteval:

1. Število pripadnikov sloja,
2. Organizacijo in notranjo moč in zmožnost,
3. Moč bojujočega sloja v gospodarskem življenju in vpliv na produkcijo nasploh,
4. Politični interes in bojna gibčnost,
5. Raven civilizacije in kulture ter privlačnost ideologije.⁷

Osrednji analitični pomen v prikazanem Prepeluhovem modelu ima torej teza o (ne)skladnosti pravne in družbene moči v državi, s pomočjo katere je (glede na razmerje simetrije ali asimetrije med njima) določal obliko države.

Od heteronomije k avtonomiji

Prepeluh ni bil privrženec t. i. pruskega pojmovanja države, se pravi njenega povečevanja. O tem se je zelo jasno izjasnil v odličnem spisu O načelnem vprašanju avtonomije.⁸ Toda v tem delu, kjer razpravlja o odnosu med družbo in državo, hkrati tudi jasno odpravi dvom o nujnosti državne organizacije, ki ga je širila neokomunistična boljševiška paradigma. Boljševizem, ki je hotel v teoriji odpraviti državni upravni aparat, je trdil Prepeluh, je bil v praksi prisiljen takoj ustvariti novega; odpraviti je hotel birokracijo, pa je nemudoma ustvaril novo; razbil je armado in hitro organiziral drugo. Država je po njem torej nujna. Prepeluh je trdil – s tem je hotel poudariti razliko z boljševizmom – da je prav priznavanje države tisto, kar definira socialdemokratsko gibanje.

Spraševal pa se je, ali je imperativ, da posameznik v socializmu podložno služi kolektivu, res nujen. Glede tega je skušal preseči dva ekstrema o odnosu med družbo (ki jo po njegovem mnenju sestavljajo posamezniki in »meščanske« skupine) in državo. Zavračal je boljševiško vizijo skupnosti brez države, pa tudi »liberalno teorijo kapitalizma«, po kateri se država nima pravice vtikati v zadeve državljanov in socialnih skupin. Menil je namreč, da v moderni državi nekaj takega ni možno, saj zapleteni družbeni odnosi potrebujejo tudi državo in njeno regulacijo. Drug ekstrem pa je »socialna teorija komunizma«, ki državo fetišizira. Zanimivo je, da je Prepeluh tukaj napravil razliko med teorijo boljševizma in prakso komunizma, čeprav sta obe, ena v načelni, druga v praktični obliki, prisotni v Rusiji.

Prepeluh je menil, da je treba odnose med družbo in državo primerno uskladiti: *»Trebja je poedincem in posameznim skupinam pustiti kolikor le mogoče široko možnost, da se svobodno razvijejo in napredujejo. . . – državo napraviti za absolutnega boga, pomeni vse poedince in posamezne njihove skupine – bodisi kulturne, politične, socialne, plemenske ali kakršne koli – enostavno uniformirati ter iz človeške mnogoličnosti napraviti enolično kasarno. Državo ponižati zgolj na policijsko*

⁶ Abditus, *ibid.*, s. 86–87.

⁷ Primerjaj z Bauerjevo shemo Bolschewismus oder Sozialdemokratie. Wien, 1920, s. 110.

⁸ Abditus, O načelnem vprašanju avtonomije, Naši zapiski, 1920, XII, s. 128–130.

*oblast pa pomeni izzvati anarhijo, to je brezvladje, v katerem bi odločala slučajna moč pesti...».*⁹

Vendar je treba odnos med državo – ki jo na simbolni ravni povezuje z »občimi zadevami«, »vlado«, »vladanjem«, »konstitucionalizmom« itd. – in družbo, uskladiti tako, da ne bo kršena naravna pravica ljudstva do samouprave (»neprecenljiv blagodar«) in državljanske svobode, kajti: »Brez človekove notranje svobode ni in ne more biti svobodne države. To hočemo! Zato smo avtonomisti«. ¹⁰ Vprašanje svobode torej bistveno korelira z avtonomijo. Brez avtonomije (civilne) družbe ni mogoče govoriti o svobodi: »Svoboda in demokracija sta v avtonomiji«, ¹¹ je zapisal. Vendar gre pri njegovem modelu vendarle za nekaj več kot le za neoprotektivno zamisel »demokratske avtonomije«. Ko razmišlja o oblikah funkcionalne in plebiscitarne demokracije, gre tudi za aktivno svobodo in elemente participativne demokracije. Treba pa je opozoriti še na nekaj: njegov teoretski okvir država : družba in heteronomija : avtonomija vključuje tudi specifičen odnos med državo kot nadnacionalno tvorbo, in narodom, ki se do nje pojavlja v heteronomnem odnosu in se kot tak skuša čim bolj osvoboditi – tj. priboriti si čim večjo avtonomijo. Prav ta vrst (narodne) avtonomije je med ključnimi razsežnostmi njegovega razmišljanja o demokraciji.

Politična avtonomija naroda in demokracija

Prepeluh je svojo zasnovo avtonomije razvijal v Naših zapiskih, Demokraciji, Novih zapiskih, tudi v Napreju in še posebej v Avtonomistu in kasnejšem Slovenskem republikancu. Predpostavljal je, da se napetost med heteronomijo in avtonomijo oz. med državo in posameznikom in njegovimi socialnimi agregati, ki je sicer logična in normalna posledica večinske politične demokracije, lahko ublaži tako, da se (civilni) družbi omogoči razvitje čim več samoregulacijskih mehanizmov, se pravi, čim več avtonomije. *Avtonomija je bistveni konstitutivni element demokracije.*

Njegov sodobnik, Karl Renner, ki je s svojo teorijo avtonomije delno vplival na Prepeluha, je sistemske pomanjkljivosti politične, tj. večinske parlamentarne demokracije »nevtraliziral« s potenciranjem avtonomije posameznih področij človekovega civilno družbenega in zasebnega življenja. Toda Renner v času monarhije ni videl političnih posledic večinskega modela demokratizacija države, ki ne odpravlja podreditve manjših narodov velikim, tj. tistim, ki imajo večino.

Prepeluh je sicer spoznal tendenco jačanja »intervenirajoče« države, ki ne ureja le nacionalne ekonomije, marveč vse bolj posega tudi na druga področja civilne družbe in celo na področje posameznikovega osebnega življenja. Spoznal pa je tudi, da je treba del teh učinkov države, ki povzročajo sistemsko napetost med posameznim in posebnim na eni strani, ter občin na drugi, zaježiti. To predpostavlja kar se da veliko avtonomije, se pravi, kar največ svobode. Na nek način gre pri njem za pozicijo negativne svobode, svobode, ki je sicer pogoj vsakršne svobodne družbene participacije sploh. Boj človeka za svobodo in avtonomijo je Prepeluh takole označil: »Ta boj človeka z družbo za ‚osnovne‘ pravice se vleče kot rdeča nit skozi vse revolucije, prevrate in skozi vse društveno življenje. Človek,

⁹ Abditus, ibid., s. 129.

¹⁰ Abditus, Zakaj smo avtonomisti?, Naši zapiski, 1921, XII, s. 53.

¹¹ Tako je, Avtonomist, II, 11. 3. 1922, št. 10, s. 1.

ki je prva celica človeške družbe, hoče biti prost do skrajne možne meje. To je boj posameznega človeka za njegovo 'avtonomijo' v človeški družbi. Kolikor več avtonomije, kolikor več pravic samoodločevanja prepušča človeška družba ali pa v državi organiziran del človeške družbe posamezniku, toliko bolje se počutita oba: človek in družba (država).¹² Avtonomijo je utemeljil zgodovinsko in rekli bi tudi z vidika sistemske učinkovitosti, kajti avtonomističen sistem je stabilen in miroljuben sistem. Hkrati pa je opozoril, da je samoodločba stičišče načel demokracije in svobode.

Politične individualizacije Prepeluh torej ni omejil le na posameznika, ne le na posamezne socialne (razredne) agregate, ampak je vanjo vključil tudi in predvsem narod: »Kar velja za osnovno edinico človeške družbe, tj. za človeka..., to velja tudi za druge organizirane dele človeške družbe, torej tudi za plemena, za narode, za verske skupine, za interesna zastopstva itd. Na celi črti gre boj za avtonomijo..., tendenca razvoja je taka, da povsod premaguje stremljenje za omejitve 'kasarne'«. ¹³ Na eni strani je Prepeluh priznaval pomen in vlogo »interventne« države, na drugi strani pa pogostoma poudarjal splošno tendenco k avtonomiji.

Prepeluhova razmišljanja so bila motivirana s političnimi izkušnjami slovenskega naroda v jugoslovanski državi, ki mu niso dovoljevale, da bi razvil svojo politiko individualnosti: »... Slovenci ne smemo zahtevati v novi državi samo svojih državljanskih pravic, ampak tudi svoje pravice kot narodna celota, ker ni samo posameznik organična celota, ki mora uživati svoje pravice, kakor jih uživa posameznik kot državljan«. ¹⁴ Ta tipična misel, ki jo je zapisal Prepeluhov Slovenski republikanec, najbolje označuje pomen avtonomije v demokraciji, kakor sta ga dojemala Prepeluh in avtonomistično gibanje, ki ga je vodil. Vztrajno je branil stališče, da je suverenost naroda osrednje načelo moderne demokracije. Že v svojem delu Problemi malega naroda je Prepeluh menil, da politična avtonomija predpostavlja samostojnost naroda. ¹⁵ Poudarjanje narodnostnega elementa v avtonomiji in demokraciji se je pri njem stopnjevalo iz leta v leto. K razjasnjevanju teh vprašanj je imel pomembno vlogo časopis Avtonomist, ki ga je ustanovil skupaj z Dragotinom Lončarjem. Že v prvih številkah sta postavila idejne smernice. Prepeluh si je drznil obtožiti Srbe (»velike zaveznike«), da so krivi za razkosanje slovenske dežele. V tej številki je Prepeluh tudi zapisal, da lahko kaj pomenimo za jugoslovansko državo le, če bomo v njej avtonomni, se pravi »čim bolj razviti kot Slovenci«. ¹⁶

Prepeluhova avtonomistična misel je bila torej izzvana s trajno slovensko nacionalno »heteronomistično« pozicijo, ki je z združitvijo v kraljevino SHS dobila nov izraz, v mnogočem slabši, kot je bil pred tem in kot so Slovenci pričakovali, da bo. Prepeluh je pred razpadom monarhije optimistično zrl v združevanje jugoslovanskih narodov. Znano je, da si je zelo prizadeval za majniško deklaracijo in da je bila ta jabolko spora z uradno linijo socialdemokratske stranke (H. Tuma, A. Kristan). Vendar si jugoslovanske združitve ni predstavljal kot premika z dežja pod kap. V spisu Naši poslanci (pripisujejo mu avtorstvo) piše: »Suverene države bodo šele tvorile temelj za svobodno federacijo narodov, ki bo izključevala izrabljanje

¹² Boj za avtonomijo, Avtonomist, št. 5, I, 7. 5. 1921, s. 1.

¹³ Boj za avtonomijo, Avtonomist, št. 5, I, 7. 5. 1921, s. 1 (to stališče je na las podobno misli iz Abditusovega članka O načelnem vprašanju avtonomije, Naši zapiski, 1920, XII, s. 129).

¹⁴ Protisrbska fronta, Slovenski republikanec, V, št. 20, 22. 5. 1925, s. 1.

¹⁵ Abditus, Problemi malega naroda, 1918, Ljubljana, s. 30.

¹⁶ A. Prepeluh, Kaj hočemo in kdo smo?, Avtonomist, I, št. 1, 11. 4. 1921, s. 1.

slabejših narodov s strani močnejših«. ¹⁷ Lahko trdimo, da je bil poleg labilnega Etbina Kristana prav Prepeluhov krog »mladinov« tisti, ki je pred razpadom monarhije edini povsem jasno zagovarjal jugoslovansko idejo znotraj socialdemokratskega gibanja.

Etnično pluralistični prostor kot demokratično strukturiran prostor in položaj Slovencev v njem si je predstavljal zelo slikovito. Tudi Avtonomist je nekoč preprosto zapisal, da imejmo v skupni hiši lastno stanovanje, katerega ključ bomo imeli sami, opremljali in urejevali ga bomo po svojem okusu. ¹⁸ Prepeluh si je vlogo takšne »stanovanjske skupnosti« oz. zvezne države zamišljal tako, da le ta integrira različne individualnosti v »harmonično celoto«, ne pa, da individualitete ubija. ¹⁹

Toda to so bila v novi državni skupnosti le gola pričakovanja. Po sprejetju vidovdanske ustave, ko je bilo popolnoma jasno, da je postala država tudi de iure unitaristična, je Prepeluh sklenil za krajši čas zapustiti politiko, ker nobena politična organizacija ni vodila odločne avtonomistične politike, razen manj pomembnih narodnih socialistov in Slovenske ljudske stranke. Zadnje je Prepeluh označil za »monarhistično«, saj se ni odločno in uradno zavzela za republikansko ureditev. Posvetil se je publicističnemu delu in ustvarjanju razmer za močno avtonomistično gibanje slovenskih delavcev in kmetov. V ta namen je ustanovil časopis Avtonomist in revijo Novi zapiski, v katerih se je dokaj hitro izkristaliziralo odločno in jasno narodno in avtonomistično stališče. V letu 1922 je Prepeluh ovrgel vse dvoumne formulacije o narodu in plemenu (»Slovenci smo narod«), hkrati pa so idejo o samoodločbi narodov ali o narodni avtonomiji vse bolj oblikovali kot zahtevo po *lastni narodni državi*. Prepeluh je ponovno »odkrival« Krekovo misel, ki pravi, da narod, ki nima svoje državnosti, ni narod. To je bila misel z izrazitim mobilizacijskim nabojem iz časov, ko je avstroogrska monarhija razpadala. Prepeluh jo je prilagodil realnejšim razmeram: Narod, ki nima cilja lastne države, ni narod, je pisal. ²⁰ Avtonomist je v letu 1922 večkrat objavil misel, da bi bila za rešitev nacionalnega vprašanja potrebna federacija oz. zvezna država ali pa zvezna republika. Idejo o lastni državi, ali vsaj lastni državnosti je Prepeluh utemeljeval z načelom naravnega prava.

V tem času je študiral mnoge evropske ustave, zlasti ustave držav s pluralistično etnično strukturo, in o njih pisal v socialdemokratskem revijalnem tisku. Študiral pa je tudi druga tovrstna strokovna dela. Po Emilu de Laveyeju je povzemal, da je »demokratična država lahko le federacija«. ²¹ S pojmom federacija je včasih razumel tudi »zvezo držav«, v kateri nacionalna država ohrani večji del suverenosti in je le manjši del prenesen na zvezo. Namesto pojma država je včasih uporabljal tudi pojem republika in z njo v zvezi »republikanska država«. S tem je bil poudarek na republikanski in ne monarhični ureditvi jugoslovanske državne skupnosti.

Republika pomeni pri Prepeluhu tudi obliko nacionalne države, ki se povezuje z drugimi v zvezo republik. Zato se je njegovo avtonomistično gibanje zavzemalo za »Jugoslovansko zvezno republiko«. ²²

Ločeval je več ravni avtonomije:

Upravna avtonomija; Centralistično in unitaristično urejena večnacionalna država ohrani večji del suverenosti. Pri tej vrsti avtonomije gre le za del »prenese-

¹⁷ Naša poslanica, Demokracija, I, 1918, s. 1.

¹⁸ Pokrajinski namestnik potuje, Avtonomist, I, št. 18, 8. 8. 1921, s. 1.

¹⁹ Centralistična uprava, Avtonomist, I, št. 2, 18. 4. 1921, s. 1.

²⁰ Albin Prepeluh, V pojasnilo, Avtonomist, II, št. 13, 1. 4. 1922, s. 1–2.

²¹ Federacija ali »zvezna država«, Avtonomist, II, št. 37, 16. 9. 1922, s. 1.

²² Avtonomist, št. 13, II, 1. 4. 1922, s. 1.

nega kroga« upravnih dejavnosti na nižje administrativne ravni; se pravi za določeno obliko decentralizacije državoupravnih funkcij, ki je zaradi racionalizacije uprave nujna in ni značilna le za večnacionalne skupnosti. Sem je Prepeluh uvrščal tudi šolsko avtonomijo. Zaradi nje je bilo znotraj socialdemokracije precej sporov (z E. Kristanom). Spor, ki ga je Abditus začel s člankom O šolstvu in kulturnem boju,²³ je dosegel vrhunec v debati o ustavi,²⁴ končal pa se je s porazom »avtonomistične struje« v Naših zapiskih, ki so poslej prišli pod uredniško taktirko E. Kristana.

Višja oblika avtonomije,²⁵ ki se pojavi na premici med centralizmom in unitarizmom (prvi pol) ter suverenostjo oz. dosledno avtonomijo (drugi pol), je *zakonodajna avtonomija*; je oblika deregulacije centralnih državnih oblasti, ki tudi narodu omogoča, da se uveljavi kot politična subjektiviteta. Avtonomna enota ima lasten zakonodajni organ, ohrani večji del »suverenih pravic«, kar po Prepeluhu pomeni, da ima enota svojo *»lastno državnost«*. Država, ki povezuje enote s tako avtonomijo, je zvezna država. Te enote bi se v Sloveniji in na Hrvaškem lahko imenovala republike, državna raven njihovega združevanja pa zvezna republika oz. federacija (svoj časopis Avtonomist je leta 1924 preimenoval v Slovenski republikanec). V letu 1922 je Prepeluh stal že na odločnem federativnem načelu.

Nacionalna država; je najvišja oblika narodne državnosti, ki ima lahko dve pojavni obliki. Narod s popolnoma neodvisno *»lastno državo«*, ki izgubi svojo »avtonomistično« pozicijo navzven, saj postane ta odveč. Samostojna nacionalna država je bila za Prepeluha poglaviti cilj slovenstva in ključni konstitutivni element narodove samobistnosti sloh.

Prepeluh pa je o narodni državi razpravljal tudi v smislu njene koeksistence z drugimi narodnimi državami oziroma z »narodi z lastno državnostjo«. Tako je tudi Avtonomist pisal o državi, v kateri lahko združeno živijo narodi z različno ravnijo civilizacije, ne da bi bili pri tem kršeni svoboda in enakopravnost posameznih narodov v zvezi, če je le »demokratsko« urejena: *»... Ako pa vzamemo v misel zakonodajno avtonomijo – in takšno zahtevamo mi – potem med njo in federacijo ni bistvene razlike. V bistvu smo torej tudi mi Slovenci federalisti... V takšni veliki državni skupnosti bi bila Slovenija lahko republika, ravno tako Hrvaška, Srbi in Bolgari pa bi lahko obdržali svoje kralje in carje, ako bi hoteli. Takšna jugoslovanska država... bi imela za skupne zadeve zvezni svet, ki bi se sporazumeval glede vseh vprašanj zunanje politike in drugih notranjih skupnih zadev«.*²⁶

Ta misel predpostavlja tolerantno, svobodno skupnost različnih etničnih skupin s konfederativnimi primesmi, kjer bi vsaka enota brez zunanjih omejevanj razvijala svojo individualnost. Poleg eksplicirane ideje je treba izpostaviti še zadnji del misli, ki je pomemben zaradi tega, ker nakazuje način urejanja (odločanja oz. določanja) medsebojnih razmerij med narodi. V tem kontekstu postane kritika »beograjskega« parlamentarizma razumljivejša, saj izraža Prepeluhov odpor proti večinskemu odločanju na zvezni ravni. Pri tem so narodne individualitete manjših

²³ Abditus, O šolstvu in kulturnem boju, Naši zapiski, 1921, XIII, s. 73–75.

²⁴ Že omenjeni spor je dosegel vrhunec v debati o ustavi. Prepeluh je v članku Pripomba k jugoslovanski ustavi (Naši zapiski, 1921, XIII, s. 97–100) ostro kritiziral centralizem. Zapisal je, da se gradi Velika Srbija, ne pa Jugoslavija (s. 99) in da temelji ustava na nekem izmišljenem oz. »imaginarnem državnem ljudstvu« (s. 97). Etbin Kristan pa je potem, ko je prevzel Prepeluhu in Lončarju odvzeto urednikovanje, zapisal, da socialisti ne smejo podcenjevati ustave (Ustava in socialisti, Naši zapiski, 1921, XIII, s. 163–166; pod tem naslovom je objavil v Naših zapiskih celo serijo člankov).

²⁵ Tipologija je napravljena po Prepeluhovem članku V pojasnilo, Avtonomist, I. 4. 1922, II, št. 13, s. 1–2.

²⁶ Hrvatje in mi, Avtonomist, II, št. 21, 27. 5. 1922, s. 1.

narodov zapostavljene. Navedena misel ponuja *konsenzualno* odločanje, to pa je tisti mehanizem, ki v etnično pluralističnem prostoru manjšim enotam omogoča enakopravnost z velikimi, hkrati pa manjšim narodom omogoča obrambne mehanizme pred monopolističnimi težnjami velikih.

Vprašanje narodne avtonomije (Slovencev v Jugoslaviji) je v središču njegove zamisli avtonomije. Zavzemal se je za avtonomijo povsod in za vse narode enako. Že pred 1. svetovno vojno se je na Nemškem uveljavil pojem narodnosti (Nationalitäten). S tem pojmom so v Avstro-Ogrski označevali tiste slovanske narode, ki naj ne bi bili zmožni lastne državnosti. Ta besedna konstrukcija, ki je »pol tič, pol miš«, je Prepeluha motila in ga kot Slovenca žalila.

Kljub jasnim predvojnimi stališčem, da smo Slovenci narod, se je po združitvi v jugoslovansko državo celo pri Prepeluhu za leto ali dve ta določnost porazgubila. Od leta 1921 dalje pa je ponovno uporabljal pojem narod in s tem nedvoumno opredeljeval narodno individualnost Slovencev: »Slovensko ljudstvo je narod... s svojo zgodovino, kulturo, jezikom«. ²⁷ S tem je dokončno zavrgel formulacijo o troimenskem narodu in o treh plemenih »jugoslovanskega« naroda. Jugoslovanska skupnost je bila zato zanj le politična, nikakor pa ne gospodarska in še manj kulturna in narodno enovita celota.

Politično kulturni in antropološki temelji avtonomije Slovencev v Jugoslaviji

Svojih razmišljanj o avtonomiji Prepeluh ni utemeljeval le s splošno političnimi (stabilnost, svoboda, enakopravnost), moralističnimi (humanost, mir) in razvojnimi (trend razvoja gre v smeri diferenciacije in avtonomije) argumenti. Nujnost avtonomije slovenskega naroda v jugoslovanski državi (načelo avtonomije je v tem času postalo splošno načelo demokratičnih procesov) je podkrepil celo z antropološkega in političnokulturnega vidika. Skušal je dokazati, da so nekatere narodne »univerzalije« Slovencev globoko zasidrane v slovenski kulturi in tradiciji ter da se kot take nepremostljivo razlikujejo od drugih – zlasti od srbskih. Ko je nastajala t. i. Vidovdanska ustava, je v spisu Zakaj smo avtonomisti opozarjal, da morajo tisti, ki ustavo pripravljajo, upoštevati obstoj treh različnih realitet, to je Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki so se dolga stoletja razvijali neodvisno eden od drugega. Zato imajo, meni Prepeluh, »... še danes različne gospodarske in kulturne postavke in možnosti za nadaljnji razvoj svojih sil. V političnem pogledu so se Srbi razvijali samostojno v bojih s Turki, Hrvatje so bili dolga stoletja navezani na Madžare, Slovenci pa pod Avstrijo na Nemce. V gospodarskem pogledu so vsa tri plemena živela v posameznih, popolnoma samostojnih edinicah«. ²⁸ V nadaljevanju je celo trdil, da je tudi zemljepisna lega, kjer prebivajo posamezne etnije, zelo različna in nezaokrožena.

Prepeluh je menil, da so na različne kulturne obrazce in različni družbeni razvoj Slovencev, Hrvatov in Srbov vplivali naravnobiološki dejavniki, kot so: *klima, vegetacija, naravne prometne poti, konfiguracija tal*, itd. Ti dejavniki naj bi determinirali posamezna gospodarstva, posredno pa tudi upravo države, pa tudi šege in običaje ljudi: »Na tem teritoriju se uveljavljajo različni kulturni vplivi, različna verstva, različne stopnje civilizacije«, ²⁹ je ugotavljal. Teh razlik nova ustava

²⁷ Tako je, Avtonomist, št. 10. 11. 3. 1922, s. 1.

²⁸ Abditus, Zakaj smo avtonomisti?, ibid, s. 49–50.

²⁹ Abditus, ibid, s. 50.

po njegovem mnenju ne bi smela zatajiti, čeprav je izrazil bojazen pred zgolj pravniskim (ne pa tudi sociološkim) pristopom pri krojenju nove ustave.

Prepeluh je razločeval med »zahodnim« in »vzhodnim« obrazcem politične kulture. Rezultati volitev v jugoslovansko konstituantno so Prepeluha spodbudili, da je napisal razpravo Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem.³⁰ Zahodno političnokulturno usmeritev poosebljajo Slovenci, vzhodno pa Srbi. Ugotavljal je, da je v državi (razen Slovenije in Vojvodine) večina industrijskega in obrtnega prebivalstva volila komuniste. S tem dejstvom je utemeljeval večkrat izrečeno tezo, da je komunizem primernejši oz. ustrežnejši za manj civilizirane dežele. Zato je bil zanj »vzhodna prikažen«. V zahodnem obrazcu pa se je bolj uveljavila misel o demokratični samoupravi delovnega ljudstva.³¹ Prepeluh ni posebej pisal o kulturnih političnih značilnostih Slovencev. V Pripombah je sicer menil, da smo v političnem obnašanju od Avstrijcev prevzeli neelastičnost oz. okorelost. Kot politiki naj bi se tudi prehitro zadovoljili v svojih hotenjih, pa tudi preveč omahljivi naj bi bili. Zato pa je v omenjenem spisu zelo jasno opozoril na političnokulturni obrazec Slovencev (»zahodni tip«), ki ga je primerjal s srbskim (»vzhodnim«):

»Zahodni tip« (Slovenija):

- Politično *diferenciran* in socialno *segmentiran* prostor
- *Avtonomizem*
- **INDIVIDUALIZACIJA**
- *Relativističen ali negativen odnos do države*
- *Ideološka diferenciacija*
- *Socialdemokratizem*
- *Demokratična samouprava ljudstva*

»Vzhodni tip« (Srbija):

- Politično *konsolidiran* prostor
- *Centralizem*
- *Unifikacija* (mit »enotnosti«)
- *Fetišizacija države* (»zvestoba«)
- *Manj očitna ideološka diferenciacija*
- *Komunizem*
- *Podvrženost diktaturi*

Prepeluh je bil prepričan, da je pri nas na Slovenskem diktatura nemogoča. Po znanih dogodkih v Trbovljah (ko so se delavci spopadli z Orjuno), je zapisal, da je kot mrtvec na bojišču obležalo načelo diktature in zmagalo načelo zahodnoevropske demokracije, ki odklanja vsako nasilje, pa naj prihaja od spodaj ali od zgoraj. Diktatura je mogoča le v deželah, kjer je raven ljudske izobrazbe nizka. Zaradi tega spoznanja je sodil, da je pri nas mogoča le zahodnoevropska demokracija. Posledica vseh teh specifičnih kulturnih razmer se izraža tudi v strukturi družbe. V tem smislu je Prepeluhov časopis Avtonomist izrazil tudi razliko med »evropskim« tipom parlamenta, ki naj bi ga bili vajeni Slovenci, in »srbskim« tipom parlamenta, kjer ne vlada ljudstvo, ampak generali.³²

Ne glede na to, da je Prepeluh včasih morda precenjeval političnokulturni in civilizacijskorazvojni stadij Slovencev, se nam zdijo njegovi odgovori na probleme pred sedemdesetimi leti (v zvezi s položajem Slovencev v Jugoslaviji) presenetljivi, saj mnogi dobro odgovorijo tudi na vrsto vprašanj današnjega dne.

³⁰ Abditus, Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem. Naši zapiski, 1920, XII, s. 165–167.

³¹ Abditus, ibid., s. 166.

³² Resnica o našem parlamentu, Avtonomist, III, št. 41, 13. 10. 1923, s. 2; avtor v nadaljevanju članka tudi opozarja, da Beograd ni v Evropi, ampak na Orientu (ibid). O nekompatibilnem narodnem značaju Srbov in Slovencev je tik pred združitvijo v jugoslovansko državo (državo Slovencev, Hrvatov in Srbov) pisal tudi Anton Štebi. Menil je, da združitve s Srbi ne bi bila racionalna. Analiziral je »narodno psiho« Slovencev in Hrvatov na eni in Srbov na drugi strani. Razlike naj bi bile prevelike, »nepremostljive« in bi vodile v razpad.

BOŠTJAN J. TURK

Družba in posameznik (z vidika prava)

V teh nekaj vrsticah bi rad z objektivnega aspekta orisal odnos med družbo kot sociološkim fenomenom in posameznikom kot antropološkim fenomenom, rad bi se dotaknil tudi pojma minimalna družbena norma. Kaj v bistvu zahteva družba od posameznika? Posameznik se mora družbi prilagoditi na ravni minimalne družbene norme, kar je njegova neovrgljiva obligacija. V nasprotju s tem pripoznavajo vzhodni sistemi ponekod »nadpovprečne« ljudi za svojevrsten tabu, ker menijo, da so prerasli družbo. No, ostanimo raje pri Zahodu. Vsi se strinjamo, da je za eksistenco določene družbe potrebna »reductio« na minimalno družbeno normo. In kje je sedaj ta slavna minimalna družbena norma? Iz pravnega vidika so to zakoni, pravila, skratka uzakonjene norme, ki narekujejo vzorce obnašanja.

Pravni aspekt pa seveda ni vedno merodajen, kajti zakonodaja je umetna sinteza moralnih norm, zaželenih družbenih odnosov in nemalokrat tudi rezultat neupravičenih parcialnih interesov, ki že močno dišijo po represiji. V takih okoliščinah se posameznika utesnjuje v tabuizirane, neovrgljive resnice. In potem se razmišljajoči človek vpraša: čemu verjeti v resnice, ki so nelegitimne? Čemu verjeti v stotine določil o prekrških in disciplinskih norm, ki se zdijo vsakemu normalnemu bitju popoln nesmisel, če že ne smešnost? In potem si mora posameznik, ki čuti moralno obligacijo do samega sebe in se čuti tudi dovolj sposobnega – prizadevati z legitimizacijo norm. Potrebna pa je – to še enkrat poudarjam – le minimalna družbena norma. Norma, ki omogoča zadovoljivo, ne pa nemoteno delovanje družbe. Kajti družba je že sama po sebi glede mnogih stvari velika napaka. Družba je iz moralnega aspekta na mnogih področjih lahko zelo krivična do »večnih« moralnih norm – in motijo se tisti, ki enačijo moralo z »zaželenim družbenim odnosom«. Kaj pa je zaželeni družbeni odnos drugega kot prikrit parcialni interes konkretnih institucij? Kdo se je spomnil »svete resnice«, da je parkiranje avtomobila na površinah, namenjenih za pešce, ekvivalent za ogrožanje družbene varnosti, ki se kaznuje s 1000 dinarji? Ali se je že kdo kdaj vprašal, kaj pomeni 1000 din za človeka, katerega osebni dohodek znaša 3000 din? Tretjina njegovih sredstev za življenje, in to samo zato, ker je mestna skupščina tako malomarna, da niti ne razmišlja o možnosti razširitve parkirišč. Ta norma seveda nima nič skupnega z minimalno družbeno normo, saj od nje organsko odstopa, ker je nepotrebna in zgolj orodje prisile.

Psihologija prava

Ta esej ima namen opisati psihološki vidik prava, ali drugače povedano, zarisati nameravam percepcijo prava kot sredstva za vzdrževanje zaželenih družbenih

odnosov. Prvo vprašanje, ki se nam pojavlja, posega v bistvo prava, v bistvo pravnosti. Kaj naj bi simboliziralo pravo? Pravo kot družbeni ultimat, ali pravo kot opora posamezniku v konfliktu z državo? Po svetu se sistemi glede pojmovanja družbene funkcije prava precej razikujejo: v Evropi naj bi pravo simboliziralo oblast, obvezno podrejanje formalnemu pravnemu viru, kar naj bi tudi delovalo na posameznika kot grožnja oziroma prisila. V ZDA so pravni trendi ubrali drugo pot; tam je človek tudi aktiven soustvarjalec pravne norme, ker pravo nanj ne deluje kot grožnja, ampak kot zaščita (o tem več kolega). Moj prispevek se bo bolj ukvarjal s kontinentalnim pravom, njegovim bistvom in predvsem z relacijo pravo – človeška psiha. Kontinentalno pravo je zasnovano na deduktivni metodi obveznega podrejanja zakonu; zakon je neke vrste Boga, vseobsegajoči tabu, zaključena celota – ali bolje povedano – nepreklicna resnica in kot taka nesposobna za lastno prestrukturiranje. Na človeka deluje taka resnica zastrašujoče, saj je edina in dokončna; za človeka postane tako pravo obremenitev. Podzavestno se mu upira, saj v njem ne vidi priložnosti za lastno oblikovanje reda, ampak zgolj brezpogojni ukaz. In če se človek začne za odtenek bolj globalno ukvarjati s pravno normo, se mora nujno vprašati vsaj o tem, ali je ta norma potrebna, ali povedano bolj pravno: ali namen te norme ustreza splošnemu namenu zakona? In ko se poigramo s tem odskakovanjem med abstraktnim in konkretnim *ratio legis*om, pridemo prepogosto do absurdnih neskladij, ki delujejo že na študenta prava nesmiselno in ki bi delovale tako na vsakogar, ki bi bil vsaj minimalno seznanjen z bistvom prava. Na primer, cestnoprometni predpis »napačno parkiranje vozila na površinah, namenjenih za pešce, se kaznuje z obvezno odstranitvijo vozila«, je tipičen primer, kako se pravna norma v trenutku spremeni v državnopravni teror, oziroma blažje rečeno, v sredstvo za financiranje komunalnih storitev. In zakaj pride do teh absurdnih situacij? Odgovor je preprost – zaradi napačne vloge pravnih norm v konkretnem družbenem življenju. Pravo v Evropi ščiti državo, namesto da bi varovalo posameznika, in tako deluje zastrašujoče in kontraproduktivno na posameznika, da bi soustvarjal (svoj) in družbeni red. Če bi imel na primer posameznik možnost spremljati zakonodajni proces in opazovati nastajanje pravne norme, bi jo sodoživljal in bi lahko sam preizkušal njeno legitimnost; na ta način bi pravo nanj delovalo induktivno, posameznik bi poznal izvor pravne norme in percepcija le-te norme bi bile zanj spontana.

Psihologija zakonodajalca: V kontinentalnem pravnem sistemu zakonodajalec uporablja metodo pravne sugestije na zakonorejmalca na ta način, da mu sugerira absolutno neizpodbitnost vsiljene mu pravne norme.

Psihologija zakonorejmalca: Zakonorejmalec pravno normo sprejema kot vsiljeno, ker je ločena od njegovega lastnega dožemanja; doživlja jo kot vsiljeno, zato se ji konstantno podzavestno upira.

Sklep: Ves sistem deluje precej nepravno, saj je zakonodajni postopek umetno ločen od receptorja pravne norme in je zato bolj podoben represiji v pravni preobleki.

Sodnik in pravo (psihološki vidik)

Na kontinentu je sodnik zgolj zrcalna podoba formalnih pravnih virov. Vloga sodnika je marionetna. Pravijo, sodniki so usta zakona, sodniki so neke vrste služabniki zakona, prevajalci formalnih pravnih virov, njihova vloga je reproduktivna. S tem sodniki ohranjajo integriteto zakonov in jo varujejo kot psi čuvaji

svoje hiše. Zakoni ostajajo tako nedotaknjeni; sodniki njihovo nedotakljivost še dodatno utrjujejo in s tem pri uporabnikih prava povzročijo še večji strah pred avtoriteto. Sodnik, namesto da bi ustvarjal ali vsaj soustvarjal pravo, tega degradira s tem, ko uporablja formalne pravne vire na podoben način, kot se otrok uči abecede, s tem pa potrjuje absolutnost in nepreklicnost formalnih pravnih virov.

Pravo in pravnik

Pravnik naj bi se loteval prava produktivno in ne reproduktivno; pravnik naj bi preučeval pravne norme kritično, jih razgrajeval in iskal njihov telos (namen) ter njihovo legitimnost v konkretnih družbenih razmerah. Kajti le tako bo pravnik v pravem pomenu besede. Če bo nameč uporabljal pravo le kot leksikon – oz. strokovneje povedano – kot subsumpcijski avtomat, bi bilo zanj bolje, če bi se zaposlil na policiji, pošti, banki ali pri Komunalnem podjetju TOZD Parkirišča. Že tako in tako smo v Evropi priče organskemu izumiranju prava, in to prav zaradi njegove državno-retrogradne funkcije, ki namesto da bi omejevala državnopravni teror, tega omogoča.

Psihologija evropskega prava nam torej jasno pokaže, kako to pravo deluje na njegovega uporabnika; če to ponazorim s primerom – natanko tako, kot če bi nekoga zaprli v ječo in hkrati razglašali, da je svoboden, čeprav obsega njegova svoboda le nekaj kvadratnih metrov zaporniške celice.

Pravo in družba (psihološki vidik)

Izhajam iz predpostavke o organski povezanosti med pravom in družbo. Konkretna družbena skupnost je zrcalna slika konkretne percepcije prava. Vsaka posamezna družba ima svojo lastno psihologijo, ki se formira prek družbenih odnosov, in ta psihologija družbe je organski dvojček psihologije prava, preprosteje povedano: vsaka družba ima svoj lastni modus (način) tolmačenja prava. V Evropi so civilizacijske družbene norme vplivale na civilizacijsko percepcijo prava. Na Novi Gvineji, med kanibali, so pač nekoliko bolj primitivne družbene norme vplivale na percepcijo takega prava, ki je odraz njihove stopnje civiliziranosti.

DARKO NOVAK

Razvojne tendence kazenskega prava

Namen eseja je v kratkih orisih nakazati možne opcije razvoja kazenskega prava *de lege ferenda*, ter nakazati smernice, ki naj bi pomagale zakonodajalcu do odločitev in seveda tudi formalnopravne ureditve tega delikatnega področja prava, ki lahko najbolj boleče posega v posameznikovo osebnost in je le stežka možna restitucija v svojem izvornem pomenu. Prvo vprašanje, ki se pojavi za ureditev

kazenskega prava, je seveda vprašanje, kakšne možnosti ima zakonodajalec. Možna rešitev je, da se Zakon o kazenskem postopku (ZKP) in Kazenski zakon (KZ) sprejemata ločeno, saj gre za povsem ločeni področji prava, čeprav mnogi ne mislijo tako, češ da je vse to pač kazensko pravo. Vendar se ostra distinkcija opazi, če se vprašamo po telosu (namenu), ki naj bi oba zakona preveval. Mislim, da bi s KZ poskušali zaščititi družbo z inkriminacijo tistih kaznivih dejanj, katere večina ljudi kot nemoralna dejanja zavrača. Na drugi strani pa bi ZKP moral nedvomno zaščititi položaj posameznika že kot osumljenca, oziroma že v predhodni fazi postopka, ko posameznik niti ne ve, da proti njemu zbirajo obremenilno gradivo, niti tega, kako do tega gradiva pridejo. Skratka, drugače povedano, posameznik nima možnosti za svojo obrambo pred mogočnim aparatom države. S tem ne mislim na brisanje dokazov o storjenem kaznivem dejanju, pač pa bi opozoril na dejstvo, da sta posameznikova svoboda in dostojanstvo vrline, ki sta pomembnejši od tako imenovanih višjih, državnih, družbenih smotrov, ki lahko pomenijo tudi samovoljo ter zlorabo kazenskega prava za lastne, ponavadi nizkotne nagibe, ki s kazenskim pravom in funkcijami kazenskega prava nimajo nobene strokovne utemeljenosti in so torej za akademsko razpravljanje povsem brezpredmetni. Drugače povedano, zakonodajalec bi moral nameniti več pozornosti ZKP in seveda neodvisnosti sodnika posameznika, ne pa sodstvu kot državni instituciji, kot se sedaj dogaja; obtoženemu namreč ne sodi sodstvo kot neka imaginarna ustanova, ampak poimensko določeni posamezniki (sodniki in porotniki). Svoja razmišljanja bom skušal nekoliko bolj argumentirati in jih po možnosti utemeljiti s konkretnimi primeri, da bi bila zadeva širšemu krogu bralcev razumljivejša. Tako obravnavanje problemov je v naših razmerah redkost, ko gre za zelo zamotane, strokovne zadeve, ki se premljavajo ob navajanju vse mogoče domače in tuje literature in raznih teorij, ki samo še bolj zamegljujejo pravo bistvo zadeve in tako nehote onemogočajo razpravljanja z različnih, tudi laičnih vidikov.

Marsikdo me bo začuden vprašal, zakaj favoriziram ZKP in nekoliko zapostavljam KZ? Najprej bi na to poskušal vsaj parastrokovno odgovoriti, na koncu pa svoja stališča še osvetliti s primeri.

Nedvomno je kazensko procesno pravo osrednji element kazenskega prava, saj se skozenj oblikuje stališče sodišča o krivdi obtoženca. Znova bi ponovil, da pred uradnim začetkom preiskave osumljeni nima pravne niti kakršnekoli druge oblike varstva in zagotovila o zakonitosti dela policije. Tu puščam ob strani vprašanje, kaj je zakonito delo policije: ali tisto, ki je formalno-pravno navedeno kot tako, ali morda teleološko, to je tisto, kar je zakonodajalec mislil in kar je obče priznano glede na spremenjene družbene razmere in prepričanje večine ljudi – ter seveda tudi namembnost pravne norme, to je, katero početje naj bi sankcionirala?

Kot primer naj navedem vsem dobro znane zadeve glede kupovanja deviz, ki je sankcioniran s Kazenskim zakonom; tu se je lahko pokazala (ne)strokovnost sodnikov. Če se vrnem na obdobje, ko še ni *ex officio* začet kazenski pregon, se moramo zavedati, da policija (ONZ) z zbiranjem »informacij« in intelektualno prevlado, ki je z ZKP dovoljena, lahko pride do prepotrebnih indicev, ki so lahko podlaga za kasnejše pravno relevantne dokaze. Ne gre pozabiti, da razvoj tehnike omogoča neslutene možnosti za kontrolo gibanja posameznikov in drugih okoliščin, pomembnih v kazenskem procesnem pravu. Tako se povečuje možnost, da resnica spet postane vodilo kazenskega procesnega prava, enako kot v času inkvizicije, način, kako je bila resnica odkrita – če je sploh bila, pa ni pomemben. Tako bi pravni red na eni strani favoriziral resnico s povečano vlogo tehnično dobro opremljene policije, po drugi strani pa bi jo zanikal z instituti zastaranja, pravno-

močnosti itd. Človeku se tako nehote zastavlja vprašanje, kakšen absurd je to, ko pa naj bi v pravo vendarle vladal nek red.

Naslednja zadeva, na katero bi želel opozoriti, je strokovno izražena misel, da deskriptivne abstraktne norme *conditio sine qua non* vodijo k diskreciji vseh državnih organov – in teh norm je naša zakonodaja polna. Gre za norme, ki so naša neslavna zapuščina nekoliko manj slavne polpretekle zgodovine in plod volunter-skih strokovnjakov kazenskega prava – z določenimi izjemami, ki pa svojih strokovnih stališč niso mogli uveljaviti. Poenostavljeno povedano, gre za norme, za katere so značilne besedne zveze: organ sme, lahko, organ stori vse, ob nevarnosti – kjer noben pojem ni precizno definiran, da ne govorim o odvzemu potnega lista celo brez vsakršnega pojasnila.

To je le nekaj primerov, ki kar bodejo v oči, da o ostalih bolj prikritih normah niti ne govorim. Tu se kaže nedoslednost pravnega sistema, ki bi moral v podzakonskih aktih te široke in ohlapne norme jasno definirati in postaviti meje, do koder seže pravo, kje pa se začenjata nezakonitost in samovolja organov.

BOŠTJAN MARKIČ

Jugoslovansko-poljsko politološko srečanje

Sredi novembra 1990 je bilo v Zakopanih na Poljskem že tradicionalno jugoslovansko-poljsko politološko srečanje. Srečanje o teoretično izzivnih in družbenopolitično izstopajočih temah pripravljajo jugoslovanski in poljski politologi vsako leto, in sicer izmenoma enkrat na Poljskem in drugič v Jugoslaviji. Srečanja so primerna priložnost za sporočanje znanstveno raziskovalnih rezultatov, do katerih so prišli poljski in jugoslovanski politologi; srečanja bistrijo njihova teoretična spoznanja, hkrati pa razkrivajo raven politologije na Poljskem in v Jugoslaviji.

Temi letošnjega politološkega kolokvija v mestu Zakopane, obdanem z vencem snežno pobeljenih Tater, sta bili *Demokratske kompetitivne volitve v Vzhodni Evropi* ter *Politika demokratičnega prehoda v Jugoslaviji in na Poljskem*. Od jugoslovanskih udeležencev so se razgovora v Zakopanih udeležili: prof. dr. Zdravko Tomac, predsednik Zveze združenj za politične vede Jugoslavije ter docentka dr. Mirjana Kasapović, oba iz Fakultete političnih ved v Zagrebu; prof. dr. Vukašin Pavlović, sekretar Zveze združenj za politične vede Jugoslavije ter dr. Vučina Vasović, prav tako profesor iz Fakultete za politične vede v Beogradu; dr. Stane Kranjc, predsednik Slovenskega politološkega društva, dr. Danica Fink-Hafner, asistentka ter dr. Boštjan Markič, vsi iz Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani; dr. Mladen Puhalo, prof. Fakultete za politične vede v Sarajevu ter dr. Božidar Žepić, profesor Pravne fakultete v Mostarju.

Med poljskimi kolegi naj omenimo prof. dr. Jerzy J. Wiatra, starosto poljskih polito-

logov in izpričanega spiritusa agensa sodelovanja med poljskimi in jugoslovanskimi politologi. Bralci revije *Teorija in praksa* so imeli priložnost spoznati njegova politološka razmišljanja, saj se v naši reviji oglašajo že dolgo vrsto let s tehtnimi politološkimi razpravami, ki segajo od problematike poljskega političnega sistema, primerjalnih političnih sistemov, pluralizma, politične kulture, pa vse do vprašanj o mednarodnih odnosih in politologije vojske. Viden delež teoretičnemu bistrenju sodobnih volilnih procesov v Vzhodni Evropi ter analizam o demokratičnih procesih v Jugoslaviji in na Poljskem je dal tudi profesor C. Mojsiewicz, čigar članke smo tudi že večkrat objavili v naši reviji. Med ostalimi poljskimi politologi – udeleženci zakopanske izmenjave politoloških misli, naj omenim še profesorja S. Gebethnerja, profesorja J. Hausnerja ter profesorja J. Raciborskega in še profesorja Al. Lutrzykowskega. Profesor Al. Lutrzykowski je tudi poljski zainteresirani politološki strokovni javnosti v št. 13/1989 v politološki poljski reviji *Edukacija polityczna* predstavil delovanje jugoslovanskih politologov in nekatere njihove temeljne znanstveno raziskovalne dosežke.

Posebnost letošnjega jugoslovanskega-poljskega razgovora politologov je bila tudi v tem, da sta se politoloških razprav udeležili tudi politologinji iz Češke in Slovaške Jana Reschova in Indriška Syllova. Napovedani udeleženec, politolog iz Madžarske, kljub prizadevanjem poljskih organizatorjev, zlasti še profesorja J. Wiatra, ni prišel. Vendar so poljski politologi prepričani, da bo naknadno poslal pisno besedilo o zadnjih volitvah na Madžarskem.

Po prejšnjem dogovoru organizatorji niso pripravili večjega števila pisnih prispevkov, da bi tako omogočili več časa ustni izmenjavi mnenj in komentarjem o tekmovalnih volitvah v Vzhodni Evropi ter političnih procesih v Jugoslaviji in na Poljskem. Tako so pisne prispevke pripravili: B. Markič *Nekateri vidiki volitev v Sloveniji 1990*; J. Raciborski *Volilno obnašanje Poljakov v razmerah*

sistemskih političnih sprememb; S. Gebethner je pripravil komparativno študijo *o Volilnih procesih, s posebnim poudarkom v državah nekdanjega realnega socializma*; J. Hausner pa se je v svojem referatu dotaknil *Političnih vidikov ekonomskih reform na Poljskem*.

B. Markič je v svojem prispevku govoril o značilnostih »predvolilnega obdobja« v Sloveniji, ko so se pripravljale demokratične kompetitivne volitve, razčlenjeval volilno kulturo Slovencev ter analiziral volitve v slovenski parlament in volitve predsednika ter Predsedstva Slovenije. J. Raciborski je pisal o poljski volilni kampanji za parlamentarne volitve v letu 1989 in o volitvah v lokalne organe oblasti v letu 1990. Posebej zanimiva je bila njegova politološka analiza volilnih rezultatov v različnih regijah sodobne Poljske in razčlenjevanje volilne abstinence. J. Hausner je v referatu omenjal uspehe in neuspehe poljske gospodarske reforme, družbene konflikte, ki jih na Poljskem porajajo tržne zakonitosti, zlasti še problemi, vezani na nezaposlenost; govoril je o delovanju interesnih skupin na Poljskem, o pojavnih oblikah korporativizma, o vprašanju lastninjenja na Poljskem in o monetarnih zapletih. S. Gebethner pa je razpravljal o »nepopolnosti svobodnih kompetitivnih volitev«, o odnosu med volilci in političnimi partijami, o naravi protestnega volilnega glasovanja v deželah vzhodne Evrope.

Delež jugoslovanskih politologov v razpravi je bil razgiban in politološko analitičen. S. Kranjc je politološko razčlenjeval slovensko politično sceno, zlasti z vidika pojavnosti in delovanja političnih strank na Slovenskem. D. Fink-Hafner je razpravljala o procesih politične modernizacije v Sloveniji. M. Kasapovičeva je razgrnila pred poljsko-jugoslovanski politološki avditorij volitve na Hrvaškem in se zadržala tudi na plebiscitarnih emocijah v hrvaškem volilnem procesu in o posledicah hrvaške volilne zakonodaje na sestavo Sabora. Z. Tomac je bil politološko skeptičen do dejanskih dosežkov demokracije v sodobni Hrvaški in je še posebej poudarjal posledice zaostajanja v ekonomskem razvoju na demokratične politične procese. V. Pavlovič je govoril o sestavinah političnega življenja danes v Jugoslaviji, o konfliktih v jugoslovanski družbi, zlasti z vidika etničnih identitet v njej in o tem, da »etnični pluralizem pre-

vladuje nad političnim pluralizmom«. V. Vasović se je razpravljalsko zaustavil ob politoloških analizah odnosa med pluralizmom in demokracijo. M. Puhalo in B. Žepić sta prikazovala bosansko-hercegovo strankarsko prizorišče, volilno zakonodajo in možnosti bosansko-hercegovskih političnih strank na bližnjih novembrskih volitvah.

Ob koncu prikaza jugoslovanske udeležbe na kolokviju v Zakopanah naj še omenim, da je bila pri nekaterih jugoslovanskih politologih, ko so razčlenjevali jugoslovansko politično obzorje, bodisi neposredno ali vsaj v podtonu tudi navzoča misel, da bi nadaljnje volilno razpletanje in demokratične procese pri nas lahko onemogočil »Man on horseback«.

Med poljskimi politološkimi premišljevalci je izstopal J. J. Wiatr s svojo analizo procesov političnih in ekonomskih razmer v Vzhodni Evropi in z razčlenitvijo volilne kampanje za mesto predsednika republike Poljske, kjer je tudi politološko nakazoval volilne perspektive predsedniških kandidatov L. Walense in Mazowieckega. Zanimivo je, da je ravno v času našega obiska na Poljskem v njihovem časopisu *Gazeta International*, ki izhaja v angleškem jeziku, znani sodelavec *Solidarnosti* Adam Michnik objavil svojevrsten politični manifest: Zakaj ne bom volil za L. Walenso, v katerem mu očita »populistično-peronistične« leaderske težnje. Tudi A. Lutrzykowski se je diskusijsko oglašal na temo poljskih predsedniških volitev, medtem ko je C. Mojsiewicz razčlenjeval vpliv poljske katoliške cerkve v volilnih procesih.

K celovitejši sliki »Kompetitivnih demokratičnih volitev v Vzhodni Evropi« sta pripomogla tudi razpravljalska posega J. Reschove. Kaj še potrebujemo v Češki in Slovaški poleg kompetitivnih volitev ter J. Syllove, ki je govorila o volilni zakonodaji na Češkem in Slovaškem. Ti dve zakonodaji imata vrsto sličnosti, pa tudi opaznih razlik. Če je bil prvi prispevek politološko analitičen in je dal tudi zanimiv, čeprav ne dovolj profiliran pogled na sedanje češko in slovaško strankarsko politično obzorje, pa je bil drugi preveč formalno praven in premalo vpet v konkretno politično in volilno obnašanje čeških in slovaških volilcev.

Prijetna osvežitev poljsko-jugoslovanskega srečanja v Zakopanah je bil tudi obisk Neodvisnega intelektualnega kluba v bliž-

njem poljskem univerzitetnem središču Krakowu. Tu smo v neformalnem razgovoru s poljskimi gostitelji – člani tega kluba (navzoči so bili bivši politik, univerzitetni profesor ter upodablajoči umetnik) kramljali o usodi Poljske, o (ne)preživetju Jugoslavije, o vlogi izobražencev v politiki.

Razveseljiva napoved na poljsko-jugoslovanskih razgovorih v Zakopanih je bila v tem, da bo organizator že obravnavane referate in tiste razprave, ki jih bodo politologi preoblikovali v pisne prispevke, posebej izdal v knjižni obliki. »Verba volant, littera scripta manet« je pomembno opozorilo tudi za politologe, in je zato prav, da besede izrečene v Zakopanih niso samo letele pod Tatre, ampak da bodo ostale tudi zapisane in tako »uplatničene«.

Če bi o jugoslovansko-poljskem srečanju

tvegal globalno oceno, bi lahko dejal, da ni bilo neuspešno. Politologom je omogočilo izmenjavo misli o volilnih procesih tudi s komparativnega vidika. Nedvomno gre za temo, v katero moramo politologi teoretično in metodološko še globlje pronikniti, saj bo politološko razčlenjevanje volilnih procesov tudi v prihodnje zelo pomemben pokazatelj politološke znanstveno raziskovalne tvornosti. In še opazka na rob, ki nima namena relativizirati ali podcenjevati poljsko-jugoslovanskega srečanja: še posebej slovenski politologi se moramo usmeriti na uveljavljanje politoloških srečanj tudi v drugih državah (na primer Italija, Nemčija, skandinavske države) in se znanstveno raziskovalno odpreti komparativnim politološkim raziskavam.

FRANCE VREG

Demokratsko komuniciranje

(izd. založba Obzorja, Maribor 1990, 348 str.)

Utemeljitelj komunikologije v Jugoslaviji in pisec nekaj desetih komunikoloških knjig in razprav, prof. dr. France Vreg je bil tudi tokrat pionir. V svoji najnovejši knjigi *Demokratsko komuniciranje* je razčlenjeval meje in možnosti preobrazbe komunikologije po meri in potrebah pluralistične demokracije pri nas in v svetu, demokracije, kakršna postaja splošni planetarni model sodobnega strukturiranja družbenih skupnosti na podlagi priznavanja posameznika in vseh njegovih potreb.

Glede na to, da je poleg zadovoljevanja eksistencialnih potreb za človeka najvažnejša potreba po komuniciranju (izmenjavi informacij in sporazumevanju z drugimi ljudmi, da bi izoblikovali bolj človeško skupnost), postaja komunikologija kot ena od najmlajših znanosti v tem stoletju zelo pomembna: prvič zaradi proučevanja globljih zakonitosti javnega komuniciranja, in drugič, zaradi preoblikovanja sedanjega monološkega sistema informiranja državljanov v sistem dialoške izmenjave spoznanj po načelu: vsi, z vsemi, o vsem, popolno, argumentirano in osebno odgovorno.

Avtor je knjigo, ki pomeni novo sintezo znanstvenih informacij s področja komunikologije, razdelil v osem poglavij.

V prvem poglavju je, potem ko je prikazal vse danes pojavljajoče se opredelitve temeljnega pojma komunikologije – komuniciranja, predstavil tudi sprejemljivo sintetično definicijo, po kateri je človeško komuniciranje simbolično posredovana interakcija (str. 21), kar pomeni, da je komuniciranje ozaveščena in relativno urejena interakcija v jezikih in kodih. Po temeljnih oblikah izra-

žanja je komuniciranje intrapersonalno (in je hkrati temelj personalizacije posameznika) ter interpersonalno (na njem je zgrajena socializacija). Znotraj več oblik interpersonalnega (medosebnega) komuniciranja avtor posebej poudarja »množično komuniciranje«, ki se kot nova oblika socialne interakcije začne s tiskom, dokončno pa se utrdi šele z elektronsko množično komunikacijo.

Ker pojem in funkcija množičnega komuniciranja še do danes nista povsem raziskana, v drugem poglavju razčlenjuje tradicionalne teorije (zlasti publicistično), sociološke teorije in teorijo simboličnega interakcionizma. Avtor ocenjuje, da so vse te teorije zajele le nekatere značilnosti množičnega komuniciranja, niso pa uspele zajeti celote. Zato se v novejšem času razvijajo še druge teorije.

V tretjem poglavju Vreg bolj natančno obdeluje funkcionalistično teorijo komunikacijskih procesov, ki je v sociologiji odigrala pomembno vlogo. V četrtem poglavju pa še bolj analitično obravnava danes (vsekakor) prevladujočo sistemsko teorijo komunikacijskih procesov. V petem poglavju se ukvarja s presojanjem dometa kritičnih teorij javnega komuniciranja.

Ker je temeljni cilj knjige, da razloži najnovejšo paradigmo javnega komuniciranja v prihodnjih pluralističnih demokratičnih družbah, analizira avtor v šestem poglavju diseminativni model javnega informiranja, da bi kot nasprotje temu modelu v naslednjih dveh poglavjih osvetlil zapleteno problematiko komuniciranja v različnosti, v demokraciji in ob polnem upoštevanju posameznika. S tem v zvezi v sedmem poglavju analizira interkulturalno komuniciranje, konfliktnost in možne transkulturalne mediacije s posebnimi in konkretnimi posledicami za izdelavo sistema interkulturalnega komuniciranja v Jugoslaviji, kjer danes živijo državljani – pripadniki 74 različnih narodov.

Glede na to, da je Jugoslavija najbolj pluralistična država, ne le v Evropi, temveč tudi v svetu, je avtor v osmem poglavju – ta

pomeni sintezo knjige – razčlenil komunikacijski pluralizem kot podlago za demokratično življenje v velikih družbenoekonomskih različnostih. Knjiga je metodološko razdeljena po genetsko-strukturalno-funkcionalni metodi, zato na koncu avtor nakaže možnosti nadaljnjega razvoja modela komunikacijskega pluralizma v bližnji prihodnosti.

Ko spremlja zgodovinski razvoj sistema javnega komuniciranja v odvisnosti od razvoja proizvodnih sil in iznajdbe novih »hardverskih« sistemov za prenos informacij na daljavo, je dr. Vreg z veliko natančnostjo osvetlil to pot. S to diahrono analizo je uspel izgraditi teoretično podlago za nastajanje novega pluralističnega demokratičnega komuniciranja vseh z vsemi, o vsem in argumentirano. S tem se je izognil dosedanjim zablodam »mehanicističnih« razlagalcev marksizma, ki so zapostavljali vlogo nadgradnje, še posebej pa vlogo javnega informiranja in komuniciranja. Zaradi tega se je pri nas nedopustno dolgo v praksi obdržal sistem agitpropovskega indoktriniranja – vse do »pranja možganov« s pomočjo množičnih medijev – z usmerjenim širjenjem vladajočemu razredu všečnih informacij.

Novi model pluralističnega demokratičnega javnega komuniciranja pomeni, kot je avtor dobro opazil, dialektično sintezo dveh prevladujočih trendov v sodobnih svetovnih gibanjih. Prvi trend se izraža kot splošna planetarizacija in unifikacija na hardverski ravni (to pomeni, da se ne le stroji za prenos informacij, temveč tudi vse druge tehnologije planetarno standardizirajo, da bi se uresničil svoboden svetovni pretok blaga na tržišču). Elektronski sistemi javnega komuniciranja (od radia in televizije do satelitskih prenosnih naprav, podprtih s kompjuterskimi regulacijami) tako postajajo enaki v vseh državah. S tem je mogoče lahek, hiter in ekonomičen prenos informacij v vseh smereh. Vendar pa se – in to je drugi svetovni trend – na ravni družbenega razvoja vse bolj jasno izražajo različnosti, eksistence posameznikov in kolektivov. Samo v pretekli polovici stoletja se je v organizacijo združenih narodov vključilo več kot sto novonastalih suverenih držav in ta obrnjeno proporcionalni razvoj tehničnih in družbenih trendov je podlaga za nastajanje in uveljavljanje participativnega (aktivnega) pluralističnega sistema javnega komuniciranja državljanov po načelu vsi z vsemi in o vsem. Na podlagi

obširne analize je avtor ugotovil, da so temeljne značilnosti novega sistema: teorija tripartitne moči v inputu (politično, ekonomsko in kulturno področje), teorija o avtonomnosti vsakega medija, teorija o popolni enakopravnosti narodov in narodnosti kot kolektivnih subjektov komuniciranja.

Ta sistem nastajanja ima več posebnih in izpeljanih značilnosti: avtonomnost vseh subjektov, komunikacijski pluralizem, decentralizacijo komunikacijskih sistemov, odprtost javnega komuniciranja in visok komunikacijski profesionalizem vseh udeležencev v javnem komuniciranju; nato pa prav tako popolna avtonomija javnosti, nadzor oblasti, dostopnost glasil vsakemu človeku in polna politična in komunikativna participacija (in ne le pravica, da bo informiran); družbena odgovornost za razvojno politiko medijev, družbeni nadzor nad demokratičnim delovanjem medijev, preko katerih (kot preko telefonske mreže) svobodno komunicirajo vsi državljani.

Poleg tega, da je Vreg v tej knjigi popolnoma utrdil pluralistični demokratični model javnega komuniciranja po načelu vsi z vsemi in o vsem, odgovorno in argumentirano, je tudi uspešno presegel stari etastični predsodek o pasivnem položaju medijev in javnega komuniciranja. Dokazal je tudi, kako družba s svojimi posebnostmi trajno deluje na strukturo in funkcijo sistema javnega komuniciranja. In kar je še pomembnejše – ugotovil je, da novi sistem svobodnega, odgovornega in aktivnega komuniciranja državljanov prav tako vpliva na ustvarjanje in delovanje nove družbene skupnosti. Pluralistični sistem javnega komuniciranja je torej vzrok in posledica (vzrok vseh sprememb družbenega bitja, hkrati pa njihova posledica) in kot tak je zelo pomemben dejavnik za uveljavljanje novih odnosov in novega položaja slehernega državljana.

Zaradi vseh pogumnih in konstruktivnih misli bo ta knjiga naletela na velik odziv strokovne javnosti v vsej Jugoslaviji (zlasti novinarjev, publicistov, komunikologov, pa tudi drugih javnih delavcev in znanstvenikov iz vseh področij). Ker izvirnik knjige ni dostopen vsem uporabnikom (knjiga je izšla v slovenskem jeziku), bi bilo koristno to pomembno delo utemeljitelja naše komunikologije prevesti tudi v druge jezike narodov Jugoslavije. Pripomnimo naj, da je Vregova

prva knjiga Družbeno komuniciranje, ki je bila pravočasno prevedena leta 1975 najprej v srbohrvaščino, kasneje pa tudi v makedonščino, odločilno vplivala na razvoj komunikologije v Jugoslaviji.

Mario Plenković

A. FERLIGOJ, T. RENER, M. ULE

Ženska, zasebno, politično

(zapis k raziskavi in knjigi)

Denimo, da je izpričana zagonetnost našmeška, ki je tudi računalniško oblikovana naslovnica knjižice ne more ugonobiti, metafora za položaj ženske: tako smo si vzeli svobodo, da zagonetnost pojasnimo, kakor nam drago.

Zagonetnost položaja ženske se, na primer, kaže v dvoumnosti in nelagodnosti zunanjega (družbenega, političnega, moškega) odnosa do nje, ki izhaja iz njene *zasebne* (*osebne, intimne*) uporabnosti, *javne* (poklicne, delovne) koristnosti in *politične* udeležnosti in nadležnosti. Okolje zunaj žensk je tisto, ki v svojo mentaliteto težje sprejme trifunkcionalo (bolj ali manj uspešno in kompetentno) komplementarno bivanje žensk, kot pa ga le-te same težko živijo, če so se seveda zanj odločile. Mnogo bolj razumljiva in razložljiva (in danes bi morali reči »okolju prijazna«!) je ženska kot enodimenzionalni človek. K zagonetnosti sodobnega položaja žensk je pripomogla tudi demokracija, ko se je ta izrekla za enakopravnost in svobodo, enake možnosti – in potihem nemara ni računala, da bodo ženske to vzele dobesedno. Ko je bila tako dosežena »stopnja demokratičnosti družbe, ki se meri s stopnjo enakopravnosti žensk«, sta si politična misel in teorija pripisali velik civilizacijski dosežek – in velik korak za človeštvo je v resnici pomenil prvi in majhen korak k dejansko – se pravi človeško in državljansko – svobodnemu položaju žensk. Ravno »krivičnost« delitve na formalno in neformalno demokracijo pa je omogočila

ženskam legitimno, legalno in civilno spodobno javno terjanje formalnih pravic in predvsem vstopanje v državljansko sfero.

Zagonetnost položaja žensk je, na primer, tudi v paradoksu, ki izhaja iz samoumevnosti: samoumevno je dejstvo, da ženske so in da so vse tisto, kar ih določa kot drugi spol (žene, matere, ljubice, sestre, hčere itd.); sprejeto je dejstvo, da tvorijo polovico in ponekod večji del človeštva; paradoks je, da morajo dokazovati, da so državljanke in da so zato tudi v politiki njen subjekt; da je način, kako to hočejo, odvisen predvsem in v prvi vrsti od njihove volje in ne od zunanje presoje – recimo o primernosti, sposobnosti, itd. Pravzaprav je od njih kot samozavestnih državljanov (ki med drugim – lahko – tudi rojevajo) celo bolj odvisno če bodo, kdaj bodo in kako bodo vstopile v javno in politično soodločanje, saj ta odločitev praviloma ni pogojena z emocionalnimi in (manj) z moralnimi razlogi, kot so pogojene njihove odločitve glede urejanja svojega zasebnega življenja.

O teh stvareh (in še marsičem drugem) s številkami in besedami – torej na drugačen, raziskovalno preverjen in interpretativno »discipliniran način« – govori drobna knjižica z naslovom »Ženska, zasebno, politično« ali »ne vem, sem neodločena«. Da je na naslovnici samo prvi del naslova, je pripisati oblikovalni, tehnično-izvedbeni ideji, ne pa rangiranju pomena. Napisale so jo tri slovenski družboslovni in nemara tudi širši javnosti znane avtorice, ki jim gre zaupati glede kompetentnosti v zadevah, ki se jih lotevajo – Anuška Ferligoj, Tanja Rener in Mirjana Ule, izdalo pa jo je Znanstveno in publicistično središče v Ljubljani kot tretje delo v letu 1990 v svoji zbirki *Zvezki*. Knjižnica je torej izšla v manj kot letu dni po zadnji opravljeni raziskavi in anketi (iz konca leta 1989 in začetka 1990). To je nadvse pohvalno založniško dejanje, ki omogoča rokovanje z izjemno koristnim orodjem vsem, ki še morajo in hočejo dokazovati, da politično marginalne (številčno velike, celo večinske) skupine nimajo veliko ne od teorije o enakih možnostih, ne od zakonske, formalne enakopravnosti. Skratka, so stvari, za katere se sicer na pamet in po občutku ve, a je silno dobro, da so tudi dokumentirane in dokazane – in to na krajši in na daljši rok: to pa so ravno storile naše avtorice, saj so upoštevale, poleg svojih zadnjih, tudi izsledke razi-

skav »Slovensko javno mnenje« praktično iz celega zadnjega desetletja – z interpretativnimi referencami pa se obnašajo še bolj »zgodovinsko«.

V knjižnici je zato veliko več podatkov, informacij, namigov, spodbud za razmišljanje, kot pa je lahko dokončnih odgovorov in pojasnil, čeprav bi strogi, empiričnim pozitivnim podatkom in dejstvom zavezani analitik že knjižici sami lahko nemara očital maksimalistični zastavek v interpretaciji, oziroma bi ugotovil, da presega gradivo. Pričujoče branje pa prav to »smelost interpretacije« pozdravlja in zato seveda naseda neubranljivosti želje po »delanju sklepov« (morda tudi prenagljenih in prevelikih); manj pa se drži pravil in dolžnosti ocenjevanja.

Všech mi je ednina v naslovu »ženska, zasebno, politično«. Razlagati si jo je namreč mogoče kot izstop iz stereotipa, ki žensko vedno na nekoga ali na nekaj veže (na družino, na kolektiviteto, na feminizem) in kot afirmacijo »problema subjektivne kompetence žensk« (str. 30). Nujno je, da prvo zaresno ukvarjanje s sferami zasebnega, javnega in političnega jemlje za podlago in izhodišče analize vstopa ali izstopa (in vrnitve nazaj) v katero teh sfer prav osebno samozavest in subjektivno opredeljenost ženske, ne pa katerega od vselej zunanjih in vedno samo morebitnih motivacijskih dejavnikov ženskega političnega nastopa. Prav takšno izhodišče še dodatno utemeljuje poudarek na analizi odgovorov »ne vem, sem neodločena«, kar potrjujejo tudi ugotovitve avtorice: medtem ko se namreč »v svetu« razkorak med odgovori »ne vem« pri ženskah in moških sčasoma zmanjšuje, se pri nas s časom in ves čas splošne krize povečuje (33). Kar je mogoče povedati tudi tako: kriza ženske prisili, da še več delajo, da postajajo pomemben element tudi sive ekonomije, da so torej še bolj »enakopravne« v javni sferi (poklica in dela), da pa gre to na račun izdelanosti njihovih stališč do družbenopolitičnih vprašanj, oziroma da se jim res ne more več ljubiti ukvarjati se s politiko. Kakšna očitna ironija je potemtakem v trditvi, da so ženske subjektivno kompetentne glede odločanja o svoji udeleženi v politiki! Takšna subjektivnost se nazadnje zreducira na samoizbrano) neprisotnost žensk v javnem in političnem življenju, kar je pogoj za to, da se v njem nič ne spremeni – ne v demokraciji in ne v zasebnosti. Mož-

no pa je tudi sklepati, da ženske ne dajejo odgovorov o stvareh, za katere menijo, da zanje niso dovolj kompetentne (izobražene, informirane, skratka podkovane); to pač ni prva značilnost »ne vem« odgovorov pri drugem spolu – in tudi pri ženskah ne, če vprašanja zadevajo stvari, ki so po lastni presoji bližje njihovim interesom (sociala, naprimer). Sicer pa je tudi res, da je ženska tradicionalno, zgodovinsko »oproščena« dolžnosti, da se zanima za politiko da je nevmešavanje vanjo nekakšen pričakovani atribut prave, naravne ženskosti in jamstvo za urejenost družinskega življenja; torej nekakšno njeno (v ednini) naravno zavezništvo – čeprav je politika (v bistvu in ženskam v množini) naravni sovražnik... Tudi nova slovenska ustava in sploh renesansa konservativizmov pri nas podaljšujejo in spet spodbujajo to trdoživo tradicijo in ideologijo.

Ženske kot delovna sila so vstopile v javno sfero dokaj prej, preden so formalno vstopile v njen politični prostor; v naši krizni sodobnosti so celo močno presegle javno udeležnost v obliki nase še več dela zaradi preživetja in da so prav toliko kot moški odgovorile na izziv podjetništva in pridobitništva. Njihov položaj zasebno in v družini se ni bistveno spremenil (so enako ali še bolj obremenjene); javno delovno – so postale še bolj enakopravne, politično pa še bolj nezainteresirane, apatične in tudi nezaupljive. To seveda pomeni, da se bo njihova eventualna političnost artikularala kot nova *alternativna političnost*. Kar zadeva delo, je v predgovoru knjižica, ki govori o »vlogi in pomenu delitve po spolu«, potemtakem v bistvu opozorilo na anahronizem takšnega vprašanja v času, ki se proglašča za postmoderna, tržnega itn., kjer je lahko umestno vprašanje samo učinkovita razdeljenost vlog in s tem tudi njihov pomen. Toda vprašanje je žal umestno – glede na dokaze raziskav o »predmodernosti« pri nas prevladujočega modela zaposlovanja n glede na bojazen pred feminizacijo poklicev (ki skozi feminizacijo postanejo neugledni, izgubijo centralni pomen v družbi!)

Kar pa zadeva novo alternativno političnost: razumem jo kot končni izstop iz amorfne kolektivitete realsocialistične enakopravnosti in kot imanentni in samoumevni element civilne družbe. Civilna družba, ki je nastala na Slovenskem, je bila prostor alternativne političnosti (tudi s poudarjanjem

Kmetov vsakdan

individualnosti, subjekta), oziroma: alternativne oblike političnosti so izgubile kontekst po letošnjih volitvah in po zavrtnju in zatonu političnih gibanj, ko civilna družba seveda ni prišla na oblast. Zato se bodo morale vzpostaviti nove oblike alternativne političnosti, katerih učinkovitost se bo preizkušala v možnostih poslanskih intervencij, merila pa s strankarsko pripadnostjo in številom volivnih glasov. Ženska »subjektivnost v politiki«, delate pa bodo z njimi (ženskami kot večinskim molivnim telesom) kot z objektom (manipulacije) politike. Kar ženske dosežejo v javnem življenju, se torej v političnem življenju pervertira: iz občestva (občanstva) postanejo občinstvo; objekt, ki (naj) si misli, da igra vlogo subjekta, bi rekli lacanovci.

Ker se vstop žensk v javno (kot predverje političnega) dogaja skozi zasebno, je že s tem naznačen tudi drugačen način in slog tega vstopa in seveda tudi posledice v javnem nasploh: ker ženske iz zasebne sfere prinašajo (vsaj) izkušnjo večje obremenjenosti in odgovornosti in iz javne sfere (vsaj) izkušnjo o večjem vložku, ki ga morajo plačati (ne zaradi manjše sposobnosti, znanja ali delavnosti!) za isto ali enako priznanje (ne učinek ali pomen!), se v politično spustijo samoopozorjene: ne samo, kaj morajo, ampak tudi kako morajo, da ne bo zaradi načina in sloga tisti vsebinski kaj prezrt ali celo s (po)smehom velikodušno dopuščen – kot nekakšna poživitev in znamenje širnosti pogledov in demokratičnosti. Navsezadnje pa sta slog in način vstopa in delovanja v političnem tudi del (in krivda) bolj ali manj neuspešne zgodovine marsikaterih ženske bitke. A tega se obravnavana razsikava in knjižica nista mogli niti lotiti; je pa stvar vsake resne sociologije ali zgodovine mentalitet, ne samo tiste, ki jo bodo pisale ženske.

Knjižica, ki jo tu priporočam v premišljevanje in v spodbudo za nadaljnje delo, je po vložnem znanju, ki je kompetitivno, po načinu obravnave, ki je racionalen, po ocenah, ki so kompetentne, in po stroških, ki jih je terjala – na drugi strani pa tudi po aktualnosti, pomenu in bojem se, da tudi po priznanju, ki ga bo deležna – prav lahko tudi metafora za sam predmet obravnave, mar ne?

Neda Pagon

Ker je podnaslov, kot ponavadi, tudi pri tej knjigi tisto, kar šele pove, o čem dejansko teče beseda – namreč o *položaju in prihodnosti družinskih kmetij na Slovenskem* – se utegne zgoditi, da bo naslov koga zavedel oziroma navedel na misel, da ima pred seboj nekakšno najnovejšo različico *kmetijskih slik* ali kakšne bolj ali manj posodobljene zgodbe ali povesti iz kmečkega življenja; nemara si bo dejal, če za avtorico ve, da je šla po poti nekaterih znanih slovenskih družboslovcev, ki menijo, da znajo enako (dobro?) ubesediti na način lepe književnosti tisto, kar jim je v predalih ali v glavi ostalo od poklicnega raziskovalnega dela ali od samotnega strokovnega premišljevanja. Ob tem se seveda zastavlja vprašanje, kje se v družbenih vedah zariše meja med esejističnim pisanjem z narativnim izhodiščem in med teoretsko analitičnim besedilom, ki sicer obvezni aparat svoje vede uporablja slogovno književno, literarno (kot lepo), torej z več duha, kot ga je v strokovnem izrazju samem – kar pomeni seveda manj ortodokсно tehnično in s tem manj *duhamorno*, se pravi tudi bolj berljivo.

A to je le namig za kdaj drugič, zakaj ob tej knjigi se to zanimivo vprašanje ne zastavlja, saj po predmetu obravnave in načinu njegove predstavitve, analize in interpretacije sodi v »trdo jedro« strokovno znanstvene literature. Knjiga je namreč nastala na podlagi raziskovalnega dela na Biotehnični fakulteti (z anketo, analizami, itd.) in na podlagi predhodnih raziskovalnih poročil; jemljemo jo torej lahko kot kvalificirano in verodostojno empirično in analitično predstavitev (tudi z zgodovinsko rdečo nitjo in z zarisom možnih razvojnih trendov), ki celo nudi veliko več informacij in predvsem podatkov, kot jih je mogla v enem dahu interpretirati; šele od tega dela naprej se je na primer mogoče vprašati o tem, kaj je resnični kmetov vsakdan (v smislu sociologije vsakdanjega življenja in z njenimi teoretskimi postopki), kaj pomeni »feminizacija kmetijstva«, kaj je resnično kmetov politični angažma in njegova lojalnost...).

Dvanajst poglavij knjige, ki segajo od

metodoloških raziskovalnih pojasnil prek analize »materialne« baze kmetijstva in družinskih kmetij (dohodka iz kmetijstva in od »zunaj«, tržnega značaja itd.) do socioloških in psiholoških značilnosti članov kmečkih gospodinjstev, njihovega prostega časa in politične aktivnosti, so potemtakem skrbna in zgledna predstavitev raziskovalnega dela, ki je zato tudi opremljeno z obsežnim aparatom (vir in literatura, slike, tabele, imensko kazalo). Nekajletno raziskovalno delo, ki doživi knjižno objavo, mora seveda računati tudi s tem, da bo v marsičem zastarelo, ko se bo pojavilo v knjigarnah. To velja še zlasti v zadnjem času, ko knjige niti približno ne morejo tako hitro izhajati, kot se stvari dogajajo; zato se utegne marsikateri podatek in celo kakšna interpretacija v knjigi prebrati kot zastarela; lahko, da takšen očitek na empirični ravni drži, kljub temu pa velja, da je treba delo, kot bi rekli marksisti, brati v kontekstu, v katerem je nastalo (in leta 1982 vprašanje o zasebnih kmetijah, na primer, še ni bilo politično primerno) in kot podlaga za analizo ter presojo slabega, a vendar nezanemarljivega časa.

Delo Kmetov vsakdan – položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem je v knjižni obliki izdala Cankarjeva založba v Ljubljani, k čemur pa sta prispevali Raziskovalna skupnost Slovenije in Mestna raziskovalna skupnost Ljubljana (v raziskavi so bile zajete tudi ljubljanske občine, potekala pa je na Biotehniški fakulteti v Ljubljani), ki sta tako omogočili, da raziskovalno delo, ki ga sami spodbujata, ni ostalo v predalih, javnemu očesu prikrito in neocenjeno, strokovni, nemara zainteresirani javnosti pa neuporabno. Ker deželna uprava nad znanostjo in raziskovanjem zmore vse premalokrat javnosti predložiti na dostopen in uporaben način izsledke in dosežke raziskovalnih projektov, ki jih financira, je takšna knjižna izdaja še posebej hvalevredna; zastavlja pa tudi nekaj že kar dolgočasno znanih vprašanj: npr. o tem, ali ne bi bila potrebna nekakšna akademska ali univerzitetna založba, ki bi skrbelo za kar se da izvedbeno (tiskarsko, opremljevalsko in režijsko) poceni izdajanje znanstvenih in strokovnih del (tudi disertacij ipd.), ki so (ali naj bi bila) praviloma kvalitetna dela, vendar ne morejo dosegati nobene tržno zanimive naklade; sicer pa se ne kaže zaradi naklade žalostiti – saj se ve, čemu je knjiga namenjena in je znana tudi njena ciljna

publika; zato je tudi neprimerno zahtevati od založb, da izdajajo takšne vrste knjige in se hkrati tržno obnašajo. Slovenski mitski odnos do knjige (tako avtorjev z njihovo razpoloženo željo, da se vidijo v knjigi, kakor tudi bralstva, ki je naučeno bolj svetega in spoštljivega odnosa do pojma in videza knjige, kot pa delovne in koristne uporabe knjige – če se ji ravno ne reče priročnik ali učbenik) je v tem primeru – grobo in pretirano rečeno – zaviralen. Saj pride do še manj rok in glav, ker mora biti taka »klasična«, prava knjiga draga in je v njo nespodobno kaj pribeležiti, kar je za delovno rabo precej običajno.

Nestrokovnjaku za ruralno sociologijo, ki se ne more kompetentno spustiti ne v presojo in še manj v morebitno polemiko, se zastavlja nekaj vprašanj, ki so zunaj stroke, ki jo knjiga nedvomno bogati: knjiga je namreč naletela na medijski in strokovni odmev v ne-družboslovni sferi, predvsem seveda med strokovnjaki za kmetijstvo, ki so očitno že dodobra spoznali, kaj (jim) pomeni sodelovanje različnih strok in kako uporabiti njihove dosežke v svojem nadaljnjem delu. Pričakovati je nemara mogoče, da bo družboslovna srenja ugotovila, da je delo dr. Ane Barbič, ki je rezultat raziskave »Zasebne kmetije kot dejavnik razvoja kmetijstva in podeželja« pravzaprav dolgoročno in primerjalno (v nacionalnem smislu časovno primerjalno, v mednarodnem pa še posebej vsebinsko primerjalno) uporabna, če bodo opozorjeni na dejstvo, da se ukvarja tudi z zadevami, ki razkrivajo vstop kmetstva v politično življenje. Še preden se je ta vstop leta 1989 in 1990 z novo organiziranostjo tudi dejansko zgodil. V določenem smislu (in kajpak z nekaj ironije) je mogoče reči, da je ta vstop pripravljala in spodbudila tudi kmetom še posebej neprilagljena samoupravna in delegatska organiziranost. Saj so bili kmetje med prvimi, ki so se profilirali (ne glede na prevladujoči stanovski značaj svojih zahtev) kot politični subjekt; in če videz na politični sceni ne vara, imajo med seboj tudi najmanj »nezanesljivih elementov«, se pravi najmanj odpadnikov in konvertitov. To kaže na politično trdnost in čistost strankarskega podaništva in morda dopušča oceno o kmečki politični lojalnosti, ki velja predvsem samim sebi in svojemu stanu – za vse drugo pa velja slej ko prej tradicionalna nezaupljivost in upravičen politični skepticizem.

Branje knjige *Kmetov vsakdan* s stališča

obče znane slovenske navezanosti na kmetstvo in bolj ali manj bližnje usidranosti v podeželskem načinu bivanja, nudi nekaj odgovorov, zastavlja več vprašanj in gotovo tudi kakšno spoznanje o tem, kako lahko pravi pravzaprav delimo ocene in sodbe, še preden smo odgovorili na nujna vprašanja. In o tem, da je pravzaprav presenetljivo, da ima narod s tolikšno kmetско preteklostjo in s tolikšnim sedanjim nelagodjem (dvoumnim odnosom) do kmetstva, ki se tudi tako rad – resda predvsem folklorno in narodno buditeljsko – sklicuje na svoje kmečke korenine, tako malo širše strokovnih (zunaj same agrarne stroke) del o svoji lastni spreminjalosti se podobi.

Neda Pagon

The State of the States

(Ed. by Carl E. Van Horn, Washington, D. C.: Congressional Quarterly Press, 1989, str. 235)

V tej zbirki razprav devet politologov opisuje in analizira novejšo spremembo v politiki držav (tj. federalnih enot) in njihovem mestu ter vlogi v federalnem sistemu ZDA. Avtorji poudarjajo, da so 80. leta dekada večjih sprememb in inovacij v državah kot v federalni oblasti. V devetih relativno kratkih poglavjih, ki se med seboj dobro dopolnjujejo, se raziskovalci osredotočajo na številne novosti in zanimivosti v politiki (institucijah in procesih), kot so se uveljavile v ameriških državah. Poglavja o federalizmu, guvernerjih, zakonodaji, sodiščih, administraciji, političnih strankah in kampanjah ter volitvah osvetljujejo globoke spremembe, ki so jih doživele države v ZDA v zadnjih tridesetih letih. Te spremembe so bile posledica kombiniranja neodvisnih reform, prerazdelitve zakonodaje in uveljavljanja nacionalnih državljanskih pravic. S prevzemom nove vloge so države razvile bolj profesionalno upravljanje in možnosti za reševanje najrazličnejših problemov, po

drugi strani pa je nastalo tudi bolj tekmovalno ozračje, z značilnim fragmentiranjem oblasti in zabrisano odgovornostjo.

Carl Van Horn, izdajatelj knjige, v uvodnem poglavju opisuje to povečano vlogo držav v novejšem času kot »tiho revolucijo« v ameriški politiki. Čeprav so države dobile dodatno odgovornost za oblikovanje politike šele v 80. letih, se je ta proces strukturalnih reform začel že približno dve desetletji prej, ko so države spremenile svoje ustave, zagotovile guvernerjem in državni zakonodaji nova pooblastila in vire ter seveda razširile svojo davčno podlago. Izboljšane možnosti za politično delovanje so bile tako pripravljene, ko se je v zgodnjih 80. letih uveljavila strategija Reaganove administracije, ki je prisilila države, da so se pri izvajanju programov mnogo bolj opirale na svoje politične in finančne vire.

Federalne enote, ki so v časih krize, depresije, vojne in notranjih sporov več kot štirideset let živele v senci federalne (nacionalne) vlade, so tako doživele globoke spremembe. Od nekompetentnih, včasih celo rasističnih, politično in ekonomsko opešanih ter nepripravljenih za spremembe, so vlade držav postale odgovorne, inovativne in učinkovite ravni vladanja v ameriškem federalnem sistemu, ki rešujejo številne probleme njihovih državljanov – od ekonomije, izobraževanja, okolja itd. do brezdomstva in uslužnostnih programov. Mnogi guvernerji so se uveljavili na nacionalni ravni, kar samo dokazuje naraščajoči pomen držav in njihovo politično okrepitev.

V pripravi zakonodaje federalnih enot, proračunov držav in različnih programov pomoči je bilo v letu 1988. zaposlenih skoraj 200.000 dobro izobraženih strokovnjakov, kar je povečanje za več kot 200% v primerjavi s sredino 60. let. Skoraj polovica držav je celovito reorganizirala državno upravo, medtem ko so jo druge vsaj delno. Vlade držav so leta 1964. potrošile 24 milijonov dolarjev, leta 1986. pa so upravljale z 228 milijoni, kar je skoraj desetkratno povečanje. Proračuni federalnih enot so v tem obdobju rastle nekoliko hitreje kot zvezni in znatno bolj kot poraba lokalnih oblasti. Države so zelo aktiven investitor v nacionalno infrastrukturo in močno zastopane na trgu kapitala. Deregulacija in devolucija federalne oblasti sta ključna koncepta 80. let na poti k večji avtonomiji federalnih enot.

Ob povečanju njihove vloge v nacionalni politiki in upravljanju ni mogoče več govoriti o njihovi politični irelevantnosti in nekompetentnosti.

V drugem poglavju z naslovom »Vloga držav v ameriškem federalizmu« *Richard P. Nathan* opisuje te spremembe kot paradoks devolucije v času Reaganove administracije. V nasprotju s konservativnimi težnjami po zmanjšanju administracije in javnih služb je namreč Reaganova politika pospešila vladno aktivnost na državni ravni. Po Nathanovem mnenju gre za *ciklični vzorec* uveljavljanja vloge federalnih enot (tako da ni točna splošno uveljavljena teza o progresivni centralizaciji v federalnih sistemih). Tako je v liberalnem obdobju, od 1930-tih do 1970-tih let, v ospredju povečana vladna aktivnost na nacionalnem nivoju (v Washingtonu), v konzervativnem obdobju pa se je obrnila k državam. Federalne enote igrajo ključno vlogo pri uveljavljanju sprememb in izboljšanju stanja na področju notranjih zadev v konzervativnih časih. Avtor razvija tezo, da so države središče za ideološke skupine, ki so v določenem obdobju izključene iz Washingtona, kar pomeni, da obstajajo močni ideološki razlogi za nastale spremembe. Z zgodovinskega aspekta gre skoraj za popoln preobrat New Dealovskega obdobja, ko so bile države obtožene kot zavora za progresivne iniciative nacionalne vlade. Nathan je prepričan, da obstoječi sistem federalizma (marble-cake) ne more preprečiti državam nadaljnje priložnosti za njihov razvoj.

Federalni odnosi so kompleksni in fluidni, bistvo modernega federalizma pa je v politični formi, kjer imajo glavno vlogo federalne enote. Študij federalizma se mora preusmeriti iz pravnih (ustavnih) okvirov k političnemu sistemu in procesom, to pa pomeni tudi k empiričnemu, bihevioralnemu proučevanju vloge federalnih enot v političnem sistemu. Pojasnjevanje povečane vloge držav v konzervativnem obdobju ameriške politike je usmerjeno k tradicionalni teoriji in t. i. dualnemu federalizmu, ko se namesto kooperativnosti uveljavlja *teorija izločanja funkcij* (sorting out) med različnimi ravni vladanja. Tradicionalno pojmovanje federalizma ni zgolj relikv starih časov in nostalgija ali retorika konzervativcev, pač pa odsev pomembne posredniške vloge federalnih enot, na katero močno vplivajo ideološke

spremembe v družbi. Pojmovanje ameriškega federalizma mora vključevati kontinuum med obema položajema federalnih enot.

Alan Rosenthal, Thad Beyle, Lawrence Baum in William Gormley so prispevali poglavja, ki se nanašajo predvsem na zakonodajo, sodišča, administracijo in vlogo guvernerjev v ameriški politiki. Rosenthal dokumentira spreminjanje zakonodajnih institucij držav v moderna predstavniška telesa, ki se ne pustijo več izpodriniti guvernerjem, sodiščem in administraciji. Nova generacija zakonodajalcev uveljavlja večji vpliv na razdelitev denarja in usmerjanje politike držav. Po drugi strani pa njihov karierizem, naraščajoča politizacija in večja fragmentacija odločanja subtilno spodjedajo pozitivne pridobitve v razvoju zakonodajne institucije. Beyle ugotavlja, da so guvernerji povečali svojo moč na nacionalni sceni in v državah, so pa zato pogosto v konfliktih s sodišči, zakonodajalci in drugimi deli izvršne oblasti. Pri uveljavljanju glavnih političnih iniciativ so navadno uspešni; z naraščajočim pomenom njihove vloge si mnogi prizadevajo za ta položaj, pri čemer jih močno prizadenejo nova tehnologija kampanje in stroški zanjo. Gormley v svoji razpravi o administraciji v državah poudarja, da so te agencije med glavnimi igralci v državnih zadevah in skupaj z drugimi telesi iščejo poti za spreminjanje in implementacijo politike. V svojem poglavju o sodiščih Baum razlaga novejšo spremembo v kazenski zakonodaji in državljskih svoboščinah. Sodišča niso samo razsodnik v oblastnih bojih z drugimi institucijami, ampak z oblikovanjem politike tudi povzročajo konflikte z drugimi oblastnimi (vladnimi) subjekti v državah, tako da zakonodajna telesa pogosto poskušajo z ljudsko iniciativo in referendumi ovreči ali vsaj spremeniti sodne odločitve.

Knjiga vsebuje tudi dve ločeni poglavji o političnih strankah in volilni politiki. Samuel Paterson ugotavlja, da moč in trdnost strankarske organiziranosti močno variira od države do države in celo znotraj njih, vendar pa stranke v celoti postajajo močnejše kot organizacijske celote, čeprav navezanost volilcev do strank slabi. Ne samo, da niso postale zastarele, ampak so se prilagodile novi politiki 80. let z večjo vlogo svetovalcev s področja javnih medijev in političnega marketinga. Barbara in Stephen Salmore pa opisujeta transformacijo, ki jo je doživela

volilna politika v državah, pri čemer se avtorja sklicujeta predvsem na kongresionalizacijo in prezidencializacijo politične kampanje v državah, z osredotočenostjo na kandidate in njihove osebne kvalitete. S povečano vlogo držav raste zanimanje za volitve v njihovem okviru, predvsem za volilne izide, vse več sredstev je porabljenih v volilni kampanji. Usmeritev h kandidatu v volilni kampanji je najbolj izražena v okrožnih volitvah z naraščanjem glasovanja samo za nekatere kandidate stranke in strankarsko navzkrižnimi izbirami, z učinkovito uporabo javne funkcije, neposrednih volitev, ločevanja federalnih in državnih volitev, naraščanjem stroškov volitev itd. Atributi, povezani z nacionalno kampanjo, so dobili prostor v posameznih, predvsem večjih državah in skrbno vzgajana vrednota »državlanske vlade« se je izgubila v večini prestolnic držav.

V ključnem poglavju Carl Van Horn sumira posledice politike, ki se zdaj odvija v državah. Ena je večja stopnja institucionalnega tekmovanja in konfliktov okoli vprašanj vladanja in političnega vodenja (vodstva), kar se je razširilo hkrati s postavljanjem njihovih zahtev v javnih političnih razpravah. Druga je težnja, da postanejo *podjetniške države* (the entrepreneurial states), da utirajo pot na področju redistribucijske politike, kjer so imele tradicionalno majhno vlogo. V literaturi je sploh zelo prisotno proučevanje ekonomske vloge držav.¹

Nič več zgolj pasivni partner v federalnem sistemu so države s podjetniškim duhom postale vodilna sila v ameriški politiki. Utemeljitev njihove vloge najdemo v spremembah predstavnštva, vladne organiziranosti in profesionalizacije. Vladna aktivnost držav je vzpodbujena in okrepljena z institucionalnim in individualnim podjetništvom. Vzpon podjetniških držav je rezultat sprememb v ekonomiji in federalizmu, njihovo delovanje pa je pragmatično in neideološko. Od tega, kako se bodo države soočile z napetostmi in pritiski, ki jih povzročata njihova nova odgovornost kot osrednjih igralcev v federalnem sistemu, je odvisno tudi, kako bodo upravljale nacijo in kakšno bo zado-

voljstvo državljanov v prihajajočem desetletju.

Knjiga sicer obravnava samo del političnih procesov v državah, saj se zelo malo dotika različnih okolij držav in ne vsebuje analize različnih politik držav, je pa kljub temu dober komentar in pregled tekoče prakse in razvojnih trendov. Presoja znanstvenikov, ki so s svojimi prispevki napisali dober uvod k načinu delovanja držav in njihovi vlogi v ameriškem federalnem sistemu, omogoča raziskovanje novih trendov, ki bodo najbrž prisotni še mnoga leta. Zbrano empirično gradivo nudi zadostno podlago za teoretične posplošitve.

Marjan Brezovšek

DAVID I. KERTZER

Rituali, politika in oblast

(Ritual, Politics, and Power, Yale University Press, New Haven and London, 1988, 295 str.)

V zadnjih letih je ritualizem postal predmet splošnega in interdisciplinarnega proučevanja; od nekoč ozkega obravnavanja prvobitnih pojavov (Durkheim, Tylor in Turner) se je razvilo bogato intelektualno področje, ki ga ne pokrivajo samo antropologi različnih šol, ampak tudi sociologi, etnologi, simbolisti in od nedavnega tudi t. i. ritualisti. S tega vidika ritual ni več zgolj bistvo primitivnih plemen ali verske liturgije, ampak je tudi »specifičen koncept, ki odslej omogoča tudi zanimiv vpogled v razumevanje modernega industrijskega življenja«.¹

V politični znanosti je raziskovanje ritualov povezano s pojmom simbol. Thurman Arnold s svojim klasičnim delom »The Symbols of Government« in Murray Edelman

¹ Gl. npr. The New Economic Role of American States: Strategies in a Competitive World Economy, ed. by R. Scott Fosler, New York: Oxford University Press, 1988, str. 370; Petek K. Eisinger, the Rise of the Entrepreneurial State, Madison: University of Wisconsin Press, 1988, str. 382.

¹ Pete L. McLaren, Rethinking Ritual, Et cetera, A Review of General Semantics, vol. 41-42 (1984-85), str. 267.

s svojimi številnimi knjigami sta med najboljšimi v tem žanru.² Edelman razvija tudi predstavo administrativnega sistema z ritualno vsebino. Stull in sodelavci pa analizirajo reorganizacijo državne birokracije kot ritual.³ Philip Heymann se je nedavno posvetil dokazovanju, da moramo oblast (vlado) obravnavati kot glasnika javnih (političnih) idej, kar je kompatibilno s teorijo ritualizma.⁴ S proučevanjem socializacijske vloge ritualov v različnih političnih sistemih pa je Kertzer presegel preveč splošno in abstraktno obravnavo političnih ritualov in močno poživil razpravo o legitimnosti.

Povezanost med rituali, politiko in oblastjo, kot jo raziskuje Kertzer, je vseprisotna sestavina modernega političnega življenja. Kertzer se pri tem sooča s številnimi domnevami in nesporazumi (relativizacijo) na zahodu o političnem pomenu ritualov pri osvajanju, konsolidaciji in ohranjanju oblasti v različnih političnih skupnostih. Po Kertzerju ostajajo nekateri zahodni intelektualci kratkovidni zaradi pretiranega kartezijanskega racionalizma in povezujejo rituale izključno s svetom t. i. »primitivne«, »tradicionalne« oz. »nerazvite« družbe, pripisujejo pojmu omejeno in pretirano religiozno vsebino. Na enak način se je antropologija pokazala kot študij zaostalih družb, ki nimajo kompleksnosti modernih držav, medtem ko je bila sociologija često reducirana na študij industrijskih družb zahoda. Kertzer poskuša v svoji knjigi pokazati, zakaj so rituali pomembni v *vseh* političnih sistemih in opisuje številne načine uporabe ritualov v politiki. Pri tem dokazuje tudi, da rituali ne služijo zgolj za obrambo statusa quo.

Ritual je kulturno izoblikovan sistem vzorčno urejenega zaporedja besed in dejanj. S svojo družbeno zasnovo (bolj kot individualno) daje določeno interpretacijo stvarnosti, ki je dopolnjena z legitimnostjo, priznana s strani družbene skupine. Ko opredeljuje ritual v širšem pomenu kot »simbolično ravnanje, ki je družbeno standardizirano in ponovljivo«, ali kot »aktivnost,

zavito v mrežo simbolizma«, Kertzer prepričljivo zagotavlja, da si je težko zamisliti družbo, ki bi delovala drugače. Z uporabo različnih primerov, izbranih z različnih koncev sveta in točk v zgodovini, nam avtor prikazuje (kontinuirano) uporabo ritualov pri kreiranju ali krepitvi simbolično oblikovane verzije realnosti. Kot opaža, so to naši simboli in rituali, ne racionalne razprave, ki gradijo naše politično razumevanje in osmišljanje sveta okoli nas. Simboli in rituali so odgovorni za našo sliko sveta, ki zaradi svoje emocionalne narave odvrča od kritičnega premišljevanja in razprave. Kolektivni rituali, ki so za politično življenje še posebej pomembni, imajo naslednje značilnosti: ponavljanje, igranje vloge, stiliziranje, urenjenost, režiranost in družbeni pomen.

Ritali so mehanizem, ki periodično konvertira obveznosti v zaželenost. Rituali niso samo sredstvo konzerviranja obstoječega, ampak tudi spodbuda za spremembe; zato Kertzer smatra, da imajo potenciala tako za legitimiranje kot tudi za delegitimiranje. Rituali so lahko pomembni za ohranjanje statusa quo, vendar pa so tudi krvotok revolucije. Lahko vzpodbujajo ljudske emocije v podporo legitimnosti obstoječega reda, ali pa mobilizirajo ljudi k upor. Z rituali se prek dominantnih simbolov tesno povezujejo etične in pravne norme družbe z močno emocionalno stimulacijo. Verjetno najpomembnejši ritual legitimnosti v sodobni družbi so volitve. So pa s tem povezane tudi najrazličnejše mistifikacije, npr. v demokraciji, da so vsi ljudje enaki.

Kertzerjev prispevek je glede na Durkheima alternativna interpretacija, saj v nasprotju s tradicionalnim gledanjem priznava družbene konflikte, zavzemajoč se za politični in religiozni pluralizem. Zahvaljujoč ritualom so solidarnostne vezi v katerikoli politični organizaciji ali gibanju sploh možne, ne glede na to, ali obstoja soglasje ali enotnost prepričanj. Zaradi tega ni razlogov, zakaj naj bi bil vpliv ritualov omejen samo na manjše družbe (skupine), religiozne organizacije ali gibanja s splošnimi vrednotami in skupnimi prepričanji. V boju med političnimi tekmeci se rituali uporabljajo tako za postavljanje zahtev do oblasti kot tudi za pošiljanje sporočil publiki (javnosti). Ritualizacija je primeren odgovor oziroma sredstvo za reševanje konfliktnih situacij in ogroženosti družbene ureditve v primeru

² Thurman W. Arnold, *The Symbols of Government*, New York, 1962; Murray Edelman, *The Symbolic Uses of Politics*, Urbana: University of Illinois Press, 1964.

³ Donald D. Stull et al., *The Ritual of Reorganization in Public Bureaucracy*, *Qualitative Sociology*, 2/1989.

⁴ Philip B. Heymann, *How Government Expresses Public Ideas*, v Robert B. Reich (ed.), *The Power of Public Ideas*, Cambridge, 1988.

politične krize. Empirično preverjanje slednje trditve izvaja avtor z analizo dveh primerov ubojev nacionalnih voditeljev, Alda Mora (Rdeče brigade) v Italiji in Indire Gandi (Sikhi) v Indiji.

Po mnenju Kertzerja ima študij simbolizma oziroma ritualizma in politike v zahodnih družbah predvsem dve pomanjkljivosti: a) inherentna težava, vključena v kritično proučevanje simboličnega sistema, je opazovalčeva udeležba v njem; in b) težnja v družbenih znanostih, ki v skladu z empiričnimi metodami favorizira kvantifikacijo; ta težnja zavira raziskovanje kvalitativnih aspektov v politiki, saj razglša vse aspekte politike in družbe, ki jih ni mogoče kvantificirati, za manj pomembne. To pa so iracionalni, primitivni, enostavni ali zgolj nekultivirani vidiki, ki jih ni mogoče analizirati z znanstvenimi metodami in so zato primerni za antropologijo in etnografijo, torej discipline, ki naj se ukvarjajo s primitivnimi in nerazvitiimi družbami. Avtor sicer ne daje predloga, kako rešiti prvi problem, ni pa težko videti, da bi bilo nujno vključiti raziskovalce iz drugih kulturnih okolij. Drug problem rešuje Kertzer z globljim spoznavanjem implikacij sistema znanja, utemeljenim na zahtevi po objektivnosti in intelektualni tradiciji, ki poudarja razum nad emocijami.

Nedvomno je to zanimiva knjiga za študente, politike in raziskovalce. Sistematiziranje te relativno zanemarjene tematike odpira pot novim razmišljanjem o povezanosti med rituali, politiko in oblastjo – tudi v naših razmerah.

Marjan Brezovšek

ALEKSANDER SOLŽENICIN

Arhipelag Gulag 1918–1956

(Beograd, »Rad«, 1988)

Osnovna Solženicinova teza je, da je bil »Gulag« rojen »s plutoni z 'Avrore'«, se pravi, da je arhipelag ustvarila revolucija.

Meni, da drugače tudi ni moglo biti, ker so Marx, Engels in Lenin zatrjevali, da je treba stari buržoazni aparat nasilja nujno podreti in ustvariti novega; tako je bila Rdeča armada ustanovljena že leta 1918, policija je bila obnovljena še nekaj prej, sodišča konec novembra 1917 – in seveda zapori. Vzpostavljena diktatura proletariata ni mogla čakati in Lenin je že v decembru 1917. leta zahteval tudi »najodločnešje drakonske ukrepe za izboljšanje discipline«: konfiskacijo celotnega premoženja (omenimo naj, da sta ta ukrep socialistične graditve izpostavila tudi Marx in Engels v »Manifestu komunistične partije«), pregon v zapore, pošiljanje ljudi na fronto, na prisilno delo itd. Bil je prepričan, da je uničenje »eksploatorske manjšine« relativno lahek posej, ki bo terjal »manj krvi«, kot pa če bi šlo za uničevanje »večine s strani manjšine«. Koliko je tako zastavljen koncept diktature proletariata uničil ljudi v obdobju od 1917. do 1959. leta – je izračunal profesor statistike N. A. Kurganov: 66,7 milijonov ljudi! »Pa najsi so bili to naši ali tujci, kako ob tem človek ne bi onemel« – zapiše zgroženi Solženicin.

»Gulag« so omogočili ideološki koncepti »Avantgardne partije«, politična dejavnost partije, »široko tolmačenje« zakonodaje itn.

Ko govori o ideoloških temeljih »Gulaga«, jih Solženicin najdeva v tradiciji marksistične, zlasti Leninove miselnosti. Konec leta 1917 Lenin poudarja, da je vsled vzpostavljanja »doslednega revolucionarnega reda« neobhodno, »da se brez milosti zatrejo poskusi pijancev, huliganov, kontrarevolucionarjev in drugih oseb, da bi zasejali anarhijo.« V članku »Kako naj organiziramo tekmovanje« (napisanem med 7. in 10. januarjem 1918) Lenin poudarja, da je najpomembnejši cilj »očistiti rusko zemljo vsega škodljivega mrčesa«, pri čemer so med mrčes vključene vse novi ureditvi nasprotujoče sile kot tudi »delavci-zabušanti«. Samo čiščenje pa je predpostavljalo: zapiranje, izdajanje »rumenih izkaznic« (ki so jih pred vojno dobivale samo prostitutke), obsodbe na najtežja prisilna dela, streljanje.

Da je bil Lenin apologet nasilja, dokazujejo še drugi primeri. Z dekretom Sovjeta z dne 15. februarja 1919. leta, ki mu je Lenin tudi predsedoval, je bilo ČEKI in NKVD predlagano, da se na tistih sektorjih, kjer se čiščenje snega z železniških prog »ne izvaja zadovoljivo«, izbere iz vrst kmetov talce,

katerim se sporoči, da bodo ustreljeni, v kolikor sneg ne bo pravočasno odstranjen. Za Lenina je pomenil teror »sredstvo prepričevanja«. Svoje poglede na teror je večkrat pojasnjeval, med drugim tudi v pismu Ljudskemu komisariatu 1922. leta: »Teror je možno vzpostaviti in zagovarjati principiarno, seveda brez prikrivanja in brez olepšavanja«; stvari je treba le nujno postaviti v »medsebojno zvezo« oziroma »jim dati širšo formulacijo, ker je le od revolucionarne pravne zavesti in revolucionarnega občutka odgovornosti odvisno določanje pogojev za njegovo ožjo ali širšo uporabo v praksi.«

Te nezapisane diskrecijske norme, ki vsebujejo neopredeljene pojme, ki jih je mogoče po načelu pravno-političnega voluntarizma tolmačiti zelo različno, moremo povezovali z Leninovim subjektivistično-voluntarističnim prepričanjem, da se lahko »diktatura proletariata« utelesi v neki osebnosti.

Vendar ni le Lenin kot boljševiški ideolog in »profesionalni revolucionar« zagovarjal uporabo nasilja. To moremo ugotovljati tudi pri drugih, npr. pri Trockem, Buharinu itd. Subjektivizem v teoriji in voluntarizem v politični praksi sta nujno peljala k apologiji terorja in nasilja. Da pa bi bilo to moč uresničiti, je bilo treba do popolnosti razviti ideološko prakso etiketiranja in diskvalifikacije. Če se v to početje prikradejo tudi kakšne »napake«, so te glede na »zvisehi cilj«, ki ga je treba doseči, povsem zanemarljive.

»Gulag« je nastal tudi kot plod sovjetske pravne znanosti. Kronska dokaz za zgraditev največjega taborišča XX. stoletja je bil zasnovan na »priznanju«, ki se je spremenilo v glavni dokaz »krivde«; po tej poti se je sovjetska pravna znanost znašla na ravni antičnih in srednjeveških pravnih načel. Zakon omogoča nezakonitost – to je ena od temeljnih tez Aleksandra Solženicina.

Vzpostavitev Arhipelaga je imela svojo ekonomsko, politično in kulturno namembnost. Kakorkoli se zdi absurdno, je temeljila ekonomska smotnost »Gulaga« v neke vrste »nujnosti«, kajti brez cenene delovne sile ne bi bilo mogoče v kratkem času zgraditi tistega, kar so si državni ideologi »zamislili«. Po drugi strani je bilo mogoče po zaslugi taborišč prebroditi krizo nezaposlenosti v dvajsetih letih.

Tudi v političnem pogledu so taborišča opravičila svoj obstoj, kajti »bila so izredno primerni kraji, da se vanje strpajo milijoni

z namenom, da jim naženejo strah v kosti«. Ta »idealni kraj« je dobil ideološko opravičilo na januarskem plenumu CK VKP(b) leta 1933, ko je Vodja razglasil »odmiranje države« prek njene »maksimalne krepitve«, nujno potrebne, »da bi bili dokončno uničeni ostanki odmirajočih razredov«.

Da bi bil absurd še večji, je bilo potrebno, da se Arhipelag razen v ekonomski in politični smotrnosti izkaže tudi kot kulturno naravnana ustanova. »Gulag« je zasnovan tudi kot kulturna ustanova, katere pomen pojasnjuje Apter, njegov nekdanji šef: »Izgradnji zaporov v kapitalističnih državah se zoperstavlja ZSSR s svojo kulturno prevzgojo. Zavode, v katerih proletarska država izvaja odvzem prostosti... je možno poimenovati zapor ali pa kako drugače – vendar v bistvu ne gre za terminologijo. To so mesta, kjer se življenje ne ubija, pač pa poganja nove mladike.«

»Epidemija« je bila vsesplošna: podnevi »defileji«, ponoči pa »črne marice«. Medtem ko so časopisi pisali o »veselem življenju«, o tem, da je »postalo življenje lepše, bolj radostno«, so se usmrtitve dogajale povsod in v vsakem kraju. Preganjanja in usmrtitve so postale način vsakdanjega življenja. To je bilo nekakšno makiavelistično stanje, ki so ga njegovi ideologi razglašali za vladavino diktature proletariata. V takih družbenih razmerah je lov na ljudi in njihovo zapiiranje potekalo pod parolo: »Pripeljite mi človeka, krivdo mu bom že prišil«. V takih razmerah so zapirali vse! Znanstvenike, intelektualce, delavce, študente in mladino. Znanstvenike zato, ker so intelektualci, intelektualce zato, ker »vedno proti nečemu protestirajo« in so potemtakem »večna motnja za sleherno resno in harmonično življenje.«

Pregon intelektualcev se je začel v letih 1919 in 1920. Kriljenko je zatrjeval, da je razen kapitalistov in plemstva »obstajal in še obstaja nek družbeni sloj, o katerega socialnem bistvu predstavniki revolucionarnega socializma že dolgo razmišljajo... to je sloj tako imenovane inteligence... V tem procesu bomo ugotovili, kako dejavnost ruske inteligence ocenjuje zgodovina« – in seveda tudi revolucija.

Ni kazal izrazitega prezira do intelektualcev samo Stalin – kazal ga je tudi Lenin. V svojem pismu Maksimu Gorkemu z dne 15. 9. 1919 je Lenin na pisateljevo obrambo

intelligence odgovoril takole: »Če se dobro premisli, to niso možgani naroda, temveč njegov d...«. Za inteligenco je Lenin uporabljal formulacije, kot npr.: »gnili liberali«, »blagorodni«, tisti ki so »izdali delavsko stvar« itd. V pismu Dzierżyńskemu v maju 1922 je Lenin zapisal: »Tovariš Dzierżyński! V zvezi z izgnanstvom v tujino tistih pisateljev in profesorjev, ki podpirajo kontrarevolucijo: to je treba pripraviti zelo pazljivo. Brez priprav lahko naredimo veliko oslarijo... Stvar je treba urediti tako, da bodo ti 'vojni vohuni' polovljeni, loviti pa jih je treba neprestano in sistematično ter izganjati preko meje. Prosim te, da to pokažeš naskrivaj – brez razmnoževanja – članom politbiroja«. Dzierżyński je klonil pred Leninovo avtoriteto. Tristo najvidnejših humanistov je vrkal na rečno ladjo in jih pregнал v tujino. Med njimi so bili tudi Berdjajev, Bulgakov, Laski, Lapšin, Osorgin itn.

To, kar je treba na koncu reči in kar Solženicin na več mestih poudarja in potem tudi argumentira, je namreč dejstvo, da se množično nasilje Arhipelaga ni moglo dogajati brez ideologije. Ideologija je našla opravičilo za zločince, ki so svoje mračne zamisli utemeljevali z »vzvišenimi cilji«. Inkvizitorji so poveličevali krščanstvo, osvajalci domovino, kolonizatorji civilizacijo, nacisti raso, jakobinci pa enakost, bratstvo in srečno prihodnost. Kar pa zadeva nasilje, ki so ga izvajali »novi jakobinci« in o katerih Solženicin tudi piše, je bilo storjeno pod vplivom »avantgardne teorije« in ideologije. In čeprav je to povsem očitno, se še vedno dokaj plaho izgovarjajo trditve, da je bil genocid storjen prav pod vplivom in s privolitvijo partije...

Solženicinova knjiga *Arhipelag Gulag* je izjemno pričevanje o neki dobi in nekem svetu, ki so ga poskušali izgrajevati na temeljih zablod, dogem in nasilja. Prav zaradi tega je to delo eden od največjih in najbolj pretresljivih spomenikov XX. stoletja.

Braco Kovačević

SPENCER M. DI SCALA

Renewing Italian Socialism – Nenni to Craxi

(Oxford University Press, 1988)

Italijanska socialistična partija seveda ni edina partija socialdemokratske usmeritve, ki se je v času osemdesetih let lotila revizije nekaterih pomembnih postulatov povojne socialdemokratske politike in strategije; gotovo pa je, da je skupaj s špansko socialistično partijo odšla najdlje v trganju popkovine z lastno ideološko dediščino. Ko je odgovarjal na vprašanje avtorja te študije, »kaj je ostalo od socializma v ISP?«, je eden od vodilnih teoretikov te partije G. Ruffolo dejal: »Zelo malo. Vsi napadajo nacionalizacije, državni sektor v industriji in državo blaginje«. Kaj v bistvu pomeni Craxijeva verzija »liberalnega socializma« je poglavitno vprašanje, na katerega poskuša odgovoriti S. di Scala.

Svojčas veliki zagovorniki marksizma so italijanski socialisti konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let povsem pokazali hrbet Marxovi dediščini. S ponovnim preučevanjem lastnih ideoloških izhodišč so prišli italijanski socialisti do ugotovitve, da so revizionisti iz začetka tega stoletja povsem upravičeno zatrjevali, da sta bila teror in diktatura v sovjetski revoluciji posledici dejanske in dosledne uporabe Marxovih idej, ne pa odklon od njih. L. Pellicani, ugledni teoretik ISP, poudarja, da živimo v času, ko se končuje zgodovinsko obdobje, začeto s francosko revolucijo, obdobje, v katerem so postale socialistične vrednote del skupne tradicije zahodnoevropske leveice in desnice. Realizacija mnogih socialističnih zamisli je po mnenju Pellicanija pripeljala do krize obstanka in perspektiv evropske leveice.

Ko se italijanski socialisti soočajo s krizo idejnega projekta evropske leveice, vidijo izhod v koncepciji »liberalnega socializma«. Kot najpomembnejše prvine nove koncepcije ISP navaja di Scala politiko ekonomske učinkovitosti, ki je oprta predvsem na zasebni sektor, kritiko »države blaginje«, usmeri-

tev k novim srednjim slojem in omejevanje vpliva sindikata. Pomembna prvina nove programske usmeritve, ki jo di Scala označuje z »amerikanizacijo« ISP, je tudi reforma same partije. Cilj te reforme je preobrazanje ISP v partijo z manj formalizirano organizacijo in razvejano ideologijo – sorodno modelu ameriških partij. V tej celotni reformi imajo pomembno mesto tudi sam B. Craxi in njegove politične ambicije. Vendar so vsaj doslej te ambicije le polovično uresničene. Craxi je sicer uspel socialiste »osvoboditi« iz intelektualne in politične podrejenosti komunistom, še vedno pa je daleč od tega, da bi iz ISP ustvaril dominantno politično silo levice in še manj italijanske družbe v celoti. Poglavitni vzrok za Craxijevo neuspelo prizadevanje, da bi ISP uveljavil kot *dominantno politično silo*, vidi avtor v visoko institucionaliziranem in klientelističnem značaju italijanskega političnega življenja.

Kljub vsem tem oviram pa so po mnenju di Scale – dolgoročno gledano – možnosti ISP velike. Nagla modernizacija italijanske družbe, številčno naraščanje in stopnjevanje

vpliva novih srednjih slojev ter medijska popularnost B. Craxija so najpomembnejši aduti ISP. V prid socialistov gre tudi to, ker so njihovi poglavitni rivali – komunisti in demokristjani – v svojih interesih in ideologijah še vedno dokaj ozko usmerjeni, zaradi česar po mnenju di Scale demokristjanom niti po štirih desetletjih vladavine ni uspelo reformirati italijanske družbe – komunistom pa ni uspelo prestopiti praga oblasti.

Upošteva je globoke korenine, ki so jih v italijanski družbi pognale tradicije komunistov in demokristjanov – kot tudi močno navzoč ideološki dejavnik v političnem življenju te države, smo mnenja, da di Scaline presoje o perspektivah »amerikanizirane« ISP čas nekoliko prehitvejo. Na tak sklep navajajo tudi volilni rezultati v nekaj zadnjih letih, po katerih moremo ugotoviti, da se kljub določenemu napredku socialistov razmerje sil med najvplivnejšimi političnimi partijami italijanske družbe ni bistveno spremenilo.

Ognjen Pribičević

Politička misao (Zagreb)
št. 1/1990

Politika gospodarske reforme: JAKŠA BARBIĆ: Gospodarska reforma, pravna infrastruktura in politika; VLATKO MILETA: Natura non facit saltus; ANTE ČIČINŠAJN: Ekonomski in politični aspekti konvertibilnosti dinarja; STJEPAN ZDUNIĆ: Tržni mehanizmi v novem gospodarskem sistemu; JEFFREY SACHS: Bolivijska hiperinflacija in stabilizacija; ZAGORKA BRUNSKO: Sodobna država in njen intervencionizem v gospodarstvu; *Mednarodni politični odnosi:* RADOVAN VUKADINOVIC: Evropski izzivi in jugoslovanske opcije; RANKO PETKOVIĆ: Nove prioritete v jugoslovanski zunanji politiki; ZVONKO BALETIĆ: Rekonstrukcija Evrope; *Politika in novinarstvo:* MARIO PLENKOVIĆ: Novinarstvo in družbeni razvoj; DAVOR RODIN: Onstran svobodnega in cenzuriranega časopisja; ZVONKO POŠAVEC: Novinarstvo v funkciji ustvarjanja politične enotnosti; ANTE PAŽANIN: Javni mediji in komunikacija; *Pogledi, recenzije in prikazi.*

Ekonomska analiza (Beograd)
št. 1/1990

Originalni znanstveni članki: BRANKO HORVAT: Prolegomena za novo teorijo vrednosti; MILICA BIŠIĆ: Ekonometrijska analiza proizvodne in investicijske dejavnosti jugoslovanskega gospodarstva 1967–1986; JAMES E. PAYNE: Model povpraševanja po denarju v Jugoslaviji 1952–1985; *Prikazi knjig.*

Ekonomska analiza (Beograd)
št. 2/1990

Originalni znanstveni članki: DAVORIN KRACUN: Prilagajanje input-ouput tabel v razmerah visoke in pospešene inflacije;

BRANKO MILANOVIĆ: Generalizirani Ginijev koeficient: nek alternativni pristop; *Komunikacije:* JAMES E. PAYNE: Pri-pombe k strukturni stabilnosti varčevanja v Jugoslaviji; DRAGO FRANCISKOVIĆ: Generalizacija kontinuiranih naložb na obresti ter strategija odplačevanja dolga.

Mednarodni problemi (Beograd)
št. 1/1990

Članki: LEO MATES: Neuvrščenost po IX. konferenci na vrhu; MILAN ŠAHOVIĆ: Mednarodno pravo in nacionalne manjšine; VID VUKASOVIĆ: Nekatera zapažanja o mednarodnopravnem urejanju mednarodnih vodotokov – s posebnim ozirom na reko Donavo; ĐEMAL HATIBOVIĆ: Razraščanje Japonske v finančno velesilo; *Pogledi:* JELENA PEJIĆ: O neki kritiki realistične teorije v mednarodnih odnosih; BRANA MARKOVIĆ: XVIII. kongres Socialistične internacionale; EDITA VAJS: Družbenoekonomski položaj srbske manjšine na Madžarskem; *Prikazi knjig.*

Pregled (Sarajevo)
št. 5–6/1990

Članki: PREDRAG FINCI: Bit in nič; BRACO KOVAČEVIĆ: Legitimnost boljševeškega modela socializma; DUŠKO SALOM: Marcusejeva kritika osamosvoje-ne ekonomske sfere kot posrednika vseh regij meščanske družbe; ALEKSANDAR SEKULOVIĆ: Etični apsekti »nacionalnega interesa«; ĐEVAD A. JAHIĆ: O ljudskem in književnem jeziku bosanskih Muslimanov; *Prikazi.*

Gledišta (Beograd)
št. 1–2/1990

Tema številke: Feministični nazori in nazori o feminizmu: Uvodnik redakcije;

LUCE IRIGARAY: Ta spol, ki ni le eden;
JULIJA KRISTEVA: Čas žensk; BRANKA ARSIĆ: Vloga matere in vloga očeta;
JEAN FRANCOIS LYOTARD: Ena od vlog ženskih bojev; ALEKSANDAR ZISTAKIS: O ženskem vprašanju; BAUKJE PRINS: Kako se upreti glasnemu pozivu (strategije isključevanja in vključevanja v Habermasovi komunikativni etiki); RADA IVEKOVIĆ: Estetika in žrtev. Politika estetike; ALISON JAGGAR: Feministična etika: nekaj problemov za devetdeseta leta; *Intervju*: JACQUES DERRIDA:

Ženske v čebelnjaku; *Dosje*: ELAINE SHOWALTER – TERRY EAGLETON: Kritično preoblačenje: moški feministi in žena leta; ŽARANA PAPIĆ: Dvojna prisotnost žensk – šibkost in moč žensk v množičnih medijih; ALEKSANDAR ZISTAKIS: Ženska, ki je ni; *Raziskovanja*: MIRJANA N. ULE: Ženske in politika; HELENA ŠTIMAC: Kulturna homogenizacija in načeti patriarhat; NEVENKA GRIZINO-MILOVANOVIĆ: sociološki in kulturni vidik posilstva; *Prikazi knjig*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

OBČA SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE

- CHAFETZ Janet Saltzman: Gender Equity: An Integral Theory of Stability and Change. London: Sage, 1990
- FAMILY time use. *Lifestyles*, 11(1990)1 (tematska številka)
- FOCUSING Research on the Benefits of Leisure. *Journal of Leisure Research*, 22(1990)2 (tematska številka)
- GENDER Inequality: A Comparative Study of Discrimination and Participation. London: Sage, 1990
- GENOCIDE: A Sociological Perspective. *Current Sociology*, 38(1990)1 (tematska številka)
- GOODY Jack: The development of the family and marriage in Europe. Cambridge: New York: Cambridge University Press, 1990
- HESS Beth B., Marx Ferree Myra: Analyzing Gender: A Handbook of Social Science Research. London: Sage, 1987
- LAU Christoph: Definitionsmacht und Grenzen angewandter Sozialwissenschaft: Eine Untersuchung am Beispiel der Bildungs- und Arbeitsmarktforschung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989
- MLINAR Zdravko: Proturječnosti društvenog razvoja: Osamostaljanje i podružtvljanje od isključivosti prema uzajamnosti. Zagreb: Omladinski kulturni centar; Cekade, 1988
- OAKLEY Ann: Social Welfare and the Position of Women. London: Institute of Education University of London, 1987
- RESTRUCTURING: Place, Class and Gender. London: Sage, 1990
- ROMITO Patrizia: Women's Paid and Unpaid Work During Pregnancy: A Psycho-Social Analysis. London: Institute of Education University of London, 1989
- SIMMEL und die fruehen Soziologen: Nahe und Distanz zu Durkheim, Toennies und Max Weber. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988
- SOZIOLOGIE der sozialen Ungleichheit. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- SOZIOLOGISCHE Stadtforschung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- TALES of Cities: The culture and political economy of urban spaces. *International Social Science Journal*, 42(1990)3 (tematska številka)
- TEXTS of Identity. London: Sage, 1989
- THE FUTURE of Sociology. London: Sage, 1988
- THEORY Building in Sociology: Assessing Theoretical Cumulation. London: Sage, 1989
- VAN DEN BERGHE Pierre L.: The Ethnic Phenomenon. New York; London: Praeger, 1987
- VANNOY-HILLER Dana: Equal Partners: Successful Women in Marriage. London: Sage, 1989

POLITIČNE VEDE

- (KON)FEDERALIZEM: Večinsko odločanje in konsenz (zbornik referatov). Ljubljana: Slovensko politološko društvo, 1990
- BARBER Benjamin: The Conquest of Politics: Liberal Philosophy in Democratic Times. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1988
- DAHL Robert A.: Democracy and Its Critics. New Haven; London: Yale University Press, 1989
- FEHER Ferenc: Istočna ljevica, zapadna ljevica. Sarajevo: Svjetlost, 1989
- FORMING the American Constitution: Liberty and Equality. *Publius*, 20(1990)2 (tematska številka)
- GEGENEXPERTEN in der Risikogesellschaft. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 3(1990)1 (tematska številka)
- GRUNDFRAGEN der Theorie politischer Institutionen: Forschungsstand – Probleme – Perspektiven. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- HOW FEDERAL, is the Constitution? Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1987
- LENK Kurt: Deutscher Konservatismus. Frankfurt; New York: Campus Verlag, 1989
- LIBERALISM and Its Disputes. *Political Theory*, 18(1990)3 (tematska številka)
- MACHIAVELLI Niccolo: Politika in morala: Vladar. Razmišljanja ob prvih desetih knjigah Tita Livija (izbor). Opis, kako je vojvoda Valentino dal ubiti Vitellozza Vitellija, Oliverottaiz Ferma, gospoda Paola in Gravinskoga vojvoda Orsina. Pomenki o vojaški obrti (odlomek). Ljubljana: Slovenska matica, 1990
- MACHT und Ohnmacht politischer Institutionen: 17. Wissenschaftlicher Kongress der DVPW 12. bis 16. September 1988 in der Technischen Hochschule Darmstadt: Tagungsbericht. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989
- PARLAMENTS in Western Europe. *West European Politics*, 13(1990)3 (tematska številka)
- PUBLIC Policy. *Journal of Theoretical Politics*, 2(1990)3 (tematska številka)
- SOZIALE Bewegungen und politischer Wandel im Osten. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 3(1990) (tematska številka)
- STOKIČ Ljubiša Dj.: Oligarhija u političkoj teoriji. Beograd: Naučna knjiga, 1989
- TAYLOR Peter James: Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality. New York: Longman, 1989
- UEHLINGER Hans-Martin: Politische Partizipation in der Bundesrepublik: Strukturen und Erklarungsmodelle. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- VERFASSUNGSSTAAT, Souveranität, Pluralismus:

Otto Kirchheimer zum Gedächtnis. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989

VERWALTUNG und ihre Umwelt: Festschrift fuer Thomas Ellwein. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987

WASCHKUHN Arno: Politische Systemtheorie: Entwicklung, Modelle, Kritik; Eine Einfuehrung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987

POLITIČNI SISTEMI

AFRICA South of the Sahara. Current History, 89(1990)547 (tematska številka)

BURG Steven L.: Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1983

DJILAS Milovan: Nesavršeno društvo: (i dalje od nove klase). Beograd: Narodna knjiga, 1990

HARTMANN Juergen: Staatssoberhaeupter in westlichen Demokratien: Strukturen, Funktionen und Probleme des »hoechsten Amtes«. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989

KREFT Ivan: Akcija 50 poslancev: Spori in spopadi v spominih in dokumentih: IV. knjiga. Ljubljana: Samoza-ložba, 1990

LATIN America, 1990. Current History, 89(1990)543 (tematska številka)

MIDDLE East, 1990. Current History, 89(1990)544 (tematska številka)

MODERNIZATION in Hungary in the long and short run measured by social indicators. Social Indicators Research, 23(1990)1-2 (tematska številka)

NORTH Africa. Current History, 89(1990)546 (tematska številka)

PREKINUTA sutnja: Ljudi iz 1971. Zagreb: Vjesnik, 1990

SHOWA: The Japan of Hirohito. Daedalus, 119(1990)3 (tematska številka)

SOUTHEAST Asia. Current History, 89(1990)545 (tematska številka)

THE AMERICAN Congress. Public Interest, (1990)100 (tematska številka)

THE PEOPLE'S Republic of China, 1990. Current History, 89(1990)548 (tematska številka)

THE STATE of American federalism 1989-1990. Publius, 20(1990)3 (tematska številka)

YUGOSLAVIA: A Fractured Federalism. Washington: Wilson Center Press, 1988

MEDNARODNI POLITIČNI ODNOSI

GERMANY, the superpowers and Europe. Political Quarterly, 61(1990)3 (tematska številka)

KAUFMANN Johan: Conference Diplomacy: An Introductory Analysis. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1988

THE FUTURE of socialism. Monthly Review, 42(1990)3 (tematska številka)

TRADE in Services, Development and South-South Cooperation, 6(1990)10 (tematska številka)

NOVINARSTVO. KOMUNIKOLOGIJA

FAREWELL to NWICO. Media, Culture and Society, 12(1990)3 (tematska številka)

JAPANESE communication research. Media, Culture and Society, 12(1990)4 (tematska številka)

MERGING Intrapersonal and Interpersonal Models of Family Communication. Communication Research, 17(1990)3 (tematska številka)

DRUŽBOSLOVNA METODOLOGIJA. STATISTIKA. INFORMATIKA

HANSEN Jochen: Das Panel: Zur Analyse von Verhaltens- und Einstellungswandel. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1982

JACCARD James: Interaction Effects in Multiple Regression. London: Sage, 1990

OSTROM Charles W.: Time Series Analysis: Regression Techniques. London: Sage, 1990

PSIHOLOGIJA

MORAL Exclusion and Injustice. Journal of Social Issues, 46(1990)1 (tematska številka)

PURPOSEFUL BEHAVIOR: The Control Theory Approach. American Behavioral Scientist, 34(1990)1 (tematska številka)

PRAVO

ŽENEVSKE konvencije: o zaščiti žrtev vojn. Ljubljana: Inštitut za sodno medicino Medicinske fakultete, 1989

EKONOMIJA. MEDNARODNO GOSPODARSTVO

ABDALLAH Wagdy M.: International Transfer Pricing Policies: Decision-Making Guidelines for Multinational Companies. New York: Quorum Books, 1989

BLAUG Mark: The methodology of economics: or how economists explain. Cambridge: Cambridge University Press, 1988

BRENTEL Helmut: Soziale Form und oekonomisches Objekt: Studien zum Gegenstands- und Methodenverstaendnis der Kritik der politischen Oekonomie. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989

DEVELOPMENT Experience of Asia. Development and South-South Cooperation, 5(1990)9 (tematska številka)

EVANS H. David: Comparative Advantage and Growth: Trade and Development in Theory and Practice. New York: Harvester Wheatsheaf, 1989

EXTERNAL Debt and Development. Development and South-South Cooperation, 1(1990)1 (tematska številka)

FERFILA Bogomil: K novemu ekonomskemu sistemu jugoslovanske družbe. Ljubljana: 2000, 1990

- GOSPODARSKA uspešnost in kadri v Jugoslaviji: IV. Kongres kadrovskih delavcev Jugoslavije, (Bled, 18.-20. april 1990). Ljubljana: Zveza društev kadrovskih delavcev Slovenije, 1990
- HOMAGE to Raul Prebisch. Development and South-South Cooperation, 26(1990)3 (tematska številka)
- INTERNATIONAL Monetary System and Developing Countries. Development and South-South Cooperation, 3(1990)4 (tematska številka)
- KOVAČ Oskar: Evropa 1992: moguće posljedice i opcije za Jugoslaviju. Beograd. Savremena administracija, 1990
- NORTH South Relations in the New World Order. Socialist Review, 20(1990)3 (tematska številka)
- SMALL an Medium Size Enterprises in Developing Countries. Development and South-South Cooperation, 4(1990)6 (tematska številka)
- SOUTH-SOUTH Economic Cooperation. Development and South-South Cooperation, 2(1990)2 (tematska številka)
- SUNSHINE Russell B.: Negotiating for International Development: A Practitioner's Handbook. Dordrecht: Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1990
- TECHNOLOGICAL Transformation of the South. Development and South-South Cooperation, 4(1990)7 (tematska številka)
- TOWARDS a New Development Consensus. Development and South-South Cooperation, 5(1990)8 (tematska številka)
- TRADE unionism. Capital and Class, (1990)41 (tematska številka)
- WALLACE Cynthia Day: Foreign Direct Investment in the 1990s: A New Climate in the Third World. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1990
- VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE**
- BITTLESTON Martyn: Co-operation or Competition? Defence Procurement Options for the 1990s. London: International Institut for Strategic Studies, 1990
- DE NEVERS Renee: The Soviet Union and Eastern Europe: The End of an Era. London: International Institute for Strategic Studies, 1990
- REGIONAL Conflicts. Survival, 32(1990)5 (tematska številka)
- ZNANOST. TEHNOLOGIJA. EKOLOGIJA**
- ALEMANN Ulrich von: Mensch und Technik: Grundlagen und Perspektiven einer sozialverträglichen Technikgestaltung. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- DAS HAUS als intelligente Haut. ARCH+, (1990)104 (tematska številka)
- GRANBERG Michalson Wesley: Ecology and Life: Accepting Our Environmental Responsibility. Waco, Texas: Word Books, 1988
- HILPERT Ulrich: Staatliche Forschungs- und Technologiepolitik und offizielle Wissenschaft: Wissenschaftlich-technischer Fortschritt als Instrument politisch vermittelter technologisch-industrieller Innovation. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1989
- HUMPHREY Craig R.: Environment, Energy, and Society. Malabar, Florida: Krieger, 1986
- OESTERREICHISCHE Forschungs- und Technologiepolitik im internationalen Kontext. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, (1990)3 (tematska številka)
- SOCIAL Knowledge: Balancing Specialization and Integration. American Behavioral Scientist, 33(1990)6 (tematska številka)
- TECHNIK in Zukunft: Neue Technologien und ihre Bedeutung fuer die Gesellschaft: Vortraege und Diskussionen einer Veranstaltung der Freien Universitaet Berlin vom 11. bis 13. Februar 1987. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- THE ROLE of Science and Technology in Development. Development and South Cooperation, 3(1990)5 (tematska številka)
- UMETNOST. KULTURA. JEZIKOSLOVJE**
- CARIBBEAN Languages: Lesser-known Varieties. International Journal of the Sociology of Language, (1990)85 (tematska številka)
- GLOBAL Culture. Theory Culture and Society, 7(1990)2-3 (tematska številka)
- MAHABHARATA. Zagreb: August Cesarec, 1989
- MORAVEC Dušan: Temelji slovenske teatrologije. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990
- SPECIAL Issue on Alexander Kluge. New German Critique, 49(1990) (tematska številka)
- SPONSORSHIP and the arts. Political Quarterly, 61(1990)4 (tematska številka)
- RELIGIJA**
- NOVAK Viktor: Magnum Crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj. Beograd: Nova knjiga, 1989
- RELIGION and Ethics. Social Compass, 37(1990)3 (tematska številka)
- SAI Baba: Jednota je božanstvo: Izvaci iz govora Šri Satja Sai Babe. Zagreb: Globus, 1990
- SMILAGIĆ Nerkez: Leksikon Islama. Sarajevo: Svjetlost, 1990
- ANTROPOLOGIJA. ETNOGRAFIJA**
- LEWIS I.M.: Social Anthropology in Perspective: The Relevance of Social Anthropology. Cambridge: New York: Cambridge University Press, 1988
- THE SOCIAL life of things: Commodities in cultural perspective. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1988
- ZGODOVINA. GEOGRAFIJA**
- PEŠIĆ Savo: Španjolski građanski rat i KPJ. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1990
- ŽEBOT Ciril: Nemiljiva Slovenija: Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let do Majniške deklaracije. Celovec: Samozaložba, 1988

UDC 304:364.1

RUS, dr. Veljko: Poverty and Social Policy

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 12, pg. 1419–1428

The author composed a general discussion of social policy (between goals and conditions). He deals with values, models, typologies and criteria of decision-making and criteria of decision-making concerning the distribution of goods and services as well as redistribution of functions of social programs. The central place in the discussion is dedicated to the changing, above all novel nature of poverty: criteria and reasons for it and the formation of policy on these basis. The author is also interested in regulation of poverty and in the problem of redistribution in East European states. He discovers uncontrolled differences between strata, sexes, regions and ethnical groups in these states. He analyses social differentiation in the 80's—in the period of affirmation of liberalization of economy and of a gradual commercialization of social services. The author recommends a legal definition of a fixed minimum wage and minimum standard for other spheres as well (free of charge access to certain services).

UDC 323.14(497.1)

KLINAR, dr. Peter: Nationalism, Ethnic Mobilization and Inter-National Conflicts

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 12, pg. 1429–1439

At the climax of crisis of inter-national relations in Yugoslavia, which is at the point of resolution, extreme process of ethnic mobilization have been set off with various phenomena of nationalisms and numerous inter-ethnic conflicts (most problematic being those which are of a violent nature) as well as anomic phenomena. Transformations of political system with clashes for political power are uneven: democratic and with sheer repression, the later in Kosovo representing a colonial type of inter-ethnic relations. In these events, nationalisms help the old and the new political forces and hinder a modern development and a restructuration of Yugoslavia. On the other hand, nationalisms are understandable, as the process of formation of nation states in Yugoslavia as well as wider integrational process lag behind while in more developed societies, which integrate on a global level, nation states are losing their exclusive sovereign competencies. Parallel formation of nation states and global integrational process of Yugoslav nations calls to attention numerous open questions. The author discerns some particular inter-ethnic relations in Yugoslavia which are markedly different from inter-ethnic relations on a modern basis. The author points to events in Yugoslavia and in other societies abandoning real socialism.

UDK 304:364.1

RUS, dr. Veljko: Revščina in socialna politika
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Let. XXVII, št. 12, str. 1419–1428

Avtor je zasnoval širšo razpravo o socialni politiki (med cilji in pogoji). Razpravlja o vrednotah, modelih, tipologiji in kriterijih pri odločanju o distribuciji dobrin in storitev ter redistributivnih funkcijah socialnih programov. Osrednje mesto v razpravi ima spremenljiva, predvsem nova narava revščine: kriteriji in vzroki zanjo in oblikovanje politik na teh osnovah. Zanima ga tudi reguliranje revščine in problem redistribucije v vzhodnoevropskih državah. V teh državah odkriva nekontrolirane razlike med sloji, spoloma, regijami in etničnimi skupinami. Analizira socialno diferenciacijo do osemdesetih let in probleme revščine v osemdesetih letih – v času uveljavljanja liberalizacije ekonomije in postopne komercializacije družbenih dejavnosti. Avtor zagovarja zakonsko določene minimalne plače in minimalne standarde tudi za druga področja (brezplačni dostopi do določenih storitev).

UDK 323.14(497.1)

KLINAR, dr. Peter: Nacionalizmi, etnična mobilizacija in mednacionalni konflikti
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Let. XXVII, št. 12, str. 1429–1439

Ob vrhuncu krize mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji, ki je pred razpletom, so sproženi izraziti procesi etnične mobilizacije z raznovrstnimi pojavi nacionalizmov in številni medetnični konflikti (med katerimi vzbujajo skrb njihove nasilne oblike) ter anomični pojavi. Spremembe političnega sistema z bojem za politično oblast potekajo neenakomerno: demokratično in z grobo represijo, ki na Kosovu predstavlja kolonialni tip medetničnih odnosov. Nacionalizmi pomagajo v tem dogajanju starim in novim političnim silam in ovirajo modernejši razvoj ob prestrukturiranju Jugoslavije. Po drugi strani pa so nacionalizmi razumljivi, ker procesi graditve nacionalnih držav v Jugoslaviji kot tudi širši integracijski procesi zamujajo, medtem ko v razvitejših družbah, ki se širše integrirajo, nacionalne države izgubljajo ekskluzivno suverene pristojnosti. Vzporedna graditev nacionalnih držav in globalnejši integracijski procesi jugoslovanskih narodov opozarjajo na številna odprta vprašanja. Avtor razkriva nekatere posebnosti medetničnih razmer v Jugoslaviji, ki se močno razlikujejo od sodobnih zasnov medetničnih odnosov. Kaže na razlike med dogajanjem v Jugoslaviji in dogajanjem v drugih družbah, ki se poslavljajo od realnega socializma.

**NOVOSEL, dr. Pavao, Communicology in the Service of Democracy
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 12, pg. 1515-1522**

The relevancy of communicology as an interdisciplinary study of communicational phenomena is based on essential characteristics of the modern world. This world is characterized by a general exchange of goods, people and ideas as well as by a tendency of an increasing democratization of relations, by which we understand the possibility of individuals and groups to decide their fate by themselves, without interference from the outside. In such conditions it is necessary to maintain relations which will contribute toward cooperation and mutual transformability as well as toward understanding between individuals, groups and nations, towards prevention of misunderstandings, frictions and clashes. Two examples from the recent corpus of results, offered by communicology, most clearly present its role in these process: disclosure of effects of before-communicational factors for the formation and interpretation of communicational messages, based on gestaltism and multistrata communicational process, where the strata which defines perceptions of relations between communicants has an exceptional importance. Taking such findings into consideration in practise can markedly improve the predictability of communicational options, making communicology as a science even more useful for a democratically oriented world.

**ROTER, dr. Zdenko: Church and Politics in New Relations
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 12, pg. 1534-1540**

When perceiving and evaluating new phenomena in the interactional process between the Church and the state in Slovenia, some factors have to be taken into consideration. The first one includes the remainders of system regulation from the past, when the Church was determined and dealt with as an institution strictly outside the system. On top of this it was pushed to the margins of social organization (marginalization and getthoization). The other factor includes novelties, deriving from the political system itself, especially in the shape of institutionalized political party system. The formation and functioning of the christian democratic political party is of crucial importance. When discerning and evaluating novelties in the relation of the Church to politics it is therefore necessary to take into consideration those factors which represent the manifestation of modern principles of a free church in a free state as well as those factors which could represent a repetition of history in the sense of an unacceptable clericalization of the Church. In the article, both groups of phenomena are dealt with in detail.

NOVOSEL, dr. Pavao, Komunikologija v službi demokracije
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Let. XXVII, št. 12, str. 1515-1522

Relevantnost komunikologije kot interdisciplinarnega preučevanja komunikacijskih fenomenov je utemeljena z bistvenimi lastnostmi sodobnega sveta. Za ta svet so značilni vsesplošna izmenjava dobrin, storitev, ljudi in idej kot tudi težnja k vse večji demokratizaciji odnosov, s čimer razumemo možnosti posameznikov in skupin, da sami, brez vpletanja okolja, odločajo o svoji usodi. V takih razmerah je nujno vzpostaviti take odnose, ki bodo prispevali h kooperaciji in medsebojni sprejemljivosti ter razumevanju med posamezniki, skupinami in narodi, k preprečevanju nesporazumov, trenj in spopadov. Dva primera iz sodobnega korpusa dognanj, ki jih ponuja komunikologija, posebej jasno predočita njeno vlogo v teh procesih: to je razkrivanje učinkov predkomunikacijskih dejavnikov na oblikovanje in interpretacijo komunikacijskih sporočil, z nastavki v gestaltizmu in večslojnih komunikacijskih procesih, pri čemer ima izjemen pomen tisti sloj, ki definira percepcije odnosov med komunikanti. Upoštevanje teh spoznanj lahko v praksi bistveno zveča predvidljivost komunikacijskih opcij, s tem pa postaja komunikologija kot znanost še posebej koristna za demokratično naravnani svet.

UDK 322(497.12)

ROTER, dr. Zdenko: Cerkev in politika v novih razmerah
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Let. XXVII, št. 12, str. 1534-1540

Pri zaznavi in presoji novih pojavov v interakcijskih procesih med cerkvijo in državo v Sloveniji je potrebno upoštevati nekaj dejavnikov. Prvi dejavnik vključuje ostaline sistemskih ureditev iz preteklosti, ko je bila cerkev določena in obravnavana kot izrazita izvensistemska ustanova. Poleg tega je bila potisnjena na rob družbene organizacije (marginalizacija in getoizacija). Drugi dejavnik vključuje novosti, ki so nastale v samem političnem sistemu, posebej v obliki institucionaliziranega političnega strankarstva. Ustanovitev in delovanje krščanske demokratske politične stranke je tu ključnega pomena. Pri ugotavljanju in presoji novosti, ki jih je mogoče ugotoviti v razmerju cerkve do politike, je potemtakem potrebno upoštevati tiste, ki pomenijo le udejanjanje sodobnega načela o svobodni cerkvi v svobodni državi in tiste, ki bi bile lahko v znamenju ponavljanja zgodovine v smislu nedopustne klerikalizacije cerkve. V članku sta obe skupini pojavov podrobno obravnavani.

UDC 616-084

**KLAJNSČEK, Ciril, Health As the Subject and Goal of Our
Developmental Policy**

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 12, pg. 1599-1610

Health promotion as a kind of a welfare mix strategy, i.e. as a "confederacy of movements" with the common goal of increasing the influence of people on conditions which define their health, presupposes a functionally highly differentiated society whose partial systems (individual sectors defining health) are capable of a high degree of autoreflexivity and selfreproduction in keeping with their own autopoietic operative logic. In (self-managed) socialism as a system of "organized unresponsibility", the constitution of movement is essentially limited, since it acts according to laws of classical, causal, teleological, i.e. substantial system theory.

UDC 338.5(497.12)

ŽIŽMOND, dr. Egon: Price Disparities in Slovenian Economy

Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Vol. XXVII, No. 12, pg. 1611-1621

Substantial disparities exist between prices in Slovenian economy which makes integration into the European market harder. This article analyses disparities of producer and consumer prices as well as differences between export prices on the one hand and direct costs, total costs and domestic producer prices on the other hand. As the majority of disparities is a consequence of a state economic system and of an administrative economic policy, only a reform of the economic system and a more adequate economic policy could enable the formation of more normal price relations.

UDK 616-084

**KLAJNŠČEK, Ciril, Zdravje kot predmet in cilj naše razvojne politike
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Let. XXVII, št. 12, str. 1599-1610**

Health promotion kot nekakšna welfare mix strategija oziroma kot »konfederacija gibanj«, katerih skupni imenovalec je povečanje vpliva ljudi na pogoje, ki opredeljujejo njihovo zdravje, predpostavlja funkcionalno visoko diferencirano družbo, katere delni sistemi (posamezni sektorji, ki opredeljujejo zdravje) so zmožni visoke stopnje samorefleksivnosti in samoprodukcije v skladu z njihovo lastno avtopoetično operativno logiko. V (samoupravnem) socializmu, kot sistemu »organizirane neodgovornosti«, je konstituiranje gibanja bistveno omejeno, ker se le-ta ravna po zakonitostih klasične, kavzalne, teleološke oziroma substancialne sistemske teorije.

UDK 338.5(497.12)

**ŽIŽMOND, dr. Egon: Cenovne disparitete v slovenskem gospodarstvu
Teorija in praksa, Ljubljana 1990, Let. XXVII, št. 12, str. 1611-1621**

V slovenskem gospodarstvu so prisotne znatne cenovne disparitete, ki otežujejo tudi vključevanje slovenskega gospodarstva v evropski gospodarski prostor. Članek analizira disparitete proizvajalnih in drobnoprodajnih cen ter razlike med izvoznimi cenami na eni ter direktnimi stroški, lastnimi cenami in proizvajalnimi cenami na drugi strani. Ker je večina disparitet posledica etatističnega ekonomskega sistema in administriranja v ekonomski politiki, bi le reforma ekonomskega sistema in ustrežnejša ekonomska politika lahko omogočila oblikovanje normalnejših cenovnih razmerij.

contents

ARTICLES, DISCUSSION

- VELJKO RUS: Poverty and Social Policy 1419
PETER KLINAR: Nationalism, ethnic mobilization and international conflicts 1429
MARJAN BREZOVŠEK: Experience of Others With Referendum 1440
NORBERTO BOBBIO: Civil Society 1450

INVITATION TO A DISCUSSION

- Heresy (Dogma – Anti-Dogma) 1462

CRISIS IN YUGOSLAVIA—WAYS OUT

- VLADIMIR GLIGOROV: The Great Transformation 1465
ŽARKO PUHOVSKI: A Liberal Defense of Federation 1470
BOŠKO ŽIVKOVIĆ: Eight Remarks to the Transition From a Mild to a Rigorous Budget Limitation of Enterprises 1474

CONSTITUTIONAL CHANGES AND REORGANIZATION OF YUGOSLAVIA (2)

- BOŠTJAN MARKIČ: Some Aspects of Rights and Privileges 1480
MIHA RIBARIČ: Resolution of the Yugoslav Crisis 1484
DRAGO ZAJC: Formation of the Parliament and the Question of One or More Houses 1487
MARJAN BREZOVŠEK: Negotiational-Contractual Federalism and the Confederal Contract 1492
SAVIN JOGAN: What After the Yugoslav Federacy? 1496
MITJA ŽAGAR: What is the Future of the Yugoslav Community 1499
MILAN MATIĆ: Electoral System and Democracy 1507

SOCIAL COMMUNICATION

- PAVAO NOVOSEL: Communicology in the Service of Democracy 1515
ANDREJ ŠKERLEP: Characteristics of the Development of British Press 1523

SOCIOLOGICAL DISCUSSION

- ZDENKO ROTER: The Church and Politics in New Relations 1534
ZDRAVKO MLINAR: Autonomy and Integration in the European Context 1541

MADRID SOCIOLOGICAL MEETING

- ZDRAVKO MLINAR: Sociology and Globalization of Society: How Can a Blind Man Recognize an Elephant? 1550
VJERAN KATUNARIČ: Sociology (Still) in Claws of Political Judgement 1553
DRAGO KOS: Division and Integration in World Sociology 1554
PETER KLINAR: Reflection Concerning New Trends in Migrational Policy 1557
KATJA BOH: On the Work of the Committee for Family Research 1563
MACA JOGAN: Sociology – World Centers and Periphery 1564

VIEWS, COMMENTARIES

- VLADIMIR KAVČIČ: Not Equal to History 1569

VESNA V. GODINA: Demarginalization of Social Anthropology	1572
DARIJAN KOŠIR: The Gulf Crisis	1575

FROM RESEARCH

MILAN BUFON: New "Boundries" of the Slovenian Ethnic Community in Italy	1580
BARBARA VERLIČ-DEKLEVA: Relation Between Urban Centers and Coutry Side	1590
CIRIL KLANJŠČEK: Health As the Subject and Goal of Our Developmental Policy	1599
EGON ŽIŽMOND: Price Disparities in Slovenian Economy	1611

FROM HISTORY OF POLITICAL THOUGHT

MILAN ZVER: Albin Prepeluh on Democracy and Autonomy of Slovenians	1622
--	------

STUDENTS EXAMINE

BOŠTJAN J. TURK: Society and Individual (From the Legal Aspect)	1630
DARKO NOVAK: Developmental Tendencies of Criminal Code	1632

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

BOŠTJAN MARKIČ: Yugoslav-Polish Politological Meeting	1635
---	------

REVIEWS, RECENSIONS

FRANCE VREG: Democratic Communication (Mario Plenković)	1638
A. FERLIGOJ, T. RENER, M. ULE: Woman, Private, Political (Neda Pagon)	1640
ANA BARBIČ: Peasant's Everyday (Neda Pagon)	1642
The State of the States (Marjan Brezovšek)	1644
DAVID I. KERTZER: Rituals, Politics and Power (Marjan Brezovšek)	1646
ALEKSANDER SOLŽENICIN: Archipelagos Gulag 1918-1956 (Braco Kovačević)	1648
SPENCER M. DI SCALA: Renewing Italian Socialism - Nenni to Craxi (Ognjen Pribičević)	1650

FROM OUR JOURNALS

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	1654
AUTHOR'S SUMMARIES	1657

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami); pogledi, glase, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrsten red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije, Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

FRANCE VREG: Perspektive političnega pluralizma v Jugoslaviji (ali »blišč in beda« novih demokracij)

MARJAN SVETLIČIČ: Determinante tujih naložb v Sloveniji

IVAN RIBNIKAR: Razpadanje in preobrazba bančnega sistema

STANKA KUKAR: Otroško varstvo v Sloveniji (sistem, politika in financiranje programov v primerjavi z nekaterimi drugimi državami)

STANE JUŽNIČ: Herezije (dogma – antidogma)

JANEZ PEČAR: Nadzorstveni pomen laičnega obravnavanja sporov

MANCA KOŠIR: Intervju v sodobnem slovenskem tisku

SMILJA AMON: Časopisje in politična gibanja pred drugo svetovno vojno

SAMO KROPIVNIK: Politični zemljevid Slovenije

ARSEN BABIČ: Kaj so hoteli anti-federalisti (primer iz zgodovine ameriške ustavnosti)

IRENA BRINAR: Politično sodelovanje in združevanje v Evropski skupnosti

MILAN PODUNAVAC: Cezarizem (njegovo pojmovanje v politični teoriji)

ANA BARBIČ: K »novemu« pojmovanju ruralnosti

MACA JOGAN: Dostojanstvo ženske med večnostnim in zgodovinskim videnjem

JANEZ JEROVŠEK: Podjetje kot odprt in evolucijsko sposoben sistem

ZINKA KOLARIČ: Od enosmerne k pluralni socialni politiki

ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC: Elementi optimalne privatizacije

CZESLAW MOJSIEWICZ: Nacionalne manjšine na Poljskem